

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Григорій Казьмирчук

Вибрані твори

Том 3

Історіографія руху декабристів

Київ 2012

УДК 930.1“1825/1930”:94(47)“1825”
ББК 63.3(4УКР)47-4я44+63.3(4РОС)47- 4я44
К148

Резензенти:

О. П. Тригуб, доктор історичних наук, професор;
О. І. Киянська, доктор історичних наук, професор

Казьмирчук Г. Д.

148 Вибрані твори / Григорій Казьмирчук. – К.:
“ПП“КП” Укр СІЧ”, 2012.–

Т. 3: Історіографія руху декабристів / Наук. ред. к.і.н., доц. Ю. В.
Латиш. – 2012. – 422 с.; портр. - ISBN 978-966-171-565-2(Т.3)

У вибраних наукових працях Г. Д. Казьмирчука, які
репрезентовані у 3 томі «Вибраних творів» публікуються лекції
з історіографії проблем руху декабристів, які підготовлені на
початку ХХІ ст.

Матеріали розраховані на широкий загал.

ББК 63.3(4УКР)47-4я44+63.3(4РОС)47- 4я44

ISBN

ISBN 978-966-171-565-2(Т.3)

© Казьмирчук Г. Д., 2012

Г. Д. Казьмирчук

ЗМІСТ

ЛАТИШ Ю. ПЕРЕДМОВА	5
КАЗЬМИРЧУК Г. Д. ІСТОРІОГРАФІЯ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ. ЧАСТИНА І.	8
Вступ	9
Лекція І. Періодизація історії вивчення руху декабристів як складова історіографічної науки	19
Лекція ІІ. Археографічна база проблематики в контексті історіографічних досліджень декабризму	34
Лекція ІІІ. Дворянська офіційна історіографія про "Споборників святої волі"	49
Лекція ІV. Рух декабристів у дослідженнях дворянських істориків М. І. Богдановича та М. К. Шільдера	58
Лекція V. Становлення буржуазного декабристознавства у 40-х – середині 50-х рр. ХІХ ст.	65
Лекція VI Афанасій Прокопович Щапов про декабристів	73
Лекція VII. Декабристознавство другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	87
Лекція VIII. Зародження Київської школи декабристознавства	99
Лекція IX. Історична думка про рух декабристів. О. С. Пушкін	116
Лекція X. Репресовані декабристи про свою опозиційну діяльність: об'єктивно-суб'єктивний погляд	123
Лекція XI. Революційно-публіцистична література про діяльність "піонерів" опозиційного руху в Росії у 30-60-х роках ХІХ ст.	130
Лекція XII. Російська революційно-демократичною історична думка про рух декабристів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	142
Лекція XIII. Рух декабристів у висвітленні української	148

демократичної публіцистики	
Лекція XIV. "Споборники святої волі" у висвітленні марксистсько-ленінської історіографії	161
Висновки	174
 КАЗЬМИРЧУК Г. Д.	 178
ІСТОРІОГРАФІЯ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ.	
ЧАСТИНА II.	
 Вступ	 179
Лекція I. Декабристознавчі наукові школи	218
Лекція II. Декабристознавство в системі науково-дослідних та навчальних галузевих закладів	248
Лекція III. Археографічна база проблематики в контексті історіографічних досліджень	269
Лекція IV. Історіографічні дослідження з декабристознавчих проблем	287
Лекція V. Висвітлення формування світогляду декабристів в історичній літературі	307
Лекція VI. Дослідження історії таємних товариств "споборники святої волі"	322
Лекція VII. Аналіз збройного виступу декабристів	342
Лекція VIII. Арешт, слідство, суд та заслання декабристів	364
Висновки	415

ПЕРЕДМОВА

Третій том вибраних праць Г. Д. Казьмирчука включає двотомний курс лекцій «Історіографія руху декабристів», який став результатом багаторічного викладання в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка нормативного курсу «Історіографія історії СРСР» та спецкурсів «Рух декабристів: загальна історіографія» та «Рух декабристів: всесвітня історіографія».

Курс охоплює період від моменту зародження декабристознавства, тобто появи маніфестів імператора Миколи I та «Донесення» Слідчої комісії до середини 1930-х рр., коли було знищено здобутки дореволюційного і нового марксистського декабристознавства. Автор розглядає різноманітні течії і школи в історіографії декабристського руху: офіційно-охоронну, дворянську, революційну, ліберальну, марксистську, аналізує праці М. І. Богдановича, М. К. Шильдера, М. Г. Устрялова, А. П. Щапова, О. І. Герцена і М. П. Огарьова, досліджує стосунки «апостолів свободи» з видатними сучасниками – О. С. Пушкіним, Т. Г. Шевченком, М. П. Драгомановим.

Особливе місце у лекціях відведено українському декабристознавству, яке розглядається у динаміці, від зародження інтересу до декабристів у професорів університету Св. Володимира В. С. Іконнікова та М. В. Довнар-Запольського на зламі XIX і XX ст. до занепаду української декабристознавчої школи у середині 1930-х рр., коли більшість її adeptів була або знищена, або потрапила за колючий дріт. Накопичення історичною наукою знань про декабристів розглядається через призму доль дослідників: В. М. Базилевича, П. П. Филиповича, М. Є. Слабченка, О. Ю. Гермайзе та інших.

Особливу увагу приділено періоду зародження і становлення української школи декабристознавства на початку XX ст. – у середині 1930-х рр., визначений внесок окремих дослідників (М. В. Довнар-Запольського, В. І. Маслова, Д. І. Багалія, С. О. Єфремова, Л. П. Добровольського,

П. П. Филиповича та інших) у розвиток вітчизняної декабріани, до наукового обігу залучено потужний пласт архівного матеріалу. Особливо підкреслюється роль Імператорського університету Св. Володимира, де зароджується та розвивається українська школа декабристознавства, виділяються характерні риси процесу формування університетської школи, подаються життєписи найвідоміших декабристознавців України.

В основу курсу лекцій покладені матеріали докторської дисертації Г. Д. Казьмирчука “Рух декабристів: Історіографія проблеми (1917 – середина 1930-х років)” – перше і єдине в Україні докторське дослідження з проблем історіографії руху декабристів.

При написанні курсу лекцій автором використано широку джерельну базу, яка включає, насамперед, монографії, брошури, нариси, статті, рецензії, які вийшли у світ з 1825 р. до середини 1930-х рр. і присвячені історії руху декабристів. Окрему важливу групу джерел становлять неопубліковані дослідження істориків, літературознавців, філософів, їхні листи і програми лекційних курсів з історії декабризму. Передусім це рукописи видатних вчених Д. І. Багалія, П. В. Голубовського, В. В. Міяковського та інших. Усі ці матеріали зберігаються в архівах та рукописних відділах наукових бібліотек і, як правило, ще не використовувалися з метою історіографічного аналізу.

В курсі лекцій також використано документальні видання, листи, щоденники декабристів та їх сучасників, зокрема листи декабриста П. Х. Граббе, матеріали опису Подільської губернії декабристом І. Б. Аврамовим, документи, що дають змогу поновому розглянути дату народження декабриста А. І. Борисова, матеріали про переслідування декабристів С. Г. Волконського, С. П. Трубецького після амністії. Для з'ясування деяких аспектів декабристознавства залучено документи про соціально-економічний розвиток України в першій чверті XIX ст. Г. Д. Казьмирчук розглядає утворення нових навчальних та дослідницьких закладів та підготовку кадрів для декабристознавства, декабристознавчі школи, які діяли на теренах СРСР і були знищені у середині 1930-х рр.,

проблематику, над якою вони працювали, висловлює власне бачення дефініції “декабристознавча школа”. Автором запропоновано нову періодизацію вивчення руху декабристів, що складається з трьох основних періодів: дореволюційного, радянського і сучасного, в межах яких виділяються окремі етапи та напрямки. Матеріал викладається з позицій проблемно-хронологічного підходу, увага читача концентрується на маловивчених напрямках радянського декабристознавства – українському, саратовському, сибірському тощо.

Значна частина наукових праць залучена до історіографічного аналізу вперше. По суті, через історіографічне переосмислення аналізується науковий спадок, від якого тривалий час дослідники були відлучені. В роботі обґрунтовується нова періодизація вивчення руху декабристів, узагальнюються уявлення декабристознавців про формування світогляду “споборників святої волі”. Разом з тим, визначені перспективні, на думку автора, проблеми, які вимагають свого подальшого дослідження. Це, зокрема, розвиток М. П. Драгомановим декабристської ідеї федеративного устрою держави, українське національне питання в програмних документах декабристів, створення наукових біографій провідних декабристознавців тощо.

Юрій Латиш,
кандидат історичних наук

ГРИГОРІЙ КАЗЬМИРЧУК

ІСТОРІОГРАФІЯ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ

Ч. I

***Дореволюційне декабристознавство
(1825 – 1917 рр.)***

Курс лекцій для студентів історичних факультетів

К И Ї В 2000

ВСТУП

Рух декабристів став невід'ємною частиною спільної історії народів, в минулому насильно приєднаних до Російської імперії. Адже "Провісники свободи" діяли не тільки в центральних губерніях Росії, але й в Україні, Білорусії, Молдавії, а, перебуваючи на засланні, справляли вплив на розвиток культури й побуту бурятів, казахів, грузинів, азербайджанців тощо.

Декабризму традиційно присвячувалася досить значна кількість студій науковців найрізноманітнішого фаху - істориків, філософів, літературознавців. Серед цих досліджень є фундаментальні монографії, аналітичні статті, науково-популярні нариси та повідомлення в періодиці, збірники матеріалів, тез і доповідей на наукових конференціях. Опубліковано численні документальні, епістолярні, мемуарні джерела про "споборників святої волі". Загалом, за нашими неповними підрахунками, побачило світ понад 14 тисяч друкованих праць з історії декабризму¹.

Проте останнім часом "апостолам правди" почали приділяти значно менше уваги, ніж у попередні роки. Так, якщо за попереднє десятиріччя щорічно публікувалося близько 200 досліджень², то у 1994 р. їх кількість нараховувала кілька десятків. Отже, зменшилася щорічна кількість декабристознавчих публікацій, припинилося проведення тематичних вечорів, виставок, науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, що завжди були генераторами нових думок і суджень³. Це пов'язано, насамперед, із кризовим станом, що в ньому опинилися суспільство й історична наука України та країн близького зарубіжжя через неспроможність держав фінансувати належним чином наукові, архівні й педагогічні установи. З іншого боку, відмовившись від старого заідеологізованого і затеоретизованого розуміння руху декабристів, вчені не завжди в змозі відразу взяти на озброєння нові принципи й методи дослідження цієї складної і багатопланової проблеми. Ряд провідних

¹ Восстание декабристов. Библиография. М., Л., 1929. 729 с.; Движение декабристов. Указ.лит. 1928-1959. М., 1960. 435 с.; Движение декабристов. Указ. лит. 1960-1976. М.,1983. 302 с.; Движение декабристов. Указ. лит. 1977-1987. К., 1988. 194 с.; Движение декабристов. Указ. лит. 1977-1992. М., 1994. 360 с. та ін.

² Казьмирчук Г.Д. Предисловие //Движение декабристов. Указ. лит. 1977-1987 гг. К., 1988. С.3.

³ Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В. "Декабристские чтения" // История СССР. 1989. № 4. С.204-205.

декабристознавців відійшли у інший світ. Це, зокрема, М.В.Нечкина, М.М.Лисенко, Ю.П.Павлов, а сучасна російська дослідниця Г.В.Семенова зайнялася вивченням інших аспектів російської історії⁴.

Натомість до висвітлення життя й діяльності "Провісників свободи" дедалі частіше почали долучатися не професійні історики, а публіцисти, які започаткували нігілістичний підхід, адже у засобах масової інформації колишні позитивні оцінки часто-густо без будь-якого глибокого аналізу замінюються на негативні, що аж ніяк не сприяє популяризації знань про декабризм. Вдаючись до політичних спекуляцій, сучасні журналісти називають організаторів невдалого серпневого путчу 1991 р. в Москві "далекими нащадками Бестужева" й "останньою еволюційною гілкою полум'яних революціонерів"⁵, а дружин лідерів ДКНС порівнюють з декабристками. Слід зауважити, що такі аналогії викликають непорозуміння навіть у колег по перу⁶. Що ж до першої тези, то з цього приводу В.М.Бокова правильно, на нашу думку, підкреслила: "За бажанням – і без щонайменших натяжок – від декабристів можна провести маршрути куди завгодно: до земського руху 1860-х років, до слов'янофільства, до теорії офіційної народності, до партії Народної свободи, до "російського соціалізму", до "аристократичного конституціоналізму", до правонаціоналістичних теорій, до російської релігійної філософії, до соціалістів-революціонерів тощо. І лише у загальному ряді – до соціал-демократії, зокрема, й до більшовизму"⁷.

Варте уваги, що саме проблемі місця й ролі декабризму в історіографії присвячені ті нечисленні по-справжньому вдумливі дослідження, які подекуди з'являються протягом останніх років⁸. Ми вважаємо, що цей напрямок у вивченні діяльності "споборників святої волі" є одним з найперспективніших поряд із намаганням досліджувати рух декабристів через персоналії його учасників.

Сьогодні, на нашу думку, назріла необхідність неупереджено розглянути декабристознавство в усіх його аспектах. Адже й досі

⁴ Особистий архів Г.Д.Казьмирчука // Лист Г.В.Семенової від 10.XI.1994 р.

⁵ Мамонтов В. Он любил удить рыбу и возводит города // Комсомольская правда. 1991. 17 сент.

⁶ Пшеничный О. Скромное обаяние ГКЧП // Комсомольская правда. 1991. 24 окт.

⁷ "Непостижима дерзость безумцев" : Письма старого декабриста / Публ., вступ. слово и комментарии В.Боковой // Родина. 1991. № 11-12. С.86.

⁸ Сергієнко Г.Я. Декабристи і Шевченко. 2 вид. К., 1983. 188 с.; Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. К., 1990 247 с.; Парамонов В.А. Канал Грибоедова // Знание-сила. 1991. С.63-67; Федоров В.А. Декабристы и их время. М., 1992. 272 с.; Крупенков А., Крупенков Н. Судьба декабриста. Белгород, 1994. 210 с. та ін.

залишаються актуальними ідеї апостолів правди, про які говорив М.П.Мілюков у своїй промові 27 грудня 1925 р. в Сорбонні на урочистому засіданні з нагоди 100-річчя збройного виступу дворянських революціонерів "Ідея громадянської свободи і рівності. Ідея республіканська. Ідея федералістична"⁹.

На шляху до об'єктивного висвітлення руху декабристів чи не найголовнішим є звернення до творчого доробку науковців минулих років. Аналіз концепцій та підходів, котрі існували в їхніх працях озброює дослідників розумінням сучасного стану розробки даної теми, націлює на пошук нових шляхів, дозволяє уникати багатьох помилок фактичного характеру, крайнощів і спотвореного викладу матеріалу.

У пропонованому курсі лекцій уперше комплексно аналізуються студії з історії руху декабристів, котрі побачили світ з середини 1820-х до середини 1910-х років. Такі хронологічні рамки обрано не випадково, відповідно до виробленої нами наукової періодизації, в якій ми виділили три періоди: дореволюційний, радянський і сучасний¹⁰.

Дореволюційне декабристознавство характеризувалося кількома напрямками, які об'єднувала єдина мета – ґрунтовне вивчення руху декабристів. Різнилися ці напрямки насамперед тим, які завдання ставили перед собою дослідники. Наприклад, представники академічної науки старалися якомога краще дослідити архівні матеріали про декабристів, представники революційно-демократичного напрямку використовували їхні матеріали з метою обґрунтування правомірності боротьби проти існуючого самодержавного ладу¹¹. Звичайно, дореволюційне декабристознавство за радянських часів оцінювалося майже поспіль негативно. Ми ж спробуємо довести, що тогочасні дослідження й нині залишаються джерелом оригінальних, хоча й багато в чому дискусійних положень, які найближчим часом не втратять наукової цінності. Тож слід віддати належне заслугам фахівців тих років¹².

⁹ Милоков П. Декабристы и связь поколений // Неделя. 1990. № 52. С.10.

¹⁰ Казьмирчук Г.Д. До питання про періодизацію вивчення руху декабристів // Наукові записки з історії України: Зб. ст. Вип. 6. Кіровоград, 1997. С. 28-33.

¹¹ Казьмирчук Г.Д. "Апостоли правди": Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. К., 1997. С. 75-76.

¹² Казьмирчук Г.Д. Декабристоведение: итоги и проблемы. 1917 - 1993 гг. К., 1993. С.114.

Відзначимо, що перші намагання розглянути висвітлення руху "первістків свободи" у дожовтневій літературі можна знайти у надзвичайно цікавій монографії П.Парадизова, котра вийшла друком у 1928 р.¹³ і невинуватено замовчувалася аж до наших днів¹⁴. Ця праця присвячена аналізу внеску декабристознавців дорадянської доби у розробку проблем декабризму. П.Парадизов розглядає офіційну версію руху декабристів, революційну легенду про "апостолів правди", яку, на його думку, репрезентують праці О.І.Герцена і М.П.Огарьова, досліджує декабристознавчі студії вчених ліберального напрямку О.М.Піпіна й В.І.Семевського, представників марксистської історіографії. Проте багато висновків П.Парадизова нині потребують переосмислення, оскільки несуть на собі ідеологічне навантаження і тому не сприяють об'єктивному відтворенню стану тогочасного декабристознавства.

У 40-50-х роках нашого віку історіографічними працями, в яких аналізувався доробок дореволюційних істориків, виступили М.М.Лисенко, М.В.Нечкина та інші вчені. У кандидатському дослідженні український декабристознавець М.М.Лисенко висвітлює ставлення істориків М.Ф.Дубровіна (1837-1904), М.І.Богдановича (1805-1882), М.М.Карамзіна (1766-1826), М.А.Корфа (1800-1872), М.Г.Устрялова (1805-1870), М.К.Шільдера (1842-1902) до руху декабристів. Він, зокрема, твердив, що "представники дворянської історіографії не тільки не вивчали програм і тактики, але навіть намагалися довести, що ніякої програми і тактики у них не було і не могло бути, що їх повстання було просто "злочинною" "протиурядовою змовою"¹⁵. Звичайно, М.М.Лисенко неправий. Його висновок був нав'язаний тією нестерпною тоталітарною обстановкою в суспільстві і, насамперед, в історичній науці. Його помилка полягала в тому, що він досить серйозний історик – оцінює праці дореволюційних вчених у загальному ряду, не розкриваючи того, що вони мали значні відмінності у підході до оцінки діяльності декабристів.

У середині 50-х років світ побачила двотомна праця видатного радянського декабристознавця М.В.Нечкиної. Її перший розділ був присвячений дослідженню історіографії руху декабристів. В ньому акцентувалася увага на дослідженнях О.М.Піпіна, М.І.Богдановича,

¹³ Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. М., Л., 1928. 287 с.

¹⁴ Казьмирчук Г.Д. Декабристи. Історіографія проблеми. 1917-1935 рр. К., 1994. С.3.

¹⁵ Лысенко Н.Н. К вопросу тактики декабристов: Дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. К., 1949. С.4.

В.О.Ключевського, висновки яких розглядаються як "фальсифікаторські", які нічого нового після праці М.А.Корфа у декабристознавство не внесли. Віддаючи належне М.В.Нечкиній у дослідженні історіографічних проблем руху декабристів, зазначимо, що вона, в силу заідеологізації історичної науки, не зуміла науково оцінити праці своїх попередників, заперечувала саму ідею еволюційного розвитку декабристознавства до появи марксистсько-ленінської концепції. Це був помилковий напрямок у декабристознавстві, який завів проблему у тупик.

У першій половині 1970-х років з низкою історіографічних статей, присвячених висвітленню доробку М.П.Павлова-Сільванського, М.В.Довнар-Запольського, В.І.Семевського, виступив Г.А.Невелев¹⁶. Заслугує на увагу його кандидатське дослідження, де автор уперше комплексно розглянув вивчення декабризму провідними фахівцями кінця XIX – початку XX ст.¹⁷ Але в цілому історіографічний аналіз Г.А.Невелева навряд чи можна назвати неупередженим, оскільки в його працях відчувається однобічний підхід до оцінки праць дослідників тієї епохи, що виявилось у намаганні відшукати якомога більше вад і небажання зрозуміти, що творча спадщина дорадянських декабристознавців є взірцем старанного служіння історичній науці.

У 90-і роки спробу історіографічного обґрунтування внеску В.С.Іконнікова і М.В.Довнар-Запольського у вивчення руху декабристів зробили й ми разом з А.В.Сілкіним. На Всесоюзній конференції, яка відбулася у Дніпропетровському університеті, ми вперше висунули положення про те, що саме В.С.Іконников і М.В.Довнар-Запольський є фундаторами київської, а, по суті, й української школи декабристознавства¹⁸. Про вивчення декабризму М.В.Довнар-Запольським писав С.І.Михальченко¹⁹. Згодом

¹⁶ Невелев Г.А. Н.П.Павлов-Сильванский – историк декабристов // Освободительное движение в России. Вып.1. Саратов, 1971. С.53-59; Його ж. Исследования о декабристах М.В.Довнар-Запольского // Вестн.Ленингр. ун-та. 1971. № 1. Ист., яз., лит., вып. 1. С.53-56; Його ж. История декабристов в трудах В.И.Семевского // История и историки: Историограф. ежегодник. 1975. М., 1976. С.232-257 та ін.

¹⁷ Невелев Г.А. Декабристы в русской буржуазной историографии конца XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист.наук. Л., 1971. 16 с.

¹⁸ Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В. Изучение движения декабристов в Киевском университете // Программа и тезисы Всесоюзной научно-методической конференции... Днепропетровск, 1990. С. 91-93.

¹⁹ Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. 1993. № 6. С.162-170.

історіографи аналізували дослідження М.В.Довнар-Запольським історії Товариства об'єднаних слов'ян, наголосивши на тому, що: "праці М.В.Довнар-Запольського... містять у собі чимало цінних, хоча подекуди й спірних висновків щодо історії Товариства об'єднаних слов'ян. Ці думки можуть і повинні бути використані в дослідженнях декабристознавців нашого часу"²⁰.

Важливим, але ще недостатньо дослідженим, є декабристознавчий доробок декабристознавців кінця XIX – початку XX ст. Важко погодитися з авторами колективної історіографічної праці, які твердять: "З'явилися праці про декабристів ... Проте їх розробка велася з позицій буржуазної методології, заснованої на ліберальних теоріях про немов би позакласової інтелігенції як головної рушійної сили суспільно-політичного руху"²¹. Новітні дослідження Г.А.Невелева (на жаль, їх в українських бібліотеках немає) заповнюють цю лакуну. Дослідивши творчу декабристознавчу лабораторію П.Є.Щеголева, М.П.Павлова-Сільванського, М.В.Довнар-Запольського, В.І.Семевського автор високо оцінив їх внесок у вивчення руху декабристів. В Україні ж була опублікована тільки одна стаття про М.В.Довнар-Запольського як декабристознавця²².

Заслугують на увагу історіографічні дослідження сучасних вчених-істориків, які аналізують наукову працю декабристознавців, що сформувалися у дорадянську добу, але плідно продовжували вивчати рух декабристів у роки становлення радянського декабристознавства. Серед цих дослідників необхідно назвати маловідомі прізвища М.К.Азадовського, М.О.Гершензона, О.Є.Преснякова, М.І.Яворського та інших, чий внесок у вивчення декабризму ще чекає на наукове висвітлення²³.

Великою шаною користуються у сучасних декабристознавців історіографічні праці М.В.Нечкиної, Л.П.Добровольського, Д.І.Багалія,

²⁰ Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. Історія Товариства об'єднаних слов'ян в дослідженнях М.В.Довнар-Запольського // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті: Матеріали Респ.науково-практич. конф. К., 1993. С. 110.

²¹ Историография истории Украинской ССР. К., 1987. С.147.

²² Невелев Г.А. Русское декабристоведение конца XIX - начала XX в.: Историогр. портр. Брянск, 1993. 60 с.; Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В.Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. 1995. № 1. С.80-86 та ін.

²³ Володина Т.А. М.О.Гершензон - историк русской общественной мысли // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1988. 22 с.; Житомирская С.В. М.К.Азадовский – историк декабризма // Азадовский М.К. Страницы истории декабризма. – Иркутск, 1991. Кн.1. С.3-54 та ін.

які оцінюють доробок дореволюційних декабристознавців²⁴. Не завжди об'єктивно у новітніх декабристознавчих дослідженнях оцінюється доробок представників радянського декабристознавства часів його становлення, зокрема, М.М.Покровського, оскільки він та його "послідовники" були прибічниками "помилкової концепції протиставлення Північного і Південного декабристських товариств,... повністю відмінних за своїм класовим складом, соціальною програмою і військовою тактикою"²⁵. Дослідження українських декабристознавців цих років, насамперед, Д.І.Багалія, В.М.Базилевича, Л.П.Добровольського хибують на певні вади, викликані "негативним впливом... буржуазно-націоналістичним трактуванням декабристського руху М.Грушевського і С.Єфремова"²⁶. Звичайно, що ці висновки не є достовірними і не відповідають рівню розвитку сучасної декабристознавчої історіографії. Видатний декабристознавець М.М.Дружинін у широко відомих "Воспоминаниях, мыслях, опыте историка" відзначав, що фундаментальні "класичні дослідження неминуче старіють" і "з часом втрачають своє значення, але безслідно не зникають, залишаються в історіографії, "як певна наукова віха". Вони запліднюють науковими ідеями нове покоління вчених, які створюють нові більш вагомні праці²⁷.

Важливим напрямком сучасного декабристознавства є зарубіжна історіографія. Зарубіжні дослідники протягом багатьох десятиліть активно займалися вивченням руху декабристів. С.Ашкеназі, А.Е.Адамс, А.Мазур, Л.Ламберг, Ж.Лусіані, Г.Зайде та інші вчені далекого зарубіжжя висловили своє бачення проблем руху декабристів²⁸. Тільки в новітньому покажчику літератури про рух декабристів зафіксовано 69 позицій, дослідження яких розкривають широку палітру декабристознавчих сюжетів²⁹. Радянська

²⁴ Добровольський Л.П. "Decembriana". До підсумків ювілейної літератури про південний декабризм // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... К., 1927. С.901-921; Федоров В.А. Академик М.В.Нечкина (1901-1985) - историк движения декабристов // Вестн. Моск. ун-та. Сер.8, История. 1986. № 3. С.40-61 та ін.

²⁵ Историография истории Украинской ССР. С.149.

²⁶ Там само.

²⁷ Дружинин Н.М. Избранные труды: Воспоминания, мысли, опыт историка. М., 1990. С.345.

²⁸ Mazour A.G. Women in exile: Wives of the Decembrists. Tallahassee (Fla), 1975. X.134 p.; Sitran G. Il decabrisimo: un paradigma della storiografia sovietica // Anali di Ca'Foscari. Paideia, 1978. Vol. 17, № 1. P. 81-86 та ін.

²⁹ Движение декабристов: Указатель литературы, 1977-1992. М., 1994. С.343-347.

історіографічна література про дослідження зарубіжних вчених, присвячених рухові декабристів, найбільш чітко представлена в збірнику реферативних сюжетів, що побачив світ у 150-річний ювілей з дня повстання декабристів, та окремим розділом кандидатської дисертації, підготовленої Н.В.Сабенниковою³⁰. Безперечно, цей напрямок історіографії декабристознавства залишається найбільш перспективним і нагально вимагає фундаментального дослідження.

На сучасному етапі розвитку історичної науки значно зростає роль історіографічних досліджень. За нових суспільно-політичних умов, що склалися на рубежі 80-90-х років, історики відмовилися від застарілих догм у висвітленні минулого і ведуть активний науковий пошук історичної правди. Для того, щоб він здійснювався активно і ефективно, потрібна велика наукова робота, що покликана вивести історичну думку на новий рівень узагальнень, звільнених від схем і стереотипів, які панували раніше. Історіографічні дослідження сприяють як ефективності наукового пошуку істориків, так і поглибленню теоретичного рівня їх творчої праці, підвищують якість і результативність конкретно-історичних розвідок. Разом з тим вони використовуються для розробки основ наукової політики та в соціальній практиці. Певною мірою це стосується і історіографії руху декабристів. Спираючись на сучасне розуміння історичних процесів, на гуманістичне сприйняття історії, вона покликана допомогти подолати нагромаджені раніше стереотипи і ті недоліки, які є у вивченні декабристського руху, активізувати дослідницьку роботу у цьому напрямку, що значно послабилася останнім часом.

Декабристознавство – складова частина історіографічної науки. То що ж таке історіографія? Звідки пішла назва цієї науки? Слово "історіографія" складається з двох стародавньогрецьких слів: "історія", що означає розповідь про щось, і "графо" – "пишу." Отже, дослівно історіографія – це "письмова розповідь про минуле". Тривалий час істориків називали історіографами. У Росії у свій час таке звання мали відомі історики Г.Ф.Міллер, М.М.Щербатов, М.М.Карамзін.

В історичній літературі діфініція слова "історіографія" пояснюється по-різному. Автор "Толкового словаря живого великорусского языка" Володимир Даль, він же "Луганський козак" (в

³⁰ 150 лет восстания декабристов (Зарубежная историография движения декабристов). М., 1975. 145 с.; Сабенникова Н.В. История русского освободительного движения конца XVIII – первой половины XIX вв. в современной западной историографии: Автореф.... дис.канд.ист. наук. М., 1990. 26 с. та ін.

одній з українських січневих газет за 1999 р. ми зустріли інший вираз "німець Даль") писав: "Історіограф – історик за покликанням, за посадою, за обов'язком на нього покладеним"³¹.

У вітчизняній історичній літературі і близького зарубіжжя трапляється різне змістовне навантаження дефініції слова "історіографія". Так, історики-античники В.П.Бузескул, Ф.Г.Міщенко, Н.Н.Киреев під історіографією розуміють всю історичну науку. П.Г.Виноградов, В.Новодворський цей термін тлумачать, як "історичну літературу, або її огляд"³². Спробу наукового визначення змісту предмету зробили автори колективної історіографічної праці, в якій зафіксовано, що: "Історіографія – це наука, яка досліджує нагромадження знань про розвиток людського суспільства, історію боротьби різних течій в галузі пояснення суспільних явищ, відбивають боротьбу класів, історію розкриття законів історичного розвитку, історію перемоги марксистсько-ленінської історичної науки над буржуазною псевдонаукою"³³.

Це визначення не відповідає дійсності. Воно не тільки політизоване, але й науково облудне. Читача переконують у тому, що історіографія досягла успіхів у результаті перемоги марксистсько-ленінської методології, єдино вірного вчення. Час, свідками якого ви є, рішуче спростовує це. Історичний процес, історична думка розвиваються не в різкому протистоянні різних концепцій, а в тісному взаємозбагаченні, ніякої перемоги марксистсько-ленінська історіографія над буржуазною не здобула. Заполітизована радянська історіографія заперечувала існування історичних шкіл та напрямків до неї, підтримувала геноцид радянської влади проти тих, хто дотримувався інших поглядів. Цьому сприяли ідеологи Комуністичної партії, які обманом та брехнею спотворювали історичну правду, підпорядковували науку слугуванню верхівці комуністичної партії та державним можновладцям, нав'язували історикам своє світобачення історичного минулого.

Навівши визначення, що таке історіографічна наука, я звертаю вашу увагу на необхідність об'єктивного та неупередженого висвітлення історичного минулого народів, які були насильно

³¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. М., 1981. Т.2. С.61.

³² Ахмадиев Ф.Н. Изучение европейской историографии в России во второй половине XIX – начале XX вв.: Автореф.... дис. канд. ист. наук. Казань, 1987. С.14-15.

³³ Введение // Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1955. Т.1. С.5.

"об'єднані" з Росією, що після 1917 року трансформована в СРСР. З цього приводу раджу Вам ознайомитися із студією наукового співробітника Інституту слов'янознавства та Східної Європи Лондонського університету (Великобританія) Віктора Свободи і старшого наукового співробітника Інституту етнографії АН Росії, народного депутата колишнього СРСР Галини Старовойтової, похижацьки убитої у січні 1999 р., які розкривають історію колишньої імперії³⁴.

Таким чином, у курсі лекцій ми намагатимемося показати реальний стан декабристознавства минулого та початку нашого століття, звертаючи увагу рівною мірою як на досягнення, так і на недоліки. Будемо раді, якщо вдасться збудити інтерес студентів та молодих науковців до вивчення руху декабристів, внеску дореволюційних, радянських та сучасних вчених у вивчення важливої теми історії народів Росії.

Курс лекцій складається з чотирьох частин. Перша – висвітлює дореволюційну історіографію руху декабристів (1825–1917 рр.); друга – становлення радянського декабристознавства (1917 – середина 1930-х рр.). У третій частині буде проаналізована декабристознавча література, що побачила світ у радянські часи у другій половині 30-х – першій половині 80-х років. У четвертій частині ми розглянемо історико-літературознавчі праці про рух декабристів, опубліковані з другої половини 80-х років по сьогодні.

³⁴ Свобода В., Старовойтова Г. Остання імперія: народження і розклад // Літературна Україна. 1991. 31 жовт. С.5.

ЛЕКЦІЯ I.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

Декабристознавство – невід’ємна частина історіографічної науки. Як кожна наукова дисципліна, так і окрема проблема має свою історію вивчення. Спеціалісти цієї науки розробляли і розробляють її теоретичні, методологічні та практичні засади розвитку. Значний внесок у вивчення теоретико-методологічних питань історіографії внесли М.В.Нечкина, Є.Н.Городецький, А.І.Зевелєв³⁵, питання історіографічних джерел порушував у своїх дослідженнях В.Г.Сарбей, В.Ю.Афіані³⁶, аспекти назв шкіл, напрямків, течій розробляли Р.А.Кирєєва, І.Л.Беленький³⁷. Отже, можемо констатувати, що у радянські роки історіографи порушували важливі проблеми історіографічної науки, висловлювали своє бачення теоретичних засад. Звичайно, не всі їх висновки витримали перевірку часом. Знявши заідеологізовані "теоретико-методологічні" чинники, маємо право визнати, що в їхніх оцінках є певне раціональне зерно.

Історіографія сьогодні не стоїть на місці. Іде процес переосмислення, уточнення, розробки нових конкретних складових науки, виявляються маловивчені теоретичні аспекти. Зокрема, до них можна віднести доцільність дослідження таких питань, як школи, напрямки, течії, проблемної історіографії, роль і місце в системі історіографічної науки персоніфікованої історіографії, періодизації історії руху декабристів тощо.

³⁵ Нечкина М.В., Е.Н. Городецкий. Развитие советской историографии истории СССР // Изучение отечественной истории в СССР между XXIV и XXV съездами КПСС : Советский период. М., 1978. С. 273-296; Зевелев А.И. Методология и метод в историографическом исследовании // Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки. М., 1981. С. 163-169 та ін

³⁶ Сарбей В. Г. К вопросу об историографическом изучении дооктябрьской большевистской печати // XXV съезд КПСС и задачи изучения истории исторической науки: В 2-х ч. Калинин, 1978. Вып.2. С.35; Афиани В.Ю. Документальные публикации в отечественных журналах первой трети XIX в. как историографический источник // Там само. С.46-47 та ін.

³⁷ Киреева Р.А. Возникновение проблемы историографических направлений в русской буржуазной науке конца XIX – начала XX в. // Там само. С.25-31; Беленький И.Л. К проблеме наименования школ, направлений, течений в отечественной науке XIX–XX вв. // Там само. С.64-65 та ін.

Декабристознавство має свою історію вивчення, яка відбиває періоди становлення, розвитку і тимчасового занепаду, коли необхідно зупинитися, досягнути пройдений шлях, а інколи повернутися назад, щоб спокійно оцінити раніш зроблене, щоб знову рухатися вперед. Складовою частиною будь-якої проблеми є її періодизація. Має її також і декабристознавство, якому понад сто сімдесять років.

Протягом цих років над вивченням окремих питань руху декабристів працювало не одне покоління істориків, літературознавців, юристів, економістів та представників інших гуманітарних наук. Серед них були такі талановиті вчені, як М.К.Шильдер, М.М.Покровський, М.В.Довнар-Запольський, Д.І.Багалій, М.М.Дружинін, М.В.Нечкина³⁸ та ін. Революціонери XIX ст. О.І.Герцен, М.П.Огарьов змальовували декабристів як фундаторів антисамодержавної боротьби, палких прибічників ліквідації кріпосного права³⁹. Революціонери-демократи, зокрема, В.Г.Белінський, М.Г.Чернишевський, М.О.Добролюбов акцентували свою увагу не тільки на антисамодержавних і антифеодальних вимогах декабристів, але й на їх значний внесок у розвиток демократичної культури, зокрема, в галузі літератури⁴⁰. До руху декабристів зверталися державні та політичні діячі, які у своїй більшості дискредитували його історію. Ось хоч би й статс-секретар Миколи I, вихованець Царськосельського ліцею, однокашник О.С.Пушкіна, декабристів В.К.Кюхельбекера, І.І.Пущина, В.Д.Вольховського — М.А.Корф та й В.І.Ленін підпорядковували їхні ідеї класовим, вузько партійним інтересам.

Серед дослідників були вихідці з різних класів, різних переконань, котрі часто, як люди свого часу, переслідували певні групові чи класові або партійні інтереси. На світогляд дослідників та публіцистів впливали різні чинники: інтереси держави, страх дослідника втратити місце праці та ін. Проте, при вивченні

³⁸ Шильдер Н.К. Император Николай Первый. Его жизнь и царствование. СПб., 1903. — Т. I. С. 162-164, 218-280 та ін.; Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. М., 1906. 340 с.; Покровский М. Очерки русского движения XIX-XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимою 1923-24 гг. М., 1924. С. 19-44 та ін.

³⁹ Герцен А.И. Собрание сочинений: В 30-ти т. М., 1956. Т.7 С. 137-258; Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения: В 2-х т. М., 1952. Т.1. С. 783-788.

⁴⁰ Белинский В.Г. Собрание сочинений: В 9-ти т. М., 1977. Т. 2. С. 253, 280, 346; М., 1978. Т. 3. С. 7-37, 110; М., 1979. Т. 4. С. 56, 58 та ін.

концептуальних висновків того чи іншого вченого-історика ми повинні враховувати не тільки думки, висловлені у їхніх опублікованих працях, але й, по змозі, співставляти з їхніми висловлюваннями, які часто зберігають їх щоденники, листи, неопубліковані фрагменти праць, де інколи бували зовсім протилежні судження, так, наприклад, як у історика М.К.Шильдера⁴¹.

На позицію дослідників руху декабристів, на зміну їх ставлення до окремих питань або учасників впливали соціально-економічні і політичні події. До них віднесемо, насамперед, підготовку й проведення селянської реформи 1861 року, коли пригадали вимогу декабристів розв'язати аграрне питання; Перша буржуазно-демократична революція 1905-1907 рр., що відчинила двері архівів, де зберігалися документи про слідство і суд над декабристами, збудила значний інтерес до руху в цілому; Жовтневий переворот 1917р., коли було започатковане вивчення проблеми з класових більшовицьких позицій, а також серпневий путч 1991 р., коли до "споборників святої волі" почали ставитися як до коріння "більшовизму і сталінізму"⁴².

На кожному етапі розвитку декабристознавства відбувається не тільки зміна поколінь дослідників, зростає рівень їх фахової підготовки, але й змінюється тематика, що відбувається не тільки завдяки розвитку джерелознавчої бази, рівню розвитку проблеми, втручанням держави, бажанням підпорядкування історичної науки певній меті, суспільним явищам, а й тим політичним завданням, які ставлять перед собою різні суспільні класи.

Для наукового дослідження цих процесів у новітньому декабристознавстві необхідно з'ясувати, як поступово розширювався діапазон захоплення рухом декабристів, чому і як формувалися ті чи інші декабристознавчі школи і напрямки, які проблеми переважали, як відбувався евристичний пошук нових матеріалів, вплив зміни політичної влади. Це, звичайно, неповний перелік факторів, які впливали на розвиток декабристознавства. Власне з'ясуванню цих чинників і сприяє наукова періодизація вивчення історії проблеми.

Тривалий час у декабристознавстві не звертали уваги на необхідність вироблення наукової періодизації. Тільки на початку 60-х років нашого століття відбулася дискусія про періодизацію розвитку радянської історичної науки. Результати дискусії у 1962 р. підвела

⁴¹ Заметки Н.К.Шильдера о восстании 14 декабря и императоре Николае I // Каторга и ссылка. 1925. Кн. 15. С. 148.

⁴² Корни большевизма // Книга исторических сенсаций. М., 1993. С.183.

М.В.Нечкина. Проаналізувавши 12 статей радянських істориків, вона звернула увагу і на пропозиції щодо періодизації історичної науки⁴³. Згодом вона запропонує таку періодизацію: I період – від жовтня 1917 р. до середини 30-х років; II – із середини 30-х років до середини 50-х років; III – друга половина 50-х років – наш час, який завершувався 1965 роком, але мався на увазі весь період будівництва розвинутого соціалістичного суспільства⁴⁴.

У запропонованій М.В.Нечкиною періодизації не йдеться про історію вивчення руху декабристів. Це й закономірно, оскільки мова йшла про періодизацію всієї радянської історичної науки. Відштовхуючись від загальноприйнятої періодизації, ми у 1988 р. запропонували власну періодизацію вивчення руху декабристів, яка фактично повторювала періодизацію М.В.Нечкиної, але стосовно вивчення руху декабристів. Аналізуючи літературу про декабристів, ми запропонували виділити такі етапи: I – від Жовтневої соціалістичної революції до середини 30-х років; II – друга половина 30-х років – перша половина 50-х років; III – друга половина 50-х років до наших днів⁴⁵.

Демократизація суспільства в середині 80-х років, а розкріпачення історичної науки на початку 90-х років від ідеологічної павутини історичної науки і, зокрема, руху декабристів, якісні зміни досліджень, розвиток документальної бази дали змогу запропонувати нову періодизацію. Залишивши без змін два перші етапи, ми поділили третій на два нових, а саме: III – друга половина 50-х – перша половина 70-х років; IV – друга половина 70-х по сьогодні⁴⁶.

Необхідність такого поділу викликана активним вивченням руху декабристів у дні підготовки й проведення 150-річчя з дня повстання перших революціонерів Росії, коли дослідниками і громадськістю по-новому прочитано героїчні сторінки декабризму. Діяльність первенців свободи перестала бути темою тільки кабінетних вчених. Про неї заговорили й почали писати всі: від школяра до маститого вченого, читати про декабристів від робітника до інтелігента нашої країни. Активніше стали розробляти проблему й за кордоном, присвячуючи декабристам докторські та кандидатські дисертації, публікуючи

⁴³ Нечкина М.В. К итогам дискуссии о периодизации истории советской исторической науки // История СССР. 1962. №2. С.57-78.

⁴⁴ Нечкина М.В. Введение // Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1965. Т.4. С.11.

⁴⁵ Казьмирчук Г.Д. "... Все, що посіяне, зійде..." К., 1988. С. 31.

⁴⁶ Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів. Історіографічні дослідження. 1917-1990 рр. С.5.

монографічні дослідження. Окреслилися нові підходи у розв'язанні питань, посилилося вивчення документальної основи руху декабристів не тільки істориками й архівістами, а й представниками інших наук: літературознавцями, філософами, юристами тощо. Необхідно врахувати й те, що з'явилася нова генерація молодих талановитих декабристознавців, ерудованих краєзнавців, які поступово розпочали по-новому висвітлювати проблеми історії декабризму, розпочалося відновлення регіональних шкіл: сибірської, білоруської, української тощо.

Цей процес набув подальшого розвитку, коли, починаючи з 1985 р., у нашій країні намітилася демократизація суспільства, а гласність (до речі, цей термін уперше в літературі зустрічається у мемуарній літературі декабристів С.Г.Волконського, М.С.Луніна, П.Х.Габбе, "щоб гласність замінила звичайну таємницю"⁴⁷) створила сприятливі умови для подальшого розвитку радянського декабристознавства. Ряд імен дослідників, як і їхні праці, перестали бути забороненими, повернувшись із небуття "спецхранів". Маланчуківське "не дозволяю" кануло в Лету. Реабілітовано геніальні праці М.С.Грушевського, знято обвинувачення з О.Ю.Гермайзе, П.П.Филиповича, Д.І.Донцова, Д.І.Дорошенка, М.І.Яворського, С.О.Єфремова, повернуті читацькому загалу сотні імен українських істориків. Їхні думки про декабристів привертають увагу нових дослідників. Активізувалося проведення наукових конференцій – генераторів нових ідей та підходів до вивчення історії декабризму⁴⁸.

Розвиток сучасного декабристознавства, різке протистояння серед декабристознавців та представників різних суспільних верств вимагає уточнення періодизації історіографії руху декабристів.

Звичайно, періодизація, про яку йшлося, була ущербною і неповною, оскільки залишала поза увагою великий шмат декабристознавства. Сучасна, більш демократична ситуація у суспільстві, зокрема, і в історичній науці, дає змогу приступити до розробки наукової періодизації декабристознавства. Ми пропонуємо поділити історію вивчення руху декабристів на три періоди:

⁴⁷ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов: В 3-х т. М., 1951. Т.2. С.278; Лунин М.С. Сочинения, письма, документы. Иркутск, 1988. С.59 та ін.

⁴⁸ Семенова А.В. 150-летие восстания декабристов: конференции в Москве и Ленинграде // Вопросы истории. 1975. №12. С. 203-206; Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В. "Декабристские чтения" // История СССР. 1989. №4. С. 205-206 та ін.

дореволюційний, радянський і сучасний, які, у свою чергу, поділяємо на етапи і напрямки.

Дореволюційне декабристознавство характеризується існуванням охоронної, дворянської, буржуазної, ліберально-буржуазної, революційно-демократичної та зародженням марксистської історіографії. Їх виникнення, розвиток і занепад хронологічно визначити важко. Часто один із напрямків, зокрема, це чітко прослідковується у другій половині XIX ст. – початку XX ст., є домінуючим, або їх існування тісно переплітаються один з одним. Насамперед усі напрямки об'єднує одна мета – дослідження руху декабристів. Відмінність полягала лише в тому, з якою метою досліджувалися проблеми руху. Дослідники від академічної науки ставили перед собою завдання виявити нові архівні, рукописні, епістолярні матеріали і всебічно описати історію декабристських організацій, дослідити мало відомі питання проблеми. Їхні дослідження не були позбавлені суб'єктивності, впливу тогочасних умов. Революційно-демократичні та марксистські історіографи, будучи репрезентовані в основному публіцистами та письменниками, зверталися до декабризму з метою обґрунтування необхідності боротьби проти існуючого соціально-економічного й політичного ладу Росії. Представники цих напрямків використовували у своїх публіцистичних і пропагандистських працях результати вчених академічних закладів і університетів, але робили свої, діаметрально протилежні висновки, акцентували увагу тільки на революційній боротьбі. На початку XX ст. до марксистів (більшовиків) приєдналися кілька професіональних істориків і, зокрема, М.М.Покровський, які поступово почали пропагувати ідеї В.І.Леніна про рух декабристів.

До лютого 1917 р. декабристознавство пройшло складний шлях свого розвитку. Спочатку домінувала охоронна, або як її ще називали офіційна історіографія. Її започаткувало “Донесення” Слідчої комісії, підготовлене секретарем слідчої комісії у справі декабристів О.Д.Боровковим, яке повторювало положення Маніфестів Миколи I від 1 та 13 червня 1826 р.⁴⁹

“Донесення” дискредитувало прогресивні погляди декабристів, виставляло їх, як “заколотників”, серед яких був “дивний і нещасний”, “давню виснажуваний внутрішньою невиліковною хворобою” полковник О.М.Булатов,⁵⁰ “нетверезий” підпоручик Лейбгвардійського

⁴⁹ Санкт-Петербургские Сенатские ведомости. 1826. №27. С. 783-784; №29.С.832.

⁵⁰ ВД. Т. XXVII. М., 1980. С. 58.

полку А.Л.Кожевников⁵¹. У “Донесенні” чомусь забули “Русскую правду” П.І.Пестеля і “Конституцію” Микити Муравйова. Побіжно згадали тільки “Катехізис” С.І.Муравйова-Апостола і М.П.Бестужева-Рюміна. Дуже обережно висловлена думка про республіканську форму правління, яку сповідували члени Південного товариства, більше уваги звернено на ідею царевбивства. Ці висновки широко використовували у своїх працях згадуваний уже М.А.Корф та відомий історик М.Г.Устрялов (1805–1875)⁵².

Наступний крок розвитку дворянської історіографії тісно пов'язаний з науковою діяльністю М.К.Шільдера і М.І.Дубровіна (1837–1904). Дослідження цих вчених вигідно вирізняються від їх попередників глибокою документальною насиченістю, відсутністю галасливих корфівських звинувачень, спокійним роздумом над темою. Серед дворянських істориків не було єдиного підходу до вивчення руху декабристів, але їх заслугою є те, що при обмеженому доступі до актосховищ, вони накопичили значний документальний матеріал, визначили проблематику вивчення руху декабристів.

У 1871 р. був опублікований 6-й том праць М.І.Богдановича, який складається з 15 глав, дві з яких відведено рухові декабристів. Автор звернув увагу на причини виникнення руху, історію таємних організацій, діяльність окремих членів їх. Погляди вченого не позбавлені стереотипів: виступ декабристів він оцінює як “злочинний замах”, прагнення до “царевбивства”, “страшний злочин”. Так, М.І.Богданович характеризував В.Л. Давидова як людину “дуже поверхово освічену”, а С.Г.Волконського – як самолюбиву особу, звинувачував К.Ф.Рилєєва в “платонічній любові до свободи”, який, діючи пером, готувався взяти особисту участь у насильницькому перевороті⁵³. Більшість думок М.І.Богдановича поділяв і М.К.Шільдер, називаючи декабристів “державними злочинцями”, головною метою яких було вбивство царя й підготовка до бунту⁵⁴.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років ХІХ ст. з роздумами про декабристів виступив М.Г.Устрялов – професор російської історії

⁵¹ ВД. Т. XXVII. С. 57.

⁵² Корф М. Восшествие на престол императора Николая I. Изд. 5-е допол. (третье для публики). СПб., 1857. С. 5; Устрялов Н. Историческое обозрение царствования императора Николая I. СПб., 1847. 175 с.

⁵³ Богданович М.И. История царствования императора Александра I и Россия в его время. СПб., 1871. Т. 6. С. 456.

⁵⁴ Шильдер Н.К. Император Николай I. Его жизнь и царствование. СПб., 1903. Т. I. С. 687, 695.

Петербурзького університету, а згодом – академік Російської академії наук. У п'яти томах курсу лекцій з “Русской истории” тільки 10 сторінок, редактором яких був Микола І, присвячено рухові декабристів. У цьому розділі значна увага приділялася останнім дням життя Олександра І, переживанням царської сім'ї з приводу його смерті, шляхетним вчинкам Миколи І. Заслуговує на увагу звернення вченого до виявлення змовників, воцаріння Миколи І, “змови 14 грудня” 1825 р. Він твердить, що Олександр І знав про діяльність “жменьки безумних людей”, які бажали змінити форму правління у державі⁵⁵.

Вчений далі пише, що змовники забажали зірвати присягу, затьмарити “священні хвилини народної радості”, вони, обманувши солдат кількох військових частин, вивели їх на Сенатську площу⁵⁶. М.Г.Устрялов відзначає швидкі дії Миколи І, якому вдалося перешкодити здійсненню згубних замірів “заряджених зухвалим безумством людей”⁵⁷. Дослідник прикрашає вчинки Миколи І під час придушення повстання, зокрема, зауважує, що цар стримував слуг престолу не застосовувати жорстокі заходи покарання, а нібито пропонував вживати “лагідність та переконання”⁵⁸.

Наукові праці М.К.Шільдера і М.І.Богдановича мають деякі позитивні моменти. По-перше, ґрунтовне використання різного за змістом документального матеріалу, по-друге, чітке визначення проблем, які раніше не досліджувалися, по-третє, відсутність миколаївських штампів, відмова політизованого висвітлення питань руху декабристів.

Проте, дослідження М.К.Шільдера, М.І.Богдановича і, особливо, М.Г.Устрялова свідчать, що глибокого аналізу історії руху декабристів не було зроблено. Спроба узагальнюючого висвітлення проблеми не була досягнута. Декабристознавці сліпо йшли за маніфестами Миколи І, про що свідчить, насамперед, використання таких визначених царем термінів, як “божевільні”, “звірі” тощо. Недостатньою залишилася документальна основа досліджень, вузькою була проблематика, бажання показати, що декабристський рух – результат ліберальної дворянської політики Олександра І.

Лютневі події 1917 р., змінивши політичне обличчя Російської імперії, привнесли певні зміни у вивчення руху декабристів. Ліві

⁵⁵ Устрялов Н.Г. Зазнач. праця. С. 10.

⁵⁶ Там само. С. 17.

⁵⁷ Там само. С. 10.

⁵⁸ Там само. С. 18.

партії, зокрема, есери активно пропагують ідеї декабристів, намагаючись показати свій ідейний зв'язок з ними, вони проголошують О.Ф.Керенського продовжувачем справи "піонерів" революційної боротьби в Росії.

Більшовицький переворот у жовтні 1917 р. спочатку не вніс змін у дослідження проблеми. Нова влада всі зусилля спрямовувала на те, щоб утвердити свій політичний та економічний режим. Більшовикам було не до культури й наук. Ні В.І.Ленін, ні його оточення не мали конкретного плану культурного будівництва: влада, як про це свідчив Максим Горький, розгорнула боротьбу проти буржуазної культури взагалі, закривала газети, реорганізовувала архівні установи⁵⁹ тощо.

Політична ситуація в країні після двох революцій 1917 р. започаткувала новий період дослідження руху декабристів, який ми називаємо **радянським**. Він поділяється на кілька внутрішніх етапів, що мають певні характерні особливості

Перший період історії радянського декабристознавства 1917 — перша половина 1930- х р. у свою чергу поділяється на три етапи:

Перший етап – 1917–1924 рр. – це етап зародження, етап публіцистичного осмислення руху декабристів в долі країни, зміни поколінь дослідників.

На цьому етапі продовжують функціонувати створені ще до революції науково-дослідні заклади, зокрема, академічні. Деякі з них, як, наприклад, архіви та архівна справа реорганізовуються, але в них працюють виховані ще до революції кадри, які не поспішали співпрацювати з новою владою. Продовжується публікація перевиданих щоденників та спогадів декабристів. Серед них – цінні мемуари М.С.Луніна, М.В.Басаргіна та інших учасників декабристського руху.

Не з'явилися зміни у методиці підготовки до друку документальних видань, особливо в питанні коментування нез'ясованих подій. Це пояснюється тим, що працювали над підготовкою до друку документів фахівці, світогляд яких сформувався ще до революційних подій 1917 р.: О.Є.Пресняков, П.Є.Щоголев, І.Ф.Павловський та інші.

У середині двадцятих років до вивчення архівної справи про декабристів приєднується нова когорта "старих спеців" – Д.І.Багалій, Ю.Г.Оксман, Л.П.Добровольський, В.М.Базилевич, М.М.Дружинін та

⁵⁹ Горький М. Несвоевременные мысли // Литература в школе. 1991. № 1. С.31.

інші, які привнесли ряд новацій у підготовку документальних видань, зокрема, ґрунтовні й обширні коментарі. Виховані на традиціях старої системи освіти, ці вчені спокійно, не відчуючи тиску з боку нової влади, плідно працювали над розробкою окремих питань руху декабристів.

На початку 20-х років партійно-радянська влада, утвердивши своє панування в економічній та політичній царині, розпочинає активно втручатися в наукову галузь, зокрема, підпорядковує академічні установи, видавництва⁶⁰, призначає на керівні посади комуністів, контролює через каральні органи діяльність колишніх спеціалістів. Наприклад, завідувач Укрцентрархіву С.М.Тетін прохає ЦК КП(б)У замінити “колишнього есера”, безпартійця М.В.Гливенко, “що знаходиться на особливому обліку – Управлінні ДПУ” на посаді завідувача Центрархівом революції партійцем⁶¹. Як справедливо зауважила український історик Н.Д.Полонська-Василенко, влада шляхом регламентації бюджетних сум для академічних установ, у тому числі ВУАНу, підпорядкуванням науки завданням комуністичної партії, фізичним знищенням та моральним приниженням, ініціюванням розбрату серед вчених, зуміла зламати корпоративну незалежність вчених. Як приклад, вона наводить такий факт: “На початку літа... ГПУ заарештувало коло 100 чоловік, здебільшого незнайомих між собою... Ці арешти об’єднувала участь в “Центрі дії””⁶².

До діяльності цієї штучно створеної ДПУ організації були включені й відомі декабристознавці: професор Київського ІНО В.М.Базилевич та архівний працівник В.О.Романовський. Їх звинувачували у “шпигунстві на користь Польщі”. Під час суду влада використовувала вагомий важіль психологічного тиску на підсудних, ініціюючи потік телеграм, рішень, масових мітингів робітничих колективів, які вимагали суворого покарання зрадникам вітчизни. Радянська влада примушувала вчених каятися у не вчинених ними гріхах, звільняла їх з роботи, залякувала їх, тим самим формуючи слухняного виконавця волі партії, проводиря її антинародної політики⁶³.

⁶⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: Нариси історії. К., 1993. С.50.

⁶¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (Далі – ЦДАГОУ). Ф.1. Оп. 20. Спр. 2022. Арк. 5 зв.

⁶² Полонська-Василенко Н.Д. Зазнач. праця. С. 50.

⁶³ ЦДАГОУ . Ф.263. Оп.1. Спр. 64454. Короб. 10. Арк.2, 9, 18 та ін.

Другий етап – 1925–1930 рр. – етап становлення й організації наукового декабристознавства, підведення під проблему марксистсько-ленінської методології.

Реорганізувавши вищі навчальні та науково-освітні установи, зокрема, історичного профілю, радянська влада підпорядкувала історичну науку своєму контролю, перетворила її в слухняне знаряддя будівництва соціалістичного суспільства. Геноцид проти наукової еліти – характерна риса нової влади. Розпалюючи ворожнечу між вченими, державці з партійними квитками захоплюють академічні установи, ініціюють обрання їх академіками тощо. Так, у 1929 р. академіками ВУАН були обрані О.Г.Шліхтер, М.О.Скрипник та інші партійні діячі, які обіймають керівні посади в академії⁶⁴, хоч до справжньої науки не мають ніякого відношення.

Проникнення більшовиків в академічні та навчальні заклади посилює їхній вплив на організацію їх діяльності. Швидкими темпами відбувається реорганізація, у тому числі й ВУАН, "наукова спадщина" якої не відповідала "новій соціалістичній добі"⁶⁵. Науково-дослідні заклади розвиваються відповідно до п'ятирічних планів. Науковцям і викладачам вузів пропонують разом з трудящими масами працювати "на їх користь", втілювати в життя гасло "єднання науки і праці", активно реалізовувати "ідеали соціалізму"⁶⁶, "забезпечення найщільнішого зв'язку наукової роботи академії з практикою соціалістичної промисловості і соціалістичного господарства в цілому"⁶⁷.

Відбувається реорганізація вищих навчальних закладів. Університети в Україні перетворюються в Інститути народної освіти. Характерними з цього приводу є спомины декана основного (підготовчого) факультету Київського ВІНО ім. М.П.Драгоманова О.П.Оглоблина про реорганізацію університету св. Володимира⁶⁸. Створюються нові кафедри, інститути, політизовані товариства, такі, як , наприклад, Товариство істориків-марксистів, Товариство політкаторжан і засланопооселенців, члени яких активно розробляють історичну тематику, переважно революційну.

⁶⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Зазнач. праця. С.62

⁶⁵ Там само. С.64.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Постанова РНК і ЦК КП (б) У «Про стан і роботу Всеукраїнської Академії наук» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2. С.196.

⁶⁸ Оглоблін О. Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича // Хроніка-2000: Наш край. 1993. № 1-2. С.87-103.

Політизація та заідеологізованість історичної науки загалом рельєфно відбиваються на вивченні руху декабристів. Декабристознавці дедалі частіше використовують у своїх працях політизовані оцінки В.І.Леніна. Зокрема, першим став на цей шлях В.Віленський-Сибіряк. Його підтримав академік ВУАН Д.І.Багалій. Висновки В.І.Леніна поступово перетворюються на догму, їх пропагують як важливе теоретико-методологічне вчення, що об'єктивно і науково пояснює історичні події.

Характерною особливістю цього етапу є розгортання діяльності ДПУ. В його стінах замучені сотні істориків, літераторів, журналістів. У цей час знищено академіків М.І.Яворського, М.Є.Слабченка, С.О.Єфремова, професора П.П.Филиповича та інших. Нещодавно опубліковані "матеріали найвищого ступеню секретності", зокрема, "Постанова політбюро ЦК КП(б)У" Про Єфремова "від 21 вересня 1928 р. наглядно переконують у тому, як Комуністична партія формувала громадську думку навколо вчених. "Доручити нашій пресі підняти суспільну думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова і дискредитувати його в очах широких мас радянської інтелігенції"⁶⁹. До гуків потрапили О.Ю.Гермайзе, Н.В.Суровцева, В.О.Романовський, В.М.Базилевич та тисячі й тисячі інших науковців. Серед інтелігенції запанував жах, боязнь висловити свою точку зору з тих чи інших питань історичної науки. "Часи декабристів, – казав С.О.Єфремов, – уже минули, тепер потрібно мати витримку й не казати нічого"⁷⁰.

Для боротьби з вченими-комуністами партія застосовувала такий засіб, як "чистки" членів КП(б)У. У вересні 1930 року академіка М.І.Яворського звільнено з усіх посад і вислано на Соловки тільки за те, що у 1918 році він служив жандармом в австрійській армії, про що компетентні органи знали й раніше⁷¹. Заарештували директора історичного архіву імені В.Б.Антоновича В.В.Міяковського, а також влаштували показовий суд над 45-ти членами міфічної СВУ, яких звинувачували у шпигунстві на користь іноземних держав і контрреволюційній діяльності з метою повалення радянської влади в Україні⁷². Один з членів цієї "контрреволюційної організації" під час

⁶⁹ Вербіленко Г. З матеріалів «Окремої папки» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2. С.186; ЦДАГОУ. Ф.1. Оп.16. Спр.6. Арк.307.

⁷⁰ Павлушкова Н. Моє слово про процес СВУ та СУМ-у // Нові дні. Торонто. 1954. №49. С.18.

⁷¹ Полонська-Василенко Н.Д. Зазнач. праця. С.66.

⁷² Там само. С.67.

слідства 19 грудня 1929 р. зізнався, що “я жив якимось ненатуральним подвійним життям: як марксист-революціонер і одночасно як націоналіст, контрреволюціонер“, який вийшов на “широкий брудний шлях контрреволюції, ворожости до Радянського будівництва й боротьби з радянською системою”⁷³.

Третій етап – перша половина 30-х років – етап вульгарної критики, утвердження тоталітарних методів управління історичною наукою, перетворення її у служницю ідеологічних постулатів Комуністичної партії і тоталітарної системи, гоніння на оригінальні школи й напрямки, зокрема, у декабристознавстві.

Другий період розвитку радянського декабристознавства – друга половина 30-х – перша половина 80-х рр. поділяємо на три етапи:

Перший етап – друга половина 30-х – перша половина 50-х років – етап утвердження марксистсько-ленінсько-сталінського розуміння проблеми, зменшення інтересу до неї, критика “школи” М.М.Покровського та його послідовниці М.В.Нечкиної, остаточне заідеологізування теми, коли дослідники наголошували на винятковому значенні положень Й.В.Сталіна для вивчення руху декабристів. Нова реорганізація навчальних та науково-дослідних закладів, зокрема, повернення знову до університетів та педагогічних закладів, до академічних галузевих інститутів, як от, Інституту Історії України АН України, де розроблялися питання декабристознавства, закриття ряду періодичних видань тощо.

Другий етап – друга половина 50-х – перша половина 70-х років, коли “хрущовська відлига” тимчасово пожвавила інтерес до теми, звільнення від утисків сталінського періоду, процес відмови від штучного прив’язування висновків Й.В.Сталіна до проблем історії, зокрема, руху декабристів.

Третій етап – друга половина 70-х – перша половина 80-х років характеризується подальшим загніванням соціалістичного суспільства, поступового сповзання історичної науки до глибокої кризи, але активним вивченням окремих проблем, зокрема, декабризму, як надзвичайно важливого феномену в суспільно-культурній галузі;

Третій період – кінець 80-х – по наш час, який умовно можна поділити на два етапи:

Перший етап – кінець 80-х – початок 90-х років, коли так звана “гласність” та демократизація суспільства підірвала “непорушні”

⁷³ Державний архів СБУ. Спр.67098 ФП СВУ. Гермайзе О.Ю. Т.56. Арк.1, 18.

основи марксистсько-ленінського теоретико-методологічного вивчення теми, повернула із забуття праці декабристознавців 20–30-х років, зокрема, М.С.Грушевського, С.О.Єфремова, В.М.Базилевича, В.О.Романовського та інших вчених, відкрила заборонені архівні фонди, розкріпостила думки й діяльність вчених і, як наслідок, поява надзвичайно цікавих гіпотез і висновків.

Другий етап – дев'яності роки, хвиля критики опонентів, заперечення колись утверджених істин, котрі не завжди були достовірними, поступово переходять у час спокійного, вдумливого усвідомлення всього шляху історичної науки й, зокрема, руху декабристів.

Зміст нашої періодизації вивчення історії руху декабристів полягає в тому, щоб сприяти усвідомленню складного шляху декабристознавства, особливостей його розвитку. Висловивши своє бачення характерних властивостей розвитку проблеми на тому чи іншому етапі, ми акцентували увагу не стільки на тому, що вивчення історії руху декабристів тісно пов'язане з наявними дослідницькими силами, які працюють над окремою проблемою, скільки на впливові суспільно – політичного життя держави. Крок за кроком виявляючи факти з життя й діяльності декабристознавців різних поколінь, зважати на особливості розвитку Російської і комуністичної імперій, ми пропонуємо саме таку періодизацію. Ми глибоко переконані в тому, що виявлені вченими нові матеріали суспільних процесів, документальні дані про життя й наукову діяльність декабристознавців можуть змінити акценти періодизації вивчення історії руху декабристів.

Закінчуючи питання про внутрішні етапи розвитку декабристознавства, необхідно зазначити, що цей поділ сам по собі не є важливим елементом періодизації, оскільки ми тільки пропонуємо саме такий внутрішній поділ. Можливо, інші дослідники матимуть своє бачення цієї проблеми. Пізніше, в процесі обговорення і поглибленого вивчення матеріалу, можливий зсув цих меж уперед або назад, можна відмовитися від них і зовсім. Ми не бажаємо канонізації цього поділу, перетворення його у статично-непорушні закони. Він не є обов'язковим для всіх декабристознавців. Це пропозиція тільки одного дослідника.

Отже, підсумовуючи дослідження періодизації історії руху декабристів, ми розуміємо її недосконалість, недостатність обґрунтованих аргументів окремих питань, які потребують уточнення і конкретизації. Ми переконані, що це завдання не одного дослідника-декабристознавця. Необхідно провести дискусію з цього питання.

Запрошуючи дослідників до дискусії ми глибоко переконані, що колективна праця і розум вчених сприятимуть розробці наукової періодизації, і, власне, вивченню руху декабристів сьогодні. Дискусії завжди були акумулюючим історіографічним фактором думок не одного покоління декабристознавців, сприяли і сприятимуть розвитку історичної науки в цілому. Дослідити періодизацію історії руху декабристів означає ґрунтовно і об'єктивно вивчити важливу сторінку декабристознавства.

Періодизація розширює горизонти історіографічних досліджень, виявляє важливі проблеми, відкриває перспективи для більш усвідомленого вивчення руху декабристів. Періодизація окремої історіографічної проблеми допоможе сконцентрувати увагу дослідників на всеохоплюючому вивченні декабризму, сприяти швидкому переходу "від простого до більш глибокого історіографічного трактування, від списку праць у хронологічному порядку – до історії науки"⁷⁴, історії проблеми.

Сподіваємося, що проведена дискусія з цього питання сприятиме не тільки конкретизації історіографії руху декабристів, але й оживить дослідницьку думку для розробки недостатньо вивчених проблем, виявить особливо важливі питання з історії руху декабристів.

Сучасні декабристознавці пропонують своє бачення розв'язання цієї проблеми. Так, Г.М.Куликовська, викладач Волинського університету ім. Лесі Українки, працюючи над кандидатською дисертацією, запропонувала власну періодизацію радянського декабристознавства⁷⁵.

Бажано провести "круглий стіл" або відкрити дискусію на сторінках Українського історичного журналу з проблем періодизації історії, і, зокрема, руху декабристів.

⁷⁴ Нечкина М.В. К итогам дискуссии о периодизации истории советской исторической науки. С.77.

⁷⁵ Куликовская А.М. Советская историография российско-польских революционных связей 20-30-х гг. XIX ст. // Автореф. дис.... канд. ист. наук. - К., 1991. С. 2 - 3.

ЛЕКЦІЯ II.

АРХЕОГРАФІЧНА БАЗА ПРОБЛЕМАТИКИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЕКАБРИЗМУ

Вивчення складних проблем руху декабристів неможливе без глибокого знання документальних, епістолярних матеріалів і спогадів учасників руху та їх сучасників. Широкий науковий вжиток архівних та опублікованих джерел допоможе нагадувати "раз по раз славу предків своїх, не цуратися її, бо це й наша слава. Ідімо в майбутнє, мудрістю й досвідом предків своїх озброєні! Не йти нам у майбутнє, коли легковажитимемо минуле," – заповідав нам Святійший Патріарх Київський і всієї України-Руси Мстислав I⁷⁶. Документи дають змогу чесно і правдиво сіяти добре й вічне. "Не забуваймо, – писав Мстислав I, – що виросте те, що посіємо і доглянемо. І нехай кожний пожне те, що посіяв"⁷⁷.

Історичні документи про декабристів поділяються на основні або – як їх раніше називали – генеральні та другорядні – партикулярні. До першої групи віднесемо: слідчі справи декабристів, розпорядження центральних органів влади, рапорти органів влади, мемуари, щоденники, спогади членів таємних декабристських організацій та їх епістолярну спадщину. До партикулярних належать свідчення сучасників декабристів, спогади про них, написані на підставі розповідей близьких до "споборників святої волі".

Усі документи декабризму різняться за такими параметрами: масштабами, хронологічними рамками, охопленням матеріалу, присвяченого окремому декабристу або цілій епосі. Немає потреби говорити про їх суб'єктивність, а інколи й помилковість висновків, оцінок і трактувань того чи іншого факту.

Археографія руху декабристів стала зароджуватися відразу після розгрому повстань декабристів, коли Микола I писав свої перші розпорядження генерал-ад'ютанту О.Я.Сукіну, про те кого, куди посадити у Петропавлівській фортеці. Так, у "реєстрі" під № 2 цар писав: "Присланого Рилєєва посадити в Олексіївському равеліні, але не зв'язувати руки; без всякого контакту з іншими, дати йому і папір для письма, і що писатиме до мене, власноручно мені приносити щоденно"⁷⁸. 22 лютого 1826 р. в Олексіївському равеліні були ув'язнені декабристи І.Ф.Шимков, М.Й. Мозгалевський і А.І.Шахірев з

⁷⁶ Наша віра. Всеукраїнська православна газета. 1993. № 13 -14. С.2.

⁷⁷ Там само. С.3.

⁷⁸ Реєстр // Щеголев П.Е. Николай I и декабристы. Пг., 1919. С.7.

приписом Миколи І "утримувати суворо"⁷⁹. Таких власноручних записок цар написав аж 150! Саме ці царські "цидулки" ми відносимо до партикулярних документів. Слідом за ними йдуть слідчі справи декабристів, які не скоро було дозволено використовувати дослідникам. Ці матеріали були сформовані у спеціальний фонд, відомий сьогодні, як фонд №48, що зберігається у Державному архіві Російської Федерації (колишній Центральний державний архів Жовтневої революції) у Москві⁸⁰.

Спочатку почали з'являтися у пресі офіційні матеріали. Зокрема, Маніфест Миколи І від 17 червня 1826 р. та його Рескрипти від 3 червня і 7 серпня того ж року, були опубліковані у "Санкт-Петербургских ведомостях", а згодом підготовлене Олександром Дмитровичем Боровковим, керуючим справами Слідчої комісії "Донесення"⁸¹. ("Его Императорскому Величеству высочайше учрежденной Комиссии для изыскания о злоумышленных обществах всеподданнейший доклад")⁸². "По Высочайшему повелению" 12 червня 1826 р. цю доповідь було опубліковано як додаток до газет та окремою брошурою. Її переклали французькою мовою і розповсюдили за кордоном⁸³.

Мета "Донесення" – дискредитувати прогресивні вимоги декабристів, виставити їх перед російською та європейською громадськістю простими "заколотниками". Серед них, за "Донесенням," був "дивний і нещасний", "давно виснажуваний внутрішньою невиліковною хворобою" полковник О.М.Булатов⁸⁴, "нетверезий" підпоручик Лейбгвардійського полку А.Л.Кожевников⁸⁵ та ін.

Практично дуже мало аналізуються програмні документи декабристських організацій. Читач не дізнається, які конституційні проекти розглядали члени таємних організацій. Тільки "Катехізіс" С.І.Муравйова-Апостола і М.П.Бестужева-Рюміна згадується у цьому документі. В ньому дуже обережно говориться також і про необхідність запровадження республіканської форми правління, про "Припинення дій самодержавства, створення Тимчасового уряду,

⁷⁹ Там само. С.15.

⁸⁰ Державний архів Російської Федерації. Ф.48. Оп.1. Спр.359, 360, 361 та ін.

⁸¹ Центральний державний воєнно-історичний архів Росії. Ф.410. Оп.1. Спр.60.

⁸² ВД. Т.XVII. М., 1980. С.24-61.

⁸³ Федоров В.А. Предисловие // Там само. С.80.

⁸⁴ ВД. Т.XVII. С.58.

⁸⁵ Там само. С.57.

який скликав би в губерніях камери (збори – авт.) для обрання депутатів... перетворив військові поселення в народну варту..."⁸⁶ тощо. Особлива увага акцентувалася на вбивстві царської сім'ї, і зовсім не згадувалося про вимоги декабристів знищити кріпосне право, скорочення терміну солдатської служби, тобто про реальні вимоги декабристів.

Між тим, у "Донесенні Слідчої комісії" в контексті загального викладу історії руху декабристів коротко висвітлена діяльність Товариства з'єднаних слов'ян. Слід підкреслити, що особливістю даного документу є певне іронічне ставлення до цієї таємної декабристської організації, яка, згідно з "Донесенням", була і не дуже численною, і незначною ні за завданнями, ні за якостями членів своїх⁸⁷.

Засновником Товариства з'єднаних слов'ян Слідча комісія вважала П.І.Борисова, який залучив до нього свого брата і одного волинського шляхтича Люблінського. На думку слідства, П.І.Борисов також був автором програмних документів цієї таємної організації⁸⁸. Наведену думку поділяють і сучасні декабристознавці⁸⁹.

У "Донесенні" вказується, що Товариство з'єднаних слов'ян засноване у 1823 р., існувало не більш, як два роки⁹⁰. Як бачимо, Слідча комісія, на відміну від професійних дослідників пізнішого часу, не вважала Товариство друзів природи і Товариство першої згоди за початковий період історії Товариства з'єднаних слов'ян. "Донесення" не аналізує глибоко програмні документи таємної організації "слов'ян" – "Клятву" та "Катехізис". Тут наводяться лише коротенькі цитати з них і підкреслюється, що "Катехізис" містить чимало "учнівських" висловів про природу, освіту та заботи. Проте, Слідча комісія правильно визначила політичну мету товариства: "об'єднати спільним союзом і одноманітним республіканським правлінням, але без порушення незалежності кожного, вісім слов'янських колін, зазначених на восьмикутній печатці: Росію, Польщу, Моравію, Далмацію, Кротацію, Угорщину з Трансильванією, Сербію з Молдавією та Валахією"⁹¹. Слідство дійшло висновку про те, що "слов'яни" не

⁸⁶ Там само. С.50

⁸⁷ Там само. С.42.

⁸⁸ Там само. С.42.

⁸⁹ Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. К., 1990. С.178 та ін.

⁹⁰ ВД. Т.XVII. С.42.

⁹¹ ВД. Т.XVII.С.42.

мали жодного засобу для здійснення своїх намірів⁹². Навряд чи можна погодитися з таким твердженням, особливо якщо взяти до уваги досить слушну аргументацію відомого російського дослідника декабристського руху С.С.Ланди, який вважає, що діячі цієї таємної організації сподівалися здійснити свої задуми шляхом поступового розширення товариства і розповсюдження просвітницьких ідей серед народу⁹³.

У "Донесенні" коротко переказується історія злиття Товариства з'єднаних слов'ян з Південним товариством, виділяється роль у розв'язанні цього питання М.П.Бестужева-Рюміна. Розглядаючи повстання Чернігівського полку, "Донесення" зазначає, що кілька офіцерів, які належали до Товариства з'єднаних слов'ян, поручики А.Д.Кузьмін, І.І.Сушинов, М.О.Щепилло і штабс-капітан В.М.Соловйов, звільнивши з-під арешту С.І.Муравйова-Апостола, ініціювали початок повстання⁹⁴.

Інсинуації "Донесення" лежали на поверхні. Передова громадськість, близькі до декабристів письменники це чітко усвідомлювали. З обуренням про зміст "Донесення" писали й говорили самі декабристи, зокрема, М.С.Лунін. Він разом з Микитою Муравйовим у сибірському засланні написали працю, яка показала упереджене ставлення царя та його оточення, небажання об'єктивно оцінити такі необхідні для Росії перетворення. "Таємний Союз звинувачують у тому, що протягом десяти років він постійно прагнув до зміни вітчизняних законів і утвердження нового ладу, заснованого на представницькій системі. Справді, таке було призначення"⁹⁵. Декабрист звернув увагу на те, що "Донесення" не точно переповідає історію таємних декабристських організацій.

Більшість документальних матеріалів про декабристів зберігалися в архівах, які формували свої фонди у ХІХ ст. Довгий час архівні справ були недоступні дослідникам. Тільки деякі з них, дуже дозовано, видавалися лояльним дослідникам, зокрема, царедворцю М.А.Корфу, історикам М.Г.Устрялову, М.К.Шільдеру та деяким іншим.

⁹² Там само. С.43.

⁹³ Ланда С.С. Дух революционных преобразований... Из истории формирования идеологии и политической организации декабристов. 1816-1825. М., 1975. С.276-278.

⁹⁴ См.: Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. Товариство Об'єднаних слов'ян в офіційній історіографії ХІХ ст. // Наук. зап. з історії України: 36. ст. Вип.4. Кіровоград, 1995. С.23-31.

⁹⁵ Разбор Донесения тайной следственной комиссии государю императору в 1826 году // Лунин М.С. Сочинения, письма, документы. Иркутск, 1988. С.132.

Тривалий час російське суспільство не знало про "Русскую правду" П.І.Пестеля. Першими і останніми її читачами до 1905 р. був Микола І та члени царської сім'ї⁹⁶. Ознайомившись з нею, імператор Микола І у своїх спогадах про події 14 грудня 1825 р. вдався до характеристики активних членів руху декабристів. Про П.І.Пестеля він писав, що той був "злочинцем у цілковитому значенні слова, без найменшої тіні розкаяння, із звірячим виразом і найзухвалішою сміливістю... Я вважаю, що рідко знайдеться подібний кат"⁹⁷. Ознайомився з "Русской правдой" П.І.Пестеля і великий князь Костянтин Павлович, брат Миколи І. У листі до царя від 14 вересня 1826 р. він писав: "Русская правда" Пестеля справжня безглуздість. Якби справа не була такою серйозною"⁹⁸. Тільки у 1905 р. були опубліковані деякі її фрагменти.

Мемуари декабристів – це визначні пам'ятки декабристського часу, епохальні сторінки особливого виду літератури, надзвичайне джерело з історії визвольного руху Росії на його дворянському етапі. Першим звернувся до публікації мемуарів декабристів О.І.Герцен. У Вільній російській друкарні в Лондоні він видавав газету "Колокол", альманах "Полярная звезда", "Исторический сборник", на сторінках яких публікувались спогади декабристів. Окремими виданнями друкувалася "свята спадщина"⁹⁹. "Взгляд на русское тайное общество с 1816 до 1826 года" та "Разбор Донесения, представленного российскому императору тайной комиссией в 1826 году" М.С.Луніна, "Записки" І.Д.Якушкіна. Вперше "Записки" С.П.Трубецького¹⁰⁰ опубліковано у збірнику "Записки декабристов" (вип.2-3, Лондон, 1863); О.І.Герцен опублікував також "Белую Церковь" Ф.Ф.Вадковського, написану ним на основі розповідей активних членів Товариства з'єднаних слов'ян В.М.Соловйова і М.О.Мозгалецького. За підрахунками доцента Дніпропетровського університету С.І.Світленка, у друкарні О.І.Герцена і М.П.Огарьова було опубліковано 24 назви спогадів декабристів¹⁰¹. Роль газети "Колокол" у пропаганді спогадів декабристів надзвичайно цікава проблема, яка чекає на свого

⁹⁶ Казьмирчук Г.Д. "... Все, что посеяне, взойдет ..." . С. 12-20.

⁹⁷ Междуцарствие 1825 г. и восстание декабристов. М., Л., 1925. С. 35.

⁹⁸ Там само. С.196.

⁹⁹ Герцен А.И. Собр.соч.: В 30-ти т. М., 1958. Т.15. С. 226.

¹⁰⁰ Нині зберігається в Державному архіві Російської Федерації. Ф.1143. Оп.1. Спр.1. Арк.1-45, Спр.7. Арк.105.

¹⁰¹ Світленко С.І. Декабристська тематика на сторінках "Колокола" // "Декабристские чтения": Программа и материалы V Всеукраинской научно-теоретической конференции. К., 1991. Вып.V. С.141.

дослідника. Наприклад, з 1970 по 1987 рік написано 34 праці, в яких аналізується суспільно-політичний рух в Росії, але жодна з них не присвячена рухові декабристів¹⁰².

У 70-80-ті роки XIX ст. В.І.Семевський і П.І.Бартенєв публікують у часописах "Русский архив" та "Русская старина" записки і спогади декабристів. Так, у 1872 р. П.І.Бартенєв видав "Записки" М.В.Басаргіна. Згодом побачили світ "Воспоминания декабриста Александра Гангеблова" (окреме вид. 1888), "Записки" І.Д.Якушкіна (М., 1908). Більшість із них опубліковані з великими купюрами, без наукового коментаря тощо. Московська дослідниця С.О.Селіванова, аналізуючи портфель часопису "Русская старина" про декабристів, справедливо відзначила, що редакція журналу постійно надавала сторінки для публікації матеріалів про декабристів, а видрукувані документи, спогади й листи "відіграли велику роль у поповненні джерелознавчої бази історичної науки"¹⁰³.

Революційні потрясіння 1905-1907 рр. в Росії створили сприятливі умови для розвитку джерелознавства, зокрема, декабристознавчого. У передмові до збірника матеріалів А.К.Бороздін писав: "Матеріали, добуті нами із Державного архіву Міністерства закордонних справ, стали доступними дослідникам всього чотири роки тому. Справи зберігалися у великій таємниці і тільки тепер з'явилася змога опублікувати..."¹⁰⁴, "руйнується офіційна брехня "Донесения Следственной комиссии" і перед нами яскраво вимальовуються чудові образи перших піонерів визвольного руху, які лише у наші дні наближаються до бажаної перемоги"¹⁰⁵.

До збірника включено 4 листи П.Г.Каховського до Миколи І. Серед них відзначимо лист від 24 лютого 1826 р., в якому викриті "язви" російського суспільства, зокрема, казнокрадство чиновників, хабарництво суддів тощо. Як актуально сьогодні звучить думка декабриста: "Уряд, який утримує владу свою страхом, а не любов'ю підданих йому народів, не може бути ні сильним, ні щасливим"¹⁰⁶. Не

¹⁰² Герцен А.И. Библиограф. указатель.1970 -1987 гг./ Сост.: Казьмирчук Г.Д.(отв. ред.). К., 1989. С.36-39.

¹⁰³ Селиванова С.А. Публикация исторических источников о движении декабристов в журнале "Русская старина" // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин... Тезисы. К., 1990. С.178.

¹⁰⁴ Бороздин А.К. Предисловие // Из писем и показаний декабристов. Критика современного состояния России и планы будущего устройства. СПб., 1906. С.1.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Из писем и показаний декабристов. С. 10.

менше важить і така його думка: "Народи, які збагнули святу істину, що не вони існують для урядів, але уряди для них повинні бути створені"¹⁰⁷.

Крім листів П.Г.Каховського, А.К.Бороздін опублікував лист О.О.Бестужева імператорові Миколі I із Петропавлівської фортеці, в якому аналізує важке економічне та соціальне становище Росії, звинувативши в цьому існуючий лад і порядки, ним підтримувані. Слушна думка декабриста, у якій він висвітлює роль армії у розгромі Наполеона, становище селян, міщан, купецтва та дворян. Він зупиняється на "дрібнопомісному дворянстві", цій "язві Росії", що "мучить бідних селян своїх нещадно"¹⁰⁸.

Заслугують на увагу і опублікована "Записка Гаврила Степановича Батенькова, представленная генералу Левашову", а також "Записка барона Владимира Ивановича Штейнгейля". Тут видрукований "Катехізис" С.І.Муравйова-Апостола і М.П.Бестужева-Рюміна та витяг із свідчень П.І.Пестеля.

Ми так докладно зупинилися на змісті цього збірника, бо він є типовим "всєдним", тобто укладач забажав дати повну палітру різних видів декабристознавчих документів. До таких належить і збірник, підготовлений В.І.Семевським, В.В.Богучарським (псевдонім В.В.Яковлева) і П.Є. Щоголевим. До нього включені як документальні матеріали, так і статті, присвячені М.О.Фонвізіну, Є.П.Оболенському та В.І.Штейнгелю¹⁰⁹.

Характерний для рівня розвитку російської декабристознавчої архівографії цих років є підготовлений професором університету св. Володимира М.В.Довнар-Запольським¹¹⁰ збірник записок, листів, свідчень, проектів конституцій декабристів¹¹¹. Укладач у вступному нарисі характеризує значний пласт декабристознавчих документів, акцентує увагу на їх значенні для вивчення руху декабристів. Він справедливо наголошує на тому, що "до недавнього часу" слідчі справи декабристів, як найцінніший масив документів про декабристів були "запечатані і недоступні для огляду історикам"¹¹². М.В.Довнар-

¹⁰⁷ Там само. С.11.

¹⁰⁸ Там само. С.39.

¹⁰⁹ Общественное движение в России в первую половину XIX в. Т. 1. Декабристы. СПб., 1905.

¹¹⁰ Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В.Довнар-Запольський як декабристознавець // УДЖ. 1995. № 1. С.70-86.

¹¹¹ Довнар-Запольский М.В. Мемуары декабристов. К., 1906. 348 с.

¹¹² Там само. С. III.

Запольський підкреслив, що першим, кому дозволили обережно користуватися слідчими справами, був М.І.Дубровін, який "не закінчив своєї праці" мта Кропотов. "Свідчення самих учасників грудневої революції і листи деяких декабристів до імператора Миколи І, великому кн. Михайлу Павловичу і генералу Левашову"¹¹³ були ретельно підібрані й опубліковані М.В.Довнар-Запольським, він же оприлюднив і свідчення полковника М.І.Комарова, "Записку про таємне товариство генерал-майора М.Ф.Орлова", Конституцію Микити Муравйова тощо.

До революційних подій 1917 р. декабристознавці Російської імперії активно публікували матеріали із щоденників, спогадів та записок декабристів. За своїм змістовим навантаженням вони нерівноцінні. Правда, в них маса помилок і неточностей, але це зрозуміло, оскільки вони писалися на схилі життя. Ці матеріали відбивали й рівень обізнаності того чи іншого члена таємної організації із справами руху декабристів. Найбільш повні записки М.І.Лорера, неповнотою характеризуються спогади С.Г.Волконського та М.В.Басаргіна. Потрібно врахувати, що царська цензура вносила суттєві "корективи" у повноту змісту мемуарів. Виняткова заслуга у збиранні й підготовці до друку спогадів декабристів належить сину декабриста І.Д.Якушкіна Євгену Івановичу Якушкіну, який прохав, а часто наполягав, щоб декабристи писали свої спогади, та історика В.І.Семевському.

Поступово на сторінках російських часописів, зокрема, в "Русском архиве", а пізніше окремими виданнями з'являються цінні декабристські мемуари. У першій книжці "Русского архива" за 1870 р. публікуються "Записки невідомого", які нині більш відомі, як "Записки" І.І.Горбачевського – важливе джерело з історії Товариства з'єднаних слов'ян. У них розповідається про створення Товариства, наради у "Черникове" (Черняхові – авт.) та Млинищах під час злиття Товариства з'єднаних слов'ян з Південним товариством, про переговори М.П.Бестужева-Рюміна з братами А.І. і П.І.Борисовими та І.І.Горбачевським, зустрічі керівників Південного товариства з представниками Польського патріотичного товариства П.І.Мошинським і Г.Ф.Олізаром у Новоград-Волинському і Житомирі, поїздки М.П.Бестужева-Рюміна і Я.М.Андрієвича під час підготовки до повстання Чернігівського піхотного полку тощо.

На сторінках цього ж часопису (редактор П.І.Бартенев) друкувалась "Записная книжка графа П.Х.Граббе" – маловідомого

¹¹³ Там само.

декабриста. Колишній декабрист, а згодом відомий військовий, у своїх спогадах наводить багато даних з історії України, її населених пунктів, про громадських діячів, які проживали тут, його оцінки російсько-турецької війни 1828-1829 рр. тощо¹¹⁴. Зокрема, П.Х.Граббе у своєму щоденнику згадує про зустрічі з державними діячами, воєначальниками, у тому числі з колишнім декабристом Миколою Миколайовичем Муравйовим, бароном М.А.Корфом¹¹⁵ та ін.

Матеріали роздумів П.Х.Граббе друкувалися і в інших книжках зазначеного часопису, зокрема, кн. 1-й за 1873 р., у кн. 3-й за 1888 р. та ін. За цитую його запис від 14 грудня 1847 р. про події цього ж дня, але 1825 р.: "14 грудня. Неділя. Сьогодні фатальний пам'ятний день. Багато недосвідчених, нездійсненими теоріями просякнуті, декілька злочинців, викликали заколоти для безвідповідальних і злочинних планів. Натовп бездумних солдатів, які не відали, що чинять. Гр. Милорадович, жертва вбивці, він, стількома битвами уславлений і неушкоджений. Святиня й сан митрополита поглумлений. Важкий, але славний день для государя. Тепер мирний благовіст дзвонів розноситься у всі кінці витончено прикрашеної після того столиці"¹¹⁶. Це вже роздуми царедворця, графа, батька, який піклується про своє і своїх дітей майбутнє при дворі. Це і яскравий приклад того, як під впливом різних чинників відбувається еволюція поглядів колишнього опозиційно настроєного індивідуума.

У ці роки друкувалися записки і спогади І.Д.Якушкіна, С.Г.Волконського та інших декабристів. Зокрема, у "Записках" М.В.Басаргіна висвітлюється діяльність Тульчинської управи Союзу благоденства та керівників Південного товариства П.І.Пестеля, О.П.Юшневського, О.П.Барятинського, розповідається про села й міста півдня України, наводяться ряд важливих фактів про поведінку членів Південного товариства під час арештів. Ці події конкретизує й доповнює у своїх мемуарах С.Г.Волконський: про зустріч з арештованим П.І.Пестелем, про долю "Русской правды". У спогадах М.І.Лорера змальовується зустріч керівника Південного товариства П.І.Пестеля з М.П.Бестужевим-Рюїніним, С.І.Муравйовим-Апостолом, В.Л.Давидовим у Лінцях (Іллінцях), А.Є.Розен згадує про своє

¹¹⁴ Из дневника и записной книжки графа П.Х.Граббе // Русский архив. 1888. Кн. 2. С.101-132; 1889. Кн.2. С.585-600 та ін.

¹¹⁵ Граббе П.Х. Дневник. 1847 г. // Русский архив. 1888. Кн. 2. № 8. С.199, 203.

¹¹⁶ Граббе П.Х. Дневник // Русский архив. 1888. Кн.2. №8. С.216.

перебування в Україні після повернення із заслання, коли він проїздив через Слов'яногорськ, жив у Кам"янці Ізюмській тощо¹¹⁷.

Документальні видання про декабристів XIX – початку XX ст. відрізняються від подібних сучасних тим, що в них немає коментарів, які б роз"яснювали мало відомі місця, а також вступних статей, що вводили б читача в історію написання спогадів.

Підсумовуючи огляд генеральних (основних) джерел про декабристський рух, можна дійти таких висновків: по-перше, уряд Миколи I робив усе, щоб обмежити доступ до них дослідників, а якщо декому й дозволяли з ними знайомитися, то суворо стежили за тим, щоб їх використовували в руслі офіційної концепції; по-друге, вільна російська преса, зокрема, видання О.І.Герцена і М.П.Огарьова друкували багато матеріалів з історії руху декабристів; революційні події 1905–1907 рр. в Росії, лібералізація суспільного життя сприяли розширенню вжитку документів, у тому числі було знято заборону з "Русской правды" П.І.Пестеля, хоча більшість видань друкувалися із значними купюрами та пропусками, але на той час це було значним внеском у розвиток джерелознавчого декабристознавства, яке сприяло посиленню інтересу дослідників до руху декабристів.

До партикулярних віднесемо спогади племінниці декабриста С.Г.Волконського Варвари Миколаївни Репніної, яка, згадуючи про смерть імператриці Марії Федорівни, матері Миколи I, пише "син мого дядька, князя Сергія Григоровича Волконського, засланою до Сибіру, був доручений його матінкою (уродженою Раєвською, яка мала поїхати до чоловіка)..."¹¹⁸.

Значний пласт матеріалів про декабристів є в історичних та публіцистичних працях вихованця університету Св. Володимира Михайла Петровича Драгоманова, племінника декабриста Якова Якимовича Драгоманова. Його називали "апостолом правди" за непримиренну боротьбу проти існуючого самодержавного ладу, за те, що він продовжував розпочату опозиційну діяльність свого дядька. М.П.Драгоманов звертався до документів про декабристів, зокрема, до "Записок" І.І.Горбачевського, до літературної спадщини декабристів-літераторів. Йому імпонувала громадська позиція К.Ф.Рилєєва, новаторський підхід до висвітлення в літературних творах історичної минувшини України, використання літератури для формування суспільної думки. "...Рилєєв, – писав М.П.Драгоманов, –

¹¹⁷ Записки С.Г.Волконского. СПб., 1901.546 с.; Записки И.Д.Якушкина. М., 1908. 163 с. та ін.

¹¹⁸ Из воспоминаний княжны В.Н.Репниной // Русский архив. 1889. №2. С.156.

котрий, коли не помиляюся, був родом з Чернігівської губернії... пробував увести у поезію освіченої громади українські традиції історичні і звести їх з ліберальними ідеями передових людей (поеми "Наливайко", "Войнаровський")¹¹⁹. Звертався не тільки до українсько-козацьких, а й до "старокиївських і новгородських і московських земських традицій, вибираючи по усій Русі теми, пригодні для усеросійського народного патріотизму і лібералізму...". Отож, говорячи про загальнонародні для Росії традиції, М.П.Драгоманов наголошує на тому, що ми не повинні забувати про національні традиції, якими може пишатися будь-який народ. Ці особливості необхідно зберігати і розвивати, щоб піднести імідж етносу, тільки йому притаманні властивості. Ця позиція М.П.Драгоманова чітко прослідковується при аналізі його діяльності по розробці національних проблем, зокрема, використання ідеї декабристів про федеративний устрій, який хвилював багатьох представників передових кіл Росії¹²⁰.

Цікаві, але надто скупі, партикулярні свідчення залишив митрополит Київський та Галицький Євген (у світі Є.О.Болховитинов). Це той митрополит, який за розпорядженням Миколи I разом з митрополитом Серафимом зробив спробу умовити повсталих солдатів 14 грудня 1825 р. повернутися до казарм, але був освістаний. Під впливом петербурзьких подій він писав ігумену Серафиму Покровському до Києва: "Нині всіх підозрюють. Часи небезпечні... Врятуй нас, Господи, із цієї темниці..."¹²¹. Слова митрополита співзвучні з думками К.Ф.Рилєєва та О.О.Бестужева, написаними 15 січня 1825 року В.І.Тумановському до Одеси: " У нас що не день то вивозять з фельд'єгерями декого – і шпигунів мільйони – даремно страчують людей невинних"¹²².

Прикладів використання партикулярних матеріалів про декабристів, їх ролі у вивченні окремих аспектів декабристознавства можна навести чимало. Проте є необхідність вказати на ще один важливий момент формування документів, які створювалися тоді, коли уряд не знав ще все про обшири розвитку таємних організацій, а

¹¹⁹ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-т. К., 1970. С.113-114.

¹²⁰ Казьмирчук Г.Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М.П.Драгоманова // Вісн.Київ.ун-ту. Іст.-філол. науки. 1992. Вип.6. С.9-14.

¹²¹ Письма митрополита Киевского Евгения Болховитинова к игумену (в последствии архимандриту) Серафиму Покровскому, (1822-1837 гг.). К., 1913. С.28.

¹²² Інститут рукопису НБ ім. В.І.Вернадського. Ф.ІІІ. Спр.71188.

тільки відслідковував діяльність окремих опозиціонерів. Пласт таких документів пов'язаний з часописом 20-х років XIX ст., що друкувався в Україні і впливав на формування громадської думки. На сторінках "Украинского журнала" – літературно-художнього, наукового і громадсько-політичного часопису, який видавався Харківським університетом у 1824–1825 рр. двічі на місяць за редакцією ад'юнкта О.В.Склабовського при активній участі П.П.Гулака-Артемовського. Редактор часопису був з 1819 р. членом Вільного товариства любителів російської словесності, не раз зустрічався з К.Ф.Рилєєвим, Ф.М.Глинкою та іншими декабристами-літераторами.

"Украинский журнал", продовжуючи традиції "Украинского вестника", друкував статті з історії, культури та етнографії України, про стан розвитку науки, інформацію про громадське життя. Журнал виписувало 294 особи, зокрема, його читали у 16 гімназіях (учні 3-го та 4-го класів Новгород-Сіверської гімназії), 39 повітових училищах, а також "Чергування 3-го піхотного корпусу" (чи не декабристи?), Правління Курської семінарії та інші культурно-освітні заклади. Всього ж у 1824 р. друкувалося 308 примірників. В "Украинском журнале" публікували свої твори й декабристи. Так, на його сторінках з'явилися вірші В.Ф.Раєвського "Марне кохання", "Пісня невольника", "Картина бурі" і "Наслідкування Горация"¹²³. Останній вірш був відгуком на Чугуївське повстання 1819 р. Оскільки В.Ф.Раєвського було заарештовано ще у 1822 р., то публікація його творів вимагала від видавця неабиякої політичної сміливості. Є припущення, що вірш "Пісня невольника", написаний декабристом під час ув'язнення у фортеці, потрапив до редакції нелегально, а інші перейшли до журналу з редакційного портфеля "Украинского вестника".

"Украинский журнал" опублікував написане К.Ф.Рилєєвим та О.О.Бестужевим повідомлення про вихід альманаху "Полярная звезда", "Погляд на поему під назвою "Войнаровский"". У числах 17 та 18 "Украинского журнала" дано бібліографічне описання творів К.Ф.Рилєєва, зокрема, поеми "Войнаровский" та його "Дум"¹²⁴. Високу оцінку поемі декабриста дано насамперед тому, що в ній автор "намагається поєднати дві священні назви: поет і громадянин". Часопис опублікував огляд журналу "Соревнователь просвещения и благотворения" – налівофіційного органу декабристського Союзу благоденства. В часописі співпрацював згодом заарештований

* Підрахунки наші.

¹²³ Украинский журнал. 1824. Ч.3; 1825. Ч. 4.

¹²⁴ Там само. 1825. Ч.2, 18, 19.

послідовник декабристів В.Розаліон-Сошальський – ймовірний автор поеми "Рилєєв у темниці". Його вільнолюбиві вірші, що друкувалися в "Украинском журнале", оспівували історико-національну героїку в дусі декабристів ("Боян на Куликовому полі" та ін.). У часи політичної реакції, яка настала після розгрому декабристів, журнал було заборонено.

Не менш цікавим матеріалом, що безпосередньо стосується декабристів і нав'язаний їх виступом, є заповіт Миколи І. Він написаний був у 1835 р., коли імператор їхав на зустріч з Фрідріхом-Вільгельмом III. Боячись замаху з боку поляків, цар не взяв з собою спадкоємця престолу і на всяк випадок залишив заповіт. У ньому Микола І торкається різних аспектів державного управління і радить спадкоємцеві, як діяти у тому чи іншому випадку. Він, зокрема, описує свій вступ на престол: "Знає Бог, мій сину, якими обхідними і кривими шляхами я досяг корони – і я сам добре знаю, як немічно вона сиділа на моїй голові. До тебе вона переходить за більш мирних обставин..., оскільки пляма узурпації буде похована разом зі мною у землі"¹²⁵.

Цар, наляканий повстанням декабристів, повстанням поляків у 1830-1831 рр., дбав про те, щоб уберегти сина від подібної ситуації, що склалася, коли він сам вступав на престол. Він радив спадкоємцеві: "Якщо, від чого Боже бережи, трапиться який-небудь рух або безладдя, сідай відразу ж на коня і сміливо з'явися там, де потрібно буде, застосовуй, якщо потрібно військо, і втихомирюй, якщо можна без пролиття крові. Але у випадку опору, заколотників не шкодуй, бо, жертвуючи кількома, врятуєш Росію"¹²⁶.

Епістолярна спадщина декабристів – великий за обсягом і цікавий масив джерел з історії декабристського руху. Хронологічно і за змістом він поділяється на дві частини: період, що передував повстанню, і період заслання. Від часу формування і діяльності таємних товариств, підготовки до повстання листів залишилося порівняно мало, багато їх знищили самі декабристи, розуміючи неминучість арешту. Тому зміст деяких листів відомий з матеріалів слідства або з пізніших мемуарів декабристів. Частина їх збереглася у слідчих справах, у друзів декабристів та людей з їхнього оточення. П.Д.Кисельов, наприклад, зберіг адресовані йому листи П.І.Пестеля, де розглядалося, зокрема, й питання комплектування й розміщення В'ятського піхотного полку. Декабрист М.М.Муравйов згадував про

¹²⁵ Цит.: Бицилли П. Пушкин и Николай I // Московский Пушкинист. III. Ежегодный сб. М., 1996. С.317.

¹²⁶ Там само. С.318-319.

інтенсивне листування між Північним та Південним товариствами, основною темою якого було вироблення програми і плану спільного виступу. Листи ці передавалися через В.Л.Давидова, О.П.Юшневського та ін. Переважно в переказі відомий зміст листування П.І.Пестеля з С.П. Трубецьким, В.Ф.Раєвським, С.І. та М.І.Муравйовими-Апостолами, С.Г.Волконським та ін. До втрачених пам'яток декабристського руху належать і цінні листи солдатів-декабристів, колишніх семеновців, до С.І.Муравйова-Апостола, про їхній зміст можна судити із свідчень Ф.Аноиченка, Ф.Ніколаєва та інших солдатів.

Листування між членами таємних товариств, що діяли в Україні, активізувалося напередодні повстання, наприкінці 1825 р. "При звістці про близьку революцію" (за висловом П.І.Борисова) вони вже менше дбали про обережність і конспірацію, а відкрито писали записки – інструкції, заклики до виступу, різного роду інформаційні листи та ін. Подібні листи писали з Петербурга в Москву і в Україну, зокрема, С.П.Трубецької і М.Ф.Орлов С.І.Муравйову-Апостолу, а також О.В.Поджіо – С.Г.Волконському про звільнення П.І.Пестеля, М.П.Бестужев-Рюмін надсилав листи-інструкції членам Товариства з'єднаних слов'ян. Брати П.І. і А.І.Борисови, І.В.Киреев, І.І.Горбачевський, Я.М.Андрієвич, І.І.Іванов – записки-заклики приєднатися до повстання. Про більшість цих цікавих історичних документів теж відомо насамперед з матеріалів Слідчого комітету.

Період слідства і суду представлений листами декабристів переважно приватного характеру, а також до царя та членів Слідчої комісії, про що ми вже говорили. Власне виступ декабристів, обстановка в країні після його придушення найкраще відбиті в листуванні Миколи І із своїм оточенням. Найбільша частина епістолярної спадщини декабристів належить до періоду заслання, до того ж і збереглася вона найповніше. Багато з цих листів містить дуже цікавий матеріал з історії декабристського руху, для розуміння ідеології декабристів. У формі приватних листів у цей період нерідко писалися й спогади (І.І.Горбачевський), публіцистичні твори, зокрема, М.С.Лунина.

Під час відбування каторги декабристам заборонялося листування. Тому від їхнього імені писали листи дружини; кожна з декабристок писала за 8-10 чоловік. Ці листи є справжнім взірцем естетики, вони відрізняються високим стилем, справжньою красою мови. Особливо цінна з цього боку і як джерело спадщина найпопулярнішої декабристки – Марії Миколаївни Волконської. З виходом на поселення декабристи широко користувалися

поверненням їм правом листування – єдиним зв'язком з друзями й рідними. Щодо цього важливим є листування І.І.Пущина, який протягом усього сибірського періоду й часу після амністії декабристів 1856 р., був центральною фігурою у зв'язках родин декабристів "соузників". Цей масив епістолярної спадщини дає найбільший матеріал для вивчення долі й розуміння еволюції поглядів декабристів. Окрему групу епістолярної спадщини декабристів становлять листи, надісланні з Кавказу, наприклад, Д.О.Іскрицьким.

Уже після амністії в листах багатьох декабристів звучить тема селянської реформи, що тоді готувалася, у тому числі в листах І.І.Горбачевського, Є.П.Оболенського та ін., йдеться про Кримську війну (1853–1856 рр.), зокрема, листи О.М.Муравйова, написані в Миколаєві, Бахчисараї тощо. Теми України, її окремих регіонів торкалися в листах М.В.Басаргін, М.І.Лорер та інші декабристи.

Публікація епістолярної спадщини декабристів розпочалася ще в 20-х роках ХІХ ст. переважно в періодичних виданнях та спеціальних збірниках.

Отже, з 1825 р. по лютий 1917 р. включно декабристознавство, не зважаючи на опір самодержавної влади, збагатилося значним пластом опублікованих документальних матеріалів: витягами із слідчих справ, низки спогадів і мемуарів та епістолярії. Ці матеріали широко вживалися в декабристознавчих дослідженнях. У цей час сформувалася архівознавча основа руху декабристів, в розвитку якої виняткову роль відіграли відомі історики В.І.Семевський, М.В.Довнар-Запольський та Є.І.Якушкін – син декабриста, який взяв на себе відповідальну місію координаційного центру по збиранню та публікації матеріалів декабристів і про декабристів.

ЛЕКЦІЯ III.

ДВОРЯНСЬКА ОФІЦІОЗНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО "СПОБОРНИКІВ СВЯТОЇ ВОЛІ"

У першій чверті XIX ст. історична наука в Росії інтенсивно розвивалася й досягла значного рівня. Це знайшло своє відображення у зростанні інтересу російського суспільства до вітчизняної історії. Дослідженням історичних проблем займалися не тільки вчені Московського університету, а й у новостворених: Харківському, Казанському, Петербурзькому. У другій чверті XIX ст. до них приєдналися професори Київського. Домінувала дворянська історіографія, але досить неоднорідна. Можна виділити два напрямки: офіційно-монархічний, фундатором якого був **Микола Михайлович Карамзін (1766–1826)**, та революційно-просвітницький, репрезентований **Віссаріоном Григоровичем Белінським (1811–1848)** та декабристами-засланцями.

Інтенсивний розвиток історичної думки був зумовлений як соціально-економічними умовами, зокрема, розкладом поміщицького господарства, зародженням капіталістичних відносин, розширенням торгівлі, так і політико-воєнними чинниками, у тому числі франко-російською (наполеонівською) війною 1812 р. Діяльність таємних декабристських та білядекабристських організацій, збройний виступ "апостолів правди" проти існуючого суспільно-політичного ладу, повстання чугувських поселенців та Семенівського полку спонукали до активізації вивчення історичної минувшини Росії. Декабристи об'єктивно відбивали буржуазний шлях розвитку народів Росії, теоретично й практично обстоювали необхідність змін суспільного ладу.

Основоположником офіційно-монархічної історіографії в Росії по праву вважається М.М.Карамзін. Його багатотомна "История государства Российского", викликала нечуваний інтерес до історичної науки, цементувала "непорушні основи" феодального суспільно-економічного ладу в імперії. Він вважав, що основою російського суспільства є самодержавство, яке виступало гарантом і рушійною силою історичного прогресу, без самодержавства не може існувати Росія, російські царі об'єднали Русь, зібрали руські землі. Самодержавство завжди рятувало Росію, опорою якої були дворяни. Це основні теоретико-методологічні підвалини офіційно-монархічної історіографії.

Повстання декабристів засвідчило, що в країні є сили, які не поділяють поглядів М.М.Карамзіна, і, навпаки, в самодержавстві та його огидному дітищі – кріпосному рабстві – вбачають гальмо на шляху поступального розвитку своєї вітчизни. Декабристи зверталися до історичної героїчної минувшини народів Росії, зокрема, історії Новгородської феодальної республіки, героїчної боротьби українського народу проти польського поневолення під керівництвом Богдана Хмельницького. Наприклад, героєм рилеєвської поезії став "громадянин", непримиренний ворог тиранії, ніким не зрозумілий і приречений на смерть. "Рилеєв, – як справедливо відзначають сучасні дослідники, використовує образ Б.Хмельницького для передачі власних уявлень з приводу особистої та народної волі. Декабрист мріє, подібно до Богдана, піднятися проти тирана і, подібно до нього, здобути свободу"¹²⁷.

Проблема "Декабристи і М.М.Карамзін" має солідну історіографію. М.В.Нечкина у своїй двотомній "енциклопедії" руху декабристів говорить про те, що майбутні декабристи, зокрема, вихованець пансіону при Московському університеті М.І.Тургенєв був знайомий з рукописним текстом "Истории Государства Российского"¹²⁸. Поява нової "історії батьківщини" у 1816 р. викликала палкі дискусії серед представників російської спільноти. "Молоді якобінці", серед яких були й декабристи "обурювалися" вихваланням автором самодержавства. Микита Муравйов не погоджувався з карамзінською присвятою історичної праці імператору Олександру І, зокрема, твердженням історика, що "історія народу належить царю". Декабрист на противагу цьому твердив: "історія належить народу".

Декабристи М.М. Муравйов, М.С.Лунін, М.Ф.Орлов не погоджувалися з твердженням М.М.Карамзіна про виняткову роль "варягів" у становленні слов'янської держави. Відкидають декабристи помилкову концепцію історика про виключну роль монарха в історичному процесі. Цар не в змозі "рухом перста дати хід громадам", вони розвиваються "природним ходом речей"¹²⁹.

Про виняткове значення історії у суспільно-політичному житті говорили декабристи М.І.Тургенєв, Г.С.Батеньков, М.С.Лунін, які на противагу М.М.Карамзину бачили в ній дієвий інструментарій

¹²⁷ Рафальський О.О., Нагірний В.М. Богдан Хмельницький та його епоха в творах декабристів // Наук. зап. з історії України. 36.ст. Кіровоград, 1995. Вип.4. С.33.

¹²⁸ Нечкина М.В. Движение декабристов: В 2-х т. М., 1955. Т.1. С.99.

¹²⁹ Там само. С.252, 254.

“викриття тиранії і деспотизму, пропаганди ідей закономірності, неминучості і закономірності знищення кріпацтва і самодержавства”¹³⁰.

Новітні дослідники-декабристознавці, у тому числі Н.Я.Ейдельман, Г.П.Макогоненко, Ю.М.Лотман розглядають стосунки декабристів з М.М.Карамзіним, аналізують його погляди на рух декабристів, на їх революційній ідеї¹³¹. Вчені підкреслюють, що історіограф Росії першої чверті XIX ст. не поділяв революційних устремлінь декабристів.

Після повстання декабристів піднявся на боротьбу польський шляхетський елемент у 1830–1831 рр., а пізніші революційні події в Західній Європі не тільки підтвердили правомірність боротьби декабристів і живучість їх лозунгів, але й примусили правлячі кола імперії звернутися до історичної думки з метою використання досягнень історичної науки в своїх цілях. Ось чому на початку XIX ст. імператор Олександр I доручив талановитому історичу та письменнику М.М.Карамзіну написати державну історію єдиної матінки Росії, а після повстання декабристів цар Микола I інформувати громадськість імперії та західноєвропейську спільноту в потрібному йому світлі, використавши можливості газет, талант істориків та публіцистів. Думка міністра народної освіти С.С.Уварова про необхідність відновити і закріпити “єднання” царя з народом (насамперед з дворянством) була з точки зору теорії “офіційної народності” найбільш дієвим елементом. Суть “теорії офіційної народності” чудово визначив шеф жандармів О.Х.Бенкендорф: “Минуле Росії було дивовижне, її сьогодення більш ніж прекрасне. Що ж стосується майбутнього, то воно вище за все, що може намалювати собі найсильніша уява. Ось друже, точка зору з якої російська історія повинна бути аналізована і написана”¹³².

Найвизначнішим представником офіційного напрямку був професор Московського університету **Михайло Петрович Погодін (1800–1875)**. Квінтесенція його світогляду: “Російська історія може

¹³⁰ Козлов В.П. «История Государства Российского» Н.М.Карамзина в оценках современников. М., 1989. С. 149.

¹³¹ Эйдельман Н.Я. Последний летописец. М., 1983. С. 31-35, 47, 89; Макогоненко Г.П. Николай Карамзин – писатель, критик, историк // Карамзин Н.М. Сочинения: В 2-х т. Л., 1988. Т.1. С.32, 42-46 та ін.

¹³² См.: Жихарев М.И. П.Я.Чаадаев // Вестник Европы. 1871. Т.5. Кн.9. С.38 (переклад з французької).

стати охоронницею і наглядачкою громадського спокою"¹³³. Наука за Миколи I виконувала цю функцію справно, оскільки цар та його близьке оточення дозувало доступ до документальних матеріалів, через серію маніфестів та розпоряджень "уміло" спрямовувало думки істориків, визначало проблематику досліджень. У "Височайшому рескрипті" на ім'я військового міністра Олександра Івановича Татищева, який очолював Слідчу комісію у справі декабристів, надрукованому у "Санкт-Петербургских Сенатских ведомостях", зроблена перша спроба визначення теоретичних засад вивчення декабристського руху. Міністр отримав височайше "благовоління" за активне і вміле керівництво Слідчою комісією, що розкрила задуми "злочинців"¹³⁴. 1 червня 1826 р. імператор у Царському Селі підписав ще один Маніфест, у якому продовжує розвивати своє бачення руху декабристів. Ось кілька характерних висловів Миколи I: декабристи – "злочинці", їх діяльність "виразка", "зараза", а розгром повстань декабристів – "очищення". А далі: "не властивий, не у натурі росіян був цей замисел. Складений жменькою нелюдів, він заразив найближче товариство, серця розбещені і мрію відважну; але за десять років зловмисних зусиль не проник, не міг проникнути далі. Серце Росії для нього було і назавжди буде неприступне. Не осоромиться ім'я російське зрадою Престолу і Вітчизні"¹³⁵. Ці положення проходять червоною ниткою крізь "Донесення та "Записки" Миколи I. Офіційно-монархічна концепція руху декабристів остаточно сформувалася в 30-40-х роках XIX ст.

Першим, хто науково спробував осмислити рух декабристів, як ми вже згадували, був **Микола Гаврилович Устрялов (1805–1870)** – професор російської історії Петербурзького університету, а згодом академік Академії наук, який "опублікував посібник до своїх лекцій" – п'ятитомну "Русскую историю"¹³⁶. Ця праця витримала 5 видань і була єдиним до 1860-х років підручником, за яким навчалися російські юнаки¹³⁷. До цього автор виклав події нового часу після смерті Олександра I у спеціально присвяченій праці імператору Миколі I¹³⁸.

¹³³ Погодин М.П. Взгляд на русскую историю. Историко-критические отрывки. М., 1846. Т.1. С.16.

¹³⁴ Санкт-Петербургские сенатские ведомости. 1826. № 27. С. 783-784.

¹³⁵ Там само. 1826. № 29. С. 832.

¹³⁶ Василенко Н.П. Устрялов // Энциклопедический словарь. СПб., 1902. Т.69. С.50.

¹³⁷ Устрялов Н. Русская история: Изд. 5-е испр. и дополн. Историческим обозрением царствования государя императора Николая I. Ч.2. Новая история. СПб., 1856. 600 с.

¹³⁸ Устрялов Н. Историческое обозрение царствования государя императора Николая I. СПб., 1847. 175 с.

Деякі радянські вчені вважають, що текст про декабристський рух власноручно редагував імператор, який не раз зустрічався з істориком. "Першоджерелами Устрялову, таким чином, слугували, з одного боку, олівцеві помітки Миколи, з іншого – його ж Маніфести, опубліковані після страти декабристів"¹³⁹.

Історії руху декабристів М.Г.Устрялов присвятив перший розділ зазначеної праці. Його обсяг невеликий, близько 10 сторінок тексту. Матеріал викладено схематично. Дослідник більше уваги приділяє поїздки Олександра 1 до Таганрогу, його простуді і смерті, яка трапилася 19 листопада 1825 р. Змальовує душевні переживання царської сім'ї, благородні вчинки майбутнього імператора Миколи 1 і його брата Великого князя Костянтина Павловича. "Россия с умилением узнала о великодушной, беспримерной в истории борьбы двух братьев, уступавших друг другу право на венец блистательнейший в мире"¹⁴⁰. Автор звертає увагу на ряд документів, зокрема, зречення Костянтина Павловича та Маніфест Олександра I від 16 серпня 1823 р. про невідому ("темну") передачу наслідування престолу від Великого князя Костянтина Павловича Миколі Павловичу та інші аспекти суспільно-політичного життя Росії, які тільки формують у читача розуміння складної ситуації періоду міжцарів'я, яка, на думку новітніх російських декабристознавців, і призвела до бунту¹⁴¹. М.Г.Устрялов виділяє кілька проблем руху декабристів: виявлення змови, воцарів'я Миколи I, "бунт" 14 грудня 1825 р., які не знайшли належного висвітлення. Їх цінність у тому, що автор свідомо вичленив їх як найважливіші, що потребують вивчення.

М.Г.Устрялов, наприклад, твердить, що імператор Олександр I "за кілька років" до смерті знав, що "жменька безумних людей бажала ... перебудувати управління державою"¹⁴². Тільки доброта та великодушність Олександра I, його надія, що час вилікує "багатьох" учасників таємних організацій, оскільки, сподівався, що "за освітою і здібностями розуму більшість ще будуть корисні державі"¹⁴³. Тому, як свідчать записані у 1829 р. А.І.Михайловським-Данилевським думки фельдмаршала І.І.Дібіча "Імператор Олександр знав, що була змова... Государ вважав це дрібницею, а себе дуже твердо сидячим

¹³⁹ Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. С.11.

¹⁴⁰ Устрялов Н. Зазнач. праця. С.16.

¹⁴¹ Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. М., 1990. С.85-86.

¹⁴² Устрялов Н. Зазнач. праця. С.10.

¹⁴³ Устрялов Н. Зазнач. праця. С. 11.

на своєму престолі¹⁴⁴. Цар Олександр I зберігав у таємниці ці відомості, але стежив за ходом подій. Дізнавшись, що змовники вимагають царевбивства, імператор розпорядився схопити злочинців.

Докладніше М.Г.Устрялов аналізує "заколот 14 грудня", твердячи, що "жменька непокірних "забажала зірвати присягу, затьмарила" священні хвилини народної радості "Зловмисники, ошукавши" дві роти Лейбгвардійського Московського полку", посіявши сумнів у законності зречення Костянтина Павловича, вивели їх на Сенатський майдан. До них приєднався "натовп Лейбгренадерського полку і Гвардійського екіпажу". "Бунтівники" розташувалися біля Сенату з вигуками: "Ура, Костянтин!"¹⁴⁵.

Микола I, на думку М.Г.Устрялова, правильно визначив, що переприсяга це тільки привід, щоб не присягати йому. "Коріння або мета" змови ховається в діяльності таємних організацій. Історик прикрашає Миколу I, приписуючи йому особисту появу перед бунтівниками, хоч і в супроводі першого батальйону Преображенського полку. Вірні, на думку автора праці, війська чекали на "царське слово, щоб змити кров'ю винних сором, завданий ними російському імені"¹⁴⁶. Імператор стримував запопадливість вірних захисників престолу, "сподіваючись, що надоумить непокірних заходами лагідності і переконання..."¹⁴⁷. Але імператор був вимушений, на думку М.Г.Устрялова, покарати "зло", застосувавши артилерію.

Зупинився історик коротко й на діяльності Слідчої комісії у справі декабристів. Він тільки констатує, що 121-го з "головних винуватців" віддали до Верховного карного суду, вони були "заслужено покарані".

Отже, праця М.Г.Устрялова – це перше фрагментарне висвітлення професійним істориком життя й діяльності декабристів. У викладеному матеріалі ми не виявляємо глибокого аналізу історії руху декабристів, а бачимо тільки спробу узагальнити деякі аспекти, подати подію у світлі Маніфестів Миколи I. Історик послідовно використовує впроваджені царем визначення: "божевільні", "звірі", в яких серця розбещені, але "серце Росії залишилося для них недоступне"¹⁴⁸. Автор не використовує критичного підходу до

¹⁴⁴ Цит.: за кн. Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. С.96.

¹⁴⁵ Устрялов М. Знач. праця. С. 17.

¹⁴⁶ Там само.

¹⁴⁷ Там само. С.18.

¹⁴⁸ Там само. С.19.

документів, як методу пізнання історичної істини. Він послідовно йде за матеріалом, який йому був доступний, описуючи "лагідність", любов вінченосної особи до Вітчизни, розглядаючи його на декабристських матеріалах як гаранта добра й справедливості.

У рік виходу у світ праці М.Г.Устрялова до написання власного дослідження, присвяченого історії руху декабристів, приступив **Модест Андрійович Корф (1800–1872)** – відомий державний і культурний діяч Росії, граф. Він – вихрещений німець, навчався у Царськосельському ліцеї. Випущений з похвальним листом замість очікуваної медалі, він досить успішно просувався службовими сходами.¹⁴⁹

Історична думка про декабристів, яку репрезентує М.А.Корф, розвивалася у тісній залежності від відомих документів про "споворників святої волі", дозованості інформаційного простору, жорсткому контролі з боку царя. Свої перші історичні дослідження М.А.Корф розпочав ще у 20-х роках XIX ст., їх друкували "Сын Отечества", "Северный архив", тут були надруковані матеріали, присвячені датському принцу Іоанну, М.М.Сперанському та ін. М.А.Корф активно займається археографічною дослідницькою працею, збирає архівні матеріали з біографії Миколи I, кількість яких вміщується у 40 томах.

У 1847 р. він починає писати книжку про декабристів, яка згодом дістала назву "Восшествие на престол императора Николая I ". Вперше вона була опублікована у 1848 р. під назвою "Историческое описание 14 декабря 1825 года и предшествующие ему события". Копія першого видання зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. До речі, у свій час М.А.Корф був директором цієї бібліотеки.

Друге – 1854 р. – доповнене видання цієї книги – "Четырнадцатое декабря 1825 года". Кожне з видань були малотиражними – лише по 25 примірників, розрахованих тільки на членів царської сім'ї. Перше публічне видання з'явилося у 1857 р. У цьому році світ побачили 4 і 5 видання (відповідно 2 і 3 для публіки). Це свідчить, як самодержавство активно шельмувало декабристів. М.В.Нечкина справедливо вважає, що причиною цього послужила коронація Олександра II у 1856 р. та оголошена ним амністія

¹⁴⁹ Василенко Н. Корф // Энциклопедический словарь. СПб., 1895. Т.31. С.355; Парусов А.И. К вопросу об официальном направлении в русской историографии XIX в. (критика исторических взглядов М.Корфа) // Уч.зап. Горьков. ун-та. Сер. Ист. Т.41. Вып.4. Горький, 1960. С.120-140.

декабристам, що значно посилила інтерес до них в російському суспільстві¹⁵⁰. Уряд вирішив ще раз ознайомити спільноту з діяннями "апостолів правди" у власному трактуванні.

Сам М.А.Корф у передмові до третього (першого для публіки) видання своєї праці писав, що виконував тоді волю спадкоємця престолу, а теперішнього імператора Олександра II, який бажав увіковічнити пам'ять свого батька Миколи I, "зробивши загальновідомим його перший день воцаріння"¹⁵¹.

Досить солідною для свого часу є документальна основа праці М.А.Корфа. Власне автор сам визначив коло документальних матеріалів. Серед них відзначимо: 1. Власноручні доповідні записки, написані **государем імператором Миколою Павловичем** для царственного його сімейства. 2. Спогади **государя Великого князя Михайла Павловича**, викладені на папері безпосередньо під його керівництвом. 3. Розповіді покійного князя А.Н.Голіцина і графа М.М.Сперанського, зафіксовані із їхніх слів при житті. 4. Розповіді і частково письмові замітки живих свідків і діячів 14-го грудня генерал-ад'ютантів: Орлова, Левашова, графа Адлерберга, Перовського, Кавеліна, Філософа і генерала Ростовцева. 5. Перекази інших достовірних свідків і власні спогади редактора. 6. Папери, що залишилися після покійного князя В.П.Кочубея. 7. Справжні акти Державної ради. 8. Акти Слідчої комісії і Верховного карного суду. 9. Офіційні реляції 15 і 29 грудня 1825 р. 10. Повне зібрання законів¹⁵².

Ми не аналізуватимемо працю А.М.Корфа, оскільки у наш час є низка цікавих спеціальних досліджень, які ви опрацюєте самі, відповідно до програми спецкурсу. Відзначу, зокрема, уже цитовану мною працю О.І.Парусова, про це писала свого часу академік **Міліца Василівна Нечкина (1901–1985)**. Раджу вам самим серйозно опрацювати цю книгу і написати коротенький реферат.

Таким чином, дослідження професійного вченого М.Г.Устрялова, думки якого репрезентували тогочасний рівень наукового декабристознавства та історичної думки, яскраве дослідження М.А.Корфа переконують читача в тому, що декабристознавство перетворювалося у важливу галузь історичної науки, а спільнота імперії поступово поглиблювала свої знання про

¹⁵⁰ Нечкина М.В. Движение декабристов. Т.1. С.12.

¹⁵¹ Корф М. Восшествие на престол императора Николая I. Изд. 5-е, доп. (третье для публики). СПб., 1857. С.V.

¹⁵² Корф М.А. Зазнач. праця. С. IX-X.

діяльність декабристів, повільно усвідомлювала те, що урядова версія оцінки діяльності членів таємних декабристських організацій не є правдива, а бажання уряду добитися політичної смерті засланих до Сибіру та Кавказу учасників збройних виступів провалилося. Відбувався повільний процес накопичення археографічних матеріалів, які вимагали наукового осмислення, його використання як важливої підвалини декабристознавства другої половини XIX ст. Це розуміли представники інших поколінь вчених, праці яких стали значною віхою в декабристознавчій літературі.

ЛЕКЦІЯ IV.

РУХ ДЕКАБРИСТІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ДВОРЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ М.І.БОГДАНОВИЧА ТА М.К.ШІЛЬДЕРА

Урядова версія декабризму згодом буде покладена в основу праць інших дослідників, зокрема, в дослідженнях військового історика, генерал-лейтенанта М.І.Богдановича, видатного знавця олександрівської епохи, та відомого історика М.К.Шільдера. Вони є авторами багатотомних монографічних праць, присвячених олександрівській та миколаївській епохам. Ці вчені не так відверто аполегували "Донесення" та вислови миколаївських маніфестів, намагалися більш об'єктивно, наскільки це дозволяв рівень декабристознавчих археографічних розробок та досягнення історичної думки того часу висвітлювати окремі аспекти руху декабристів. Їх праці цілком відповідали вимогам, які висувалися до наукового історичного дослідження. У них менше політизованих суджень, більше глибоких і продуманих висновків, систематизація окремих проблем руху декабристів.

Модест Іванович Богданович (1805–1882) – генерал-лейтенант, відомий письменник, яскравий представник дворянської історіографії. Виховання отримав у Дворянському полку, звідки у 1823 р. випущений прапорщиком. Брав участь у придушенні польського повстання 1830–1831 рр., під час якого дістав важку контузію. З 1833 по 1835 рр. навчався в Академії Генерального штабу, потім працював у Генеральному штабі, одночасно був залишений при Академії для підготовки до звання ад'юнкт-професора військової історії та стратегії. Практично до кінця свого життя він залишався "професором кафедри", плідно працював над вивченням проблем російської історії. М.І.Богданович залишив по собі багато військово-історичних праць. Найбільш відомі: "История Отечественной войны 1812 г.", "История войны 1814 г.", "Восточная война 1853 -1856 гг." та ін. Низка статей були видрукувані в часописах "Русский инвалид", "Военный сборник", "Русская старина" тощо. Нас цікавлять праці М.І.Богдановича, присвячені правлінню царів Олександра I та Миколи I, де висвітлюються проблеми декабристського руху¹⁵³.

М.І.Богданович уперше в дореволюційному декабристознавстві послідовно показав зародження й розвиток таємних організацій у першій чверті XIX ст. У 1871 р. був опублікований VI том його праці,

¹⁵³ Богданович // Энциклопедический словарь . СПб., 1891. Т.IV. С.159.

який складається з 15 розділів, два з них відведено декабристському рухові. Автор аналізує деякі положення програмних документів, висвітлює діяльність М.Ф.Орлова, П.І.Пестеля, В.Л.Давидова та інших декабристів. Дослідник розповідає про "злочинний замах", "царевбивство", "страшний злочин" дворянських революціонерів. Характеризуючи окремих діячів таємних декабристських організацій, він відзначає лідерство П.І.Пестеля у Південному товаристві¹⁵⁴; змальовує В.Л.Давидова, як людину "дуже освічену"¹⁵⁵; С.Г.Волконського – як самолюбиву особу, тобто бажаючи звести виступ декабристів до поривань одинаків. Він звинувачує К.Ф.Рилєєва у "платонічній любові до свободи", який, діючи пером, готувався взяти особисту участь у насильницькому перевороті¹⁵⁶. Бездумні люди, заражені зухвалим безумством, які бажали змінити державний лад. Проте цар захопив зухвалих змовників, тим самим припинив втілення в життя "згубних замислів", – писав М.Г.Устрялов. Цю думку поділяв і М.І.Богданович.

Загалом М.І.Богданович розглядає рух декабристів у душі "Донесення Слідчої комісії", проте новим моментом є використання слідчих справ, що до них отримав частковий доступ. Саме тому автор спирається на свідчення членів Товариства з'єднаних слов'ян, зроблені ними під час допитів, цитуючи відповідні місця.

М.І.Богданович висвітлив формування світогляду декабриста П.І.Борисова. Дослідник зазначає, що заняття грецькою та римською історією сприяли зародженню у майбутнього декабриста волелюбних думок. Він пише і про вплив на молодого юнкера Петра Борисова жорстокого ставлення командирів до солдат¹⁵⁷.

Розглядаючи історію заснування організації "слов'ян", вчений зауважує, що П.І.Борисов мав намір створити таємне товариство ще у 1818 р.¹⁵⁸. Водночас М.І.Богданович наводить свідчення Андрія Борисова, старшого брата Петра, про те, що перша організація, яка мала назву Товариство друзів природи, була заснована 13 травня 1817 р. Але дослідник не вказує, якому з цих суперечливих показань

¹⁵⁴ Богданович М.И. История царствования императора Александра I и Россия в его время. СПб., 1871. Т.VI. С.416.

¹⁵⁵ Там само. С.456.

¹⁵⁶ Там само. С.433.

¹⁵⁷ Там само. С.478.

¹⁵⁸ Там само. С.479.

він довіряє¹⁵⁹. Важливою є спроба історика пояснити умовні знаки в Катехізисі, або Правилах з'єднаних слов'ян¹⁶⁰.

Як і в "Донесенні Слідчої комісії", у праці М.І.Богдановича можна побачити негативне ставлення до членів Товариства з'єднаних слов'ян. Скажімо, він дуже зневажливо характеризує Андрія Борисова, пишучи про те, що цей декабрист не відзначався нічим, крім зухвальства. Дослідник також називає "слов'ян" "жалюгідними співучасниками", які спрямували перші кроки свого життя до злочинної мети – повалення державного устрою і царевбивства¹⁶¹.

Отже, висвітлення історії Товариства з'єднаних слов'ян було започатковане матеріалами слідства й суду над "споборниками святої волі", автобіографічними записками "правителя справ" Слідчої комісії О.Д.Боровкова та працею дослідника офіційного напрямку М.І.Богдановича. Автори урядової концепції найбільш повно розглянули діяльність "слов'ян" у складі Південного товариства декабристів, коли проводилася активна підготовка до збройного виступу, оскільки слідство цікавили насамперед наміри членів таємних організацій щодо насильницької зміни політичного ладу в Російській імперії. З цієї причини програмні документи таємних декабристських організацій і, зокрема, Товариства з'єднаних слов'ян докладно не аналізуються, а лише вказується на прагнення створити федерацію слов'янських республік. Разом з тим було звернено увагу на Товариство друзів природи, в якому, щоправда, не вбачався початковий етап історії таємної організації "слов'ян". Важливою є спроба М.І.Богдановича простежити зв'язок ідеології Слов'янського товариства із світоглядом його засновників і лідерів – братів Андрія і Петра Борисових, спираючись на їхні зізнання під час слідства.

Спокійні, документально обґрунтовані висновки про окремі аспекти історії таємних товариств декабристів у своїх фундаментальних дослідженнях робить **Микола Карлович Шільдер (1842–1902)**. Вчений у праці про правління Олександра I пробує розглянути причину виступу декабристів і приходиться до висновку, що вона криється у діяльності царя. Перший чинник полягав у тому, що імператор, будучи поінформований про діяльність "всіх головних діючих осіб", не розпорядився вжити каральні заходи, які б

¹⁵⁹ Там само. С.480-481.

¹⁶⁰ Там само. С.480.

¹⁶¹ Там само. С.481.

попередили "вибух", який готувався¹⁶². М.К.Шільдер наголошував, що, якби Олександр І не притримав "Записки" О.Х.Бенкендорфа, то уряд зумів би вчасно відвернути лихо, яке загрожувало майбутньому Вітчизни¹⁶³.

Друга причина, не менш важлива на думку вченого, – негрозумілі дії імператора Олександра І у 1819 та 1822–1823 рр. у справі передачі прав спадкоємця престолу від Великого князя Костянтина Павловича Миколі Павловичу, коли готувався відповідний Маніфест. Цей документ готувався у цілковитій таємниці, про нього знали лише кілька близьких до імператора осіб. Зречення Костянтина Павловича і Маніфест про передачу прав Миколі Павловичу зберігалися в окремих конвертах у Сенаті, Синоді і Московському Успенському храмі. М.К.Шільдер твердить, що Микола Павлович "нічого не знав про існування підписаного государем Маніфеста і продовжував залишатися осторонь державних справ... Ось яким дивним чином імператор Олександр І обставив зміну важливого закону імперії"¹⁶⁴. Зазначимо, що сучасні декабристознавці, поділяючи цю думку, ще більшу увагу концентрують на незрозумілому розпорядженні Олександра І як головній причині повстання декабристів. Важливою проблемою декабристознавства є також з'ясування чи вплинув виступ декабристів на вибір шляху розвитку Росії¹⁶⁵. Якби Олександр І ще при житті оголосив зречення Костянтина Павловича престолу і якби "оголосив він своєчасно Миколу законним спадкоємцем", то не "виникло б тієї складної й дивної ситуації, яка сприяла повстанню декабристів"¹⁶⁶.

М.К.Шільдер, один з перших декабристознавців, глибоко і об'єктивно проаналізував причини виникнення таємних декабристських організацій. Віддамо належне вченому, який вважав, що серед таких чинників слід назвати: франко-російську війну, більш відому в історичній літературі, як Вітчизняну війну 1812 р., яка "пробудила суспільну свідомість" російської людності; закордонні походи російської армії, які "розширили світогляд російських людей", оскільки вони ознайомилися з європейськими порядками і відчули

¹⁶² Шильдер Н. Император Александр I. Его жизнь и царствование: В 4-х т. СПб., 1897–1898. Т.4. С.278; Його ж. Император Николай I. Его жизнь и царствование. СПб., 1903. Т.1. С.204.

¹⁶³ Шильдер Н. Император Александр I... Т.4. С.215.

¹⁶⁴ Шильдер Н. Там само. С.282.

¹⁶⁵ Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. М., 1990. С.7-8, 86-87.

¹⁶⁶ Мироненко С.В. Знач. праця. С.93.

потяг до європейської думки. Порівняння російської кріпосної дійсності з західноєвропейським способом життя було не на користь Росії. Молоді передові люди замислилися над цими проблемами¹⁶⁷. Особливо історик наголошує на тому, що на формування свідомості майбутніх декабристів, що пізніше призвело до їх об'єднання у таємні товариства, вплинуло враження від побаченого жакливого життя в Росії після їх повернення з-за кордону у 1815 р. "Біди, які пригнічували російський народ, – писав М.К.Шільдер, – знайшли собі співчуття серед людей, полонених у той час сильним патріотичним піднесенням".

Розглядаючи ситуацію виникнення таємних організацій декабристів, М.К. Шільдер звернув увагу на ставлення Олександра I до цих товариств. Він наголошує, що декабристи діяли в руслі волі імператора, ось чому цар не віддавав розпорядження про арешт декабристів, оскільки "переслідувати членів цих товариств означало б переслідувати самого Олександра 1801-го і наступних років"¹⁶⁸. Ось чому, вважає М.К.Шільдер, імператор, маючи дані про існування таємних організацій, не розпорядився заарештувати учасників їх. З'ясувати цей складний теоретико-гіпотезований аспект декабристознавства уявляється практично неможливо, оскільки ми й досі не маємо свідчень самого Олександра I, які б, напевне, пролили світло, чому саме так вчинив імператор. Заслуговує на увагу бажання вченого докопатися до істини, коли він наводить документальні свідчення того, що цар не дав ходу запропонованому О.Х.Бенкендорфом плану, як можна швидко "попередити підготовлений вибух з меншими жертвами"¹⁶⁹.

Потрібно віддати належне вченим М.К.Шільдеру і М.І.Богдановичу у тому, що вони звернулися до аналізу програмних вимог декабристів. Їм ще не був відомий повний зміст конституційних проектів П.І.Пестеля і М.М.Муравйова, але вони акцентували увагу на важливих соціальних підвалинах російської дійсності, які бажали змінити декабристи: звільнення селян від кріпосної неволі, запровадження нових земельних відносин, нових форм обробітку землі¹⁷⁰, розглядали республіканські ідеї П.І.Пестеля, зміст

¹⁶⁷ Шільдер Н. Император Александр I... С. 215-216.

¹⁶⁸ Шільдер Н. Император Николай I. Его жизнь и царствование. Т.I. С.204.

¹⁶⁹ Шільдер Н. Зазнач. праця. С. 204; Його ж. Император Александр I... С.278.

¹⁷⁰ Див. Богданович М. Зазнач. праця. С.421, 422.

"Катехізису" С.І.Муравйова-Апостола та М.П.Бестужева-Рюміна¹⁷¹ тощо.

Праці М.К.Шільдера та М.І.Богдановича не позбавлені шаблонних миколаївських визначень, як, наприклад, "державні злочинці", які головну мету своєї діяльності зосереджували на питанні вбивства царя й підготовці до бунту¹⁷². Звичайно, не всі аспекти історії руху декабристів знайшли всебічне вивчення. Це було неможливо зробити, а тому ми не маємо права звинувачувати декабристознавців цієї доби, оскільки не всі документальні матеріали були в руках дослідників це, по-перше. По-друге, треба враховувати світоглядні позиції дослідників, їх залежність від цензурних рогаток миколаївської Росії тощо.

Аналізуючи внесок М.І.Богдановича, М.К.Шільдера та інших дореволюційних вчених, ми закликаємо сучасних декабристознавців до науково виваженого визначення дослідницького доробку істориків руху декабристів. Необхідно раз і назавжди відмовитися від заідеологізованих оцінок, які нав'язували нам довідкові видання, зокрема, "Большая Советская Энциклопедия", на сторінках якої можна прочитати, що М.К.Шільдер та інші дореволюційні декабристознавці не є вченими-дослідниками, а в їхніх працях наукою й не пахне, оскільки вони займалися тільки "описом" подій, співали дифірамби вінченосним особам, старанно заглядаючи їм в рот¹⁷³. Не можна погодитися з думкою невідомого автора, опублікованої статті в названій вище енциклопедії, який твердить, що "Дослідження Шільдера становлять інтерес, як довідкове видання...", є, м'яко кажучи, фальсифікацією наукового доробку вченого.

З попереднім висновком не погоджуються й деякі радянські вчені. Наприклад, дослідник 20-х років нашого століття Є.В.Сказін, готуючи до друку неопублікований науковий доробок М.К.Шільдера, писав: "вдумливого читача манера Шільдера, звичайно, не повинна була бентежити і примусити його віднести праці Шільдера до розряду придворних казенних писань в дусі Корфа і Лакура"¹⁷⁴. Є.В.Сказін наводить критичні зауваження М.К.Шільдера про книгу барона М.А.Корфа. Скажімо, барон на с. 72 своєї праці твердить, що Микола Павлович після повідомлення про смерть Олександра І переїхав до

¹⁷¹ Богданович М. Там само. С.424, 428.

¹⁷² Див. : Шильдер Н. Император Николай I... Т.І. С.687, 695.

¹⁷³ Большая советская энциклопедия. М., 1957. Т.48. С.42.

¹⁷⁴ Заметки Н.К.Шильдера о восстании 14 декабря и императ. Николае I // Каторга и ссылка. 1925. Кн.15. С.148.

Зимового палацу і з нього майже не виходив. М.К.Шільдер проти цього пасажу лаконічно записав: "Боявся"¹⁷⁵. Ось ще один приклад негативного ставлення М.К.Шільдера до висновків свого попередника. Барон М.А.Корф на с.147 своєї праці твердив, що "солдати були у більшості п'яні". М.К.Шільдер лаконічно записує: "чистісінька дурниця"¹⁷⁶. І таких конкретних критичних зауважень М.К.Шільдера на працю М.А.Корфа можна навести ще багато. Але й ті, що ми використали, свідчать, що М.К.Шільдер не такий собі "безгрішний" царедворець, описувач життя вінценосного Миколи I, а людина критичного розуму, яка у ті часи не могла повністю розкрити своє обдарування історика-дослідника, а була вимушена частково йти в руслі офіційної декабристознавчої думки.

Необхідно відновити призабуту об'єктивну оцінку наукового доробку М.К.Шільдера і М.І.Дубровіна, яку ще у 1928 р., у період становлення радянського декабристознавства, висловив теж забутий історіограф декабризму П.Парадизов. Він писав: "Необхідно зазначити, що дослідження Дубровіна відзначаються академічним викладом, без крикливих звинувачень типу корфівських. Праці М.К.Шільдера до цього часу надзвичайно цінні виключно значною кількістю матеріалів, зібраних ним про таємні товариства олександрівської епохи" П.Парадизов називає його праці "енциклопедією декабристів"¹⁷⁷. Це справедливо. Власне, багато хто з сучасних декабристознавців пишався б тим, щоб його праці були прирівняні до таких всеохоплюючих декабристознавчих досліджень, як це сказав П.Парадизов про студії М.К.Шільдера. Можливо це й правда, як би не було досліджень М.К.Шільдера та інших вчених, а також опублікованих за кордоном О.І.Герценом та М.П.Огарьовим спогадів декабристів, зокрема, "Білої Церкви" Ф.Ф.Вадковського та інших, в яких аналізувалися окремі проблеми руху декабристів.

Отже, аналіз досліджень представників дворянської історіографії руху декабристів дає змогу зробити ряд загальних висновків. По-перше, серед них не було єдиного підходу до вивчення проблем руху декабристів. По-друге, вони внесли дуже багато в розробку археографічної основи проблеми, виявивши і запровадивши в історичну науку значний пласт декабристознавчих документів різного ґатунку. По-третє, і це найбільш суттєво, М.К.Шільдер та М.І.Богданович не тільки вперше визначили проблематику історії

¹⁷⁵ Заметки Н.К.Шильдера о востании 14 декабря и императоре Николае. С.149.

¹⁷⁶ Там само. С.151.

¹⁷⁷ Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. С.44.

декабризму, але й по-новому, порівняно з офіційною декабристознавчою історіографією, розпочали їх дослідження. Об'єктивістські прагнення їх були значним кроком уперед і стали не тільки вагомим внеском у розвиток декабристознавства, а й солідним фундаментом подальшої розробки історії руху декабристів.

ЛЕКЦІЯ V. СТАНОВЛЕННЯ БУРЖУАЗНОГО ДЕКАБРИСТВОЗНАВСТВА У 40-х – СЕРЕДИНИ 50-х рр. XIX ст.

40–50-і роки XIX ст. в Росії – складний період розвитку суспільно-політичних відносин, бажання розв'язати вікову проблему скасувати кріпосне право, виявити своє ставлення до самодержавного інституту, його ролі в історії народів Росії. Захисники існуючого політичного ладу намагалися за будь-яку ціну, підновивши, зберегти його існування. Опозиційно налаштовані сили, критикуючи його дії, шукали прогресивні шляхи розвитку вітчизни. Кирило-мефодіївці, петрашевці, літературна і громадська діяльність Т.Г.Шевченка, революційні потрясіння в Західній Європі переконливо утверджували нові форми державотворення. Самодержавство, консервуючи свої основи, інтенсивно проводить політику русифікації "іногородців", відкриває ряд вищих навчальних закладів, зокрема, університет св. Володимира в Києві, активізує русифікаторську політику, запроваджуючи в навчальних закладах навчання російською мовою і керівну роль вихідців з центральних губерній Російської імперії в освітніх установах.

У суспільно-політичній думці України дедалі більше займає провідне місце національна ідея, бажання з'ясувати, хто є корінний народ, насамперед, український. Провідником русифікації був, зокрема, "неистовый Виссарион" – В.Г.Белінський відомий російський критик, поляк за походженням, українофоб, який твердив, що "української мови нема і бути не може", а мова Т.Г.Шевченка є "дубовою"¹⁷⁸. Русифікатори різних відтінків повели шельмування мови – головної характерної риси будь-якої нації. Професор Московського університету Михайло Каченовський, наш-таки земляк, переконував студентів у тому, що українська мова – це та сама російська, але зіпсована польською. Їм допомагали польські шовіністи, які галасували, що українська мова, це "хлопський" діалект польської мови.

Суспільно-політична боротьба в російському суспільстві – результат інтенсивного розвитку капіталістичних відносин, шляхів інтенсивного розвитку Росії. Ще декабристи, вимагаючи скасування кріпосного права та зміни форми правління у вітчизні, започаткували

¹⁷⁸ Белинский В.Г.Собрание сочинений: В 9-т. М., 1981. Т.7.

організований натиск на самодержавство, за розвиток держави на засадах буржуазних. 40 - 50-ті роки XIX ст. – це період глибокого осмислення цього процесу. Для його усвідомлення опозиційно налаштовані сили дедалі частіше звертаються до історії, до важливих сторінок боріння з самодержавством, тим більше, що декабристи, будучи у сибірському засланні, через своїх одинадцять "ангелів-хранителів", які поїхали за своїми чоловіками, постійно нагадували Миколі I про своє існування, впливали на зміну у формуванні світоглядних позицій.

Становлення й розвиток буржуазного декабристознавства на рівні формування історичної думки пов'язане з ім'ям члена ранніх декабристських організацій **Миколи Івановича Тургенєва (1789–1871)**. Він – вихованець пансіону при Московському університеті, пізніше навчався у Геттінгенському університеті, працював у архіві Колегії закордонних справ та в Комісії з укладання законів, керував 3-м відділенням Міністерства фінансів. З 1824 р. – у закордонній відпустці. Збройний виступ декабристів застав його за межами країни. У 1826 р. власник 700 душ селян у Симбірській губернії, звідки він родом, дійсний статський радник¹⁷⁹.

Деякі вчені, наприклад, Є.І.Тарасов ще у дореволюційний час, а згодом у радянську добу В.М.Тарасова і М.В.Нечкина твердили, що фундатором ліберального спрямування у декабристознавстві був саме він – М.І.Тургенєв, талановитий економіст, член ранніх декабристських таємних організацій¹⁸⁰, який виїхав ще до початку повстання у Францію і там залишився після розгрому відкритого збройного виступу декабристів у 1825–1826 рр.¹⁸¹ Він не повернувся до Росії, незважаючи на те, що уряд Миколи I наполегливо вимагав його повернення. Проживав М.І.Тургенєв у Парижі, звідки писав листи до свого брата Олександра. Звичайно, ці листи старанно перлюструвалися, і писарські копії зберігаються у колишньому Центральному державному архіві стародавніх актів у Москві у 6-му фонді¹⁸². Уже в квітневих 1826 р. листах він писав, що ніяких таємних товариств не існувало, оскільки це було "діло пусте, мерзенне", і якби це було не так, то не звільняли б від покарання багатьох з учасників цього руху. Таємні товариства декабристів – це "дурниця", і розмови

¹⁷⁹ Тургенєв Николай Александрович // Декабристы: Биографический справочник. М., 1988. С.180.

¹⁸⁰ Див.: Нечкина М.В. Движение декабристов. Т.1. С.13.

¹⁸¹ ЦДАСА. Ф.6. Разряд. VI. Спр.589. 36 арк.

¹⁸² Там само. Арк.3.

про них "і мені і деяким іншим набридли"¹⁸³, проте в інших листах автор немов би сам собі заперечує і пише про "колишнє товариство", але знову ж твердить, що з ним не можна пов'язувати збурення й змову¹⁸⁴.

У 40-х роках XIX ст. М.І.Тургенєв написав і опублікував свої спогади, відомі під імпозантною назвою "Россия и русские". Вони складаються з двох частин: "Воспоминания изгнанника" і "Оправдательная записка".

У першій частині автор доводить, що товариство, "назване таємним", було нічим іншим, як "безвинне", що мало "несерйозний характер"¹⁸⁵. Ніякої "змови" не було, а той, хто забажав це зробити, то скоро "переконався б, що ніяка змова тут була неможлива"¹⁸⁶. Союз благоденства – це не організація, оскільки це були добре знайомі люди, які підтримували хороші стосунки один з одним і раніше¹⁸⁷. Стосовно обговорення політичних питань, зокрема, "конституцій", то "я був дуже захоплений думкою про рабство..."¹⁸⁸. Він наполягає на тому, що ніякого "товариства фактично не існувало"¹⁸⁹, а "декабристська змова 1825 року" його здивувала. Заслуговує на увагу думка декабриста-емігранта про те, що у цій змові він вбачав "не династичну мету", а чисто політичну, оскільки змовники не бажали підтримувати одного претендента на протипагу іншому¹⁹⁰.

У другій частині "Оправдательной записки" М.І.Тургенєв зупиняється на "військовому повстанні", яке спалахнуло "в середовищі другої армії: причиною його був арешт кількох вищих офіцерів, викликаний доносом на ім'я імператора Олександра І"¹⁹¹. Зупинився М.І.Тургенєв і на питанні про царевбивство, яке часто згадується у "Донесенні". Автор спогадів дивується, які ж це "царевбивці", коли деякі члени зверталися до Олександра І з проханням "заснувати товариство" (Союз благоденства. – авт.). Це товариство, по суті, не було організоване, "воно було

¹⁸³ Там само. Арк.4.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Тургенев Н. Россия и русские. Ч.1. Воспоминания изгнанника. М., 1915. С.75.

¹⁸⁶ Там само. С.76.

¹⁸⁷ Там само. С.77, 78.

¹⁸⁸ Там само. С.79.

¹⁸⁹ Там само. С.83.

¹⁹⁰ Див.: Там само. С.136.

¹⁹¹ Там само. С.161.

мертвонародженням" і задовго до свого розпуску "не існувало насправді"¹⁹².

М.І.Тургенєв вважає, що уряд, акцентуючи увагу на "царевбивстві", не має для цього ніяких юридичних підстав, оскільки думка "про царевбивство, висловлена і тут же залишена деякими членами цього першого товариства у 1817 році, тобто до створення Союзу суспільного благоденства"¹⁹³. "Як би злочинні не були ці ідеї, – раз вони відкинуті тоді, – писав М.І.Тургенєв, – після того, як висловлені, вони не можуть служити підставою для порушення звинувачення у зв'язку з подіями, які відбувалися у 1825 році, тобто через 8 років"¹⁹⁴.

Поставивши під сумнів достовірність положень "Донесення", М.І.Тургенєв неправильно трактує причину повстання декабристів в Україні, звівши її до "взяття під варту того, хто готував" його, зокрема, П.І.Пестеля¹⁹⁵. Достовірним є висновок В.М.Тарасової, яка констатує: "Задум книги Тургенєва полягав у тому, щоб не тільки реабілітувати себе особисто, але й довести юридичну невідповідність, несправедливість "потворного процесу" над декабристами в цілому, довести повну неспроможність "Донесення" слідчої комісії "у всіх можливих відношеннях"¹⁹⁶. Викликає подив у читача спогадів М.І.Тургенєва його постійне заперечення існування таємного товариства, оскільки не можна виявити конкретних прикладів діяльності Союзу порятунку. Проте, у спеціально виділеному "Резюме обвинувального акту" М.І.Тургенєв називає наявність статуту товариства (хтось же його складав, обговорював програмні документи, вносив у них зміни). Союз, бачте, сприяв усіма заходами знищенню зловживань чиновників і розвою громадської поезії¹⁹⁷, – а це що, не діяльність?

О.М.Піпін, відомий російський історик, публіцист підтримував і розвивав далі традицію, що сформувалася у декабристознавстві, яка змальовувала "піонерів" революційного виступу як людей, що йшли в ногу з ліберальними бажаннями Олександра І, котрий дозволив у

¹⁹² Там само. С.171.

¹⁹³ Там само. С.196.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Там само. С.276.

¹⁹⁶ Тарасова В.М. Декабрист Н.И.Тургенев и его место в истории общественного движения в России 20-60 гг. XIX вв.(Эволюция общественно-политических взглядов): Автореф. дис... докт. ист.наук. Л., 1966. С.32-33.

¹⁹⁷ Тургенев Н.И. Россия и русские. С.277, 278.

1813 р. відкрити ланкастерські школи, які чомусь "мало помалу закривав". Дослідник твердить, що імператор не помічав того, що у деяких школах викладали декабристи, зокрема, В.Ф.Раєвський, М.Ф.Орлов. Він тільки констатує факт, що, мабуть, саме "ланкастерські школи" вплинули на події 1820 р. у Семенівському полку¹⁹⁸.

О.М.Піпін, як видно із його застережень, поставив перед собою завдання накреслити "тільки загальні риси руху, який охопив широку частину суспільства, в якому члени таємних союзів були тільки більш полум'яними прибічниками нових думок"¹⁹⁹. У його плани "не входить описати того кінцевого вибуху при тому більш менш відомого", а зупинитися тільки на попередній передісторії, оскільки його цікавили "не всі представники тодішнього лібералізму".²⁰⁰ Ці попередні зауваження історика були викликані ще й тим, що "ми володіємо недостатньою" джерелознавчою основою декабристознавства.

Наукове обґрунтування цей напрямок отримав у працях **Олександра Миколайовича Піпіна (1833–1904)**. Він народився у Саратові, закінчив місцеву гімназію, після якої один рік навчався у Казанському університеті, а згодом перевівся до Санкт-Петербурзького, який закінчив у 1853 р. Перші його наукові праці з'явилися ще у 1852 р. ("Словарь к Новгородской летописи"). Спочатку він більше працював над літературними темами. У 1858 р. О.М.Піпіна відправляють за кордон для підготування до професорської посади з літератури. З 1860 р. він екстра-ординарний професор Петербурзького університету²⁰¹.

У 1861 р. – революційне піднесення, викликане проведенням селянської реформи. Він разом з Кавелінім, Спасовичем та іншими професорами йде у відставку. Активно співпрацює з часописами "Отечественные записки" та "Современник", який у 60-ті роки разом з М.О.Некрасовим очолював. Плідна наукова праця О.М.Піпіна, до речі, двоюрідного брата М.Г.Чернишевського, пов'язана з журналом "Вестник Европы". Тільки у 70-і роки ХІХ ст. вчений напише ряд історичних творів. Відомий літературознавець С.Венгеров вважає, що О.М.Піпін написав 7 фундаментальних праць, які складають 15

¹⁹⁸ Там само. С.340.

¹⁹⁹ Там само. С.346.

²⁰⁰ Там само. С.345.

²⁰¹ Пыпин А.Н. Исторические очерки. Общественное движение в России при Александре І. 2-е изд., пересм. СПб., 1885.

томів. Значна кількість студій О.М.Піпіна друкувалися на сторінках різних російських часописів²⁰².

Автор статті, присвяченої О.М.Піпіну, що надрукована в 11-му томі "Советской исторической энциклопедии", відносить маститого історика до представників ліберального просвітництва та поміркованих демократів²⁰³. З 1896 р. О.М.Піпін обирається академіком Російської академії наук. Нас з вам особливо цікавить його праця, в якій він розглядає суспільний рух в Росії за Олександра I. Том складається з 8 розділів і тільки 2 (VII та VIII) присвячені руху декабристів, котрий трактується вченим у руслі ліберальної історіографії.

Головним лейтмотивом праці О.М.Піпіна є думка, що рух декабристів – це складова, невід'ємна частина "ліберального руху", який виник у час "пробудження національних почуттів в епоху 12-го року, і в сильному європейському впливові діючому на російське суспільство протягом наполеонівських війн"²⁰⁴.

Не менш важливою аксіомою теоретичних узагальнень О.М.Піпіна є положення про те, що "люди часів Олександра I, без сумніву, бажали народного блага", але "засоби до його досягнення шукали також теоретичні і за чужими прикладами, як було за часів Петра і Катерини"²⁰⁵.

Створення таємних товариств вчений описує за М.І.Тургенєвим, повторюючи його твердження, що необхідність в обміні думками у близькому колі однодумців створила умови до їх зближення на основі ліберального єднання. Такі об'єднання створювали душевні умови, часті зустрічі одних і тих самих людей, ще й до всього рідних, створили певну "замкнутість цього гуртка"²⁰⁶. О.М.Піпін повторює також думки декабриста-емігранта М.І.Тургенєва і про те, що діяльність таємних організацій не мала нічого конкретного та організованого, "ніяких правильно поставлених цілей, ніякого повного плану або дисципліни"²⁰⁷.

²⁰² Венгеров С. Пыпин // Энциклопедический словарь Брокгауза. СПб., 1899. Т.50. С.894.

²⁰³ Пыпин А.Н. // Советская историческая энциклопедия. М., 1968. Т.11. С.734; Скакулин П. А.Н.Пыпин. Его научные заслуги и общественные взгляды // Вестник воспитания. 1905. № 4.

²⁰⁴ Пыпин А.Н. Указ.соч. С.346.

²⁰⁵ Там само. С.460.

²⁰⁶ Там само. С.361.

²⁰⁷ Там само. С. 382.

Бажано критично підходити до висновків про О.М.Піпіна, що висловлені радянськими декабристознавцями. Зокрема, змістовна докторська дисертація В.М.Тарасової хибує на однокі характеристики, наприклад, що ліберальна концепція вченого про рух декабристів є "брехливою, фальшивою... у своїй основі", яку потрібно "викривати"²⁰⁸. Не відповідає дійсності і висновок авторки про те, що М.В.Нечкина "вперше поставила питання про Миколу Івановича Тургенєва, як основоположника ліберальної концепції" руху декабристів, оскільки про це писав і не менш відомий, але переслідуваний у радянську добу, декабристознавець, колишній одесит Ю.Г.Оксман²⁰⁹.

Отже, ми можемо констатувати, що М.І.Тургенєв – активний член ранніх декабристських організацій, йшов на обман, приниження ролі організацій в опозиційному русі, хотів добитися у Миколи І помилування для себе. М.І.Тургенєв, як вважають дослідники, не тільки був фундатором ліберальної концепції у вивченні руху декабристів, але й спотворював його²¹⁰. В цілому погоджуючись з цим висновком, вважаємо за необхідне зауважити, що у ті далекі 40-і роки ХІХ ст. публікація праці, яка в цілому заперечує існування декабристських організацій, у час інформаційного голоду розповідає, що були люди, які не бажали царевбивства, а тільки зміни існуючого ладу, оскільки члени цих організацій думали про республіку, про повстання тощо. Заслугою праці М.І.Тургенєва насамперед є те, що у ній піддано критиці положення "Донесення", чим підривалася віра в основу офіційної дворянської історіографії. Спогади колишнього декабриста-емігранта про становлення таємних організацій в Росії тривалий час були чи не єдиними в Європі.

Концепція О.М.Піпіна відбиває ліберальний підхід у висвітленні руху декабристів, фундований М.І.Тургенєвим. Не зупиняючись на висвітленні таких важливих проблем декабризму, як повстання, історія виникнення програмних документів, О.М.Піпін теоретично довів, що декабристи і передове ліберальне суспільство Росії тотожні. Мало того, декабристи спочатку були послідовниками ідей ліберального імператора Олександра І. Крім цих характерних властивостей концепції О.М.Піпіна про декабристів, необхідно звернути увагу й на те, що історик розширив коло мемуарної

²⁰⁸ Тарасова В.М. Указ. соч. С.3.

²⁰⁹ Оксман Ю.Г. Вступительная статья и публикация писем Н.И.Тургенев – Герцену // Литературное наследие. Т.62. М., 1955. С. 583-590.

²¹⁰ Тарасова В.М. Указ. соч. С. 3.

літератури про декабристів, навів проект Новосельцева, законоположення Союзу благоденства тощо.

Отже, у ті роки в російському декабристознавстві було започатковане ліберальне бачення руху декабристів. Колишній активний член ранніх декабристських організацій, відомий російський економіст 20-х років ХХ ст., бажаючи добитися для себе помилування, у своїй праці намагався довести, що декабризм – це продовження ліберальних вчинків імператора Олександра I початкового періоду його правління, що ніяких організацій не існувало, не ставилися питання про зміну політичного ладу. Це були тільки палкі розмови однодумців та послідовників царя.

Значення праці М.І.Тургенєва досить вагоме. По-перше, вона розривала завісу мовчання про рух декабристів. По-друге, “Россия и русские” протиставлялася миколаївському “Донесенню”, раніше розповсюдженому в Західній Європі. Ставила під сумнів достовірність його положень. По-третє, започаткувала ліберальне бачення руху декабристів.

Науковим послідовником М.І.Тургенєва був відомий історик літератури О.М.Піпін, котрий декабризм розглядав у руслі суспільно-політичного протистояння між самодержавством і його противником – опозицією, а також в пропаганді знань про декабристів у Російській імперії.

ЛЕКЦІЯ VI. АФАНАСІЙ ПРОКОПОВИЧ ЩАПОВ ПРО ДЕКАБРИСТІВ

Наукова та викладацька діяльність Афанасія Прокоповича Щапова (1830–1876) розпочалася на соціально-економічному зламі в Росії, який склався в країні під час підготовки до скасування кріпосного права. У ці роки російська спільнота, особливо студентство та викладачі університетів, активно включились в опозиційну діяльність. Пригадайте діяльність Київсько-Харківського таємного товариства (В.Португалов, Я.Бекман, М.Муравський та ін.), “революційного гуртка” студентів Казанського університету²¹¹, розповсюдження ідеї освіти трудящих через недільні школи. Студентів підтримували передові професори російської вищої школи. Зокрема, П.В.Павлов в університеті св. Володимира²¹², який на думку професора російської історії та інспектора Ніженського історико-філологічного інституту кн.Безбородько Миколи Яковича Арістова був знаменитий тим, що “чарівними, фразами, що дратують” будив інтерес студентів до політичної діяльності²¹³. Впливали на формування свідомості серед студентів неординарними лекціями, як це, наприклад, робив у Казанському університеті А.П.Щапов.

Майбутній історик народився у с. Анга Верхомиського повіту Іркутської губернії у сім’ї пономаря і бурятської селянської. Закінчив в Іркутську бурсу і духовну семінарію він пізніше переїздить до Казані, де продовжив здобувати освіту у місцевій духовній академії, яку закінчив у 1856 р. з ступенем бакалавра. Протягом 1856–1860 рр. викладає у цій же академії російську історію. У 1860 р. у місцевому університеті з’явилося вакантне місце професора російської історії. До читання лекцій з цього курсу запросили А.П.Щапова – знаного уже спеціаліста з проблем: розколу, який він розглядав, як народній; обстоював “земсько-обласну теорію”, як форму державного устрою; вбачав у народних масах важливий компонент в історичному процесі і вимагав його освіти; вважав, що географічний фактор досить суттєво

²¹¹ Вульфсон Г.Н., Бушканец Е.Г. Общественно-политическая борьба в Казанском университете в 1859-1861 гг. Казань, 1955. 99 с.; Казьмирчук Г.Д., Смирнов В.Л. Революционное движение в Киевском университете (1834–1861 гг.). К., 1984. 51 с. та ін.

²¹² ДАК. Ф.16. Оп.465. Спр.4837. Арк 8-9.

²¹³ Аристов Н.Я. Афанасий Прокофьевич Щапов (Жизнь и сочинения). СПб., 1883. С.58.

впливає на історичний розвиток країни, як і виняткове значення має психолого-педагогічні чинники на розвиток людства²¹⁴.

Читати лекції в Казанському університеті він розпочав у листопаді 1860 р. Перші лекції викликали фурор між студентами. Не було аудиторії в університеті, у якій могли б вміститися всі бажаючі його слухати. “Я не помилюся, якщо скажу, що до цих пір ні в одному російському університеті не було чути нічого подібного – занотував студент університету Вячеслав Манассеїн, який раніше (до 1860 р.) навчався у Московському університеті²¹⁵. Це піднесення серед студентів викликала, у першу чергу третя лекція, присвячена декабристам. Ще ні в одному університеті Росії так відверто не говорили про подію, яка на протязі більше тридцяти років була заборонена. Це був безпрецедентний вчинок лектора і без перебільшення був надзвичайно сміливий публічний акт.

Тексту лекції А.П.Щапова про декабристів, на жаль, не збереглося. Основні її положення, які обстоював лектор, можна відновити по збереженому III відділенням Й.І.В. “Наукових нотаток Щапова“, опублікованими Є.І.Чернишовим у радянську добу²¹⁶, а також свідчення сучасників, котрі слухали її, зокрема, В.Манассеїн, Ф.В.Берві. Розповідь останнього про лекцію була зафіксована М.Я.Аристовим, який у юності особисто був знайомий з А.П.Щаповим²¹⁷.

Погляди “одного з піонерів соціалістичного напрямку на початку 60-х років XIX ст.”²¹⁸ були у полі зору як дореволюційних так і радянських вчених та публіцистів. М.Я.Аристов і Г.А.Лучинський схвально відгукнулися про талановитого вченого-історика, але засуджували його захопленням політичною і суспільною діяльністю²¹⁹. Г.В.Плеханов назвав А.П.Щапова “думаючим представником

²¹⁴ Щапов А.П. Сочинения: В 3-х т. СПб, 1906. Т.1. 803 с.; Т.2. 620 с.; 1908. Т.3. 717 с.; Його ж. Собрание сочинений. Дополнительный том к изданию 1906-1908 гг. Иркутск, 1937. 379 с.

²¹⁵ Російська державна бібліотека. ВР. Ф.65. Картон № 2; Вульфсон Г.Н. Глашатай свободы. Страницы из жизни Афанасия Прокофьевича Щапова. Казань, 1987. С. 45.

²¹⁶ Чернышов Е. Материалы по истории классовой борьбы в России в 60-х годах XIX века // Известия общества археологии и этнографии при Казанском ун-те. Казань, 1927. Т.33. Вып. 4. С.75-97 (особливо С.83-84).

²¹⁷ Аристов Н.Я. Афанасий Прокофьевич Щапов (Жизнь и сочинения). С.59.

²¹⁸ Чернышов Е. Зазнач. праця. С.70.

²¹⁹ Аристов Н.Я. Зазнач. праця; Лучинский Г. Афанасий Прокофьевич Щапов. Биографический очерк // Щапов А.П. Соч.: В 3-х т. Т.1.

пролетаріату²²⁰ демократом і народником, закликав “критично оцінити всі елементи нашого народництва... погляди Щапова на взаємозв’язки народу і держави, на розкол і общину займають, як ми сказали, дуже видне місце”²²¹.

Після революційних потрясінь 1917 р. інтерес до А.П.Щапова значно підвищився. М.М.Покровський у поглядах свого попередника, помилково побачив матеріалістичне бачення ходу історії Росії, що він був виразником селянської, мілкобуржуазної теорії. Це положення підтримали А.Л.Сидорова²²². М.А.Гудошников схиляється до думки, що А.П.Щапов – це просвітитель²²³. Відомий історіограф, виходець з України, М.Л. Рубінштейн конкретизуючи попередній висновок вважав, що А.П.Щапов, “його доля” це народництво з ідеалізованим селянством²²⁴.

Звичайно, що під час полеміки її автори звертають увагу не на всі аспекти наукової та викладацької діяльності свого візаві, у тому числі на його погляди на рух декабристів. Тільки Є.І.Чернишов спробував пролити світло на думки А.П.Щапова про декабристів, але дуже скупо і не повно. Є.І.Чернишов акцентує увагу на “обласності”, яку А.П.Щапов розглядав як основу самобутніх регіонів Росії, що знайшло своє відтворення у програмних документах декабристів. Радянський історик згадує, що декабристи гостро ставили проблему державотворення, звернули увагу на те, що “не народ існує для держави, а держава існує для народу”, про необхідність освіти для народу, як основи для розвитку майбутньої Росії²²⁵.

Найбільш повну реконструкцію лекції А.П.Щапова про декабристів зробив професор Казанського університету Григорій Наумович Вульфсон у спеціальному розділі монографії “Им не хватало всенародности”, де ґрунтовно проаналізував архівний варіант “Наукових нотаток Щапова”, який зберігається у “Справі

²²⁰ Плеханов Г. Афанасий Прокофьевич Щапов. Сочинение профессора Н.Я.Аристова (посмертное издание) С - Петербург 1883) // Соч. М., 1923. Т.2. С.11, 13.

²²¹ Там само. С.20.

²²² Сидорова А.Л. Мелкобуржуазная теория русского исторического процесса (А.П.Щапов) // Русская историческая литература в классовом отношении: Сб. ст. Т.1. М., 1927. С.280, 312.

²²³ Гудошников М.А. А.П.Щапов // Собрание сочинений: Дополнительный том к изданию 1905–1908 гг. С.IV–XXX.

²²⁴ Рубинштейн Н. Русская историография. М., 1941. С.388.

²²⁵ Чернышов Е. Революционный демократ – историк А.П.Щапов (1830-1876) // Вопросы истории. 1951. № 8. С. 42–43.

бакалавра Казанської духовної академії А.П.Щапова“, відновив пропущені Є.І.Чернишовим місця²²⁶ та залучив свідчення слухачів його лекції²²⁷.

Загадка-розповідь студента-математика Казанського університету Ф.В.Берві дозволяє встановити ряд важливих підготовчих моментів до щаповської лекції про декабристів: 1). Лектор заздалегіть попередив, що наступну лекцію присвятить декабристам; 2). Лектор серйозно готувався до її проведення. 3). Під час її проведення зненацька прийшов помічник попечителя Казанської учбової округи; 4). Лектор не тільки “детально” розповідав факти, але й сміливо, відкрито, вільно²²⁸.

Ще одна особа залишила свої свідчення про декабристську лекцію А.П.Щапова. Це був Іван Смирнов. Він вихованець Московського сирітського кадетського корпусу у 1860 р. як офіцер був направлений на службу до Казанської губернії. Ще будучи кадетом він палко захопився історією, а тепер у вільний час відвідував лекції у Казанському університеті. Все, що він бачив, або чув І.Смирнов детально занотовував у своєму щоденнику. Будучи похилою людиною він використав матеріали щоденника у своїх спогадах-нарисах. Великий шмат нарисів присвячені А.П.Щапову. І.Смирнов розповідає, що на лекції крім студентів була “постороння публіка“, що лекція “здається“ відбулася 16 листопада, коротко переповідає зміст лекції А.П.Щапова²²⁹.

Це найбільш відома інформація тих, хто був присутній на лекції і залишив свідчення про її зміст. Щодо тексту, то уже сказано, що його не має. Тільки щаповські автографи, зокрема, його чорнові “Замітки“ та “Записки“ про 14 грудня, опубліковані Є.І.Чернишовим. Це підготовленні “наскоро“, на окремих листочках виписки, які характеризують щаповську науково-теоретичну лабораторію.

Інтерес А.П.Щапова до декабристської тематики формувався поступово. Як обережно висловився Г.Н.Вульфсон А.П.Щапов навчаючись в Іркутську міг знати, або чути про політичних “14 грудня“, оскільки тут проживали С.Г.Волконський, С.П.Трубецькой та інші декабристи. Але навряд чи він особисто був знайомий з

²²⁶ ЦАРФ. Ф.109. Оп.1. 1861. Экспедиция Спр. 116. Арк.14, 45. 100 та ін.

²²⁷ Вульфсон Г. Глашатай свободы... С. 44–71.

²²⁸ Там само. С.47.

²²⁹ Смирнов И. В Казанском университете в 1860–1861 гг. Странички из жизни и мечтаний 60-х годов // Русские ведомости. 1905. № 45 (январь-март).

декабристами²³⁰. Цю думку поділяємо й ми, оскільки ніяких доказів контактів майбутнього історика із засланими декабристами не має.

Мабудь А.П.Щапов проживаючи в Іркутську не зацікавився темою “Декабристи”. Скоріше з матеріалами про поборників святої волі майбутній історик розпочав знайомитися коли приїхав до Казані, розпочавши навчання у місцевій духовній академії. Напередодні скасування кріпосного права Казань стає одним з важливих студентських опозиційних рухів, розповсюдження нелегальної політичної літератури. У 1856 р. був опублікований Маніфест Олександра II про амністію декабристам, який надав право декабристам повернутися у Європейську частину Росії. Як правило ті, хто повертався не міг минути місто.

Значним поштовхом до пробудження політичної свідомості студентства зіграла “Кримська катастрофа” 1856 р., яка, власне, викликала розповсюдження серед російської спільноти, зокрема, студентства різних рукописних політичних творів та “підпільної літератури”, поезій, до якої був дуже прихильний студент, а пізніше викладач академії Шоня Щапов. Г.Н.Вульфсон твердить, що молодий студент “високо цінував твори Кіндрата Рилєєва і добре її знав”²³¹.

Особливо зріс інтерес А.П.Щапова до політичної літератури після того, як він у 1856 р. став бакалавром Казанської духовної академії, особливо до видань О.І.Герцена та М.П.Огарьова, на сторінках яких друкувалися матеріали про рух декабристів та їх записки, щоденники. У 1857 р. світ побачило третє (перше для публіки) видання відомої вам книги барона М.А.Корфа “Восшествие на престол императора Николая I”. Звичайно, що ця книга була у А.П.Щапова, як і праця М.П.Огарьова “Разбор книги Корфа”. Спочатку вона була опублікована у 1858 р. в Лондоні у збірнику “14 грудня і імператор Микола I”. Радянські вчені переконливо довели, що герценівсько-огарьовське видання широко розповсюджувалися по імперії, зокрема, серед казанських студентів і “користувалися великим попитом”²³².

До 1860 р. у А.П.Щапова нагромадився певний для того часу матеріал про декабристів. Коли йому запропонували прочитати курс російської історії у Казанському університеті, то він підготував

²³⁰ Вульфсон Г. Зазнач. праця. С.52–53.

²³¹ Там само. С.54.

²³² Власенко Т.С. О революционной деятельности «Библиотеки казанских студентов»// Эпоха Чернышевского : Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг. М., 1978. С.96.

Програму курсу “История русского народа”, де у третій главі першого розділу названому **“Політичні рухи і напрямок духу російського народу”** чітко сформулював: **“Розвиток і збільшення таємних товариств у першій чверті XIX стол. Спроба 14 грудня. Розвиток ідей політичної свободи і народногосамопізнання”**.²³³

Співставимо цю програму з програмами з російської історії, які читалися в університеті св.Володимира через двадцять років після А.П.Щапова В.С.Іконниковим та М.В.Довнар-Запольским. Наприклад, в “Ординарного професора В.С.Іконникова Програма з російської історії” взагалі відсутня згадка про декабристів. “Історія часів імператора Олександра, – запише В.С.Іконников, – це звернення особливої уваги на створення російського суспільства...”²³⁴. Ще обережніше історик говорить про правління Миколи I. Він ставить перед собою завдання написати “Нариси царювання імператора Миколи I” і описати найважливіші події його доби²³⁵. Ще обережніше говорить про події першої чверті XIX ст. М.В.Довнар-Запольський. 18 квітня 1899 р. у листі до В.С. Іконникова він просить “оголосити в університеті курс”, присвячений “правлінню Олександра I”²³⁶.

Співставивши програми А.П.Щапова та професорів університету св. Володимира маємо можливість зробити висновки не на користь останніх, оскільки вони і через двадцять років після щапівської лекції, присвяченої рухові декабристів боялися сміливо заявити про них, це при тому, що мали значні доробки у виявленні та публікації архівних та епістолярних документів про декабристів. Це порівняння ще раз підкреслює сміливість і навіть ризикованість наукового та політичного вчинку казанського лектора.

Зміст лекції “Декабристи”, як справедливо зауважив Г.Н.Вульфсон, був окреслений ще у першій вступній лекції А.П.Щапова. Лектор визначаючи головні віхи російської історії, звичайно, не міг не згадати суспільно-політичну діяльність декабристів. Спершу він спробував визначити чинники, які вплинули на виникнення руху декабристів. “Суворий вид самовластя та інквізиторська політика Аракчеєва спричинили виникнення політичних катакомб. Тут світив тманий світильник конституції”. Після 1813 року і особливо біля 1816 року одні за одними виникають і розповсюджуються таємні товариства: “Союз благоденства”, Синів

²³³ Аристов Н.Я. Зазнач. праця. С.152.

²³⁴ ЦДІА України у м.Києві. Ф.849. Оп.1. Спр.27. Арк.9.

²³⁵ Там само. Арк. 9 зв.

²³⁶ ІР НБ ім. В. Вернадського НАН України. Ф.ІІІ. Спр. 48802.

щастя або вартих синів Вітчизни“, “Союз зеленої лампи“, військове товариство або товариство російських кавалерів, слов'янське товариство²³⁷.

У вступній лекції А.П.Щапов розвиває думку про те, що рух декабристів виник не спонтанно. Йому передувала важка праця їх попередників, зокрема, О.М.Радищева. Він високо оцінив значення його політичної праці “Подорожі з Петербурга до Москви“, де були гостро поставлені не тільки соціальні, але й політичні вимоги часу. Лектор наголосив на тому, що О.М.Радищев не приховує свого ворожого ставлення до самодержавства та кріпосного права і “вимагає звільнення селян“. Ці вимоги О.М.Радищева “нагадують нам думи Рилєєва, ідеї Іскандера“²³⁸.

Декабристські організації, на думку А.П.Щапова, виникли як осередки, які виражали “різнобічні устремління моральної і політичної самосвідомості та саморозвитку“²³⁹. На зборах учасники таємних організацій, серед яких були вищі “класи народу“ визріла “ідея конституції“. Ідея конституції, на думку лектора, зародившись в тайних організаціях першої чверті ХІХ ст. “ще не встигла визріти, розвинулася в дусі народному, проникнути в маси, вже урочисто заявила в історії своє право 14 грудня“²⁴⁰.

Звичайно, у вступній лекції говорячи про декабристів А.П.Щапов допустив деякі неточності у висвітленні окремих сюжетів теми. Зокрема, аналізуючи суспільно-політичну ситуацію напередодні виникнення таємних організацій він акцентував увагу тільки на політиці Аракчєєва, залишивши поза увагою інші, у тому числі непослідовну політику імператора Олександра І та зовнішньополітичні фактори, які, безперечно, мали не менш важливий вплив. Не всі товариства декабристів названі вірно, але лектор підкреслив, що поряд з їхніми організаціями існували інші, які пізніше радянські декабристознавці віднесуть до білядекабристських²⁴¹, що рух декабристів виник тоді, коли “світильник конституції“ уже “тьмяно“ світив.

²³⁷ Щапов А.П. Неизданные сочинения. Общий взгляд на историю великорусского народа (Предисловие Е.И.Чернышова) // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском ун-те. 1926. Т.33. Вып.2-3. С.37.

²³⁸ Там само. С.35.

²³⁹ Там само. С.37.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Абаляхин Б.С. Тайные общества, действовавшие на Украине одновременно с декабристскими // Декабристские чтения: Программа и материалы V Всукраинской научно-торетической конференции. К., 1991. Вып.V. С.26–29.

Без сумніву, у вступній лекції, де аналізувався розвиток російської історії було неможливо охарактеризувати палітру подій однієї теми, зокрема, руху декабристів. І все ж А.П.Щапов зумів намалювати загальні риси проблеми, визначити деякі причини його виникнення, проаналізувати програмні вимоги і бажання опозиціонерів.

Свою вступну лекцію він обірвав фактично на висвітленні декабристських подій. Слухачі зрозуміли, що буде продовження. І не помилилися. А.П.Щапов оголосив, що наступна лекція буде присвячена декабристам. І продовження відбулося, як зазначає Г.Н.Вульфсон, 14 листопада 1860 р. в понеділок.

Головні думки А.П.Щапов зосередив на розкритті трьох головних напрямків, трьох форм політичного життя, які мають свої особливості та риси. Перший напрямок характеризується “безпосередньо-матеріальними, інстинктивно-революційними рухами”, які проявилися, наприклад, в бунтах “Стеньки Разіна і Пугачова”²⁴². Другий напрямок проявлявся у “містично-ідеалістичних, народно-релігійних, соціально-демократичних громадах розкольників”. Це був потяг до релігійно-соціальної демократії, що вороже відносилася до централізованої монархічної влади та офіційної церкви. Третій напрямок, на думку історика, був самим нормальним, природно-історичним, хоча й однобічним політичним рухом суспільства російського. Цей рух характеризується ще й тим, що йому притаманна політична агітація, яка на противагу стихійному бунту, є “більш або менш розумними і свідомими конституційними спробами, як, наприклад, спроба 14 грудня”²⁴³. Тут діє освічений розум та лібералізм, який “розвивається виключно в таємних товариствах”, створених “освіченим класом народу, який складає меншість народу, але всеж таки лібералізм більш або менш свідомий”²⁴⁴. Агітація за конституцію, на думку А.П.Щапова, була необхідним “продуктом ідеї поступової народної самоосвіти, самосвідомості і самовлаштування”.

Рух декабристів А.П.Щапов відносив до “розумно-свідомого”, хоча і однобічного. Конституції і спрямування російського народу складалося несвідомо, інстинктивно в пугачовщині, 14 ж грудня вони

²⁴² ЦДАР. Ф.109. Оп. 1. експед. Спр. 116. Арк. 174; Вульфсон Г. Зазнач. праця. С.57.

²⁴³ Вульфсон Г. Зазнач. праця. С.58.

²⁴⁴ Там само.

виразились раціонально у повному усвідомленню святих ідей – свободи і рівності“ – так запише думку А.П.Щапова В.Манассеїн²⁴⁵.

Це така коротенька передісторія до лекції А.П.Щапова про декабристів. Вона свідчить, що під час двох лекцій історик висловлював своє сміливе бачення проблеми. У двох попередніх лекціях він немов би підходив сам і підводив слухачів до найважливішої своєї лекції, тема якої ще ніколи не була предметом спеціальної розмови з студентством на терені колишньої Російської імперії.

Про напругу у середовищі казанського студентства і хвилювання лектора свідчать спогади учасників лекції. “Тільки Щапов піднявся на кафедру, відкрилися двері, зайшов помічник попечителя Тихомандрицький і зайняв місце. Настала мертва тишина... Лектор раптово трохи розгубився: дістав з кишені папірець, на якому був написаний конспект лекції, окрутив його в руках і знову поклав до кишені, після знову дістав конспект і зразу оголосив, що лекція його предметом має історію декабристів...”²⁴⁶.

Заспокоївшись лектор розпочав говорити спокійно і вільно, розповідаючи такі деталі про рух декабристів, про які можна було говорити тільки у вузькому колі друзів. Іван Смирнов який був на лекції, запише: “З кафедри російської історії чулися імена, які офіційно до цих пір ми не сміли говорити, – Рилєєва, Муравйова та ін.; розглядалися їхні плани”²⁴⁷, аналізувалися конституційні проекти, зокрема, П.І.Пестеля, який лектор назвав “у вищій ступні незвичайні”²⁴⁸.

Ми не маємо можливості детально розслідувати щапівські думки про декабристів, оскільки, як відзначали раніше, тексту лекцій про декабристів не має. Спробуємо до приведених раніше висловів А.П.Щапова про декабристів відновити ще деякі важливі фрагменти цієї лекції. Відомо, що історик раніше зупинявся на суспільному фоні, в якому зародився рух декабристів, насамперед, на ліберальній політиці Олександра І на початку свого царювання та на діяльності їх попередників, зокрема, О.М.Радищева.

Ми вважаємо, що цей сюжет тепер отримав більш ґрунтовний і чіткіший аналіз. “З часів Радищева розпочинається остаточна підготовка до 14 грудня, розпочинається народньо-освітня діяльність

²⁴⁵ Там само. С.59

²⁴⁶ Аристов Н.Я. Зазнач. праця. С.59

²⁴⁷ Смирнов І. Зазнач. праця. № 45.

²⁴⁸ Вульфсон Г. Зазнач. праця. С.60.

таємних товариств”²⁴⁹. Думаємо, що лектор збагативши цю тезу конкретним матеріалом розпочав аналізувати наступну: “Головною, основною” метою таємних товариств, на думку, лектора було “обмежити самодержавство, створити конституцію”²⁵⁰.

Потрібно віддати належне А.П.Щапову, його наполегливій пропаганді ідеї “конституції”, як важливому документу обмежуючу самодержавну владу, який буде сприяти перетворенням в країні. Нам не відомо, чи розповідав лектор про першу таємну декабристську організацію Союз спасіння (про неї немає згадки у “Наукових замітках Щапова”), але на діяльності Союзу благоденства він, можливо зупинився детально, оскільки у названих вище “Замітках” читаємо: “Союз благоденства”, який ділився на чотири відділення (управи.-авт.) між іншим постави собі чотири вищих завдання: 1) розвинути початок гуманізму, людяності, старатися про знищення кріпосного права, вишукувати засоби, заснувати заклади; 2) розвивати інтелектуальне і моральне виховання та освіту молодого покоління і відкрити для цього школи; 3) розвивати початки народного управління, спостерігати за правосуддям та діяльністю урядових чиновників знищувати зловживання властей і суду і т.п.; 4) розвивати початки політичної економії, засоби матеріального благоустрою і благополуччя народу”²⁵¹.

Слухачі, як і лектор, відчували, що завдання, які ставили перед собою члени Союзу благоденства не втратили актуальності і в 60-х роки XIX ст. Молодому поколінню, яке вступає в життя також потрібно знати “вищі завдання” старатися реалізувати їх.

У “Наукових замітках Щапова” відсутня будь-яка інформація про діяльність членів Південного і Північного таємних товариств, але... Нам думається, що і про це говорив у своїй лекції А.П.Щапова. Він же, як свідчили слухачі, розглядав “проект конституції” Павла Пестеля, назвавши його у вищій ступені чудовим²⁵². Звичайно, говорячи про конституційні проекти декабристів він аргументував свої оцінки, старався розповісти більш детально про їх зміст: “Пестель і М.М.Муравйов написали проект конституції”²⁵³. З цієї цитати ми не можемо робити висновки – про які “конституції” йшла мова. Адже

²⁴⁹ Научные заметки Щапова // Изв. Общества археологии, истории и этнографии при Казанском ун-те. Т.33. Вып.4. 1927. С.38.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Научные заметки Щапова. С.83-84.

²⁵² Вульфсон Г. Зазнач. праця. С.62.

²⁵³ Научные заметки Щапова. С.84.

відомо, що декабристи залишили кілька редакцій (списків) Руської правди П.І.Пестеля і три списки Конституції Микити Муравйова.

Лектор пробував проаналізувати й інші напрямки діяльності таємних декабристських організацій. Він записав у “Наукових замітках...”: “Все було хорошо, не було одного і самого суттєвого: злагоди між членами, не було єдності...”²⁵⁴. Безперечно, що А.П.Щапов детально розкривав механізм зв’язків членів різних таємних організацій, напевно робив спробу розкрити причини відсутності “згоди”.

Не міг А.П.Щапов не звернути увагу слухачів на підготовку до подій 14 грудня. Цю дату, принаймні, він згадував і у попередніх лекціях. Не відомо, чи говорив історик що не будь про повстання Чернігівського полку. Він згадував Товариство з’єднаних слов’ян. Нам відомо, яку активну роль в організації повстання чернігівців відіграли “слов’яни” І.І.Сухінов, В.М.Соловйов, А.Д.Кузьмін, М.О.Щепілло. 14 грудня 1825 р. А.П.Щапов називає “спробую”, яка завершилася невдачею. Однією з причин цього, на його думку, була відсутність “всенародності”, тобто відсутність підтримки народу (!), відсутність у російській спільноті традицій та демократичних засад реформування раїни “всенародності російської історичної основи в плані конституції”²⁵⁵. Збройний виступ декабристів А.П.Щапов розглядав як подію “незрілу”, “незрілим плодом нашого незрілого народно-історичного політичного (свідомістю !)”²⁵⁶.

Катастрофою завершилось повстання 14 грудня, оскільки декабристами бракувало підтримки народу, який “не знав і не розумів дум Пестеля, Муравйова, Рилєєва...”²⁵⁷. Ось, хто першим в дореволюційному декабристознавстві поставив наукову проблему (оскільки про неї говорили у своїх записках декабристи²⁵⁸) “декабристи і народ”, яка і до сьогодення комплексно не досліджена.

На жаль, видрукувана Є.І.Чернишовим друга частина “Наукових заміток Щапова” завершується. Проте, як твердить Г.Н.Вульфсон у “Справі про бакалавра А.П.Щапова...” є її

²⁵⁴ Там само.

²⁵⁵ Там само.

²⁵⁶ Там само.

²⁵⁷ Там само.

²⁵⁸ Медведская Л.О. К проблеме «Декабристы и народ» // Уч. зап. Курск. пед. ин-та. Курск. 1969. С.3-22; Казьмирчук Г.Д. Декабристы про участь народних мас у революційних подіях (за свідченнями та мемуарами) // Казьмирчук Г.Д. «... Все, що посіяне, зійде...». С.3–12 та ін.

продовження, яка дозволяє уявити продовження змісту лекції А.П.Щапова: “Далі жертви... шибениці... Сибір і Микола”²⁵⁹. Відштовхуючись від цього плану можемо уявити собі подальший хід думок лектора. Він, напевне, розповідав про арешт, слідство і суд над декабристами (“жертви”); окремо – на страті, через повішення п'яти сподвижників святої волі (П.І.Пестеля, К.Ф.Рилєєва, С.І.Муравйова-Апостола, П.Г.Каховського, М.П.Бестужева-Рюміна) (“Шибениці”). Деталізує відправлення 121 декабриста до Сибіру, коли вони ставши політичними в'язнями “вмерли” для суспільства, сім'ї, близьких (“Сибір”). Звичайно, А.П.Щапов не міг обминути участь імператора Миколи І в організації та проведенні слідства, оскільки був “душею” та “рушієм” цього процесу.

Шкода, що ми не маємо щাপівського тексту лекції, це дозволило б відмовитися від припущень і сприяло б більш конкретному розкриттю лабораторії його лекції, відчуті, які думки володіли лектором, як він сміливо, використовуючи деталі документальних матеріалів, показав справжнього натхненника переслідування декабристів. Нові оцінки корфівського писання про декабристів ми також знайшли б в тексті лекції А.П.Щапова.

Завдяки скупим фрагментам “Нукових заміток Щапова”, виявлених тим же Г.Н.Вульфсоном, ми маємо можливість знати, як свою лекцію А.П.Щапов завершував. У нотатках (архівного варіанту) занотовано: “Дозволимо собі закінчити (її. – авт.) віршем Рилєєва”²⁶⁰. А далі 13 рядочків скомпанованого з рилєєвських поезій “нового” вірша:

Известно нам погибель ждет
Того, кто первый встает
На утеснителей народа,
Но где, скажи, когда была
Без жертв искупленна свобода?
Пусть юноши, не разгадав судьбы,
Постигнуть не хотят предназначенья века
И не готовятся для будущей борьбы
За угнетенную свободу человека
Они раскаются, когда народ, восстав,
Застанет их в объятьях праздной неги
И, в бурном мятеже, ища свободных прав,

²⁵⁹ Вульфсон Г. Глашатай свободы... С.63; ЦДАР. Ф.109. Оп.1. Спр.116. Арк.223.

²⁶⁰ Вульфсон Г. Знач. прая. С.63.

В них не найдет ни Брута, ни Риеги”²⁶¹.

Ви такої поезії у К.Ф.Рилєєва не знайдете. Це, як я уже говорив, комбінація. Перші п'ять рядочків історик взяв з поеми про Наливайка, а інші вісім з вірша “Я ль буду в роковое время” (Його спочатку публікували під заголовком “Гражданин” у “Полярной звезде” на 1856 г., а інколи “К молодому поколению”). Це цікавий історіографічний сюжет дореволюційного декабристознавства, але за браком часу я відсилаю вас до цікавої монографії Г.Н.Вульфсона, яка дозволить вам усвідомити важливий аспект щапівської лекції – джерелозначий.

Знайомство з архівними матеріалами дозволяє переконатися, що А.П.Щапов не закінчив лекцію про декабристів поезією К.Ф.Рилєєва. Він, як свідчать слухачі, зокрема, В.Манасєїн та І.Смирнов, що лектор рилєєвські вірші процитував, але.... Це підтверджують також відновлені Г.Н.Вульфсоном архівні матеріали початку третьої частини “Наукових записок Щапова”, де було записано: “14 грудня цикл ідей наших визначений, закінчений, поки подальший час ще не може підлягати науковому історичному усвідомленню”²⁶². Після цього він ще раз повертається до трьох форм політичного руху в російській історії. “У пугачовщині проявився протидержавний, демократичний, обласний дух мас, спочатку буйно інстинктивно, фізичною силою. У декабристах проявився більш або менш свідомий, раціональний дух, збуджуючою силою ідей, силою політичної самосвідомості.

Два протилежних табори.

Чи скоро прийде час, той святий час, коли Пугачов, рушій мас народних, подасть руку декабристу Муравйову чи Пестелю чи Петрашевському, коли важкі смутненькі звуки й думи пісні народної зіллються з думами Рилєєва”²⁶³.

Зміст кінцівки лекції передає й І.Смирнов, який записав зразу ж, після повернення: “Скоро прийде той бажаний час, коли Рилєєв, Муравйов подадуть руки Пугачову, коли народ і ці кращі люди стануть за одну святу справу”²⁶⁴. З іншого боку цей фрагмент переконує нас, що у вільному викладі лектор міг і, напевне робив, деякі відхили від продуманого і занотованого замітки-конспекту лекції.

²⁶¹ Там само. С.63-64.

²⁶² Там само. С. 65.

²⁶³ Научные заметки Щапова. С. 84.

²⁶⁴ Смирнов И. Знач.праця. № 45.

Відновленні Г.Н.Вульфсоном (пропущенні знову ж тим же Є.І.Чернишовим) місця “Наукових заміток Щапова” дозволяють констатувати, що цим не завершилася лекція А.П.Щапова. В архівному примірнику “Наукових...” лектор власноручно дописав: “Не можна визначити, коли в Росії буде повстання, (але воно близько і вдягнеться в новий, особливий образ, воно явиться в російському вигляді... Весь народ одноголосно встане, щоб повалити (нерозбірливе слово), давно засуджене часом озброєне страховисько...”²⁶⁵. На полях між словами “особливий образ” і до слова “страховисько” А.П.Щапов дописав: “між тим народ візьметься за робесп’єрівську сокиру і розпочне рубати чини і голови”²⁶⁶.

Це не тільки сміливі, але й політично загрозливі слова, які мабуть лектор не виголосив, враховуючи суспільні ситуацію в Росії та присутність представника влади. Якби це трапилося, то напевне не залишилося непоміченим слухачами. Краще всього цю думку він міг висловити, вживши слова з вірша “Декабристам”, видрукованні на сторінках “Полярной звезды” за 1858 р. у рубриці “Вірші невідомих авторів”:

Иной возстанет грозный мститель,
Иной возстанет мощный род;
Страны своей освободитель,
Проснется дремлющий народ²⁶⁷

Отже, аналіз “Записок” А.П.Щапова, свідчень слухачів його лекцій про декабристів переконує в тому, що повного тексту цієї лекції немає. Матеріали, якими ми користувалися, дозволяють стверджувати, що оригінальна щапівська лекція була першою, прочитаною з університетської кафедри російських університетів. Її автор у складний час російської історії сміливо пропагував давно забуті суспільством вимоги декабристів, закликав слухачів робити вірні історичні висновки. Концептуально лекція А.П.Щапова вирізнялася від тих уявлень про декабристів, які обстоювали професори інших університетів.

А.П.Щапов не допускав ідеалізації руху декабристів. Переконливо показував позитивні риси їх діяльності, відокремлював їх недоліки та помилки, зокрема, причини поразки (“вузькі місця”),

²⁶⁵ Вульфсон Г. Зазнач.праця. С.66.

²⁶⁶ Там само.

²⁶⁷ Полярная звезда на 1858. М., 1967. С. 274 (№ стор. відсутній; М.Я.Арістов у своїй праці на стор. 59 допускає ряд орфографічні та змістові помилки. Зокрема, у другому рядку замість «возстанет» надруковано «родится».)

наголошував на необхідності поєднання стихійності з організованим початком під час розв'язання важливих соціальних революційних вимог. А.П.Щапов, звертаючись до історичного досвіду декабристів, хотів його усвідомити і визначити можливі шляхи розвитку Росії. Той, хто не бажає повторень “смутих”, деструктивних періодів в історії свого народу, Мусить чітко усвідомити історичні уроки.

ЛЕКЦІЯ VII. ДЕКАБРИСТВОЗНАВСТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. – ПОЧАТКУ XX ст.

Розвиток буржуазного декабристознавства тісно пов'язаний з тими змінами в соціально-економічному й політичному житті народів Росії, що інтенсивно відбувалися у другій половині XIX ст. на початку XX ст. Виняткове значення на формування історичної думки мала підготовка й проведення урядом Олександра II селянської реформи 1861 р., коли були розв'язані важливі соціальні питання, за які боролися декабристи, зокрема, ліквідоване кріпосне право, селяни стали особисто незалежними.

Буржуазна історіографія руху декабристів 2-ї половини XIX – початку XX ст. досягла значних результатів у галузі нагромадження фактичного матеріалу, його осмислення, підвищився рівень досліджень. Цьому сприяла Перша буржуазно-демократична революція 1905–1907 рр., коли був значно розширений доступ до архівних документів про декабристів. Новітні вчені справедливо підкреслюють, що революційні події цих років благотворно вплинули на виявлення, підготовку і публікацію документальних матеріалів, насамперед, присвячених руху декабристів, розробці окремих актуальних питань декабризму.

Організаційний розвиток історичної науки, у тому числі в новостворених університетах, які були відкриті на терені Російської імперії, зокрема, Новоросійському університеті в Одесі та університеті в Тамбові, активізував діяльність наукових товариств і студентських гуртків. Так, члени "Історико-етнографічного гуртка при університеті св. Володимира" під керівництвом професора М.В.Довнар-Запольського у 1911/12 навчальному році заслухали доповідь Б.М.Барановського "Щоденник і листи М.І.Тургенєва"²⁶⁸. Вихованцями цього гуртка були відомі згодом декабристознавці В.М.Базилевич, Ф.Л.Ернст, Н.Д.Полонська²⁶⁹. Потрібно віддати належне професорам університетів Росії в тому, що вони наполегливо втягували в наукову роботу "підростаюче покоління, яке знаходилося на студентській

²⁶⁸ Центральний державний історичний архів України у м.Києві (Далі – ЦДІАУ). Ф.262. Оп.1. Спр.20. Арк.1 зв.

²⁶⁹ Там само. Арк.1, 5, 6 зв.

лаві"²⁷⁰, як це робив М.В.Довнар-Запольський, вважаючи своїм святим обов'язком "залучити молодь до конкретної наукової праці"²⁷¹.

Не менш важливим фактором, який вплинув на розвиток декабристознавства, необхідно назвати появу талановитих істориків-професіоналів, зокрема, **М.В.Довнар-Запольського (1867–1934)**, **В.І.Семевського (1848–1916)**, **М.П.Павлова-Сільванського (1869–1908)**, **В.О.Ключевського (1848–1911)** та інших. Прискорила розвиток декабристознавства систематична праця вчених над виявленням архівних матеріалів про рух декабристів. Першим, хто отримав дозвіл вивчення слідчих справ "споборників святої волі", був М.І.Богданович. Він не отримав дозволу тільки ознайомитися з "Руською правдою" П.І.Пестеля. У 1880 р. дозвіл користуватися матеріалами одержав М.Ф. Дубровін, і тільки у 1903 р. таке право отримав В.І.Семевський²⁷².

Буржуазне декабристознавство розвивалося кількома напрямками. Так, В.І.Семевський репрезентує народницький напрямок в історичній науці. О.П.Піпін – ліберально-буржуазний, М.В.Довнар-Запольський – яскравий представник Київської університетської декабристознавчої школи²⁷³.

Буржуазне розуміння руху декабристів остаточно ствердилося в Росії після реформ 1861 р. З'явилося кілька шкіл та напрямків у декабристознавстві, зокрема, В.О.Ключевського, державна або юридична на чолі з **Борисом Миколайовичем Чичеріним (1828–1904)**, ліберально-народницький, фундатором якого був Василь Іванович Семевський. Митрофан Вікторович Довнар-Запольський – яскравий представник Київської школи декабристознавців. У цей час активно досліджуються проблеми визвольного руху представниками революційно-демократичного напрямку, зокрема, **Іваном Яковичем Франком (1856–1916)**, **Олександром Івановичем Герценом (1812–1870)** та іншими представниками. Безперечно, що й інші, не менш відомі вчені активно розробляли декабристознавчі проблеми, зокрема, М. П. Павлов-Сільванський, П. Є. Щоголев, О.О.Корнілов.

Видним представником ліберально-народницького напрямку був Василь Іванович Семевський. Він народився у дворянській сім'ї

²⁷⁰ Там само. Ф.262. Оп.1. Спр.25. Арк.9 зв.

²⁷¹ Там само. Арк.4 зв.

²⁷² Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909. С.VII–VIII.

²⁷³ Казьмирчук Г.Д. "Апостоли правди": Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першої половини 30-х років. К., 1997. С.50.

псковського поміщика, правда, Геннадій Аврамович Невелєв вважає, що Полоцьк, де народився В.І.Семевський, відносився до Вітебської губернії. За його батьком до реформи 1861 р. нараховувалося 100 кріпаків і 350 гектарів землі. Сім'я складалася із 14 осіб. У 1858 р. В.І.Семевського відправили до 2-го кадетського корпусу, пізніше його перевели до гімназії, яку закінчив у 1866 р. Згодом, протягом двох років, навчався у Медичній академії, а після поступає до Петербурзького університету у 1868 р. який закінчив у 1872 р. Після цього його залишають стипендіатом для підготовки до професорського звання. У 1882 р. В.І.Семевський блискуче захистив магістерську дисертацію по темі: "Селяни у царювання імператриці Катерини II" у двох частинах у Московському університеті. Його зразу ж обирають приват-доцентом Петербурзького університету і професором Олександрівського ліцею. Через чотири роки В.І.Семевського звільняють з посади приват-доцента, після чого він на протязі багатьох років проводив заняття з студентами на дому.

Вчений – активний учасник суспільно-політичного життя. Так, у 1916 р. він був одним з фундаторів партії народних соціалістів, а також членом її ЦК. Відомий вчений і письменник О.Г.Слонімський відносить В.І.Семевського до народницького руху в російській історіографії²⁷⁴. Його перу належить 160 досліджень, серед яких значне місце відводиться декабристській тематиці²⁷⁵.

Практично дослідник при кінці життя звернувся до вивчення руху декабристів. Ним написано близько десяти біографічних досліджень, присвячених М.О.Фонвізіну, В.І.Штейнгелю, Й.В.Поджіо. І.Д.Якушкіну, а також ряд узагальнюючих праць, видрукованих в часописах "Былое", "Минувшие годы" та ін. До речі, В.І.Семевський був одним із редакторів і засновників журналу "Минувшие годы". Деякі фрагменти цих студій пізніше були включені до його фундаментальної праці, присвяченої декабристам²⁷⁶.

На протязі наукової кар'єри В.І.Семевського його ставлення до руху декабристів було неоднаковим. До цієї проблематики вчений підходив дуже повільно й обережно. Спочатку він звернув увагу на ставлення декабристів до селянського питання. Працюючи над фундаментальним дослідженням "Крестьянский вопрос в России в

²⁷⁴ Слонимский А.Г. Семевский // Советская историческая энциклопедия. М., 1969. Т.12. С.726.

²⁷⁵ Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. С.167.

²⁷⁶ Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. СПб, 1909. 649 с.

XVIII в. и первой половине XIX века", яке побачило світ у 1882 р., автор обґрунтував одну, надзвичайно цікаву думку: декабристський рух виник, як відповідь на необхідність звільнення селян²⁷⁷. Однією з першопричин його виникнення, на думку історика, було небажання уряду Олександра І звільнити селян, а його Укази про вільних хліборобів та про право купівлі землі міщанами без селян, не розв'язували селянського питання. Зволікання уряду було "однією з головних причин того незадоволення молодого інтелігентного покоління, яке вилилося в утворення таємного товариства"²⁷⁸. Сучасний російський історик Г.А.Невелєв, аналізуючи цей бік наукової діяльності В.І.Семевського підкреслив, що дореволюційний вчений зібрав в окремій главі висловлення декабристів з селянського питання, але не забажав зробити узагальнення²⁷⁹. Проте матеріал цієї глави спростовує думку радянського дослідника, хоча б тим, що В.І.Семевський значну увагу приділив декабристу М.І.Тургенєву – видатному спеціалісту з селянського питання, який склав записку про обмеження кріпосної праці, проект про продаж селян без землі – "один з найбільш необхідних і практичних"²⁸⁰. На думку В.І.Семевського, не всі декабристи приділяли селянському питанню першочергове значення. Вони більше уваги акцентували на "політичних перетвореннях", що й було причиною поразки повстання 14 грудня 1825 р.

Продовжуючи працювати над виявленням документальних матеріалів, В.І.Семевський отримав у 1903 р. право "обмежитись тільки написанням виписок із "Русской правды" П.І.Пестеля"²⁸¹, вчений вніс значні уточнення у розділ згадуваної вище монографії, розширив його, а пізніше опублікував окремою студією у спеціальному збірнику, присвяченому селянському питанню²⁸². Дослідник більш чітко формулює думку про причини виникнення таємних декабристських організацій. Вивчивши документи Союзу спасіння та Союзу благоденства, в яких головним завданням були "пропаганда ліберальних думок щодо селянського питання, гуманне поводження з

²⁷⁷ Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII в. и первой половине XIX века. СПб., 1888. Т.1. С.501-512.

²⁷⁸ Там само. С.XXV.

²⁷⁹ Невелєв Г.А. Указ.соч. С.240.

²⁸⁰ Семевский В.И. Указ.соч. Т.1. С.454.

²⁸¹ Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. Т.1. С.499, 450.

²⁸² Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России во второй половине XVIII и первой половине XIX века // Крестьянский строй. СПб., 1905. Т.1.

селянами і боротьба на легальній основі із зловживаннями"²⁸³, вчений дійшов висновку, що головною причиною утворення таємних декабристських організацій було існування кріпосного права в Росії²⁸⁴. Він звернув увагу на програмний документ Південців – "Русскую правду" П.І.Пестеля та Конституцію М.М.Муравйова, яка відбивала погляди членів Північного товариства. Його у першу чергу зацікавило, як лідери таємних організацій пропонували розв'язати аграрне питання.

Хворобою нашої історичної науки є те, що, віддавши данину "ярликовій моді", опісля говорити чи писати, що той чи інший дореволюційний історик вніс суттєвий внесок у вивчення проблеми, над якою працював. Таким шляхом пішов і В.Є.Іллєрицький, який у невеликому параграфі "Історія визвольного руху Росії у дослідженнях В.І.Семевського" пише: "В дослідженні "Политические и общественные идеи декабристов" Семевський прослідкував процес формування світогляду декабристів і розвиток діяльності декабристських організацій, висвітлив їх програмні документи і дав характеристику політичних поглядів найбільш видатним керівникам руху декабристів. Такий огляд був зроблений В.І.Семевським **вперше** (підкреслення наше) і є значним внеском у вивчення руху декабристів і його ідеології"²⁸⁵. Можна резюмувати відомою приказкою: "Ось тобі, бабусю, і Юр'їв день!" Спочатку говорив одне, а в результаті прийшов В.Є.Іллєрицький до розумного і об'єктивного висновку, чесно оцінив й науково обґрунтував науковий доробок свого попередника. Цей приклад переконує – правду аж ніяк не можна приховати, а напівправа, а тим більше прикрита фіговим листком, завжди примушує необ'єктивного дослідника завідомо обманювати не тільки читача, але й самого себе, бути кон'юктурщиком від науки.

Чи потрібно звинувачувати В.І.Семевського у тому, що він не враховував при оцінці руху декабристів "історичних процесів", "соціальних питань", позакласове висвітлення діяльності декабристів? Звичайно ні, і ще раз ні. Коли б маститий дослідник не враховував складних соціально-економічних явищ російської дійсності, то не досліджував би він історію селянства, виникнення робітничого класу. Він не міг відривати історію руху декабристів від інтересів буржуазії, що народжувалась на початку XIX ст. в Росії, не підкреслював би значимість їх боротьби.

²⁸³ Там само. С.211-212.

²⁸⁴ Там само. С.209.

²⁸⁵ Там само.

В підручниках та в окремих загальних історіографічних працях за В.І.Семевським закріпилася оцінка вченого, як представника ліберально-народницької, дрібнобуржуазної народницької²⁸⁶ або народницької історіографії²⁸⁷. Так хто ж правий? До якого ж напрямку віднести доробок вченого-декабристознавця? На це резонне запитання відповісти практично неможливо, коли ми будемо підходити до його творчості з ідеологічними мірками. Тоді В.І.Семевський дійсно є представником народницького напрямку. Коли ж в основу оцінки покладемо соціальні мотиви суспільства, які виражав В.І.Семевський, то тоді – це яскравий представник буржуазної історіографії. Але облишимо цю дискусію і звернемося до аналізу висновків дослідника про рух декабристів, оцінимо його бачення окремих проблем теми, як важливого соціального явища передової думки і культурного розвитку народів Росії. Проте, доцільно привести думку відомого радянського історіографа, автора значних досліджень Володимира Євгеновича Іллерицького, який писав: "У відриві від конкретних історичних умов, від соціальних процесів і поглиблення класової боротьби розглядав Семевський і розвиток визвольного руху і передової суспільної думки в Росії у першій половині XIX ст., в працях про декабристів..."²⁸⁸.

Ми не будемо розглядати ні філософські, ні політичні погляди В.І.Семевського – це не мета наша. Нас цікавить, перш за все, наукова лабораторія оригінального вченого. Цю думку висловив ще у 20-і роки нашого століття П.Парадизов, який присвятив В.І.Семевському значну частину своєї спеціальної історіографічної праці²⁸⁹. Про вченого, його вклад у вивчення руху декабристів писав Г.А.Невелєв, професор із Санкт-Петербургу у своїх студіях, зокрема, у тих, де досить повно висвітлюється декабристознавчий доробок дослідника²⁹⁰. Радянські історики, без винятку, вважають, що дослідження В.І.Семевського про декабристів, і, перш за все, "Политические и общественные идеи декабристов", необхідно поставити на перше місце "не тільки за обсягом, але й і за порушеними у ньому питаннями розвитку ідеології декабристів"²⁹¹.

²⁸⁶ Историография истории СССР. Учебник. 2-е изд. М., 1971. С.290, 291.

²⁸⁷ Слонимский А.Г. Указ.соч. С.726.

²⁸⁸ Историография истории СССР. С.293.

²⁸⁹ Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. С.168.

²⁹⁰ Невелев Г.А. История декабристов в трудах В.И.Семевского // История и историки. Историограф. ежегодник.1973. М., 1975. С.232-257.

²⁹¹ Парадизов П. Значч. праця. С.201.

Звичайно, що це так, але ще раніше в дореволюційному декабристознавстві була створена праця професором університету св. Володимира М.В.Довнар-Запольським, яка, на нашу думку, нічим не поступається праці В.І.Семевського, а за обсягом документальних матеріалів і глибиною аргументованих висновків, конкретним розглядом основоположних проблем декабристознавства займає чільне місце й зараз²⁹². Народника В.І.Семевського більше цікавив аграрний проект П.І.Пестеля, оскільки "найбільш впливовий член Південного товариства і самий видатний із всіх декабристів"²⁹³ передбачав знищення кріпосного права і рішуче виступав за звільнення селян із землею. Немаловажною властивістю проекту П.І.Пестеля була також вимога особистої власності селян на землю і захист общинного землеволодіння. На думку В.І.Семевського, П.І.Пестель пішов значно далі від М.І.Тургенєва у вирішенні не тільки долі окремого селянина, але перший вимагав обов'язкового наділу для селянина, коли М.І.Тургенєв "до від"їзду із Росії не вважав за можливе звільнення селян із землею"²⁹⁴. Вчений вперше у дореволюційному декабристознавстві звернув увагу на бажання П.І.Пестеля зберегти общинне землеволодіння. Власне це дозволило йому назвати П.І.Пестеля фундатором народництва²⁹⁵.

Не менш оригінальний і настільки ж невірний висновок зробив В.І.Семевський щодо П.І.Пестеля, назвавши його основоположником соціалізму в Росії. "У поглядах Пестеля, – пише історик, – була значна доза того, що в тридцятих роках розпочали називати соціалізмом: бажаючи наділення селян досить значною кількістю землі, він, поряд з правом приватної власності, бажав зберегти і навіть знову запровадити власність общинну"²⁹⁶. "План Пестеля стосовно аграрних перетворень, – твердить в іншому дослідженні автор, – не дивлячись на визнання ним приватної власності на землю, неможливо не визнати першими зачатками соціалізму в Росії"²⁹⁷. Таким чином, П.І.Пестель на думку В.І.Семевського, – фундатор російського аграрного соціалізму²⁹⁸.

²⁹² Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. М., 1906. 340 с.; Його ж. Идеалы декабристов. М., 1907. 416 с.

²⁹³ Парадизов П. Знач. праця. С.213-214; Невелев Г.А. Указ.соч. С.246.

²⁹⁴ Семевский В.И. Указ.соч. Т.1. С.52.

²⁹⁵ Парадизов П. Знач. праця. С.209.

²⁹⁶ Семевский В.И. Указ.соч. Т.1. С.234.

²⁹⁷ Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. С.629.

²⁹⁸ Парадизов П. Знач. праця. С.210.

В.І.Семевський відзначає й ряд недоліків у пестелівському проекті, наприклад, його бажання "зовсім штучно" поєднати націоналізацію землі з приватною власністю на неї ж. Вчений започаткував вивчення ряду й інших проблем руху декабристів. Він запропонував поділити єдиний за своєю суттю рух декабристів на два непримиренні напрямки: республікансько-демократичний на півдні та конституційно-монархічний на півночі, приділив значну увагу вивченню історії Товариства з'єднаних слов'ян. Ці та інші проблеми, які досліджував В.І.Семевський ви опрацюєте, коли уважно вивчите його фундаментальну працю "Политические и общественные идеи декабристов".

В кінці XIX – на початку XX ст. над декабристознавчими проблемами працював не менш цікавий дослідник **Павло Єлисеєвич Щоголев (1877–1931)** – син солдата, уроденець Воронежської губернії – російський і радянський історик і літературознавець. Він – активний учасник революційного руху у 1903 і 1905 рр., опублікував значні розвідки, присвячені "першому декабристу" В.Ф.Раєвському²⁹⁹, про зв'язки декабристів з автором "Горя з розуму" О.С.Грибоєдовим³⁰⁰. У 1926 р. ці праці, значно розширені, будуть перевидані³⁰¹.

П.Є.Щоголев публікує матеріали про арешт О.С.Грибоєдова у справі декабристів, про роль генерала Єрмолова у знищенні компрометуючих паперів поета, про дорогу до Північної Пальміри, про перші дні перебування драматурга на головній гауптвахті. Висвітлення цих сюжетів автором не викликає якихось заперечень, бо вони подані на основі глибокого знання документів.

П.Є.Щоголев, аналізуючи документальні матеріали, прийшов до висновку, що О.С.Грибоєдов "був справді прийнятий до товариства за кілька днів до свого від'їзду з Петербургу". Його участь у товаристві, швидше за все, була чисто номінальна. Можливо, при від'їзді йому дали деякі доручення в Києві до членів Південного товариства³⁰².

Розглянувши "план захисту", обраний О.С.Грибоєдовим, історик прийшов до вірного висновку, що поет правильно зорієнтувався і визнавав тільки те, що було цілком зрозумілим: "визнавав чисто літературні знайомства з Бестужевим, Рилєєвим та Оболенським", йдучи "середнім шляхом між ствердженням і запереченням: не

²⁹⁹ Щеголев П.Е. Раевский и его время // Вестник Европы. 1903. № 6.

³⁰⁰ Щеголев П.Е. Первенцы русской свободы. М., 1987. С.40-165.

³⁰¹ А.С.Грибоедов и декабристы (По архивным материалам) // Щеголев П.Е. Декабристы. М.; Л., 1926.

³⁰² Щеголев П.Е. Декабристы. С. 114-115.

заперечуючи свого вільнодумства, він наполягав на своєму незнанні про існування й цілі товариства"³⁰³.

Дискусійним є сюжет про належність О.С.Грибоедова до таємних товариств. Декабристи К.Ф.Рилєєв, О.О.Бестужев, О.І.Одоевський, підкреслює П.Є.Щеголев, "рішуче заперечували належність Грибоедова до таємного товариства"³⁰⁴, що декабристи "не прагнули й залучити його до змови, яка швидше за все могла мати дуже поганий кінець"³⁰⁵, бо берегли драматурга. Якщо прийняти точку зору П.Є.Щоголева про "дуже недостатній результат змови", то запитується, чому ж йшли на ризик декабристи? Це твердження не переконливе, штучне і потребує іншого обґрунтування.

Дореволюційні декабристознавці розробляли питання "Декабристи і селянська реформа 1861 р.". Це закономірно, адже більшість з них були або свідками проведення звільнення селян, або знали про безпосередню діяльність декабристів на поприщі її реалізації. Слушним є висновок сучасної московської дослідниці Н.А.Рабкіної, що історіографія цього питання має "мізерно малу" літературу³⁰⁶.

Біля витоків вивчення питання стояв "історик, літературознавець і видавець, онук декабриста В.Є.Якушкін"³⁰⁷. Щоправда, цей висновок потребує певного уточнення – самі декабристи, повернувшись із заслання, працюючи над розв'язанням селянського питання, залишили спогади й листи, де описали підготовку та хід реформи, висловили свої думки про цю подію. Зокрема, С.П.Трубецький в листі з Одеси від 3 січня 1859 р. до З. і М.Свербеевих ділиться своїми поглядами на підготовку селянської реформи: "Тепер животрепетне питання хвилює всі уми, кожний розв'язує його своїм методом, відповідно зі своїми інтересами, з своїм страхом або надіями, і діє на основі їх"³⁰⁸. Декабрист твердить, що в суспільстві підготовка до реформи не сприймається однозначно, головна дискусія точиться навколо "общинного і приватного володіння", поміщики "погоджуються дати волю, але не давати

³⁰³ Там само. С.110.

³⁰⁴ Там само. С.111.

³⁰⁵ Там само. С.112.

³⁰⁶ Рабкина Н.А. Декабристы и крестьянская реформа 1861 года (опыт изучения личных архивных фондов): Дис...канд. ист.наук. М., 1974. С.4.

³⁰⁷ Там само. С.4.

³⁰⁸ Трубецкой С.П. Материалы о жизни и революционной деятельности. Т.2. Письма, дневники 1857-1858 гг. Иркутск, 1987. С.370.

землю"³⁰⁹. Колишній опозиціонер до царя, борець проти самодержавства тепер змінив свою думку і твердить, що "цар стоїть твердо на необхідності дати власність разом з свободою". Він вважає, що реформа буде проведена швидко і принесе "благодатні" результати, якими "всі будуть задоволені"³¹⁰. С.П.Трубецький тільки незадоволений тим, що поміщики, наприклад, Таврійської губернії, погоджуючись на викуп селянами земельних наділів "оцінили ... десятину землі у 300 р.с.", але "комітет збив на 38 р.с."³¹¹.

У некролозі, присвяченому пам'яті М.І.Муравйова-Апостола, В.Є.Якушкін писав, що декабристи, які повернулися із заслання' були ще здатні "особисто брати участь у суспільному житті", в тому числі у розв'язанні селянського питання³¹². В.Є.Якушкін у зазначеному некролозі наголосив на тому, що декабристи брали участь в практичній реалізації положень реформи 1861 р. в життя. Спогади й епістолярна спадщина декабристів підтверджують справедливність висновку онука декабриста. Так, П.М.Свистунов був членом Калузького губернського комітету по звільненню селян. Безпосередню участь в проведенні реформ брали Є.П.Оболенський, Г.С.Батеньков, О.І.Анненков³¹³.

Про "другорядний" вплив декабристів на проведення селянської реформи писав історик А.А.Корнілов³¹⁴. В своїх працях він наголошував на тому, що благодійна діяльність Є.П.Оболенського, П.М.Свистунова в Калузі, М.І.Муравйова-Апостола у Твері, О.М.Муравйова в Нижньому Новгороді сприяла покращенню побуту й життя селян³¹⁵.

Видатний російський історик кінця ХІХ ст., професор Московського університету В.О.Ключевський не міг не звернути увагу на рух декабристів. Звичайно, що ми не знайдемо в його виняткових дослідженнях спеціальної праці, присвяченої рухові. Проте, виступаючи у 1887 р. на засіданні Товариства любителів російської

³⁰⁹ Там само.

³¹⁰ Там само.

³¹¹ Там само. С.367.

³¹² Якушкин В.Е. М.И.Муравьев-Апостол // Российская старина. 1886. №7. С.168.

³¹³ Цявловский М. Письма декабристов П.Н.Свистунова и А.П.Беляева к Л.Н.Толстому // Тайные общества в России в начале XIX столетия. М., 1928. С.200; Брызгалова М.В. Встречи с декабристами // Там само. С.184 та ін.

³¹⁴ Корнилов А.А. Подготовка и проведение крестьянской реформы в Калужской губернии 1858-1862 гг. При В.А.Арцымовиче // Памяти В.А.Арцымовича. Сборник. СПб., 1904.

³¹⁵ Корнилов А.А. Общественное движение при Александре I. СПб., 1909. С.44–45.

словесності з публічною доповіддю, присвяченій творчості великого поета XIX ст. О.С.Пушкіна, вчений зупинився на характеристиці суспільних стосунків, зокрема, предків Євгенія Онегіна, як важливого середовища, яке формує світогляд особистості, впливає на діяльність окремої особистості. Вчений, як і М.В.Довнар-Запольський, вважав, що власне тут відбуваються події, які залишають значний вплив на долю людини, народу, країни. В.О.Ключевський справедливо підкреслює вплив об'єктивних чинників на розвиток суспільства, окремої сім'ї. "Онегін не був журливою випадковістю, тужливою помилкою: у нього була своя генеалогія, свої предки"³¹⁶.

В.О.Ключевський, на думку радянського академіка Л.В.Черепніна, не зумів показати безперервний процес формування світоглядних позицій "предків Онегіна" в "складних умовах росту кріпосництва і зародження антикріпосницької ідеології"³¹⁷, а намалював їх у "кривому дзеркалі, наприклад, при виявленні зв'язку характеру Онегіна з повстанням декабристів"³¹⁸. Досить в спрощеному вигляді В.О.Ключевський розглядає причини повстання декабристів, фактично зводить їх до "збігу випадкових обставин", а саме повстання розглядає як "останній гвардійський палацовий переворот"³¹⁹. Справедливо зазначалося в курсі лекцій з історіографії історії СРСР, що в "Курсі" не приділено достатньої уваги визвольному рухові в Росії XIX ст., зокрема, рухові декабристів³²⁰. Цю подію В.О.Ключевський розглядав як "випадковість, що обросла літературою".

Отже, буржуазне декабристознавство 60-х років XIX ст. – початку XX ст. зробило значний крок вперед. Насамперед, вперше в науковий обіг були запроваджені виняткової цінності матеріали з слідчих справ декабристів, а також конституційних проектів, написаних керівниками Південного та Північного таємних товариств, спогадів та щоденників, написаних у ці роки. Декабристознавчі дослідження даного періоду в повній мірі відтворивши рівень розвитку історичної науки в цілому, перетворилися в науково обгрунтовані студії. В ці роки інтенсивно формуються декабристознавчі школи й

³¹⁶ Ключевский В.О. Сочинения: В 8-ми т. М., 1959. Т.VII. С. 408.

³¹⁷ Черепнин Л.В. В.О.Ключевский // Очерки истории исторической науки в СССР. Т.2. М., 1960. С.157.

³¹⁸ Там само.

³¹⁹ Ключевский В.О. Курс русской истории. М., 1937. Ч.V. С.164–165.

³²⁰ Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1971. С.280.

напрямки, серед яких необхідно відзначити московську школу з її несприйняттям руху, очолювану В.О.Ключевським; петербурзьку, увага якої зосереджувалася на дослідженні подій, що мали місце в столиці, діяльність провідних декабристів Північного товариства.

Не менш важливим фактором, який вплинув на розвиток декабристознавства, необхідно назвати появу талановитих істориків-професіоналів, зокрема, О.М.Піпіна, В.І.Семевського, В.О.Ключевського та інших, а також виникнення нових центрів, де декабристознавство поступово перетворюється в одну з найважливіших соціально-політичних проблем російської історії, зокрема, київської школи декабристознавства.

ЛЕКЦІЯ VIII. ЗАРОДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ДЕКАБРИСТОЗНАВСТВА

Досі ми в основному розглядали дослідження руху декабристів яскравими представниками Петербурзького, Московського університетів та Російської Академії наук. Проте на рубежі XIX–XX століть розпочинає формуватися Українська школа декабристознавства, репрезентована вченими Імператорського університету св. Володимира, зокрема, деканом історико-філологічного факультету, професором **Володимиром Степановичем Іконниковим** (1841–1923), професором російської історії **Митрофаном Вікторовичем Довнар-Запольським** (1867–1934) та професором **Петром Васильовичем Голубовським** (1857–1907). На краєзнавчому рівні питання перебування й діяльності декабристів на Полтавщині досліджував, насамперед, викладач Полтавського Петровського кадетського корпусу, а згодом професор Університету св. Володимира **Іван Федорович Павловський**, який розробляв питання "Декабристи і М.С.Щепкін". Розпочав свою наукову дослідницьку діяльність талановитий літературознавець, вихованець Університету св. Володимира **Василь Іванович Маслов** (1884–1956) та ін.

В.С.Іконников народився у м. Києві в сім'ї збіднілого дворянина. Спочатку навчався у Київському кадетському корпусі, після його закінчення у 1861 р. вступив до Університету св. Володимира на історико-філологічний факультет. За студентську наукову роботу "Максим Грек" нагороджений золотою медаллю³²¹. Після закінчення університету недовго працював учителем географії 2-ї Одеської гімназії³²². У 1867 р. захистив магістерську дисертацію. Після цього кілька років працював приват-доцентом Харківського університету, а з 1868 по 1871 р. доцент, ординарний професор Новоросійського університету. З 1871 р. екстраординарний професор Університету св. Володимира³²³. З 1873 по 1913 рр. – головний редактор "Университетских известий", голова Київської археографічної комісії, член кількох наукових товариств, один із фундаторів Історичного

³²¹ ЦДІАУ. Ф.849. Оп.1. Спр.1. Арк.1.

³²² Там само. Спр.2.

³²³ Там само. Спр. 3; Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира. 1834–1884. К., 1884. С. 228.

товариства Нестора-літописця (1873 р.), академік Петербурзької академії наук з 1914 р., а з 1920 р. – академік ВУАН. В.С.Іконников неодноразово був деканом історико-філологічного факультету, автор близько 120 праць з історіографії, джерелознавства, суспільного руху в Україні та в Росії.

Декабристознавчий доробок вченого незначний. Фактично це аналіз мемуарної спадщини декабристів С.П.Трубецького, І.І.Пущина та Ф.Ф.Вадковського, опублікованих Вільною друкарнею О.І.Герцена та М.П.Огарьова у Лондоні. У своїй знаменитій історіографічній праці історик тільки згадує наукове дослідження декабриста М.І.Тургенева, яке здобуло схвалення частини російської спільноти: "А коли з'явилася (у 1818 р.) праця М.І.Тургенева "Опыт теории налогов", то гр. Румянцев відкрито висловив авторові свою увагу й захоплення ясністю викладу його праці"³²⁴.

Нещодавно виявлена ще одна джерелознавча праця В.С.Іконникова про записки декабриста С.Г.Волконського³²⁵. Це невеличка рецензія – огляд змісту спогадів декабриста. В ній український дослідник звернув увагу на виняткове значення подібних декабристознавчих матеріалів і загострив увагу читачів на ряд допущених помилок, зокрема, при написанні прізвищ декабристів та осіб, з якими вони мали зв'язки, у тому числі, волинського губернатора Гижицького (Гажицького) та графа Густава Олізара (Олівера, с. 402) – видатного діяча Польського патріотичного товариства. Досить детально вчений зупиняється життєписі Г.Олізара, висвітлює його стосунки з О.С.Пушкіним, сім'єю М.М.Раєвським, приводить вірші О.С.Пушкіна, присвячений "графу О...", написаного поетом у 1824 р.. В.С.Іконников уточнює прізвище ще одного члена Польського патріотичного товариства, який вів переговори з Південним товариством декабристів – Гродецького³²⁶.

Наступним дослідженням, в якому частково аналізуються окремі сюжети руху декабристів є праця, присвячена селянському рухові. Новація академіка Російської академії наук В.С.Іконникова полягала в тому, що автор, під впливом подій буржуазної революції 1905–1907 рр. в Росії, коли аграрне питання знову набуло гострого соціального звучання, звернув увагу на селянські виступи після поразки повстання декабристів, зробивши спробу поєднати ці дві

³²⁴ Іконников В.С. Опыт русской историографии. К., (б.г.). С.216.

³²⁵ Записки С.Г.Волконского – декабриста. СПб., 1901, VII+ 545 с.

³²⁶ Іконников В. О записках С.Г.Волконского // Русский архив. 1902. Кн.2. (№6). С. 265–267.

події, показати їх взаємний зв'язок. Ми вважаємо, що це був помилковий напрямок, оскільки штучно поєднувалися дві діаметрально протилежні події³²⁷. Просто поразка декабристів та піднесення селянського руху збіглося за роковими рамками, оскільки про виступ декабристів більшість селянської маси не знала, особливо у віддалених селах Київщини.

Інтерес до руху декабристів у вченого виник не відразу. Наприклад, у програмі "Ординарного професора В.С.Іконникова" з російської історії взагалі відсутня згадка про декабристів. "Історія часів імператора Олександра, – пише В.С.Іконников, – це звернення особливої уваги на створення російського суспільства..."³²⁸. Ще обережніше історик говорить про роль правління Миколи I. Він ставить перед собою завдання написати "нариси царювання імператора Миколи I" і описати найважливіші події його доби³²⁹. Така обережність вченого виглядає дивною, якщо врахувати те, що П.А.Щапов у складеній програмі з російської історії, яку він читав у 1860 р. у Казанському університеті є чітко визначена тема "Декабристи".

Розвиток декабристознавства в Україні пов'язаний з життям і науковою діяльністю не одного покоління істориків Київського університету. Біля витоків Української школи декабристознавства стояв М.В.Довнар-Запольський. На жаль, його наукова діяльність ще недостатньо досліджена. Зокрема, у невеликій біографічній замітці, видрукованій в "Новом словаре" (т. 3), який видавав Брокгауз і Ефрон, а також в "Советской исторической энциклопедии" (т. 5) дуже скупо переповідається про цього талановитого вченого. Про нього побіжно згадувано в історіографічних курсах лекцій з історії Росії санкт-петербурзьких професорів О.Л.Шапіра та С.Б.Окуня. У найновіших дослідженнях аналізуються історичні погляди М.В.Довнар-Запольського і дуже стисло описується його наукова діяльність з вивчення руху декабристів³³⁰, деякі з досліджень відсутні у бібліотеках України. Проте, ми не будемо аналізувати докладно

³²⁷ Іконников В. Крестьянское движение в Киевской губернии 1826–1827 гг. в связи с событиями того времени. (По архивным материалам). СПб., 1903. 36 с.

³²⁸ ЦДІАУ. Ф.849. Оп.1. Спр.27. Арк.9.

³²⁹ Там само. Арк. 9 зв.

³³⁰ Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. 1993. № 6. С.162–170; Невелев Г.А. Русское декабристоведение конца XIX – начала XX в. Историографические портреты. Брянск, 1993. С.25–35; Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. М.В.Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. 1995. № 1. С.80-87.

декабристознавчу концепцію М.В.Довнар-Запольського, оскільки це зроблено нашими попередниками, але вважаємо за доцільне зупинитися на недостатньо розкритій історіографічній проблемі "М.В.Довнар-Запольський - дослідник історії Товариства з'єднаних слов'ян." Одним з найважливіших завдань сучасного декабристознавства є вивчення творчого доробку корифеїв української історичної науки. Тому аналіз наукової спадщини М.В.Довнар-Запольського, зокрема, його внеску в дослідження руху декабристів, набуває особливої актуальності.

Митрофан Вікторович Довнар-Запольський народився 2 червня 1867 р. в Білорусії. Його батько Віктор Митрофанович, потомствений дворянин, мешкав у Мозирі на вулиці Покровській в будинку Бібермана³³¹. Мати, ім'я та по батькові якої нам невідомі, в 1886 р. проживала у Східній Пруссії³³². Митрофан спочатку навчався у Мінській гімназії, а з другого класу – у Мозирській прогімназії. Знання у нього були тверді, наприклад, з історії мав річну "четвірку". "Відомість про успіхи, увагу, старанність і поведінку" свідчить про те, що він, як і більшість гімназистів, за розмови на уроках, неухважність, біганину в коридорах під час перерви частенько карався "арештом" від однієї до кількох годин³³³. "Особливих нахилів до чого-небудь не помічено, крім пустого фразерства"³³⁴, – записано в цьому документі.

Протягом другої та третьої чвертей у VI класі Митрофан Довнар посідав 4 місце в класі. Але навчальний рік закінчив невдало. Перевідну оцінку з грецької мови учень отримав "цілком не задовільно 2 (два)"³³⁵, а тому був залишений на другий рік у VI класі. Це, на думку чиновників Київського навчального округу, й було причиною залишення М.В.Довнар-Запольським 18 червня 1885 р. Мозирської прогімназії. Щоправда, студент Федір Бурчак стверджує, що переїзд Митрофана до Києва був запланований його батьком у зв'язку з "неможливістю тримати сина в іншому місті"³³⁶. У другій половині вересня 1885 р. Митрофан розпочав навчання в 1-й Київській гімназії. Але навчався тут він теж недовго.

³³¹ Державний архів м.Києва (далі – ДАК). Ф.108. Оп.93. Спр.461. Арк.9 зв.

³³² Там само. Арк.9.

³³³ Там само. Арк.12 зв. – 20.

³³⁴ Там само.

³³⁵ Там само. Арк.1.

³³⁶ Там само. Арк.20.

1 березня 1888 р. у 21-річного учня VIII класу другого відділення Митрофана Довнара³³⁷, який у цей час проживав на квартирі пані Веселовської, інспектор гімназії А.Старков знайшов заборонені книги: "Лист М.І.Костомарова до видавця "Колокола" з передмовою М.Драгоманова", поему Т.Г.Шевченка "Марія" з передмовою і примітками М.П.Драгоманова, "Громаду" – український збірник М.П.Драгоманова, збірник № 32 різноманітних статей, "Основу" – "Південноруський літературний вісник"³³⁸. Всі вилучені видання були передані до Педагогічної ради гімназії, яка 4 березня того ж року прийняла ухвалу "виключити з гімназії "Митрофана Довнар-Запольського"³³⁹ заборонивши йому вступати до інших навчальних закладів"³⁴⁰. Проте 14 березня того ж року рада "заслухала окрему думку законовчителя Михайла Златоверховника і вчителя Петра Іващенко" і була вимушена пом'якшити рішення від 4 березня, відмовившись від вимоги "заборонити вступати в інші навчальні заклади"³⁴¹. Більшість членів Педагогічної ради дійшли висновку, що Митрофан Запольський, навчаючись ще в Мозирській прогімназії, "встиг заразитися шкідливим напрямком, і, мабуть, залишився і в Київській 1-й гімназії в тім же дусі"³⁴².

Пізніше М.В.Довнар-Запольський успішно склав "іспити на атестат" при IV Київській гімназії. У 1889 р. вступив "на історико-філологічний факультет університету св. Володимира, який закінчив у 1894р."³⁴³ і як стипендіат "стипендії св. Кирила і Мефодія", мусив "прослужити викладачем у навчальному закладі Міністерства народної освіти протягом шести років"³⁴⁴. М.В.Довнар-Запольський був "затверджений на посаді штатного викладача у приватній жіночій гімназії Ржевської у Москві"³⁴⁵. До викладання приступив 7 жовтня 1895 р.

Навчаючись на історико-філологічному факультеті, М.В.Довнар-Запольський займався науковою працею. 15 вересня 1891 р. Імператорське товариство любителів природи,

³³⁷ У документах трапляються різні написання його прізвища: Довнар, Довнар-Запольський, Запольський-Довнар.

³³⁸ ДАК. Ф.108. Оп.93. Спр.461. Арк.29–29 зв.

³³⁹ Там само. Арк. 5.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ Там само.

³⁴² Там само. Арк.7 зв.

³⁴³ ЦДІАУ. Ф.262. Оп.1. Спр.2. Арк.1.

³⁴⁴ ДАК. Ф.16. Оп.465. Спр.4782. Арк.32, 32 зв. - 33.

³⁴⁵ Там само. Арк.41 зв. – 42.

природознавства, антропології і етнографії присудило йому срібну медаль. Він був членом багатьох товариств, зокрема, й історико-філологічного при Імператорському Харківському університеті³⁴⁶.

За розпорядженням міністра Народної освіти з 1 січня 1896 р. М.В.Довнар-Запольського "залишають при університеті св. Володимира для приготування до професорського звання по кафедрі російської історії, терміном на два роки"³⁴⁷. Він активно працює в архівах Москви, Петербурга, Варшави, водночас залишаючись ще два роки викладачем приватної гімназії в Москві.

Витримавши на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира протягом 1897–1898 рр. "випробування на звання магістра російської історії", згідно з дозволом Попечителя Московської навчальної округи, М.В.Довнар-Запольський "зараховується приват-доцентом Московського університету по кафедрі російської історії"³⁴⁸. 20 травня 1901 р. "переведений до університету св. Володимира з тим же званням для читання лекцій по кафедрі російської історії"³⁴⁹. Цього ж дня на історико-філологічному факультеті він захистив магістерську дисертацію "Державне господарство Великого князівства Литовського при Ягеллонах", за яку 18 листопада 1901 р. Вчена рада університету "присудила звання магістра російської історії"³⁵⁰.

Дослідник продовжує активно працювати над вивченням російської історії. Ним була підготовлена, а 27 травня 1905 р. на історико-філологічному факультеті публічно захищена дисертація "Нариси з організації західноруського селянства в XVI ст.". Вчена Рада університету 31 травня цього ж року затвердила вчений ступінь доктора російської історії³⁵¹.

У вересні 1903 р. М.В.Довнар-Запольський створив в Університеті св. Володимира історико-етнографічний гурток (семінарій). "Через семінарій" протягом 10 років "пройшло 100 членів", серед яких були випускники Паризького, Берлінського та інших університетів³⁵². У різні роки з доповідями виступали

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Там само. Ф.153. Оп.1. Спр.52. Арк.2 зв.

³⁴⁸ Там само. Ф.16. Оп.465. Спр.4732. Арк.44 зв. – 46.

³⁴⁹ Там само. Арк.45 зв. – 46.

³⁵⁰ Там само.

³⁵¹ Там само. Спр.320. Арк.43.

³⁵² ЦДІАУ. Ф.262. Оп.1. Спр.20. Арк.5.

Н.Д.Полонська, В.М.Базилевич, Ф.Л.Ернст та ін.³⁵³. Наприклад, у 1911/12 навчальному році студент Б.М.Барановський виголосив повідомлення на тему: "Дневник и письма Н.И.Тургенева"³⁵⁴. Запрошуючи студентів до праці в гуртку, М.В.Довнар-Запольський "широко залучав молодь до конкретної наукової роботи", відбирав кращих із них, залишаючи на кафедри, інші ж, потрапивши пізніше як вчителі у провінцію, стають корисними науковими працівниками наукових товариств"³⁵⁵. Більшість наукових студентських досліджень публікувалися в "Университетских известиях", "збірниках статей членів гуртка", або "окремими відбитками (по 100 примірників)"³⁵⁶.

Вчений читає публічні лекції у Товаристві Нестора-літописця, поширюючи історичні знання³⁵⁷, пропагує доробок свого вчителя В.Б.Антоновича. В листі, підписаному М.В.Довнар-Запольським і М.П.Василенком, М.І.Петрову пропонувалося взяти участь у вечорі "для обговорення питання про видання збірника статей з історії та археології, присвяченого В.Б.Антоновичу"³⁵⁸.

М.В.Довнар-Запольський – організатор освіти в Україні. Ця проблема недостатньо досліджена нашою вітчизняною історичною наукою. В Державному архіві м. Києва зберігається справа "В. о. директора Київського комерційного інституту", фундатором якого і був вчений-історик. Спочатку він створив жіночі вечірні курси, які пізніше, з 1906 р., стали називатися Вищими жіночими комерційними курсами³⁵⁹, а згодом перетворилися в згаданий вище інститут. Його директором з 27 червня 1908 р. по 20 березня 1917 р. був М.В.Довнар-Запольський³⁶⁰.

Звернемо увагу ще на один недостатньо вивчений факт біографії М.В.Довнар-Запольського. Історик жив і творив в Україні, де національне питання в період демократичної революції 1905–1907 рр. дістало значного розмаху. Мало кому відомо, що викладачі історико-філологічного факультету одноголосно вимагали скасування відомих актів царського уряду від 1876 і 1881 років, які вводили "обмежувальні заходи відносно публікації книг малоросійською

³⁵³ Там само. Арк.5, 6, 1.

³⁵⁴ Там само. Арк.1.

³⁵⁵ Там само. Спр.25. Арк.4 зв.

³⁵⁶ Там само. Спр.20. Арк.12.

³⁵⁷ Попечитель Киев. учеб. округа // ІР НБ України. Ф.VIII. Спр.3097.

³⁵⁸ ІР НБ України. Ф.VIII. Спр.13695.

³⁵⁹ Лист В.М.Перетца М.В.Довнар-Запольському // ІР НБ України. Ф.XXIX. Спр.1777. Арк.2.

³⁶⁰ ДАК. Ф.158. Оп.1. Спр.52. Арк.22 зв. – 28, 221.

мовою"³⁶¹. Рада університету св. Володимира, розглянувши звернення викладачів і професорів історико-філологічного факультету, прийняла рішення про необхідність створити комісію для "мотивування" цієї вимоги. До її складу увійшли: Дашкевич, Лобода, Перетц, Запольський-Довнар та ін.³⁶². 11 березня 1905 р. Рада університету заслухала доповідь комісії і текст надіслала міністру Народної освіти³⁶³. Але наукова й громадська діяльність М.В.Довнар-Запольського в цей період потребує подальшого вивчення.

Сьогодні важко зі всією точністю відповісти на запитання, коли ж вчений почав цікавитися рухом декабристів. Можна припустити, що ще під час роботи в архівах Москви і Петербурга він мав змогу користуватися слідчими справами "апостолів свободи". 18 квітня 1899 р. в листі до В.С.Іконнікова М.В.Довнар-Запольський просить його оголосити в університеті курс, присвячений правлінню Олександра I³⁶⁴. Дослідження цієї епохи, безперечно, було неможливе без розгляду питань декабристського руху.

Багато своїх наукових праць вчений присвятив аналізу теоретичних проблем декабризму. Найбільш відомими серед них є "Ідеали декабристів", "Таємне товариство декабристів" та "Груднева революція 1825 р.",³⁶⁵ об'єднані спільним задумом – висвітлити рух "сподборників святої волі" в усіх його аспектах. Свого роду рефератом цих досліджень є розділ "Декабристи" у праці "Огляд новітньої російської історії"³⁶⁶. Нам невідомо, чому декабристознавець після 1917 р. не опублікував жодної декабристознавчої праці.

Цінність праць М.В.Довнар-Запольського, присвячених рухові декабристів, полягає в тому, що вони написані із залученням широкого кола джерел, адже саме у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. вчені отримали змогу користуватись слідчими справами декабристів. Вчений зробив вагомий внесок у публікацію архівних матеріалів з історії декабризму. Він уперше опублікував повні тексти програмних документів Товариства з'єднаних слов'ян – "Правил" і "Клятви"³⁶⁷.

³⁶¹ Там само. Ф.16. Оп.465. Спр.320. Арк.11 зв. – 12.

³⁶² Там само. Арк.12.

³⁶³ Там само. Арк.16 зв.

³⁶⁴ ІР НБ України. Ф.ІІІ. Спр.48802.

³⁶⁵ Довнар-Запольський М.В. Идеалы декабристов. М., 1906. 423 с.; Його ж. Тайное общество декабристов М., 1906. 340 с.; Його ж. Декабрская революция 1825 г. // Голос минувшего. 1917. № 7–8. С.5–75.

³⁶⁶ Довнар-Запольський М.В. Обзор новейшей русской истории. К., 1912. Т.1. С.407–420.

³⁶⁷ Довнар-Запольський М.В. Тайное общество декабристов. С. 42–144, 145–146.

Чималу увагу дослідник приділив розгляду діяльності окремих членів таємних організацій. Так, М.В.Довнар-Запольський намагається зрозуміти провідну роль керівника Васильківської управи Південного товариства С.І.Муравйова-Апостола під час підготовки повстання Чернігівського полку та у ході збройного виступу декабристів на Київщині³⁶⁸.

Сьогодні, як ніколи, потрібен глибокий аналіз висновків М.В.Довнар-Запольського щодо джерел формування ідеології "апостолів свободи", адже в сучасному декабристознавстві точиться дискусія з цього питання. У працях дослідників часто аналізується методологічний аспект: які чинники справили вирішальний вплив, а які – другорядний. Дехто з авторів віддає перевагу такому з них, як російська кріпосницька дійсність, інші – західноєвропейській суспільно-політичній думці та революційним подіям в Європі³⁶⁹. М.В.Довнар-Запольський чи не уперше вказав на органічне поєднання цих чинників. "Якщо одні з членів таємних товариств вперше здобували освіту на західноєвропейському ґрунті, то інші приходили до тих же висновків самостійно, придивляючись до російського життя", – зазначав вчений³⁷⁰.

М.В.Довнар-Запольський висвітлив історію такої неординарної організації, як Товариство з'єднаних слов'ян, яка й сьогодні, на наш погляд, вивчена ще недостатньо. До того ж нині робляться спроби розглядати це таємне товариство як організацію, що діяла водночас з декабристськими товариствами, але автономно, хоч мала багато спільного з ними щодо програмних завдань³⁷¹. Тому сьогодні було б доцільним ще раз звернутися до думок М.В.Довнар-Запольського, адже саме він підкреслював, що Товариство з'єднаних слов'ян до злиття з Південним товариством декабристів у вересні 1825 р. мало самостійно розроблені програмні документи, висунуло цілком серйозну мету й намітило шляхи до її досягнення. Дослідник зазначав, що таємна організація діяла автономно, на початку 1825 р. "досить розрозлась, і серед її членів помітне намагання енергійної діяльності"³⁷². До речі, М.П.Павлов-Сільванський у своїй рецензії в

³⁶⁸ Довнар-Запольський М.В. Декабрьская революция 1825 г. С.61.

³⁶⁹ Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В. Движение декабристов в современной советской историографии. К., 1990. С. 10–11.

³⁷⁰ Довнар-Запольский М.В. Обзор новейшей русской истории. Т.1. С.408.

³⁷¹ Абалихин Б.С. Тайные общества, действующие на Украине одновременно с декабристскими // Декабристские чтения. Вып. V. К., 1991. С.26–29.

³⁷² Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.150.

жодному рядку не критикує висновків і оцінок М.В.Довнар-Запольського щодо історії створення та діяльності Товариства з'єднаних слов'ян³⁷³.

М.В.Довнар-Запольський пояснив значення умовних знаків у "Правилах". Вчений також навів девіз товариства у вигляді відбитку восьмикутної печатки з умовними позначками і подав їх зміст³⁷⁴. М.В.Довнар-Запольський вважав, що ні "Правила", ні "Клятва" не дають повного уявлення про мету таємної організації. Якщо проаналізувати мемуарні джерела, зокрема, "Записки" І.І.Горбачевського, то, на думку дослідника, вони свідчать, що "мета Товариства з'єднаних слов'ян з'являється перед нами в значно серйознішому вигляді" і зовсім не заслуговує на те іронічне ставлення, що його бачимо у Донесенні Слідчої комісії і працях істориків офіційно-охоронного напрямку XIX ст. М.І.Богдановича³⁷⁵, який вважав, що Товариство з'єднаних слов'ян не було значиме і за кількістю його членів, і за їх особистими якостями³⁷⁶. М.В.Довнар-Запольський на протигагу цьому писав, що члени таємної організації "слов'ян справляють симпатичне враження, приваблюють своєю щирістю, відданістю справі і рішучістю в діях"³⁷⁷.

Як відомо, Товариство з'єднаних слов'ян виникло на ґрунті Товариства першої згоди і Товариства друзів природи, що їх заснували брати Андрій та Петро Борисови. Серед дослідників, у тому числі й сучасних, немає одностайності в питанні про дату заснування цих ранніх організацій. М.В.Довнар-Запольський, як і інший декабристознавець дожовтневого періоду М.І.Коробка, а також видатний український історик Д.І.Багалій, вважає датою створення Товариства друзів природи 1817 р.³⁷⁸ Згодом у радянській історіографії утвердилась думка про те, що перша таємна організація була заснована у 1818 р.³⁷⁹ Однак Б.С.Абаліхін в одному із своїх нових досліджень зазначає, що Товариство об'єднаних слов'ян веде

³⁷³ Сильванский Н.П. (Рецензия) // Былое. 1907. № 5. С.313–315.

³⁷⁴ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.144–145.

³⁷⁵ Богданович М.И. История царствования императора Александра I и Россия в его время. СПб., 1871. Т.VI. С.478.

³⁷⁶ Там само.

³⁷⁷ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.136.

³⁷⁸ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.137; Коробка Н. Декабристы братья Борисовы и Общество соединенных славян // Современник. 1909. Кн. V. С.14; Багалій Д. Декабристи на Україні. ДВУ. 1926. С.28–29.

³⁷⁹ Нечкина М.В. Общество соединенных славян. М., Л., 1927. С.21; Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. К., 1990. С.32.

свою історію від 1817 р., і повертається, таким чином, до твердження М.В.Довнар-Запольського³⁸⁰, яке, як бачимо, знаходить прибічників і серед сучасних вчених.

Розглядаючи Товариство друзів природи, М.В.Довнар-Запольський дійшов висновку, що воно "здається, не мало політичної мети"³⁸¹. З цим можна погодитися, беручи до уваги той факт, що Слідча комісія у справі декабристів не виявила у діяльності цієї організації замаху на державний устрій Російської імперії³⁸². Проте радянські декабристознавці, зокрема, М.В.Нечкина і М.П.Савичев наголошують, що Товариство друзів природи висувало таку політичну мету, як боротьба за республіку³⁸³. Наведені факти свідчать, на наш погляд, що зараз назріла необхідність по новому проаналізувати історію виникнення й діяльності ранніх організацій – попередниць Товариства з'єднаних слов'ян.

М.В.Довнар-Запольський цілком правильно підкреслив, що найдіяльнішими серед "слов'ян" були брати Андрій та Петро Борисови, які й заснували цю таємну організацію разом з польським шляхтичем Ю.К.Люблінським³⁸⁴. В історіографії декабристського руху існують різні погляди на те, хто саме – брати Борисови чи Люблінський – були ініціаторами створення Товариства з'єднаних слов'ян, кого вважати головним ідеологом і автором програмних документів. Так, М.І.Коробка віддав перевагу Ю.К.Люблінському, а Ю.Конарський (Мошинський), М.В.Нечкина, І.С.Достян – Петру Борисову³⁸⁵. М.В.Довнар-Запольський зазначає, що "Правила" і "Клятва" написані у "тісному гуртку трьох друзів"³⁸⁶, тобто брати Борисови і Люблінський. На нашу думку, сьогодні важко дати однозначну відповідь на питання про ініціатора створення таємної організації "слов'ян" і автора її програмних документів. До того ж і до

³⁸⁰ Абаляхін Б.С. Тайные общества, действовавшие на Украине одновременно с декабристскими. С.26.

³⁸¹ Довнар-Запольский М.В. Обзор новейшей русской истории. Т.1. С.412.

³⁸² Декабристы в воспоминаниях современников. М., 1988. С.193–194.

³⁸³ Нечкина М.В. Общество соединенных славян. С.21; Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. С. 33–34.

³⁸⁴ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.136.

³⁸⁵ Коробка Н. Знач. праця. С.14–15; Конарский Мошинский) Ю. Вожди декабристов. М., 1926. С.81–92; Нечкина М.В. Движение декабристов. Т.II. С.152; Достян И.С. Политические идеи Общества соединенных славян // Советское славяноведение. 1968. №4. С.24.

³⁸⁶ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.138, 142.

нинішнього часу залишається загадкою, чиєю рукою написані наявні у слідчій справі Петра Борисова "Правила" і "Клятва"³⁸⁷.

Зупиняючись на питанні про формування світогляду членів Товариства з'єднаних слов'ян, М.В.Довнар-Запольський пише, що спостереження за російською дійсністю примусили молодих офіцерів критикувати тогочасний державний лад. Разом з тим вчений не принижує й значення впливу творів західноєвропейських мислителів³⁸⁸. Важко, на наш погляд, не погодитися з цими думками М.В.Довнар-Запольського.

У новітніх дослідженнях істориків порушується проблема зв'язку братів Борисових і створених ними товариств з масонством³⁸⁹. М.В.Довнар-Запольський не виділяє окремо це питання, але наводить факт, що може бути аргументом на користь існування такого зв'язку: О.С.Пестов, один з членів Товариства з'єднаних слов'ян, закликаючи О.В.Веденяпіна до вступу в організацію, запитав, чи не хоче той бути масоном³⁹⁰.

Аналізуючи програмні документи Товариства з'єднаних слов'ян і слідчі справи його членів, М.В.Довнар-Запольський дійшов висновку, що головною метою цієї організації була зміна політичного ладу в Російській імперії, а ідея створення федерації слов'янських республік відігравала другорядну роль³⁹¹. Такий висновок витримав випробування часом: його поділяють і сучасні дослідники, зокрема, І.С.Достян та М.П.Савичев³⁹².

М.В.Довнар-Запольський висловив своє судження з проблеми тактики Товариства з'єднаних слов'ян, яка викликає суперечки у дослідників. М.В.Нечкина висунула положення про те, що члени цієї таємної організації були противниками військової революції і прибічниками народної революції³⁹³. Проти такої оцінки виступили М.М.Лисенко та І.В.Порох, вважаючи, що "слов'яни", як і декабристи

³⁸⁷ ВД. М., Л., 1926. Т.У. С. 469.

³⁸⁸ Довнар-Запольський М.В. Идеалы декабристов. С. 239–240.

³⁸⁹ Серков А.И. Масонство на Украине в первой четверти XIX века и движение декабристов // Декабристские чтения... Вып. II. К., 1989. С.29; Силкин А.В. К вопросу о ранних тайных обществах, основанных братьями Борисовыми // Декабристские чтения... Вып. V. К., 1991. С. 155–156.

³⁹⁰ Довнар-Запольський М.В. Тайное общество декабристов. С. 139–140.

³⁹¹ Довнар-Запольський М.В. Обзор новейшей русской истории. Т.1. С.413; Його ж. Тайное общество декабристов. С.149.

³⁹² Достян И.С. Политические идеи Общества соединенных славян. С.20; Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. С.184–188.

³⁹³ Нечкина М.В. Общество соединенных славян. С.210.

Південного та Північного товариств, мали намір здійснити свої задуми шляхом військової революції³⁹⁴. М.В.Довнар-Запольський писав, що в теорії члени Товариства з'єднаних слов'ян не були прибічниками військової революції, але вони завжди були готові до збройного виступу, могли, не вагаючись, віддати життя за ідею свободи³⁹⁵. Проте він ніколи не зображував "слов'ян" апологетами народної революції.

Аналізуючи програмні документи Товариства з'єднаних слов'ян і свідчення його членів під час слідства, М.В.Довнар-Запольський твердить, що ця організація разом з політичними ставила етичні й просвітницькі завдання, насамперед саме на цьому³⁹⁶. Отже, вчений майже впритул наблизився до оцінки Товариства з'єднаних слов'ян як організації "просвітницької конспірації", зробленої С.С.Ландою у 1975 р.³⁹⁷, і яка одержала схвальні відгуки³⁹⁸. Таким чином, М.В.Довнар-Запольський вперше звернув увагу на цілісність ідеології Товариства з'єднаних слов'ян.

Вчений докладно висвітлив історію об'єднання таємної організації "слов'ян" з Південним товариством декабристів у вересні 1825 р. Він зазначив, що після цієї події Південне товариство значно посилося і "головним чином отримало те, чого йому не вистачало, – людей, які прирекли себе до царевбивства"³⁹⁹. На думку М.В.Довнар-Запольського, М.П.Бестужев-Рюмін, один з керівників Васильківської управи "південців", вбачав у членах Товариства з'єднаних слов'ян саме "змовників" – царевбивць, яких, проте, в Південному товаристві "чітко відокремлювали від членів". Дослідник підкреслював "докорінну різницю" між цими двома таємними організаціями, що полягала у ставленні до солдатських мас. М.В.Довнар-Запольський пише, що діячі Південного товариства були більш далекими від народного середовища, і тому мали менше можливостей до зближення з солдатами. Він відзначає, що своєю агітацією серед солдатів члени Товариства з'єднаних слов'ян значно допомогли "південцям" у справі підготовки до збройного виступу⁴⁰⁰.

³⁹⁴ Порох И.В. Восстание Черниговского полка // Очерки из истории движения декабристов. М., 1954. С.140–143.

³⁹⁵ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.149–150.

³⁹⁶ Там само. С.149.

³⁹⁷ Ланда С.С. Дух революционных преобразований... М., 1975. С.275.

³⁹⁸ Тартаковский А.Г. Просветительство и декабризм // Освободительное движение в России. Вып.6. Саратов, 1977. С.127.

³⁹⁹ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.192, 193, 190, 188.

⁴⁰⁰ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.192–193.

М.В.Довнар-Запольський розглянув також дії "слов'ян" в період підготовки та під час повстання Чернігівського піхотного полку на Київщині. Вчений зазначає, що після отримання звістки про смерть імператора Олександра І вони одразу ж зрозуміли "необхідність негайних дій", в той час як керівники Васильківської управи Південного товариства виявили нерішучість. М.В.Довнар-Запольський проаналізував план збройного виступу, розроблений членами Слов'янської управи, наголосивши, що такого плану не було у "південців", насамперед у С.І.Муравйова-Апостола. Дослідник звернув увагу на те, що "слов'яни" вважали за необхідне залучати до повстання поляків, а також оголосити звільнення селян негайно після його початку.

Дослідник наводить такий досить цікавий і маловідомий факт: Петро Борисов хвилювався з приводу якості артилерійських снарядів, враховуючи досвід кавказької війни. Вчений підкреслював гуманізм цього декабриста: Борисов закликав "утримати солдат від вбивства та насильства". М.В.Довнар-Запольський докладно висвітлив поїздки Андрія Борисова по Волині і Поділля з метою підняти підрозділи Пензенського полку на допомогу чернігівцям. Зупиняючись на причинах поразки повстання Чернігівського піхотного полку, декабристознавець відзначає, що С.І.Муравйов-Апостол не спромігся проінформувати членів Слов'янської управи про свої наміри, а ті чекали вказівок Васильківської управи⁴⁰¹.

М.В.Довнар-Запольський, на жаль, не приділив достатньої уваги періоду сибірського заслання "слов'ян", як, до речі, і членів інших таємних організацій. Проте це не зменшує значимості його досліджень. Адже у вченого можна знайти оригінальні висновки з багатьох питань декабристського руху, чимало яких і нинішнього часу зберігають своє значення і навколо них тривають наукові дискусії. Ось чому, на наш погляд, назріла необхідність перевидання праць талановитого київського декабристознавця. Потребує докладного вивчення епістолярна спадщина М.В.Довнар-Запольського, було б доцільним опублікувати його листи, а також інші рукописні матеріали вченого, які зберігаються в Державному архіві м. Києва та Центральному державному історичному архіві України у м. Києві⁴⁰².

⁴⁰¹ Довнар-Запольский М.В. Декабрьская революция 1825 года. С.53–54, 55, 57–60, 65–66.

⁴⁰² ЦДІАУ. Ф.153. Оп.1. Спр.52; Ф.262. Оп.1. Спр.2, 20, 25 та ін.; ДАК. Ф.16. Оп.465. Спр.4782; Ф.108. Оп.93. Спр.461 та ін.

У дорадянську добу, одночасно з М.В.Довнар-Запольським, до вивчення руху декабристів звернувся професор Університету св. Володимира – П.В.Голубовський, який у 1881 р. закінчив історико-філологічний факультет Університету св. Володимира. Через три роки здобув ступінь магістра російської історії, а в травні 1895 р. захистив дисертацію на ступінь доктора російської історії. Він спеціалізувався у вивченні життя половців, торків, печенігів тощо⁴⁰³. У 1904 р. вчений прочитав в історичному Товаристві Нестора-літописця доповідь, присвячену декабристу О.П.Юшневському. Пізніше вона без будь-яких змін публікується як передмова до підготовленої вченим підбірки листів декабриста до його дружини Марії Казимирівни, що згодом вміщена у томах "Чтений..."⁴⁰⁴.

Одним із найталановитіших вихованців школи М.В.Довнар-Запольського був **Василь Митрофанович Базилевич (1892–1942)**, який ще студентом прилучився до наукової роботи. Він народився у сім'ї губернського секретаря, мирового судді Митрофана Григоровича Базилевича і його дружини Зінаїди Михайлівни⁴⁰⁵. Їх син 8 червня 1910 р. отримав "Атестат зрілості", виданий 1-ю Київською гімназією, який давав йому підстави вступити до вищого навчального закладу. 16 липня 1910 р. Василь Базилевич подає "Прохання" про його зарахування "студентом історико-філологічного факультету" Університету св. Володимира⁴⁰⁶. У 1915 р. В.М.Базилевич закінчив університет із срібною медаллю за курсовий твір⁴⁰⁷. Після цього повертається у свою рідну гімназію класним наставником, організовує тут історичний гурток⁴⁰⁸. Він писатиме свої декабристознавчі праці у роки становлення радянського декабристознавства, аналіз яких і буде проведений у відповідному місці.

Вихованцями української школи декабристознавців були згодом відомі: український історик **Осип Юрійович (Георгійович) Гермайзе (1892–1958)** та радянський літературознавець **Василь Іванович Маслов (1884–1956)**. Будучи ще студентом історико-філологічного

⁴⁰³ Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв. // Университетские известия. 1883. №1. С.1–32, №3. С.123–154; №5. С.257–296; ЦДАВОВУ. Ф.14. Оп.1. Спр.24.

⁴⁰⁴ Чтения... К., 1905. Т.XVIII. Вып.11. С.64–65; Вып.3–4. С.50–70; Т.XIX. Вып.1. С.1–82; Вып.2. С.51–60; К., 1907. Вып.1. С.41–100; Письма декабриста Алексея Петровича Юшневского и его жены Марии Казимировны из Сибири. К., 1908. 172 с.

⁴⁰⁵ ДАК. Ф.16. Оп.464. Спр.432. Арк.5.

⁴⁰⁶ Там само. Арк.1.

⁴⁰⁷ ЦДАВОВУ. Ф.166. Оп.12. Спр.9410. Арк.59.

⁴⁰⁸ ЦДІАУ. Ф.833. Оп.1. Спр.3. Арк.1, 2 зв.

факультету Університету св. Володимира, В.І.Маслов, який закінчив його у 1909 р. з дипломом першого ступеня, підготував своє перше дослідження "Архив К.Ф.Рылеева, принесенный в дар Библиотеке Академии наук В.Е.Якушкиным"⁴⁰⁹. 1 січня 1910 р. В.І.Маслова затверджують штатним стипендіатом при університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі російської мови та словесності. У цьому ж році на сторінках "Известий Императорской Академии наук" публікується згадана праця, яку керівник стипендіата А.М.Лобода оцінить дуже високо: "... період літературної діяльності цього письменника (Рилєєва. – авт.), до Маслова зовсім недосліджений і навіть невідомий... видруковане дослідження виявляє велику начитаність автора, серйозну наукову підготовку"⁴¹⁰. З 23 лютого 1915 р. В.І.Маслов – приват-доцент університету⁴¹¹. Декабристська тематика постійно перебувала у полі його наукових інтересів. Чималу кількість нових і важливих та оригінальних матеріалів видрукував В.І.Маслов, зробив обґрунтовані висновки аналізуючи стосунки декабристів, публікації творів К.Ф.Рилєєва в Україні⁴¹².

Цінність праці В.І.Маслова полягає в тому, що він вперше ввів у науковий обіг юнацькі вірші і прозові твори поета-декабриста, літературні матеріали, які декабрист написав у Петропавлівській фортеці. Літературознавець аналізує життя й літературну діяльність його на широкому історичному тлі, виявив мало відомі зв'язки К.Ф.Рилєєва з представниками російської культурної спільноти. Дослідник вперше висловив думки, які пізніше будуть прийняті декабристознавцями, зокрема, про вплив думи К.Ф.Рилєєва "Борис Годунов" на трагедію О.С.Пушкіна з такою ж назвою⁴¹³.

З рецензіями на дослідження В.І.Маслова ще у 1912 р. виступили 12 рецензентів, зокрема: М.П.Василенко, М.К.Пиксанов, І.Кубасов, С.О.Єфремов та ін. Згодом, у 1945 р. академік О.І.Білецький, синтезуючи їх думки, напише: "В.І.Маслов звернув на себе увагу вже першою своєю великою друкованою працею "Литературная деятельность К.Ф.Рылеева" (К., 1912, стор. 515)... і започаткував, треба сказати, початок історико-літературному

⁴⁰⁹ ІР НБ України. Ф.243. Спр.2.

⁴¹⁰ Там само.Ф.234. Спр.345. Арк.2.

⁴¹¹ ДАК. Ф.16. Оп.465. Спр.4799. Арк.17–18.

⁴¹² ІР НБ України. Ф.243. Спр.1043, 1048, 1054; Маслов В.І. Литературная деятельность К.Ф.Рылеева. К., 1912.

⁴¹³ Маслов В.І. Литературная деятельность К.Ф.Рылеева. С. 207–209.

дослідженню доробку одного з найвидатніших поетів-декабристів. Висновки цієї праці увійшли до наукового вжитку і були використані радянськими видавцями і його дослідниками"⁴¹⁴. О.І.Білецького підтримав професор М.К.Гудзій: "Книга В.І.Маслова є самою змістовною і самою солідною працею про Рилєєва – не тільки по об'єму, але й по якості"⁴¹⁵. Ці рецензії спростовували необ'єктивну думку М.В.Нечкиної про те, що характеристика К.Ф. Рилєєва "захоплююча і шаблонна"⁴¹⁶. Ми підтримуємо думку українських літературознавців і стверджуємо, що й по сьогодні дослідження В.І.Маслова про К.Ф.Рилєєва залишається неперевершеним і потребує нагального перевидання.

Отже, доробок вчених України у вивченні руху декабристів значно розширився наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. завдяки наполегливій праці М.В.Довнар-Запольського – фундатора української декабристознавчої школи. Зародившись у стінах Університету св. Володимира, ця школа сформується остаточно у 20-х роках ХХ ст. і заявить про себе як потужний напрям, який посяде належне місце у вітчизняній історичній науці. В Університеті св.Володимира над проблемами руху декабристів наполегливо працювали його вихованці, зокрема, В.М.Базилевич, В.І.Маслов, П.П.Филипович, О.Ю.Гермайзе та інші.

⁴¹⁴ Белецкий А.И.Отзыв о научной работе Василия Ивановича Маслова // ИР НБ України. Ф.243. Спр.1084. Арк.1.

⁴¹⁵ Гудзий Н. Отзыв о диссертации В.И.Маслова "Литературная деятельность К.Ф.Рылеева" К., 1912, 1916, стр. 371, 144, 56 // ИР НБ України. Ф.243. Спр.1086. Арк.1.

⁴¹⁶ Нечкина М.В. Украинская юбилейная литература о декабристах // Историк-марксист. 1927. Кн.3. С.195.

ЛЕКЦІЯ ІХ. О.С. ПУШКІН ПРО ДЕКАБРИСТІВ: “120 ДРУЗЬЯМ, БРАТАМ, ТОВАРИШАМ”

Нагромадження історичних знань про рух декабристів невіддільний від формування історичної думки з цієї проблеми. Біля джерел її розвитку стояли О.С.Пушкін та О.І.Герцен, які в своїх літературних та публіцистичних творах захищали декабристів від огульної критики офіційної історіографії.

Після поразки збройного виступу декабристів у суспільстві поступово формується об'єктивне, неупереджене розуміння значення виступу декабристів. У другій половині 20-х років XIX ст. російське суспільство поділилося на тих, хто всіляко підтримував політику Миколи I, боячись втратити високі позиції, зайняті біля трону, і тих, хто бажав усвідомити велич ідей декабристів, їх наполегливий пошук прогресивного шляху розвитку батьківщини. Можна навести безліч висловів діячів культури, суспільно-політичної думки, які свідчать про широку палітру інших суджень, зокрема, О.І.Герцена – фундатора революційної легенди про декабристів.

Про ставлення московського суспільства до декабристів писав О.Я.Булгаков. Зокрема, у листах з Москви до брата він розповідає про арешти: "заарештували сина М.М.Муравйова, його свояка (імені не пам'ятаю, здається Ягушський) (Якушкіна. – авт.), генерала Фон-Візіна і Наришкіна...", "пустунів беруть помаленьку"⁴¹⁷. Він повторює широко вживані в газетах розхожі слова, як-то: "бунтівники", "приятелі зловмисників 14 грудня" та ін. О.Я.Булгаков із захопленням переповідає промову Миколи I перед вихованцями університетського шляхетного пансіону. Цар говорив їм, що вони "вироснуть на втіху батьків своїх і для користі Вітчизни, що приклад негідників 14 грудня буде їм корисним"⁴¹⁸. Мати декабриста С.Г.Волконського в листі від 5 лютого 1826 р. висловлює сподівання, що "цар небесний" і "цар земний" можуть врятувати сина за умови його "щирого розкаяння" у своїх вчинках⁴¹⁹.

⁴¹⁷ Из писем Александра Яковлевича Булгакова к его брату 1826 года. // Русский архив. 1901. № 7. С.343.

⁴¹⁸ Там само. С. 402.

⁴¹⁹ Мой ответ 5-го февраля 1826 // Отдел рукописей ГПБ им. М.Е.Салтыкова-Щедрина. Кн. пост. № 11951. Л.2 об.

Протилежної думки про "події, відомі під назвою 14 грудня", дотримувався Г.І.Філіпсон, який вважав, що "Початок і розвиток таємних товариств і змов з метою зміни державного ладу докладно описані у рапорті Слідчої комісії, створеної після 14 грудня. У цьому викладі знаходиться безліч вигаданих неточностей і видно бажання показати всю справу і діячів у жалюгідному й смішному вигляді"⁴²⁰. Діяч польського національно-визвольного руху 30-х років XIX ст. М.Мохнацький, аналізуючи ситуацію у Польщі та в Україні часів діяльності декабристів, підкреслює, що "південці" "розраховували на нашу допомогу", що "у російському війську існували розгалужені революційні товариства", в яких були "молоді республіканці", навіть "терорист" М.П.Бестужев-Рюмін⁴²¹.

Про ставлення російського суспільства до страти декабристів суб'єктивно писав російський письменник-мемуарист Ф.Ф.Вігель. Події після смерті Олександра І описували поручик лейб-гвардійського Семенівського полку П.Ф.Гаккель та чиновник московського архіву Міністерства закордонних справ О.Я. Булгаков⁴²². Свої думки про світогляд "споборників святої волі" висловлював і близький друг та однодумець багатьох декабристів О.С.Пушкін. Зокрема, він описує свою розмову 8 грудня 1834 р. з великим князем Михайлом Павловичем про роль російського дворянства в тогочасному суспільстві та одночасно наважився нагадати йому про його роль у повстанні 14 грудня⁴²³.

Докладно стосунки поета з декабристами змальовуються у численних новітніх декабристознавчих дослідженнях. Тільки з 1977 року по 1992 рік у колишньому СРСР було опубліковано понад 116 праць з таких проблем: декабристи і декабристська тематика в творах О.С.Пушкіна – 53; декабристським мотивам в романі "Євгеній Онегін" – 21; декабристи в малюнках поета – 36 тощо⁴²⁴.

⁴²⁰ Воспоминания Григория Ивановича Филиппсона // Русский архив. 1883. №5. С.101.

⁴²¹ Мохнацкий М. Восстание польской нации в 1830–1831 гг. // Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: В 3-х т. М., 1956. Т.2. С.55, 58.

⁴²² Гаккель П.Ф. Записки о 14 декабря 1825 г. // Летопись занятий историко-археографической комиссии за 1926 г. Л., 1927. Вып.1. С.238–266; Вигель Ф.Ф. Записки: В 2-х т. М., 1928. Т.1; Бучина Л.И. Записки А.Я.Булгакова (1825–1826 гг.) как источник по истории восстания декабристов // Проблемы источниковедческого изучения рукописных и старопечатных фондов. Л., 1979. С.59–77 та ін.

⁴²³ Пушкин А.С. Собрание сочинений: В 10-ти т. М., 1981. Т.IX. С.43.

⁴²⁴ Підрахунки наші. Див.: Движение декабристов. Указатель литературы. 1977–1992 гг. М., 1994. С.171–189.

Найбільш цінні й оригінальні праці з цієї тематики підготували І.С.Зильберштейн та Г.А.Невелев⁴²⁵. Проте ці дві студії не можуть вичерпати повністю тему "Декабристи і Пушкін". "120 друзям, братам, товаришам"⁴²⁶ присвячено значну кількість досліджень, які потребують окремого історіографічного осмислення. Одне із перших таких досліджень належить А.Шебуніну і побачило світ ще наприкінці 30-х років ХХ ст.⁴²⁷. Та після опублікування цієї праці радянське декабристознавство збагатилося численними новими науковими дослідженнями, які уточнюють та конкретизують проблему "О.С.Пушкін і декабристи" і вимагають нової історіографічної оцінки, але це завдання нового покоління декабристознавців.

Зробимо короткий огляд деяких віх, які відтворюють стосунки О.С.Пушкіна з декабристами. Так, 21 квітня 1821 р. великий поет Росії зустрівся в Тульчині з П.І.Пестелем, після чого в "Щоденнику" записав: "Ранок провів з Пестелем; розумна людина у вищому розумінні цього слова... Ми з ним мали розмову метафізичну, політичну, моральну та інш. Він один із найоригінальніших розумів, яких я знаю..."⁴²⁸.

О.С.Пушкін був знайомий з більшістю декабристів. Він не раз зустрічався з В.Л.Давидовим, В.Ф.Раєвським, І.Д.Якушкіним, не кажучи про його ліцейських однокашників В.К.Кюхельбекера, В.Д.Волховського і, звичайно, І.І.Пущина, котрий залишив "Записки про Пушкіна", без яких дуже складно дослідити проблему "Декабристи і О.С.Пушкін". Ці записки не тільки розповідають про ліцейські роки декабристів і майбутнього поета, а також про те, як повільно розходяться шляхи друзів-ліцеїстів. Одну з версій про те, чому декабристи не прийняли поета до свого таємного товариства подав І.І.Пущин, оскільки він не може "довіряти йому (Пушкіну. – авт.) таємницю, не йому одному належну..."⁴²⁹, так як поет був не надто стриманою людиною і міг випадково проговоритися. Правда, серед декабристів висловлювалися й інші думки з цього питання. Так, син декабриста С.Г.Волконського М.С.Волконський писав Л.М.Майкову

⁴²⁵ Зильберштейн І.С. Парижские находки: Эпоха Пушкина (Очерки). М., 1993; Невлев Г.А. "Истина сильнее царя..." (А.С.Пушкин в работе над историей декабристов). М., 1985.

⁴²⁶ Пушкин А.С. Собрание сочинений: В 17-ти т. М.; Л., 1936. Т.13. С.209.

⁴²⁷ Шебунин А. Пушкин и декабристы. Обзор литературы за 1917–1936 гг. // Пушкин. Временник Пушкинской комиссии. М.; Л., 1937. Т.3. С.457–462.

⁴²⁸ Пушкин А.С. Собрание сочинений: В 10-ти т. М., 1981. Т.IX. С.14.

⁴²⁹ Пущин И.И. Записки о Пушкине. Письма. М., 1988. С.57.

про сімейну легенду, немов би його батькові було доручено Директорією Південного товариства підготувати прийняття О.С.Пушкіна до складу товариства, але він, не бажаючи піддавати поета небезпеці, не виконав цього доручення⁴³⁰.

О.С.Пушкін довідався про розправу Миколи І над декабристами 24–25 червня 1826 р. Новини надходили до поета дозованими порціями і не офіційними каналами, а невідомими дослідникам шляхами, швидше за все приватними. Збереглася зафіксована О.С.Пушкіним думка: " Усл. о С 25

У ос. Р.П.М.К.Б. 24".

Г.А.Невелев пропонує таку розшифровку цього тексту: "Усл(ышал) о С(Сибири) 25 (июля 1826 г.). У(слышал) о с(мерти) Р(ылеева). П(естеля). М(уравьева-Апостола). К(аховского). Б(естужева-Рюмина) 24 (июля 1826 г.)"⁴³¹.

Існує ще один напрямок вивчення тісних контактів О.С.Пушкіна з декабристами-літераторами. У 10-ти томному виданні творів О.С.Пушкіна вміщено багато листів поета до респондентів-декабристів: О.О.Бестужева, К.Ф.Рилєєва, В.К.Кюхельбекера, де висвітлюється питання "декабристи і російська література"⁴³². Можна навести ще ряд красномовних прикладів тісних контактів О.С.Пушкіна з декабристами. Проте, ми не знайдемо ніде вагомих доказів того, що поет був членом таємної організації декабристів, але його вірші були виразниками думок передової Росії, зокрема, й поглядів декабристів.

Поет один із перших виступив на захист доброго імені засланих декабристів. Перші спогади про декабристів нав'язані їх арештом, судом та засланням, вірогідно, були зафіксовані О.С.Пушкіним в його "Записках", які будуть, на думку Т.Г.Цявловської, знищені "після катастрофи з декабристами"⁴³³. Про це відомо з листа О.С. Пушкіна поету Вяземському. Він писав: "... у 1821 розпочав я свою біографію і кілька років підряд займався нею. Наприкінці року при викритті нещасної змови, я був вимушений спалити ці записки. Не можу не жаліти про їх втрату; я в них розповідав про людей, які згодом стали

⁴³⁰ Нечкина М.В. Новое о Пушкине и декабристов // Литературное наследие. М., 1952. Т.58. С.663.

⁴³¹ Невелев Г.А. " Истина сильнее царя...". С.39., особливо див. позначку №9 на с.170.

⁴³² Пушкин А.С. Собрание сочинений. М., 1981. Т.9. С. 92–93, 106, 107 та ін.

⁴³³ Цявловская Т.Г. Рисунки Пушкина. Изд. 2-е М., 1980. С.159.

історичними особами, з щирістю дружби або короткого знайомства"⁴³⁴.

"Декабристи в малюнках О.С.Пушкіна" – надзвичайно цікавий аспект проблеми, яку ми з вами зараз досліджуємо. Щоб ґрунтовно з ним познайомитися раджу звернути увагу на працю згадуваної **Тетяни Григорівни Цявловської**, де зібрано також портрети П.І.Пестеля, І.І.Пущина, В.К.Кюхельбекера, К.Ф.Рилєєва та інших декабристів, наведені гіпотези, коли з яких причин вони намальованні⁴³⁵.

Зверніть увагу не "злочинці", не "вбивці", а історичні особи, дружною з ким він пишається. Це тоді, коли більшість близьких і рідних намагалися відхреститися від політичних засланих. Правда, про ці думки поета знали одиниці. Його оцінки не отримали розголосу, як, наприклад, "Донесення", їх не читали масово, але...

У січні 1826 р. О.С.Пушкін працює над п'ятим розділом "Євгенія Онегіна", працює наполегливо... і раптово на полях рукопису "з'являються чоловічі профілі, голови". Це портрети друзів, які на сторінках монархічної преси таврувалися як "заколотники" – В.К.Кюхельбекера, і, як вважає А.Ефрос, портрет П.І.Пестеля⁴³⁶.

Важливим засобом захисту декабристів було відтворення їхніх діянь у поетичних творах. О.С.Пушкін, працюючи над десятим розділом "Євгенія Онегіна", який тривалий час залишався зашифрованим, порушує окремі сюжети діяльності членів декабристських організацій. Над розшифруванням цього тексту билось не одне покоління пушкіністів⁴³⁷. У 30-х роках нашого сторіччя Б.В.Томашевський запропонував своє прочитання тексту десятого розділу поеми:

И над холмами
Тульчина, где Витгенштейновы дружины
Днепром подмытые равнины,
И степи Буга облегли,
Дела иные уж пошли.
Там Пестель – для тиранов
И рать... набирал

⁴³⁴ Там само. С.160.

⁴³⁵ Цявловская Т.Г. Указ.соч. С.154–160, 168–173, 178–187 та ін.

⁴³⁶ Эфрос А. Рисунки поэта. М.; Л., 1933. С.340.

⁴³⁷ Томашевский Б.В. Из пушкинских рукописей // Литературное наследство. М., 1934. Т.16–18. С. 273–281.

Холоднокровный генерал⁴³⁸.

XV

Тут Лунин дерзко предлагал
Свои решительные меры

.....
Меланхолический Якушкин,
Казалось, молча обнажал
Цареубийственный кинжал.
Одну Россию в мире видя,
Преследуя свой идеал.
Хромой Тургенев им внимал
И, плети рабства ненавидя,
Предвидел в сей толпе дворян.
Освободителей крестьян⁴³⁹.

Задумався над долею декабристів О.С.Пушкін і у 38 рядку шостого розділу "Євгенія Онєгіна", який не був внесений у чистовий варіант роману і відомий тільки з копії В.Ф.Одоевського. Ось його зміст:

Он совершить мог грозный путь,
Дабы последний раз дохнуть
в виду торжественных трофеев,
Как наш Кутузов иль Нельсон,
Иль в ссылке, как Наполеон,
Иль быть повешен, как Рылеев⁴⁴⁰.

О.С.Пушкін, на відміну від монархічно налаштованих чиновників, дворянства та апологетів "Донесення", акцентує увагу на важливих вимогах декабристів, зокрема, на звільненні селян, створенні умов для прогресу в Росії, формуванні нових ідеалів. Саме такими засобами впливав поет на розвиток об'єктивного розуміння ролі "апостолів правди" чи в історичному процесі країни.

Думка поета ґрунтувалася на значно ширшому колі джерел, ніж "Донесення". При її розробці він керувався не тільки своїми дружніми стосунками з декабристами, але докладно аналізував ті нові відомості, які до нього потрапляли. Якими джерелами користувався поет? Звичайно, О.С.Пушкін користувався "сухими" й лаконічними

⁴³⁸ Пушкин А.С. Собрание сочинений: В 10-ти т. М., 1981. Т.4. С.181.

⁴³⁹ Там само.

⁴⁴⁰ Невелев Г.А. Указ. соч. С.39.

московськими новинами, які до нього доходили. Значно зросла кількісно і якісно інформація про декабристів, коли поет переїхав до Петербурга, де мав можливість спілкуватися зі свідками подій періоду слідства, суду та відправлення на заслання декабристів, серед них назвемо свідка страти п'яти декабристів Н.В.Путятю – ад'ютанта генерала А.А.Закревського⁴⁴¹, а також розповіді секретаря і бібліотекаря графа І.С.Лавалю – К.А.Воше, який супроводжував до Іркутська дружину декабриста К.І.Трубецьку.

Отже, великий поет Росії, друг та ідейний соратник декабристів О.С.Пушкін один з перших виступив на їх захист. Використовуючи своє палке слово, розмови з друзями, він неодноразово наголошував на правдивості вимог декабристів – цим самим формував правдиву історичну думку про своїх "друзів, братів". Одночасно слід наголосити на тому, що тема "Декабристи і О.С.Пушкін" є складною і багатогранною проблемою декабристознавства. Сучасні дослідники плідно працюють над вивченням основоположних питань про літературні взаємозв'язки поета і декабристів, літературне співробітництво, особисті контакти поета з членами таємних організацій, повстання декабристів і поет, Пушкін – історик руху декабристів, Пушкін – графік руху декабристів. Розв'язання цих та інших питань дасть змогу глибоко розкрити історіографічне питання – формування історичної думки про рух декабристів у російському суспільстві.

⁴⁴¹ Казнь декабристов. Рассказы современников. Н.В.Путята // Русский архив. 1881. №2. С.343–344.

ЛЕКЦІЯ Х. РЕПРЕСОВАНІ ДЕКАБРИСТИ ПРО СВОЮ ОПОЗИЦІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ: ОБ'ЄКТИВНО- СУБ'ЄКТИВНИЙ ПОГЛЯД

Декабристи-засланці через своїх рідних і близьких друзів знали про те шельмування, якому уряд Миколи І піддавав їхні ідеали, звинувачуючи їх у негідних вчинках. Вони, будучи відірвані від будь-яких масових засобів інформації, були вимушені в листах до рідних спростовувати ці наклепи. Згодом засланці звернулися до подій своєї молодості у численних щоденниках, спогадах та записках, де докладно описували події, спростовуючи інсинуації уряду. Серед спогадів та епістолярного спадку декабристів⁴⁴² необхідно зосередитися на публіцистиці **Михайла Сергійовича Луніна (1787–1845)**. Про його біографію за браком часу немає змоги розповідати, це, по-перше. По-друге, ви зможете самі ознайомитися з його непересічним життєписом у біографічному довіднику⁴⁴³ і змістовних дослідженнях С.Б.Окуня та Н.Я.Ейдельмана⁴⁴⁴, присвячених декабристові. Ще багато неопублікованих документальних матеріалів М.С.Луніна зберігаються у Державному архіві Іркутської області Російської Федерації, що не ввійшли до найповнішого видання серії "Полярная звезда"⁴⁴⁵. Серед них назву листи його сестри К.С.Уварової, документи про надання декабристу фінансової та матеріальної допомоги, відправлення до нього кріпака-кухаря Петра Давидова⁴⁴⁶ та ін.

М.С.Лунін – неординарна, суперечлива особа. Його діяльність й вчинки не можна оцінити однозначно. Не було єдиного погляду на М.С.Луніна і серед декабристів. І.Д.Якушкін звертав більше уваги на блазнювання М.С.Луніна, порівнював його з Коньєвим – офіцером павловських часів, який бутафорським одягом викликав посмішку над реформами одягу, що провів Павло І⁴⁴⁷. "Лунін відважний, забавний і

⁴⁴² Трубецкой С.П. Материалы о жизни и революционной деятельности: В 2-х т. Иркутск, 1987, т.2. 603 с.; Басаргин Н.В. Воспоминания, рассказы, статьи. Иркутск, 1988. 540 с.; Поджио А.В. Записки. Письма. Иркутск, 1989. 590 с. та ін.

⁴⁴³ Декабристы: Биографический справочник. М., 1988. С.106.

⁴⁴⁴ Окунь С.Б. Декабрист М.С.Лунин. Л., 1962. 279 с.; Эйдельман Н.Я. Лунин. М., 1970. 352 с.

⁴⁴⁵ Лунин М.С. Сочинения, письма, документы. Иркутск. 1988. 565 с.

⁴⁴⁶ Державний архів Іркутської області. Ф.24. Оп.3. Спр.332. Картон 13–16.

⁴⁴⁷ Записки, статьи, письма декабриста И.Д.Якушкина. М., 1951. С.285–286.

веселий і більше нічого" – характеризував його декабрист Ф.Ф.Вадковський⁴⁴⁸. Декабрист С.П.Трубецкой називає вчинки М.С.Луніна "дуже пихатими", чим, однак, "не можна пояснити важливі його дії". Великий О.С.Пушкін писав: "Михайло Лунін – людина воістину чудова"⁴⁴⁹. Найближчою до істини була, мабуть, думка С.П.Трубецького. М.С.Лунін, як вважає автор вступної статті до збірника документів "Лунін і його твори" Н.Я.Ейдельман, ще під час сибірської каторги обдумував написати правдиву історію руху декабристів⁴⁵⁰. Ця ж думка висловлена раніше ленінградським професором С.Б.Окунем, нині є домінуючою – декабрист хотів розпочати "наступальні" дії проти фальшивого "Донесення" відразу ж після виходу на поселення⁴⁵¹. Це завдання декабрист виконав. А це далеко не "блазнювання".

Декабрист активно збирає фактаж ще під час перебування в Читинській в'язниці. Він, не будучи учасником подій в Україні, не беручи участі у повстанні Чернігівського піхотного полку, в діяльності Товариства з'єднаних слов'ян, активно використовує ці факти у своїх публіцистичних творах. Ряд інших декабристів, як-от: А.Є.Розен, М.О.Бестужев, М.М.Муравйов, І.І.Пушкін, М.О.Фонвізін вже збирали, а дехто й занотовував свої роздуми, які згодом втіляться у їх знамениті записки, спогади та щоденники.

За п'ять років (1836–1841) М.С.Лунін напише кілька праць: "Погляд на російське таємне товариство", "Листи із Сибіру", "Розгляд Донесення таємної слідчої комісії", "Погляд на польські справи", "Суспільний рух в Росії в нинішнє царювання" та ін. Крім цих праць, збереглися чернетки, які ми розглядаємо як "шліфовальні" матеріали до згадуваних уже творів М.С.Луніна, не позбавлених цікавих роздумів. Декабристознавці дослідили хронологію роботи декабриста. Вам я раджу ґрунтовно опрацювати вступну статтю Н.Я.Ейдельмана "Лунін і його дослідження" і викласти свої думки про творчий доробок М.С.Луніна.

Вперше М.С.Лунін висловив своє розуміння руху декабристів у праці "Листи із Сибіру". Вони складаються з 2-х серій: ранньої (французькою мовою) та пізнішої (російською мовою). Перша

⁴⁴⁸ Декабрист Вадковский і його письма к Оболенскому // Декабристы. Неизданные материалы и статьи. М., 1925. С.214.

⁴⁴⁹ Звезда. 1940. №8–9. С.261–262.

⁴⁵⁰ Эйдельман Н.Я. Лунин и его сочинения // Лунин М.С. Сочинения, письма, документы. С.25.

⁴⁵¹ Окунь С.Б. Указ.соч. С.140.

складається з 16, а друга з 10 листів, яка за радянської доби друкувалася кілька разів. Найновіша публікація підготовлена І.О.Желваковою та Н.Я.Ейдельманом.

Листи ці писалися до Катерини Сергіївни Уварової, рідної сестри М.С.Луніна, з метою їх розповсюдження серед освіченої передової частини російської спільноти. Епістолярний жанр викладу матеріалів про події в Росії та Польщі, свідком або учасником яких він був, перемішані з сибірськими новинами, дозволяли М.С.Луніну сподіватися, що III відділення жандармів на чолі з О.Х.Бенкендорфом не зуміє виявити крамольні думки засланця. "Листи із Сибіру", по суті, фіксують усі сторони життя декабристів, відбивають їхні думки і прагнення, які М.С.Лунін ще чіткіше висловить у своїх працях. Ці листи – перші нариси майбутніх концептуальних висновків про рух декабристів, визначення його місця в суспільному і політичному житті вітчизни. У "Листах із Сибіру" декабрист розпочав знайомити суспільство із забороненою темою – повстанням 14 грудня 1825 р.

У передмові до листів Першої серії пізнішої редакції М.С.Лунін писав: "Мета листів моїх полягала в тому, щоб окреслити органічні питання побуту суспільного, які розв'язати потрібно, але які тримають під спудом і ліквідують, займаючи уми справами другорядними і мізерними дрібницями"⁴⁵². Свої листи він порівнює з опозиційним супротивом існуючому державному устрою, який сприятиме просуванню вітчизни шляхом прогресу. Листи М.С.Луніна – це десятирічні "роздуми про вигоди батьківщини", про потребу ідейної боротьби, про доцільність поширення думок, які б "розвивалися в розумі співвітчизників"⁴⁵³. Ця передмова була написана в Іркутську 17 серпня 1839 р., але перший лист написаний ще у квітні 1838 р. У листі від 16 червня 1838 р. М.С.Лунін пише: "Єдина зброя моя – думка, то в лад, то в незгоду з рухом урядовим, дивлячись по тому, як знаходить вона співзвучність, їм відповідну"⁴⁵⁴.

Першим завершеним конспіративним історичним дослідженням з історії декабризму М.С.Луніна, на думку С.Б.Окуня, яку підтримав і Н.Я.Ейдельман, є "Пошук історичний" – чернетка нарису "Погляд на російське таємне товариство з 1816 по 1826 роки". Ця праця була завершена у вересні 1838 р. значення її виняткове, адже вона написана одним з активних членів таємної декабристської організації, яка в комплексі відтворює історію руху від його зародження до

⁴⁵² Лунин М.С. Письма из Сибири // Лунин М.С. Указ.соч. С.5.

⁴⁵³ Там само.

⁴⁵⁴ Там само. С.6.

розгрому. Це дослідження було розраховане, насамперед, для розповсюдження за кордоном, щоб протиставити її брехливому "Донесенню", а також, на нашу думку, і проти праці М.І.Тургенєва "Росія і росіяни".

У цій праці М.С.Лунін чітко ставить вимоги опозиційно настроєних проти самодержавної влади членів таємних декабристських організацій. " Воно (таємне товариство. – авт.) протестувало проти рабства і продажу росіян, огидних законам божим і людським... воно довело, що система самодержавства вже не відповідала справжньому стану Росії, що заснована на законах розуму і справедливості уряд може надати їй право на знаменитість серед народів освічених..."⁴⁵⁵.

Невеличка за обсягом праця М.С.Луніна нагадує прокламацію, де чітко й стисло розповідається про декабризм. Таким чином її можна було легше переправити за кордон. Вперше в історичній літературі була поставлена проблема "народ у русі декабристів". Звичайно, що до збройного виступу декабристи не раз обговорювали роль і місце народу в їх боротьбі проти самодержавства, оскільки свою боротьбу тісно пов'язували з майбутньою долею народу.

Тема народу посідала значне місце в роздумах і конкретній діяльності багатьох декабристів, що пізніше знайде своє відображення у записках С.Г.Волконського, О.В.Поджіо, І.Д.Якушкіна, М.І.Лорера та ін. Нами підготовлене спеціальне дослідження з цієї проблеми⁴⁵⁶, яке продовжує комплексну працю Л.О.Медведської⁴⁵⁷, де досліджено ставлення декабристів до життя й побуту народу, його можливе залучення до спільної боротьби проти існуючого самодержавного ладу. Осібно стоїть думка декабриста М.С.Луніна, який твердить, що таємному товариству вдалося вплинути "на сукупність народу", воно намагалося "направляти думки, почуття, навіть пристрасті до мети докорінного перетворення уряду", товариство виступало "глашатаєм вигод народних"⁴⁵⁸. Безперечно, не всі висновки декабриста достовірні. Ні в якому разі члени таємного

⁴⁵⁵ Там само. С.54.

⁴⁵⁶ Казьмирчук Г.Д. Декабристи про участь народних мас у революційних подіях (за свідченнями та мемуарами) // Казьмирчук Г.Д. "...Все, що посіяне, зійде..." (Нариси суспільно-політичного руху Росії першої половини XIX ст.). К., 1988. С.3–12.

⁴⁵⁷ Медведская Л.А. К проблеме "Декабристы и народ" // Уч. зап. Курск. пед. ин-та. Курск. 1969. Т.60. С.3–22.

⁴⁵⁸ Лунин М.С. Взгляд на русское тайное общество с 1816 до 1826 года // Лунин М.С. Указ. соч. С.117.

товариства не могли "спрямовувати думки" народу, оскільки у 20-х роках XIX ст. вони боялися залучати народ до боротьби, жахалися можливої некерованої народної стихії. Цей висновок політичного діяча навіяний спокійним роздумом над причинами поразки руху декабристів. Це швидше роздуми кабінетного політика, який теоретично осмислював можливі варіанти діяльності товариства, а не практична реалізація задуманого.

Декабристи, зокрема, М.С.Лунін, С.Г.Волконський, П.Х.Граббе та інші гостро критикували діяльність уряду. Вони наголошували, що уряд, боючись гласності, створював умови для розвитку корупції, хабарництва, спокійного і заможного життя чиновництва. П.Х.Граббе писав, що гласність – це правдива розповідь про події, про свою діяльність⁴⁵⁹. Гласність, за М.С.Луніним, мала "замінити звичайну таємницю у справах державних, яка перешкоджає рух їх і приховує від уряду і суспільства зловживання влади; щоб суд і покарання відбувалися без затримки, ...,прилюдно і без витрат..."⁴⁶⁰.

Ще на одну проблему звернув увагу М.С.Лунін, підкреслюючи необ'єктивність урядової концепції руху декабристів, яка зводила все до царевбивства. Декабрист твердить, що товариство боролось за зміну суспільного ладу в країні. На думку автора, діяльність товариства "довела, що система самодержавства вже не відповідає нинішньому стану Росії..."⁴⁶¹. М.С.Лунін вважає, що зміна державного ладу – це складний процес і він має пройти певні етапи, зокрема, перехідний, коли діячі, до якого б стану вони не належали, змушені дбати про ліквідацію "оманливого порядку і забобонів, нажитих віками"⁴⁶².

Не менш важливу тему підняв М.С.Лунін, аналізуючи соціальне походження учасників руху декабристів. Він задовго до В.І.Леніна твердив, що члени таємних товариств були представниками "вищого стану" російського суспільства, тобто дворянського, яке живе за рахунок "нижчих станів", а тому повинні слугувати їм своїми розумовими здібностями, платити їм за ті вигоди, які їм дає розумова діяльність⁴⁶³. Передові люди, на думку декабриста, покликані не тільки сприяти розвитку вітчизни, створювати умови для розвитку

⁴⁵⁹ Граббе П.Х. Из дневника и записной книжки графа П.Х.Граббе // Русский архив. 1888. Кн.2. №3. С.159.

⁴⁶⁰ Лунин М.С. Взгляд на русское тайное общество с 1816 до 1826 года. С.117.

⁴⁶¹ Там само. С.118.

⁴⁶² Там само.

⁴⁶³ Там само. С. 118–119.

інших суспільних груп, а їхні думки повинні оплодотворити країну моральним впливом.

Дуже коротко М.С.Лунін, а також інші декабристи, наприклад, І.Д.Якушкін та А.Є.Розен, значно повніше описують події після створення Північного та Південного товариств, повстання 14 грудня 1825 р. і героїчного "руху одного полку на півдні"⁴⁶⁴. Менше М.С.Лунін аналізує діяльність Південного товариства, згадуючи тільки про об'єднання цього товариства з Товариством з'єднаних слов'ян, конституційні проекти, арешти та слідство над декабристами.

Спеціальне дослідження М.С.Лунін присвятив аналізу "Донесення", в якому відкидає "деякі звинувачення, які є в цьому "Донесенні" ³ і що перетворилися в історичний документ"⁴⁶⁵. Декабрист зупиняється на методах ведення слідства, підкреслює єзуїтські методи допитів членами Слідчої комісії, зокрема, залякування, позбавлення підслідних права на зустрічі з рідними, "позбавляли світла, морили голодом, надягали кайдани"⁴⁶⁶. "Таким чином, – пише М.С.Лунін, – свідчення, ... не завжди були добровільними, іноді, ґрунтувалися на обіцянці про помилування"⁴⁶⁷. Комісія навмисно "змінювала деякі обставини і звернулася до страстей маси, щоб вплинути на загальну думку людей, вплив яких, поза тюремними замками видавалися жадливими"⁴⁶⁸.

Слідча комісія причину виникнення таємних товариств вбачала у "наслідуванні", ... впливу моди, страхом показатися смішним, ... і навіть особистою вигодою..." ⁴⁶⁹. М.С.Лунін вважає, що виникнення таємних товариств декабристів пов'язане з "політичними товариствами, які одне за одним протягом більше століття виникали з тим, щоб змінити форми самодержавства..." ⁴⁷⁰. Таємні товариства "не окремі явища і не нові для Росії".

М.С.Лунін аналізував різні форми правління. Відштовхуючись від промови Олександра І у Варшаві на Сеймі 1818 р., коли імператор пообіцяв Царству Польському конституцію, декабрист твердить, що, якби імператор дотримав свого слова, то члени таємного товариства

⁴⁶⁴ Там само. С.120.

⁴⁶⁵ Лунин М.С. Разбор Донесения тайной следственной комиссии // Лунин М.С. Указ.соч. С. 128.

⁴⁶⁶ Там само. С. 129.

⁴⁶⁷ Там само.

⁴⁶⁸ Там само.

⁴⁶⁹ Там само. С.131.

⁴⁷⁰ Там само.

були б його помічниками. Обговорення Союзом різних форм правління від конституційної монархії до республіканської М.С.Лунін розглядає, як процес накопичення урядом знання і як допомогу у виборі необхідних форми правління у свій час.

Декабристи, зокрема, й М.С.Лунін, зупинялися на інших не менш важливих питаннях, які фальсифікувало "Донесення". Так, декабрист протестував проти звинувачення у царевбивстві. Він підкреслював, що Союз не бажав царевбивства, але бажав тільки того, щоб цар діяв згідно з законами. М.С.Лунін, як і М.І.Тургенєв, переконували читачів у тому, що Слідча комісія не притягувала до слідства "значних членів Союзу", а й декого звільнила (Орлова М.Ф., брата Олексія Орлова – улюбленця Миколи І), мотивуючи тим, що вони молоді⁴⁷¹. Цим зауваженням декабрист підкреслив вибірковість царської феміди: кого хочу, того милую – головний девіз царського суду.

У нас немає змоги крок за кроком проаналізувати, як М.С.Лунін із знанням справи критично розглядає "Донесення". Це ви зробите самі, уважно прочитавши "Розгляд Донесення..." і переконаєтеся в тому, що тенденційність царського "Донесення" не має меж. Записки й щоденники декабристів започаткували об'єктивне висвітлення руху декабристів, формували історичну думку, стверджуючи істину і правду, впливали на світоглядні позиції професіональних істориків. Декабристи, зокрема, М.С.Лунін активно обстоювали необхідність об'єктивного вивчення історії руху декабристів.

⁴⁷¹ Там само. С.134.

ЛЕКЦІЯ ХІ. РЕВОЛЮЦІЙНО-ПУБЛІЦИСТИЧНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ "ПІОНЕРІВ" ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В РОСІЇ У 30–60-х РОКАХ ХІХ ст.

У 30–60-х роках ХІХ ст. історична наука та історична думка в Росії посідає провідне місце у суспільстві, у суспільно-політичній думці утверджується демократичне розуміння проблем, за які боролися декабристи, зростає роль літератури – виразниці настроїв передового суспільства. Біля джерел цих змін, на думку радянських істориків та літературознавців, безперечно був **Віссаріон Григорович Белінський (1811–1848)** – діяч, до особи якого я ставлюся неоднозначно. Одночасно з ним літературну та суспільну діяльність розпочинають **Олександр Іванович Герцен (1812–1870)** і **Микола Платонович Огарьов (1813–1877)**. Характерною рисою історичної думки того часу, і, зокрема, про рух декабристів, є новаторство у висвітленні діяльності "споборників святої волі", постановці нових проблем. Суспільно-політичні діячі цих років не були професіональними істориками. Вони використовували в своїх літературознавчих, художніх та публіцистичних працях здобутки вчених Російської Академії наук та університетів. Проте їхні філософські узагальнення й теоретичні обґрунтування були зовсім інші, йшли в розріз з офіційно прийнятими концептуальними висновками.

Формування революційно-демократичного напрямку в історіографії справедливо пов'язують з діяльністю В.Г.Белінського, О.І.Герцена та М.П.Огарьова. Про їхні історичні погляди ми маємо солідну спеціальну літературу, серед якої необхідно вирізнити дослідження московського вченого В.Є.Іллерицького, деякі оцінки которого потребують у наш час нового осмислення⁴⁷².

З біографією та суспільно-літературною діяльністю В.Г.Белінського ви знайомі, оскільки вивчали у загальних курсах історії Росії, а тому на біографічних сюжетах зупинятися не будемо. Ще будучи студентом Московського університету, він втягнувся у громадську діяльність сприйняв ідеї О.М.Радищева та декабристів на суспільно-політичний розвій Росії. Вітчизняна війна 1812 р. (деякі вчені України справедливо вважають, що цю війну краще називати

⁴⁷² Іллерицкий В.Е. Революционная историческая мысль в России. М., 1974. С.67–241.

російсько-французькою 1812 р.), збройний виступ декабристів посилили його зацікавленість російською історією. "Ми, юнаки нашого століття, ми, – писав В.Г.Белінський, – будучи маленькими слухали від наших мам не про Ізмаїл, не про Кагул, не про Римнік, а про дванадцятий рік, про Бородинську битву, про спалення Москви, про взяття Парижа"⁴⁷³.

Історіографія проблеми "Декабристи і В.Г.Белінський" не значна. Як справедливо відзначав колишній одесит Ю.Г.Оксман, це пояснюється тим, що російський літературний критик 30-40-х років ХІХ ст. ніколи прямо про декабристів не писав і не говорив, навіть не використовував термін "декабристи". "Ні у його багаточисельних статтях і рецензіях, ні в листуванні ми не знайдемо ніяких згадок про повстання 14 грудня, не зустрінемо навіть назв таємних декабристських об'єднань таких, як Союз Спасіння, Союз Благоденства, Північне товариство з'єднаних слов'ян"⁴⁷⁴. Не наголошував В.Г.Белінський про належність до руху декабристів, коли писав про літературний спадок О.О.Бестужева-Марлінського, про історичну прозу Ф.М.Глінки або літературно-теоретичні погляди Катеніна, він ніколи не наголошував на тому, що вони були представниками опозиційного руху в Росії двадцятих років ХІХ ст. Можливо цим і пояснюється відсутність спеціального дослідження про декабристів у В.Г.Белінського, чим, безперечно, замовчувалося та спотворювалося ставлення представника різночинної інтелігенції сорокових років ХІХ ст. до своїх безпосередніх політичних попередників-декабристів⁴⁷⁵.

Виняток складають радянські дослідники, що інколи акцентували увагу на окремих аспектах стосунків декабристів та В.Г.Белінського, їх ідейному спорідненні. Зокрема, у деяких працях досить невдало бажали виявити декабристські джерела світогляду критика⁴⁷⁶. Ближче до наукової істини були ті автори, які штучно не "притягували" світоглядні позиції суспільно-політичних антиподів, які мали значні відмінності у поглядах на ряд соціальних проблем. Революціоналізм всіх і вся, характерна ознака колишньої радянської історичної та літературознавчої літератури не сприяла широкому та

⁴⁷³ Белинский В.Г. Соч. Т.2. С. 9–10.

⁴⁷⁴ Оксман Ю.Г. Белинский и политические традиции декабристов // Декабристы в Москве: Сб. ст. М., 1963. С.185.

⁴⁷⁵ Оксман Ю.Г. Значч. праця. С.186.

⁴⁷⁶ Поляков М.Я. Виссарион Белинский: Личность – идеи – эпоха. М., 1960. С.159–160.

повнокровному дослідженню зв'язків декабристів та В.Г.Белінського. Виняток належить дослідженню Г.Ю.Оксмана, в якому виявляється можливі канали інформації В.Г.Белінського про декабристів (І.Д.Бартнеєв, який знав багатьох декабристів, зокрема, В.Ф.Раєвського, В.Д.Сухорукова та ін.)⁴⁷⁷, особисте знайомство критика з декабристами В.Д.Сухоруковим і В.М.Голициним у П'ятигорську⁴⁷⁸. Досить цікаву і сміливу, на наш погляд, думку висловив Г.Ю.Оксман, говорячи про взаємовпливи двох опозиційно налаштованих суспільних діячів. Він твердить, що особисті зустрічі з названими вище декабристами не вплинули на суспільно-політичні погляди В.Г.Белінського. Трапилося протилежне у світогляді В.Г.Белінського, котрий розвивався у цей час “не в порядку засвоєння політичних традицій декабристів, а у наявній боротьбі з ними”⁴⁷⁹.

Таку позицію В.Г.Белінського ми пояснюємо невірноваженістю його характеру. Є безліч документальних свідчень, які переконують, що критик був прихильним до окремої особи або періодичного видання тільки тоді, коли підтримував хороші та дружні стосунки з ними. Коли вони змінювалися на протилежні, тоді В.Г.Белінський завжди акцентував увагу на певних негативних рисах особистості чи періодичного видання.

Основою вивчення проблеми “Декабристи і В.Г.Белінський” є безпосередні критико-літературні праці, його листи, де він описує свої знайомства з декабристами, зафіксовані спогади сучасників критика про його ставлення до “споборників святої волі”. Наприклад, В.Г.Белінський відгукувався про літературні праці О.О.Бестужева-Марлінського, Ф.М.Глінки та ін. Заслуговує уваги думка В.Г.Белінського про публіцистичну працю колишнього члена ранніх декабристських організацій та колишнього генерала М.Ф.Орлова “Капітуляція Парижу”. Вона була опублікована в альманасі “Утренняя звезда”, поряд з іншими і “перевершила посередні”⁴⁸⁰ літературні праці інших авторів часопису.

Позитивно критик оцінив літературно-критичні огляди О.О.Бестужева-Марлінського, видрукувані у “Полярной звезде”. Він наголосив, що декабрист-письменник “був першим, хто сказав у нашій літературі багато нового, так що всі, хто писав пізніше в “Телеграфі”,

⁴⁷⁷ Оксман Ю.Г. Знач. праця. С.202–203.

⁴⁷⁸ Там само. С.205, 206, 207.

⁴⁷⁹ Там само. С.206.

⁴⁸⁰ Белинский В.Г. Русская литература в 1842 году // Белинский В.Г. Полн. собр. соч. М., 1955. Т.6. С.638.

було повтором вже сказанного, ним в його літературних оглядах⁴⁸¹. Характерно, що назву декабристського альманаху “Полярная звезда” В.Г.Белінський ніколи не називав, замінюючи її назву на нічим не зобов’язані слова “відомий тоді альманах”, або на “знаменитий того часу альманах”⁴⁸².

Звичайно, було б помилковим переконувати Вас у тому, що “неістовий Віссаріон” тільки завжди позитивно характеризував літературні праці декабристів-літераторів. Так, у 1835 р. при допомозі О.С.Пушкіна без імені автора була надрукована містерія В.К.Кюхельбекера “Іжорський”. В.Г.Белінський негативно поставився до неї, як твору, який не відповідає тим нормам та прийомам літературного мистецтва, які сповідував критик. Містерія В.К.Кюхельбекера, як пише радянський декабристознавець Ю.Г.Оксман була “засуджена... Белінським з тією ж прямою і принциповістю, з якою він відкинув повісті Марлінського і лірику Ф.Глинки... Критик вважав, що ореол політичного мученика не дає підстав на скидку нікому – навіть письменникам-декабристам”⁴⁸³.

Кілька фрагментарних згадувань про декабристів В.Г.Белінський залишив нам у своїх листах. Так, 14 серпня 1837 року він писав К.С.Аксакову з П’ятигорська: “Тут познайомився з дуже цікавою людиною – козаком Сухоруковим. Але про все це поговоримо при зустрічі”⁴⁸⁴. Ось практично зібрано все про декабристів, що залишив нам В.Г.Белінський. Цей матеріал свідчить, що цільної картини про рух декабристів критик, напевно, не мав. Його більше цікавила літературна діяльність декабристів-літераторів, про яких він відгукувався неоднозначно. В.Г.Белінський будучи непримиренним до своїх попередників, не міг бути духовним наступником декабристів. Це йому не дозволяла зробити ні соціальна належність В.Г.Белінського до іншого суспільного прошарку, ні відсутність толерантного ставлення до своїх попередників, ні наявність уміння спокійно і виважено сприймати думки та вчинки інших діячів. Наведені оцінки В.Г.Белінського про декабристів та фрагментарні висновки дослідників переконують у необхідності подальших пошуків матеріалів, систематизації та спокійного осмислення того, що ми маємо і створення дослідження з проблеми “декабристи і В.Г.Белінський”.

⁴⁸¹ Белинский В.Г. Полн. собр. соч. М., 1954. Т.6. С.35.

⁴⁸² Там само. Т.9. С.687; Т.10. С.283.

⁴⁸³ Оксман Ю.Г. Знач. прая. С.195.

⁴⁸⁴ Белинский В.Г. Полн. собр. соч. М., 1956. Т.11. С.159.

Слідом за В.Г.Белінським О.І.Герцен також згадував, що "Розповіді про пожежу Москви, про Бородинську битву, про Березину, про взяття Парижа були моєю колисковою піснею"⁴⁸⁵. Значною подією у житті Олександра Герцена стало знайомство з далеким родичем Миколою Огарьовим. Їх юнацька клятва на Воробйових горах в Москві пожертвувати "життям за вибрану ... боротьбу" поєднає їхнє навчання в Московському університеті, а потім і життя за кордоном.

Повідомлення про повстання декабристів, а згодом страта п'ятьох із них шокувало друзів. О.І.Герцен у "Былом и думах" розмірковував про причини формування революційного переконання, визнає вплив подій 1825 р. «Розповіді про повстання, про суд, страх у Москві сильно вразили мене, – згадував О.І.Герцен, – мені відкрився новий світ, який дедалі більше й більше зосереджував мою увагу на моральне моє існування; не знаю, як це трапилось, але , мало розуміючи або дуже туманно, в чому справа, я відчував, що я не з тієї сторони, з якої картеч і перемога, тюрма і ланцюги. Страта Пестеля і його товаришів остаточно розбудила сон моєї душі».

У "Былом и думах" – головній праці О.І.Герцена – не знайдемо цільної концепції руху декабристів. Спогади про них короткі й неповні, межуються з побутовими розповідями. Спробуємо все таки визначити головні сюжети, яких торкався Іскандер. Найбільш повно він описує історію руху декабристів у 3 розділі. "Смерть Олександра І і 14 грудня...". Описує О.І.Герцен своє враження від зовнішнього вигляду імператора Олександра І. Порівнюючи Миколу І з "медузою з вусами", письменник віддає перевагу першому, після чого фрагментарно пише: "На другий день увечері був у нас жандармський генерал граф Комаровський; він розповів про каре на Ісааківській площі, про конногвардійську атаку, про смерть графа Милорадовича"⁴⁸⁶.

О.І.Герцен звернувся до характеристики імператора Миколи І. Він, зокрема, підкреслює, що царя "ненавиділи за холодну жорстокість, за дрібне педантство, за злопам'ятність"⁴⁸⁷. Страх виявити знайомство або показати дружні стосунки з політичними злочинцями, що запанував у вищому суспільстві був ініційований Миколою І. Письменник підкреслює, що "ніхто (крім дружини) не мав права демонструвати співчуття; сказати тепле слово про рідних, про друзів, які ще вчора тиснули руку, але які за ніч були заарештовані.

⁴⁸⁵ Герцен А.И. Сочинения: В 4-х т. М., 1988. Т.1. Былое и думы. Ч.1–3. С.36.

⁴⁸⁶ Там само. С.68.

⁴⁸⁷ Там само. С.69.

Навпаки, з'явилися дикі фанатики рабства, одні із підлості, а інші гірше – безкорисно"⁴⁸⁸.

Зупиняється публіцист і на громадському вчинку дружин декабристів. Він не деталізує свою розповідь про них, не висловлює своє бачення їхнього вчинку. Відчувається, що цей аспект дореволюційного декабристознавства ним почутий від свідків цих подій і записується з пам'яті. Важливою характерною рисою вчинку дружин декабристів-засланців було те, що вони не посоромилися і не злякалися ні царя, ні осуду вищого російського суспільства, яке всіляко намагалось догодити Миколі І. Ті з дружин засланців, які наважилися поїхати за ними, позбавлялися громадянських прав, "кидали багатство, суспільне положення і їхали на ціле життя неволі". Сестрам засуджених не дозволялося їхати, але серед них були такі, хто на знак протесту проти несправедливого вироку залишали царський двір, виїжджали за кордон. Письменник справедливо називає таких "ізгоїв" вищого світу "нешчасними", яким мало хто співчував"⁴⁸⁹.

Докладно письменник зупинився на вчинку молодой французьки Камілі Петрівни Ле-Дантю, яка добилася аудієнції у Миколи І й переконала його у своїй доцільності поїхати за "одним з енергійних змовників". Імператор суворо попередив її, що "коли дружини, які поїхалі з вірності за своїми чоловіками, заслуговують на певне полегшення, то вона не має на це а ні найменшого права, свідомо одружуючись із злочинцем"⁴⁹⁰. О.І.Герцен досить правдиво описує обстановку, в якій довелося Камілі проживати перш ніж "прийшов дозвіл на їхнє вінчання".

О.І.Герцен, збираючи свідчення близьких та рідних декабристів, узагальнює їх, інколи висловлює власні думки з окремих аспектів теми. Це вперше зроблені оригінальні висновки, які йшли в розріз з офіційною історичною наукою. Вони переконують читача, що інтерес письменника до декабристів був постійний. З таким же постійним інтересом до декабристів ставився й М.П.Огарьов. Його і О.І.Герцена інтерес проектувався на глибоке вивчення літературної діяльності декабристів-письменників, зокрема, К.Ф.Рилєєва.

Глибокому усвідомленню ідей та практичної діяльності декабристів сприяла особиста зустріч з деякими звільненими із заслання декабристами та листування з ними. Так, у червні 1861 р.

⁴⁸⁸ Герцен А.И. Указ. соч. С.70.

⁴⁸⁹ Герцен А.И. Указ. соч. С.70.

⁴⁹⁰ Там само. С.71.

О.І.Герцен зустрівся в Парижі з декабристом С.Г.Волконським. Згодом у "Листі майбутнього друга" він запише: "1861 р. ... я знову відчув себе молодим студентом. Старик, величавий старик, років вісімдесяти, з довгою срібною бородою і білим волоссям, що спадає до плечей, розповідав мені про ті часи, про своїх, про Пестеля, про каземати, про каторгу, куди він пішов молодим, блискучим і звідки тільки-но повернувся сивим, старим, ще більш блискучим, але уже іншим світлом... Я слухав, слухав його – і, коли він закінчив, хотів у нього просити «напутственного благословения» в життя, забувши, що воно вже минуло..."⁴⁹¹.

Після смерті С.Г.Волконського О.І.Герцен на сторінках газети "Колокол" надрукував 15 січня 1866 р. некролог, написаний П.В.Долгоруковим, додавши власних кілька рядків: "Дивний кряж людей... Звідки XVIII сторіччя брало творчу силу на створення гігантів скрізь, у всьому, від Ніагари і Амазонської річки до Волги і Дону... Що за бійці, що за характери, що за люди!"⁴⁹².

Не менш тісні контакти з декабристами підтримував М.П.Огарьов. Ще у 1838 р. він зустрічався з декабристами на Кавказі, написав С.Г.Волконському листа 8 чи 9 червня 1861 р. В ньому він, зокрема, писав: "... коли жити залишається недовго і справ так багато, що необхідно якомога швидше збирати і напружувати всі сили, щоб встигнути що-небудь зробити. Тим ціннішим є приростання сили, яка вносить в наше життя відчуття зв'язку з вами, відчуття традицій російської свободи, яке передане від вас і бережно зберігається з релігійним благоговінням"⁴⁹³.

М.П.Огарьов зізнається, що діяльність П.І.Пестеля йому "відома тільки із смутних уривків, згаданих Слідчою комісією"⁴⁹⁴. Він констатує, що залишається вірним традиції ідеолога Південного товариства і прохає декабриста прислати деякі матеріали про П.І.Пестеля, про "Русскую правду" і Південне товариство. О.І.Герцен і М.П.Огарьов активно збирали свідчення про декабристів, пропагували їх ідеї, протистояли оманливій офіційній історичній науці, наголошували на необхідності написати об'єктивну історію руху декабристів.

О.І.Герцен – один з перших публіцистів, який звернувся до глибокого вивчення досвіду революційної боротьби в Росії. Його зацікавили "батьки", як назвав він декабристів у праці "О развитии

⁴⁹¹ Литературное наследство. М., 1956. Т.63. С.102–103.

⁴⁹² Литературное наследство. С.103.

⁴⁹³ Там само. С.106.

⁴⁹⁴ Там само.

революционных идей в России", написаний у 1850 р. і через рік опублікований. У цьому дослідженні розгортається цілісне полотно історії Росії з найдавніших часів до середини XIX ст., в якому виділений спеціальний четвертий розділ "1812–1825", присвячений суспільно-політичному рухові після російсько-французької (Вітчизняної) війни 1812 р. і до розгрому повстання "споборників святої волі"⁴⁹⁵.

Досліджуючи причини виникнення таємних організацій, О.І.Герцен звертає увагу на 1812 р. як важливий водорозділ в історії Російської імперії, у формуванні самосвідомості російського суспільства. Селяни, які на своїх плечах винесли весь тягар Вітчизняної війни 1812 р., повернулися до власних домівок, до своїх сох, до свого рабства. Ніщо не змінилося у житті селянина. Навпаки, Олександр I підготував їм у "нагороду страхітливий проєкт військових поселень"⁴⁹⁶. Уряд не розв'язав жодного життєво важливого питання для країни, оскільки в ньому превалювали люди похилого віку, "покірливі неукі", уряд, від якого не можна було чекати "справжньої свободи для народу".

Увагою була обійдена й армія. Серед гвардійських та артилерійських офіцерів після війни 1812–1814 рр. з'являються люди з прогресивними поглядами і активною суспільною позицією, з почуттям честі і особистої гідності. Саме вони створили "велике таємне товариство". "Це товариство повинно було зайнятися політичним вихованням молодого покоління, розповсюдженням ідеї свободи і уважно вивчити складне питання радикальної і повної реформи управління в Росії"⁴⁹⁷. Це був час, коли "палкі молоді люди" поклялися боротися за прогресивний розвиток країни, проти Олександра I, який очолив реакційні сили в Росії та за кордоном, що виступили на захист монархічного правління.

О.І.Герцен був правий, коли твердив, що в Росії склалася "революційна опозиція" урядові Олександра I, котра відбивала почуття, сформовані під впливом військових дій 1812–1814 рр. Велика роль у цьому належить російській літературі – "єдиній трибуні, з висоти якої можна було почути крик народного невдоволення і своєї совісті"⁴⁹⁸.

⁴⁹⁵ Герцен А.И. Собрание сочинений : В 30-ти т. М., 1956. Т.7. С.137–258.

⁴⁹⁶ Там само. С.194.

⁴⁹⁷ Огарев Н.П. В память людям 14 декабря // Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения: В 2-х т. М., 1952. Т.1. С.783.

⁴⁹⁸ Герцен А.И. Собрание сочинений. Т.7. С.198.

Досить точно Іскандер визначає рівень політичних вимог членів таємних товариств. Спочатку – це ліберали "в англійському розумінні", які через очищення й радикалізм стали на республіканські позиції. Потрібно відзначити, що О.І.Герцен припускається перебільшення стверджуючи, що: "Керівники Південного товариства мали на меті республіканську федерацію слов'ян, вони готували революційну диктатуру, яка мала утвердити республіканські форми"⁴⁹⁹. Якщо вже говорити про слов'янську федерацію, то це одна із найважливіших політичних вимог членів Товариства з'єднаних слов'ян, а не лідерів Південного товариства⁵⁰⁰.

О.І.Герцен розглядає один із важливих аспектів руху декабристів – ставлення селян до землі. Він вважає, що П.І.Пестель був цілком правий, що "проголошення республіки ні до чого не призведе, якщо не втягнути в революцію поземельну власність"⁵⁰¹. Розв'язання цього питання було дуже важливим, оскільки, по-перше, селяни не мислили свого звільнення без землі, по-друге, щоб "залучити народ до участі у революції"⁵⁰². Проте, на думку О.І.Герцена, "... Пестель помилявся: ні друзі його не могли підготувати соціальну революцію, ні народ діяти у спільній справі з дворянством"⁵⁰³.

На превеликий жаль, О.І.Герцен інших питань у цій праці практично не торкався. Повстання 14 грудня 1825 р., наприклад, він розглядав тільки, як важливу "фазу нашого політичного виховання". Ні діяльність таємних організацій, ні теоретичні розробки програмних документів лідерами декабристів не мали такого виняткового впливу на суспільство, вважав він як "саме повстання, героїчна поведінка змовників на майдані, на суді, у кайданах перед лицем імператора Миколи, в сибірських копальнях"⁵⁰⁴.

О.І.Герцен проаналізував причини поразки повстання декабристів. Він неодноразово наголошував, що «народ не з ними, або принаймні, що він зовсім чужий; якщо він і незадоволений, то зовсім не тим, чим вони незадоволені». В іншому місці своєї праці

⁴⁹⁹ Там само. С.199.

⁵⁰⁰ Див.: Казьмирчук Г., Сілкін А. Концепції майбутнього державного устрою України в програмних документах декабристів // Розбудова держави. 1994. №2. С.43–45.

⁵⁰¹ Герцен А.И. Указ. соч. С.199.

⁵⁰² Там само. С.200.

⁵⁰³ Там само.

⁵⁰⁴ Там само.

Іскандер ще конкретніше наголошує на причині поразки повстання: "народ залишився безучасним глядачем 14 грудня"... "У день повстання на Ісаакіївській площі і в середині другої армії змовникам не хватало саме народу" (Ось джерело ленінського визначення "декабристам не вистачало народу"). Ці висновки О.І.Герцена підтримав М.П.Огарьов, який писав, що "внутрішня причина поразки 14 грудня в ізольованості руху від народу".

О.І.Герцен і М.П.Огарьов, розглядаючи роль народних мас у революційних подіях, звернули увагу на небажання декабристів обпертися на силу народу: "Де ж сила? Сила в об'єднанні з народом!" – писали лондонські політичні емігранти. Цим і відрізняється погляд О.І.Герцена і М.П.Огарьова на роль народу від декабристської концепції народу⁵⁰⁵.

До нових "творів революційної пропаганди", за свідченням агентів III відділення Й.І.В. канцелярії, відноситься "В пам'ять людям 14 декабра 1825" , написане М.П.Огарьовим приблизно у 1869 р. Ця невеличка стаття Миколи Платоновича Огарьова, за визначенням О.І.Герцена, досить послідовно розкриває думку М.П.Огарьова про важливу рису діяльності декабристів – "висловити свою думку всенародно, показати приклад, одно слово – почати"⁵⁰⁶.

Праця написана просто й дохідливо, як будь-який пропагандистський матеріал, в якому дуже багато вільного викладу. У "Справі людей 14 грудня 1825 року" М.П.Огарьов подає короткі, але досить точні характеристики діяльності П.І.Пестеля і К.Ф.Рилєєва, опис повстання 14 грудня 1825 р., суд над декабристами. Характеризуючи "Русскую правду" П.І.Пестеля, М.П.Огарьов наголошує, що в ній "один із великих діячів того часу" висловив дві думки: про необхідність "знищення монархічного уряду і заміни його урядом, обраним всім народом, і знищення всіх станів і заміну їх єдиним народом"⁵⁰⁷. Ці думки закладені в "Русской правде" – проєкті російської республіки – на жаль, спаленої, чи закопаної у землю, чи знищеної урядом, мали виняткове значення для подальшої історії Росії.

Не меншого розголосу отримала праця М.П.Огарьова «Разбор книги Корфа». Її зміст був направлений на викриття інсинуацій статс-секретаря Миколи І, який у своїй праці переконував читачів, що

⁵⁰⁵ Курскова Г.Ю. Декабристская концепция народа и ее оценка шестидесятниками: Автореф. дис... канд. ист. наук. М., 1986. 16 с.

⁵⁰⁶ Огарев Н.П. Указ. соч. Т.І. С.788.

⁵⁰⁷ Там само. С.783.

декабристи – це злочинці. Вперше праця М.П.Огарьова була надрукована у збірнику “14 декабря и император Николай” у 1858 році в Лондоні. До нього додали праці О.І.Герцена, а також деякі матеріали з історії руху декабристів. Випускаючи це видання, О.І.Герцен та М.П.Огарьов ставили перед собою завдання протиставити цей збірник брехливій корфовській книзі про декабристів, розповсюдити його в Росії. Він був літографований групою Зайчневського – Аргиропуло у 1859 р. і мав розповсюдження у Москві, Казані та інших студентських центрах Росії⁵⁰⁸.

Лист М.П.Огарьова до князя Сергія Волконського 8 чи 9 червня 1861 р. свідчить про постійні контакти М.П.Огарьова і О.І.Герцена з декабристами. Він проливає світло на те, що М.П.Огарьов виявив бажання стати істориком Південного товариства, він цікавився програмним документом “Русской правдой” П.І.Пестеля, сподівався отримати від С.Г.Волконського деякі матеріали. “Якщо ви можете прислати мені які-небудь дані про Пестеля, про Руську правду і Південне товариство – пришліть”⁵⁰⁹. Це прохання, висловлене вже після того, як М.П.Огарьов написав розгромний огляд книги М.А.Корфа про Миколу I, опублікував “Русскую потаенную литературу XIX столетия”, свої спогади про зустріч на Кавказі з декабристами під назвою “Кавказские воды” (“Полярная звезда за 1861 г.”) тощо.

Слід було б більше приділити уваги історіографічному доробку М.П.Огарьова про декабристів. У всесвідній історіографії склалася незрозуміла традиція широко висвітлювати діяльність О.І.Герцена і тільки побіжно згадувати про праці М.П.Огарьова - визначного теоретика з селянського питання кінця 60-х – першої половини 70-х років XIX ст. Для цього необхідно крім всього залучати й інші джерелознавчі матеріали, зокрема, спогади дружини М.П.Огарьова Н.О.Тучкової-Огарьової⁵¹⁰ та інших сучасників Іскандера і М.П.Огарьова.

Отже, у 30–60-х роках XIX ст. В.Г.Белінський, О.І.Герцен, М.П.Огарьов та інші революційні демократи, вивчаючи наявні документальні матеріали і спеціальну літературу про декабристів, зуміли поставити своє палке слово на захист ідейних переконань та практичної діяльності споборників правди, наголосивши на тому, що вони хотіли революційним шляхом перебудувати суспільство.

⁵⁰⁸ Вульфсон Г.Н. Глашатай свободы: Страницы из жизни Афанасия Прокофьевича Шапова. Казань, 1984. С.55.

⁵⁰⁹ Литературное наследство. Т.63. С.106.

⁵¹⁰ Тучкова-Огарева Н.А. Воспоминания. Л., 1929. С.197.

О.І.Герцен і його однодумець М.П.Огарьов у дореволюційному декабристознавстві започаткували революційну концепцію руху декабристів. Ми не повторюємо широко відоме визначення "революційна легенда", оскільки це визначення не відповідає дійсності. Справді, О.І.Герцен та М.П.Огарьов зуміли узагальнити набутий досвід і знання про декабристів і створили революційну концепцію цієї проблеми. Цей науково-публіцистичний напрямок дореволюційного декабристознавства був підтриманий представниками суспільно-політичної думки пізніших років, зокрема, М.О.Бакуніним та Г.В.Плехановим.

Публіцистичні дослідження та літературні праці революціонерів-демократів цих років яскраво підтверджують думку про те, що О.І.Герцен та М.П.Огарьов, продовжуючи опозиційну діяльність декабристів, звертаючись до їх досвіду та теоретичних наробок, боролися з царизмом за втілення в життя завдань, визначених "апостолами правди".

Актуальним завданням сучасного декабристознавства є дослідження проблем, визначених ще О.І.Герценом і М.П.Огарьовим, вплив ідей декабристів на формування революційного світогляду революціонерів-демократів, О.І.Герцен та М.П.Огарьов – історики руху декабристів, О.І.Герцен і М.П.Огарьов – видавці творів декабристів тощо.

РОЗДІЛ XII.

РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО РУХ ДЕКАБРИСТІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Друга половина XIX ст. – епохальна віха в історії народів Росії. Визначні реформи 1856–1874 рр. позитивно вплинули на розвиток економіки, суспільства, культури, зокрема, на історичну науку. Скасування кріпосного права привернуло увагу дослідників до важливих соціальних питань, над розв'язанням яких билися декабристи, у тому числі до аграрного. Революція 1905–1907 рр. створила сприятливі умови для виявлення й дослідження архівних матеріалів про діяльність декабристів, значно збагатила декабристознавство новими документами, розширила коло дослідників, яким влада дозволила користуватися раніш забороненими фондами, зокрема, слідчими справами та програмними документами декабристів.

У наукове життя вступило нове покоління вчених, а також нова генерація суспільно-політичних та революційних діячів, котрі з великим інтересом зверталися до вивчення теоретичної спадщини і практичної діяльності дворянських революціонерів. Народники, виховані на ідеях О.І.Герцена, В.Г.Белінського, обстоювали своє бачення реалізації декабристських ідеалів, у першу чергу доцільність скасування кріпосного права і повалення самодержавства.

Вивчення руху декабристів у цей час мало свої властиві особливості. Якщо у 30–50-х роках у суспільній та історичній думці переважали оцінки О.І.Герцена, М.П.Огарьова, В.Г.Белінського, (як висловлювання однаків) – репризентантів революційного бачення устремлінь декабристів, то суспільно-політичні діячі другої половини XIX – початку XX ст. переосмислювали думки своїх попередників, розвивали, конкретизували і робили практичні спроби реалізувати їх. У цей час формуються окремі школи і напрямки у вивченні руху декабристів. Професіональні вчені зосереджуються у Російській академії наук та в університетах, зокрема, у Імператорському університеті св. Володимира, де формується українська школа декабристознавців, біля витоків якої стояв М.В.Довнар-Запольський. У російському суспільстві складається революційно-демократичне бачення ролі й місця декабристів у суспільно-політичному житті імперії.

Опозиційно налаштовані сили на відміну від представників професійної історичної науки самі не працювали в архівах, не шукали нові матеріали про декабристів, а використовували те, що публікували історики, щоб на основі цих здобутків обґрунтувати правомірність і необхідність боротьби проти існуючої політичної системи. Особливо активно використовували матеріал про декабристів представники народницького і соціалістичного напрямків у суспільній думці.

В сучасних архівах України зберігаються матеріали, які розповідають про ставлення різних прошарків російського суспільства до декабристського руху. Зокрема, студенти Київського університету, прощаючись з прогресивним професором російської історії Платоном Васильовичем Павловим (1823–1895) 14 грудня 1859 р. зібралися на вечір і виголошували вітання. Один з учасників зустрічі студент Леонід Росинський занотував промову Л.М.Заленського, який звернув увагу присутніх на те, що вони зібралися в річницю повстання декабристів 14 грудня, які започаткували прогрес “на Русі”, який голосно заявив про “повноліття” визвольного руху в Росії⁵¹¹. П.В.Павлов народився у дворянській сім’ї у Нижньогородському повіті Нижньогородської губ. Закінчив історико-філологічний факультет Головного педагогічного інституту в Петербурзі. З 1847 р. працював в Університеті св. Володимира на кафедрі російської історії. Знайомий з О.І.Герценом. Був ініціатором створення недільних шкіл у Києві. Його перевели до Санкт-Петербургу⁵¹².

Річниці виступу декабристів святкували й пізніше. Так, 18 грудня 1903 р. члени одеської організації партії есерів організували таємну сходку, “влаштовану в пам’ять декабристів у квартирі літератора ... Олександра Митрофановича Федорова”⁵¹³. Політичну демонстрацію на станції Джанкой Таврійської губернії 14 грудня 1905 р. з дня 80-річчя повстання декабристів організував лікар Павло Рижков. Як свідчать документи на станції зібрався “великий натовп, який з червоними і чорними прапорами з написами: “Загиблим борцям за свободу 14 грудня”, “Борцям за свободу” та ін. пройшов від станції залізної дороги через селище, співаючи революційні пісні...”⁵¹⁴.

⁵¹¹ ЦДІАУ. Ф.442. Оп.810. Спр.185. Арк.245–255.

⁵¹² Марахов Г.І. Т.Г.Швченко в колі сучасників. Словник персоналій. К., 1971. С.91–92; ДАК. Ф.16. Оп.465. Спр.4837. Арк.8–9.

⁵¹³ ЦДІАУ. Ф.268. Оп.1. Спр.121. Арк.244.

⁵¹⁴ Там само. Ф.419. Оп.1. Спр.4415. Арк.1-7.

Спогади про декабристів залишали й рядові учасники народницьких організацій. Зокрема, член “Народної волі” М.Ю.Ашенбреннер, який після закінчення Московського кадетського корпусу служив у військових частинах, які квартирували і в Україні: Аккермані, Миргороді, Катеринославі та ін. Пізніше він підготує й видрукує спогади, у яких запише про свою зустріч з М.І.Муравйовим-Апостолом: “... У Миргороді я мав щастя бачити декабриста Матвія Івановича Муравйова-Апостола. Там я прожив частину осені й зими 1864 року. Л-р К. (Кашинський П.Ф. – авт.) мав невелику, але гарну бібліотеку й любив молодь, яка відповідала йому тим же. Якось я був у лікаря, й він запропонував мені поїхати на літературний вечір з благодійницькою метою до декабриста Матвія Івановича Муравйова-Апостола, який мешкав тоді у своєму маєтку верстах 26 від міста. Я і мій приятель Н. приїхали туди задовго до початку...”⁵¹⁵. Хоч це й не дуже значний фрагмент про зустріч народника з декабристом, але він дає можливість заповнити документально прогалину у життєвій біографії М.І.Муравйова-Апостола, а саме твердити, що він бував у своєму родовому маєтку після амністії у 1856 р., про що раніше не було відомо⁵¹⁶.

У роки західноєвропейських революційних потрясінь 1848–1849 рр. підпоручик, викладач Артилерійського училища у Петербурзі, майбутній теоретик пропагандистського напрямку в народницькому русі Петро Лаврович Лавров (1823–1900) напише вірш “Воспоминания 1825 г.” Епіграфом до нього він візьме рядки з поезії К.Ф.Рилєєва “Не сбылись, мой друг, пророчества пылкой юности моей”. У вірші розповідається про героїв, овіяних славою Бородіно, що прийшли до Сени і душа яких рветься до “нової слави” (“И в молодых взволнованных умах кипела жажда дел...”), про те, як “Русь усталая улыбкой внимала” їм, про те, як цар боявся їх, боявся “впасти”, а тому залізною рукою поховав “прекрасну легенду”. Їх уже немає ! Хто пам’ятає імена? І навіть про “співців загинутих” – злочин. Що ж залишилося?

*.... Слушать вой голодный и унылый журналов,
Да порой на берегах Невы
Искать тех мест, где мысли отвечала*

⁵¹⁵ Ашенбреннер Н.Ю. Военная организация Народной воли и другие воспоминания 1860–1904 гг. М., 1924. С. 22–24, 165.

⁵¹⁶ Іванюк Я.Г. М.І.Муравйов-Апостол і миргородські просвітелі // Тези доповідей і повідомлень Другої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава, 1991. С.15–16.

Вережка...

И грустно мне становится, когда читаю я

*В тиши забытую страницу*⁵¹⁷.

П.Л.Лавров підтримував стосунки з декабристом М.О.Бестужевим, сприяв отриманню грошової допомоги дітьми декабриста В.К.Кюхельбекера, зробив спробу перетворити похорон декабриста В.І.Штейнгейля у політичну демонстрацію, за що попав під прискіпливий нагляд поліції, а історика В.І.Семевському збирати матеріали про декабристів⁵¹⁸.

Вияткове значення для об'єктивного розуміння життя й революційної діяльності декабристів мають положення, розкидані, як бісер, в працях М.Г.Чернишевського та лідерів різних напрямків народницького руху М.О.Бакуніна і П.Л.Лаврова. Михайло Олександрович Бакунін – теоретик бунтарського напрямку в народницькому русі, син маловідомого декабриста Олександра Михайловича Бакуніна (1760–1854). Про свого батька відомий анархіст пізніше написав: “Це була людина великого розуму, дуже освічена, навіть вчений, дуже ліберальний і великий філантроп... З 1817 по 1825 р. він був членом таємного “Північного товариства”... Кілька раз йому пропонували стати головою цього товариства, але він був великим скептиком, а з часом став надто обережний, щоб прийняти цю пропозицію. Це вберегло його від трагічної, але славної долі багатьох його друзів і родичів”⁵¹⁹.

Ми припускаємо думку, що декабрист – батько мав безперечний вплив на Михайла Олександровича, про що свідчить його ставлення до долі селянства, наполеглива боротьба з самодержавством. Великого анархіста, за висловом К.Маркса і Ф.Енгельса, у брошюрі “Романов, Пугачев или Пестель. Народное дело?”⁵²⁰, цікавили шляхи майбутнього розвитку Росії. М.О.Бакунін був глашатаєм еволюційного перетворення вітчизни. Матеріал брошури свідчить, що підготовку й проведення Великої реформи 1861 р. автор пов'язував з діяльністю царя Олександра II. Його турбує питання, а чи не викличе це в Росії революції, “чи не буде” її?⁵²¹.

⁵¹⁷ Володин А., Итенберг Б. Лавров. М., 1981. С.19.

⁵¹⁸ Там само. С.73–74, 104, 112.

⁵¹⁹ Бакунин М.А. История моей жизни // Бакунин М.А. Собрание сочинений и писем. М., 1934. Т.1.

⁵²⁰ У 1917 р. ця праця опублікована під такою назвою: Бакунин М.А. Народное дело. Романов. Пугачев или Пестель? М., 1917. 48 с.

⁵²¹ Бакунин М.А. Народное дело. Романов, Пугачев или Пестель? С.21.

Анлізуючи ситуацію підготовки й проведення реформи, він дійшов висновку, що в імперії склалася сприятлива ситуація, оскільки “революція” діє “руками уряду”, але нерішуче. Династія “шукає порятунку у знищенні, а не у заохоченні прокинувшогося народного життя”⁵²². Це положення йшло у розріз з висновками М.Г.Чернишевського і його близького оточення, які сподівалися, що реформа 1861 р. прискорить селянську революцію. Не сприйняли висновків М.О.Бакуніна й класики марксизму. Вони писали: “Отже, у 1862 р. революція для Бакуніна означає остаточне розорення Росії”⁵²³.

М.О.Бакунін, роздумуючи про хід перетворень у Росії, зокрема, зупиняється на ставленні народу до царя, до дворянства. Він підкреслює, що необхідно Олександру II більш рішуче, спираючись на народні маси, знищувати привілеї панівного класу, сприяти прогресу народів Росії, зокрема, надати Польщі, Білорусії, Україні “повну свободу”⁵²⁴. М.О.Бакунін застерігає царя, що, якщо він відмовиться від рішучих перетворень, то перетвориться у “гольштейн-готторопського імператора петербурзького” і не стане “російським земським царем”⁵²⁵. Половинчаті реформи відкинуть “мирну революцію”, коли не буде пролита кров, і виникнуть умови для “кровопролитної революції” – зла і великого лиха для людства. Це спонукає М.О.Бакуніна співставити можливі шляхи досягнення бажаного прогресу, зв’язавши їх з іменами Романових, Омеляном Пугачовим чи П.І.Пестелем. Він риторично запитує: “Тепер з ким, куди і за ким ми підемо? Куди? – Ми сказали: думається, ні з ким іншим, як з народом. Але за ким? За Романовим, за Пугачовим або, якщо новий Пестель знайдеться, за ним?”⁵²⁶.

Весь матеріал брошури М.О.Бакуніна закликає Олександра II йти за народом, якому автор радить очолити в Росії прогресивні перетворення. Народник віддавав перевагу мирним перетворенням на протигагу революційним смутам. Ось чому він не підтримував тих напрямків вирішення соціальних проблем, які уособлювали “самозванець-цар” О.Пугачов або “диктатор” П.Пестель, оскільки “криваві революції” не тільки не розв’язували селянських потреб, але

⁵²² Там само.

⁵²³ Маркс К., Энгельс Ф. Альянс социалистической демократии и международное товарищество рабочих // Соч. 2-е изд. Т.18. С.435.

⁵²⁴ Бакунин М.А. Знач.праця. С.42.

⁵²⁵ Там само. С.44.

⁵²⁶ Там само. С.45.

й принесли б небачені жертви й бідування тим, задля кого їх проводили. Революції не були “чиспоплотними” і ніколи не сприяли “повному досягненню тієї мети, задля якої вони проводилися”⁵²⁷.

Ці роздуми М.О.Бакуніна на сподобалися К.Марксу і Ф.Енгельсу. Вони затаврували “лібералів” О.І.Герцена і М.О.Бакуніна за те, що вони розв’язання завдань соціальної демократії пов’язували з іменем Олександра II. “Наївна довіра” М.О.Бакуніна була не належним чином оцінена його сучасниками* і йому не залишилося нічого іншого, як “кинутися” до всеруйнуючої “анархії”⁵²⁸.

Ще один, не менш відомий народник, який згодом стане активним членом “Петербурзького Союзу боротьби за визволення робітничого класу” Лев Григорович Дейч (1855– 1941) відчув вплив ідей декабристів і того середовища, де проживали вони, на формування свого світогляду. Він народився у містечку декабристів Тульчині у купецькій сім’ї. Його мати або була сучасницею діяльності дворянських революціонерів, або ж проживала в місті зразу ж після розгрому їх. Л.Г.Дейч згадував пізніше: “розповіді матері про Пестеля... залишили в моїй думці, душі і пам’яті ряд незабутніх вражень і запитань”⁵²⁹.

Отже, аналіз висновків суспільно-політичних діячів другої половини XIX – початку XX сторіччя дозволяє стверджувати, що єдиного підходу до діяльності декабристів не було. Одні продовжували розвивати “революційну легенду” про декабристів О.І.Герцена. Інші, як, наприклад, М.О.Бакунін, висловили своє бачення ролі революційного пафосу декабристів, зокрема, вважали, що революційне розв’язання соціальних проблем не є найкращим, що потрібно добиватися покращення життя народу.

Історична думка цих років про декабристів збагатилася новими знаннями, характеризувалася розмаїттям у вивченні їх досвіду, частіше використовувалася з метою пропаганди серед народних мас російського суспільства, збурення їх свідомості, донесення до широких мас відомостей про декабристський рух, ширшим використанням досягнень професіональних істориків, серед яких також не було єдності.

⁵²⁷ Там само. С.20.

* Спочатку схвально до підготовки селянської реформи царем ставився і М.Г.Чернишевський, якого він порівнював з реформатором Петром I (див. Современник. 1858. №2, 4.)

⁵²⁸ Макрс К., Энгельс Ф. Знач. пр. Т.18. С.438.

⁵²⁹ Дейч Л.Г. За полвека. Т.1. Ч.1. М., 1992. С.10–11.

ЛЕКЦІЯ XIII.

РУХ ДЕКАБРИСТІВ У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ

Українські демократи 60–90-х років XIX ст. уважно ставилися до руху декабристів, і, на відміну від сучасних істориків, не розглядали його як суто російський революційний рух⁵³⁰, а як опозицію до всього монархічного державного ладу. Найбільшу цікавість викликають думки **Тараса Григоровича Шевченка (1814–1861)**, який мав безпосередні контакти з декабристами та їх оточенням⁵³¹, співчував засланням-декабристам, відчув ідейний вплив декабристів-літераторів на свою літературну творчість. **Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895)** – пл.емінник декабриста, члена Товариства з'єднаних слов'ян, продовжуючи боротьбу з самодержавством, неодноразово звертався до ідейного спадку декабристів⁵³², щоб вивірити шлях політичного протистояння. **Іван Якович Франко (1856–1916)** – філософськи осмислював літературні надбання своїх попередників, зокрема, К.Ф.Рилєєва та інших письменників – декабристів, вплив їх творчості на розвиток літературних процесів в Україні⁵³³.

Тарасу Григоровичу Шевченко йшов 12-й рік, коли було розгромлене повстання декабристів. Микола I та його приєднані робили все, щоб витравити із суспільної свідомості будь-які відомості про "сподобників святої волі". Можливо припустити, що про них Кобзар вперше дізнався у кінці 30-х – на початку 40-х XIX ст., коли відвідував класи Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Героїчні вчинки декабристів зачарували поета і він до кінця своїх днів завжди їх пам'ятав і пропагував їх героїчну боротьбу.

Великий Кобзар міг знайомився з діяльністю та ідеями декабристів перебуваючи в Академії мистецтв, у якій довгий час працював віце-президентом колишній член Союзу спасіння та Союзу

⁵³⁰ Російські та польські революційні рухи в Україні 20–30 -х років // Історія України. Львів. 1996. С.176.

⁵³¹ Филипович П.П. Шевченко і декабристи. К., 1926. 106 с.; Сергієнко Г.Я. Декабристи і Шевченко К., 1983. 188 с. та ін..

⁵³² Казьмирчук Г.Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М.П.Драгоманова // Вісник Київ. ун-ту. Іст.-філол. науки. К., 1992. Вип.6. С.9–14.

⁵³³ Казьмирчук Г.Д. Суспільно - політичний рух в Росії першої половини XIX ст. у творах І.Я.Франка // Вісник Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство. К., 1988. Вип.30. С. 8–12.

благоденства (член і голова Корінної ради, учасник петербурзької наради 1820 р.) Ф.П.Толстой, слухаючи розповіді членів декабристських сімей та сучасників, що проживали у столиці імперії, зокрема, К.Брюллова, брата декабриста М.С.Луніна М.О.Луніна. Поет, безсумнівно, слухав розповіді про декабристів М.А.Маркевича, особисто знайомого з декабристами В.К.Кюхельбекером, К.Ф.Рилєєвим, О.О.Бестужевим. Пізніше Т.Г.Шевченко познайомився з декабристами, які повернулися до Санкт-Петербургу, наприклад, з В.І.Штейнгейлем. Багато про декабристів поет чув з вуст рідного брата С.Г.Волконського М.Г.Репніна і його племінниці Варвари Миколаївни Репніної. Т.Г.Шевченко не раз бував у м. Яготині – родовому маєтку М.Г.Репніна, зустрічався з іншими декабристами, зокрема, братами Капністами та ін.

Декабристська тема у житті Т.Г.Шевченка є однією з найчутливіших, складних і мало вивчених до наших днів. Якщо у кінці 30-х – на початку 40-х років XIX ст. Т.Г.Шевченко знайомився з “споборниками святої волі”, нагромаджував матеріали про них⁵³⁴, осмислював окремі сюжети руху декабристів у «Тризні», складеній “на пам’ять 9-го листопада 1843 року княжній Варварі Миколаївній Репніні”⁵³⁵.

Цілу низку думок про рух декабристів в цілому і, зокрема, про окремих декабристів Т.Г.Шевченко фіксує у своєму широко відомому “Щоденнику”, який він розпочав вести з 12 червня 1857 р. включно по 13 липня 1858 р. Його “Журнал” не планувався до друку, а тому поет щиро і відкрито фіксував ті події, які відбувалися за його участю⁵³⁶. Поштовхом до його складання, на нашу думку, послужило повідомлення Михайла Лазаревського про звільнення поета із заслання. Поет “зшив із шести листків паперу зошит для подорожнього журналу”.

Ось, якщо пам’ятати епістолярну спадщину Т.Г.Шевченка і В.М.Репніної, як і її лист до свого духівника Шарлю Ейнару⁵³⁷, далеко не повна документальна основа вивчення складної проблеми

* Детальніше про джерела з яких Т.Г.Шевченко знайомився з життям й діяльністю декабристів див.: Сергієнко Г.Я. Декабристи і Шевченко. К., 1988. С.62–63, 65, 66 та ін.

⁵³⁴ Див. Листи Т.Г.Шевченка до М.В.Репніної від 23 і 25 листопада 1843 р., 24 жовтня 1847 р., 25, 26, 27, 28, 29 лютого 1848 р. та ін. // Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 10-ти т. К., 1957. Т.6. С.28–29, 40–41, 46–49, 53–54, 56–57 та ін.

⁵³⁵ Шевченко Т. Тризна // Шевченко Т. Кобзар. К., 1976. С.172–184.

⁵³⁶ Шевченко Т. Дневник (с 12 июня 1857 по 13 июля 1858 года). К., 1963. С.6.

⁵³⁷ Кн. В.Н.Репнина Ш.Эйнару // Русские пропилеи. М., 1916. Т.2. С. 203–221.

“Декабристи і Т.Шевченко”⁵³⁸. Проте, наявна історіографічна література не вичрпує у повній мірі цю складну історико-літературознавчу тему, доцільний подальший пошук конкретних матеріалів про стосунки Кобзаря з декабристами та їхніми ідеями.

Продовжив систематичне вивчення руху декабристів Михайло Петрович Драгоманов – цей “апостол правди і науки”, як назвав його М.І.Павлик, який залишив помітний слід в українській та світовій культурі та в революційній боротьбі народів Росії другої половини ХІХ ст.⁵³⁹. Його нахил до активної творчої діяльності був зумовлений родинною традицією, котра бере свій початок від одного з “апостолів святої волі”, яким був Яків Якович Драгоманов. У своїй біографії М.П.Драгоманов писав: “дядько-офіцер брав участь у таємному товаристві З’єднаних слов’ян”⁵⁴⁰. Цим дядьком нашого видатного співвітчизника і був декабрист Я.Я.Драгоманов. Саме він стояв біля джерел зародження революційної думки в Росії, його діяльність була спрямована на розв’язання проблем соціальної революції: повалення самодержавства, скасування кріпосного права і знищення станів.

М.П.Драгоманов – революційний діяч 60–90-х років^{**}. Він народився у м.Гадячі Полтавської губ. у дрібнопомісній дворянській сім’ї. У 1859–1863 рр. навчався в університеті св. Володимира у Києві. З наступного року працює приват-доцентом цього ж університету, з якого у 1875 р. за політичну діяльність як “неблагонадійного” його було звільнено. У 1876 р. він емігрував за кордон, де продовжив опозиційну діяльність проти царизму. Видає часопис “Громада”, друкує твори О.І.Герцена, Т.Г.Шевченка, Панаса Мирного. Наприкінці 80-х років ХІХ ст. професор Софійського університету. Публіцист у своїй науковій і практичній діяльності активно шукав вірної революційної теорії. Згодом професор Київського інституту народної освіти Й.Ю. Гермайзе писав: “Молодий професор Михайло Драгоманов, що авібрав в себе з родинного оточення ідеали

⁵³⁸ Казьмирчук Г.Д. Висвітлення проблеми «Декабристи і Т.Г.Шевченко» в радянській історіографії (1917 – перша половина 30-х років) // Вісник Київ. ун-ту. Іст.-філол. науки. К., 1991. Вип.8. С.28–33; Його ж. Проблема «Декабристи і Т.Г.Шевченко»: Радянська історіографія. 1917–1990 рр. // Наукові записки з історії України. 36.ст. Кіровоград. 1992. Вип.І. С.40–60 та ін.

⁵³⁹ Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів. 1896. С.3.

⁵⁴⁰ Драгоманов М. Автобіографія. К. 1917. С.3.

^{**} Див.: Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. К., 1971. 234 с.

декабристів, стане остаточно на нову путь будування соціалістичного, покищо в утопічних формах, світогляду на українському ґрунті"⁵⁴¹.

Яків Драгоманов підтримував думку декабриста М.М.Спиридова про те, "що кожний член відповідальний за свою бездіяльність" і "за значну провину карати його негайною смертю", – писав І.І.Горбачевський⁵⁴². Якщо Я.Я.Драгоманова відносили до неактивних діячів декабристської епохи, то Михайла Драгоманова дехто з революційних лідерів пізнішого часу вважав керівником "поміркованого крила українського національно-визвольного руху", національним міщанином⁵⁴³.

Ще й сьогодні питання "М.П.Драгоманов і декабристи" досліджено недостатньо. Спеціальної праці немає й досі, а незначні згадки про ставлення М.П.Драгоманова до дворянських революціонерів розкидані, як бісер, по працях декабристознавців 20–30-х років ХХ ст.⁵⁴⁴ Правда, нами зроблена спроба проаналізувати сприйняття М.П.Драгомановим ідейного спадку декабристів, розвитком ним теоретичних основ соціальної революції, вироблених "апостолами правди"⁵⁴⁵. Є наукове дослідження, присвячене життю й політичній діяльності М.П.Драгоманова, написане відомим істориком й письменником Р.П.Івановою (Іванченко), опубліковане у 70-ті роки, а згодом покладено в основу її роману "Клятва", де також фрагментарно згадується про стосунки племінника з дядьком-декабристом⁵⁴⁶.

Документальною основою нашої лекції є слідча справа декабриста Я.Я.Драгоманова, вперше частково опублікована у 30-ті роки у збірнику досліджень та матеріалів, присвячених виступу дворянських революціонерів, а також свідчення членів таємних декабристських організацій. Серед них – рапорт Комісії військового суду Головнокомандуючому І-ї армії з переказом свідчень Я.Я.Драгоманова, витяг свідчень декабристів перед Слідчою комісією

⁵⁴¹ Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. 1925. Кн.6. С.38.

⁵⁴² Записки і листи декабриста І.І.Горбачевського. 1933. С.46.

⁵⁴³ Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. тв. Т.24. С.140; Там само. С.497; Т.25. С.563 та ін.

⁵⁴⁴ Нечкина М.В. Общество Соединенных славян. М.; Л., 1927. С.44–45, 89, 119; Багалій-Татарінова О. Справа Якова Драгоманова // Декабристи на Україні. К., 1930. Т.2. С.155–159 та ін.

⁵⁴⁵ Казмирчук Г.Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М.П.Драгоманова // Вісник Київ. ун-ту. Іст.-філол. науки. 1992. С.15–19.

⁵⁴⁶ Іванова Р.П. М.П.Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України другої половини ХІХ ст. К., 1971. С.11, 14, 16; Її ж. Клятва. К., 1985.

у і. Могильові. У 1975 р. в черговому XIII томі багатотомного корпусу документів "Восстание декабристов" були опубліковані справи Товариства об'єднаних слов'ян, але слідча справа Я.Я.Драгоманова не була включена в нього. Ряд матеріалів, зокрема, "Правила" і "Клятву" Товариства вміщено у V і XIII томах. До наших днів дійшло 2 списки "Правил", що були опубліковані за радянського часу (П.І.Борисова та П.Ф.Выгодовського-Дунцова). Вони мають певні текстові, але не змістовні відмінності⁵⁴⁷.

Значний фактаж можна почерпнути із праць М.П.Драгоманова, опублікованих як у дореволюційний так і радянський час, зокрема, у таких, як "Історична Польща і великоруська демократія". Певним досягненням радянської драгоманіани була публікація двотомного видання літературно-публіцистичних праць М.П.Драгоманова, де вміщено матеріали, що проливають світло на ставлення автора до проблем декабризму⁵⁴⁸. Проте, це незначна частина його спадщини, яка побачила світ у радянський час. Нагально потрібно у незалежній Україні розпочати видання повного зібрання творів М.П.Драгоманова.

Спробуємо синтезувати висновки М.П.Драгоманова про декабристів, проаналізувати розвиток його теоретичних положень про федеративний устрій членів Товариства об'єднаних слов'ян та оцінки творчої діяльності декабристів-літераторів, життя яких так чи інакше пов'язане з історією України, її культурою.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років в Україні було підготовлено до друку двотомне видання праць М.П.Драгоманова, а рукопис передано до Партвидаву республіки. Проте двотомник так і не побачив світ. Видавництво відмовилося його друкувати, оскільки тематика "не відповідала" його профілю. І тоді рукопис передали до теперішнього Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України, де він зберігається й понині. Сумно, що, відзначаючи 150-річчя від дня народження видатного сина України, в нашій державні не захотіли випустити це видання. А до нього ж входили такі праці М.П.Драгоманова, як "Шевченко, українофілство і соціалізм" (155 сторінок машинописного тексту),

⁵⁴⁷ Борисов 2-й // ВД. М.; Л., 1926. Т.5. С.13–15; Выгодовский П.Ф. Там само. М., 1975. Т.13. С.379–380; Декабристи на Україні. Т.2. С.159–173.

⁵⁴⁸ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. К., 1970. Т.1. С.7, 38, 113 114, 147.

його листи до різних респондентів, відгуки на публікацію "Щоденника" Т.Г.Шевченка⁵⁴⁹ та ін.

У першій чверті XIX ст. в Росії надзвичайно загострилося національне питання. До його розв'язання звертаються кращі люди країни, зокрема, дворянські революціонери, а також члени інших таємних організацій, близьких до декабристських, яких у той час нараховувалося близько десяти у тому числі і "Малоросійське товариство", кероване В.Л.Лукашевичем – переяславським повітовим маршалком, членом Союзу благоденства (1817 чи 1818 р.), яке висунуло ідею боротьби за надання Україні автономії. До злиття у 1825 р. з Південним Товариством об'єднаних слов'ян, як відомо, мало власний статут і програму революційної діяльності, хоча належало до білядекабристських таємних товариств.

У програмних документах обох таємних товариств основною ідеєю було скасування кріпосного права й повалення самодержавства. Сам зайняти землі зручні й, так би мовити, "удобопонятные"⁵⁵⁰.

Зародок федеративної ідеї в історії слов'янства М.П.Драгоманов вбачає у створенні Речі Посполитої у 1569 р., коли до складу цієї держави включили українські, білоруські й литовські землі. Він відзначає, що у цьому об'єднанні існувала нерівність народів, котрі до нього входили. (Україна-Русь, Волинь, Київ і Чернігів, була прямо приєднана до малопольських воєводств без будь-якої цільної обласної або національної автономії та цільного представництва.

Роздумуючи, чому в Польщі, а згодом, після приєднання їх до Росії у 1654 р. Лівобережної України, й Москві не вдалося зберегти федеративний устрій, М.П.Драгоманов дійшов сумного висновку, що справжньої федерації і там, і там не було, а була просто асиміляція народу України. М.П.Драгоманов не тільки констатує факт існування федеративних держав, але й теоретично розвиває положення про ймовірне співіснування народів у цій федерації. Публіцист твердить, що коли панівна нація чинить дискримінацію (як це робили свого часу поляки, а згодом росіяни), то порушуються основи федерації – рівність націй, нав'язування одна одній свого розуміння культурного й соціального устрою. Він виступав проти будь-якого гніту, від кого б

⁵⁴⁹ Драгоманов М.П. Письма Ч. К. А.И.Герцену. Из бумаг редакции "Колокола" // ИР НБ ім. В.І.Вернадського. Ф.І. Спр.44054. Арк.3.

⁵⁵⁰ Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. Б.г. и м. изд. С.14.

той не виходив. Порушення рівності між народами, культурологічний примус, на його думку, зводить нанівець федеративний устрій.

Розвиток федеративної ідеї і гніт панівної нації чи то польської, чи російської несумісні, бо призводить до виникнення відцентрових сил, що хочуть звільнитися з-під диктату і від Москви, і від Польщі. Такі сили, на думку М.П.Драгоманова, зародилися вже у першій чверті XIX ст. Вони виступили не тільки за рівність народів, але й за повалення самодержавства і кріпосного права. Але навіть передові представники панівної нації не змогли помітити цих відцентрових сил, оскільки навіть не уявляли, що можна розв'язати важливі соціально-економічні питання поза державою і аристократією.

Зупиняється М.П.Драгоманов і на зародженні таємних товариств, зумовлених розвитком політичних і соціальних проблем, розв'язання яких можливе тільки революційним шляхом. Виникає Патріотичне польське товариство серед поляків, а Південне – серед росіян. Поряд існують інші таємні організації. До них належить Товариство об'єднаних слов'ян в Україні, члени якого були переважно вихідці з України. Саме М.П.Драгоманов чітко вказав на відмінність між цими товариствами. Польське патріотичне товариство, що виникло в середовищі пригніченої польської нації, на перше місце ставило питання національно-політичні, а в Південному товаристві, яке репрезентувало панівну націю росіян, переважали питання політико-соціальні.

М.П.Драгоманов одним із перших звернув увагу на безперервність розвитку федеративно-демократичного руху в Україні, біля витоків якого стояли члени Товариства об'єднаних слов'ян. Звертаючись до видавця «Колокола», М.П.Драгоманов пише: «Ідеї Костомаровського гуртка безперечно становлять ланку, що з'єднує прагнення Товариства об'єднаних слов'ян, яке виникло в Київській губернії у 1823-25 рр., з принципами «українофілів» і «хлопоманів» 60-х років та українських федералістів-соціалістів нашого часу».

Прочитавши зазначений фрагмент із «Записок невідомого» про мету й правила Товариства з'єднаних слов'ян, вчений беззастережно приєднується до них. Наведені положення не відповідають пунктам «Правил» Товариства з'єднаних слов'ян, оскільки були написані значно пізніше, ніж рівень розвитку федеративної ідеї 50–60-х років XIX ст.

Зазначимо, що ми маємо два списки «Правил»: один опублікований у слідчій справі декабриста П.І.Борисова, а другий – у П.Ф.Вигодовського-Дунцова. Зіставивши 15–17-ті пункти «Правил», де викладається структура майбутньої держави, приходимо до

висновку, що вони близькі за змістом. У них немає ідеї федеративного устрою, а є тільки заклик «з'єднатися з твоїми братами, від яких неосвіченість батьків твоїх тебе відлучила».

У списку «Правил», що належали фундаторові Товариства об'єднаних слов'ян, записано, що "метою їх є об'єднання слов'янських племен в одну республіку" і далі "з'єднати всі слов'янські покоління федеративним союзом, в центрі союзу збудувати місто, де б мешкали депутати від слов'янських народів і головне управління, а на берегах морів заснувати торгові центри"⁵⁵¹. Але ці матеріали зберігалися в архівах Росії і М.П.Драгоманов про них не знав.

Процитуємо положення, які виклав М.П.Драгоманов, котрі, безперечно лягли в основу його теоретичних узагальнень: "Товариство мало головною метою визволення всіх Слов'янських племен від свавілля: знищення існуючої між деякими з них національної ненависті й об'єднання всіх належних їм земель федеративним союзом..."⁵⁵².

Зіставлення положень, взятих ним із різних першоджерел, дозволяє зробити такі висновки: 1. М.П.Драгоманов користувався тільки щойно опублікованими "Записками невідомого", написаними дійсно "невідомим" до цього часу декабристом. Йому не були відомі "Правила" і "Клятва" Товариства об'єднаних слов'ян. 2. Видатний український вчений трансформував федералістичні ідеї слов'ян, надав їм більшої чіткості й послідовності. 3. Члени Товариства об'єднаних слов'ян не виділяли української нації у самостійну, а тому у їхніх програмних документах "не видно й сліду національної української самосвідомості"⁵⁵³. 4. Визначаючи причини цього, М.П.Драгоманов звертає увагу на "виховання в період торжества станової віддірванності дворянства на Україні від маси населення й змішання понять про державну й націю"⁵⁵⁴.

До сьогодні у нашій декабристознавчій літературі так ніхто й не звернув увагу на те, як М.П.Драгоманов вивчав причини "слабості" й "трагізму" загибелі Товариства об'єднаних слов'ян, які не зуміли "пустити коріння в масу навколишнього населення", не використали "вільнолюбивих традицій українського народу". Члени товариства не мали почуття української самосвідомості", що зумовило злиття їхньої організації з Південцями, які поділяли "змовницько-централістичні цілі

⁵⁵¹ ЦДАР. Ф.48. Оп.1. Спр.431. Арк.2 зв., 4.

⁵⁵² Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова. С.742.

⁵⁵³ Там само. С.742, 743.

⁵⁵⁴ Там само. С.743.

й правила"⁵⁵⁵. Власне, на думку М.П.Драгоманова, це об'єднання й призвело до того, що ідеї Товариства об'єднаних слов'ян "майже зовсім безплідно "загинули для" їх сучасників та найближчих нащадків"⁵⁵⁶.

Говорячи про зародження спадковості ідеї федеративного устрою в українському суспільстві ХІХ ст. публіцист виявляє одну властивість цього процесу, а саме – виникнення серед кирило-мефодіївців "почуття національного зв'язку з оточуючим їх народом і навіть усвідомлення значення прагнення цього народу до свободи"⁵⁵⁷.

Вчений відзначає "пункти зіткнення" двох таємних товариств – "одночасна боротьба із загальним ворогом, тобто з царським самодержавством". Єдність дій приводить керівників Польського патріотичного товариства і Південного товариства до переговорів, які велися "на підставі панівних, чисто державних, тобто вузько-великоросійських понять"⁵⁵⁸, інакше кажучи, за рахунок українського народу та його території. Під час зустрічі С.І.Муравйова-Апостола і Кжижановського перший обстоював збереження "цілісної імперії", хоча й зауважував, що серд росіян є такі, хто "пропонує федеративний устрій"⁵⁵⁹.

Прибічниками федеративного устрою серед декабристів, безперечно, були члени Товариства об'єднаних слов'ян, яке за своїм складом і напрямком діяльності було найбільш демократичним з таємних товариств, але теоретичні засади федеративного устрою детально розробив П.І.Пестель, який переконливо показав як позитивні так і від'ємні риси цієї форми державоустрою⁵⁶⁰. Саме ідею федеративного устрою М.П.Драгоманов узяв із доробку членів Товариства об'єднаних слов'ян. Вони боролися за визволення слов'янських народів, поділяли ідею рівності та братерської любові, створення всеслав'янської федерації⁵⁶¹.

⁵⁵⁵ Там само. С.744.

⁵⁵⁶ Там само.

⁵⁵⁷ Там само.

⁵⁵⁸ Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия . С.53.

⁵⁵⁹ Там само. С.54; Казьмирчук Г.Д., Каревін О.С. Українське національне питання в програмних документах декабристів // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матеріали Респ. науково-теор. конф. К., Запоріжжя, 1991. С.41–42.

⁵⁶⁰ Пестель П.И. Россия есть Государство единное и неразделимое // ВД. М., 1958. Т. VII. С. 126–127.

⁵⁶¹ Драгоманов М.П. Знач. праця. С.54.

Розвиток ліберельних ідей Товариства об'єднаних слов'ян, відзначає М.П.Драгоманов, припиняється розгромом повстання Чернігівського піхотного полку. Реакція уряду після 1825 р. стримували "широкий прогрес українського слов'янофільства і народолюбства", на певний час зупинила і розвиток федеративної ідеї серед передового українського суспільства⁵⁶².

Розглядаючи розвиток української літератури у Росії, М.П.Драгоманов схвально відгукується про твори К.Ф.Рилєєва, який, на його думку, був нашим земляком. Особливо любив М.П.Драгоманов його поему "Войнаровський"⁵⁶³. Зіставляючи ідеї декабристів та інших російських літераторів з думками Т.Г.Шевченка, він приходить до висновку, що українська література постійно будила суспільну думку, ставила перед нею важливі соціальні й політичні проблеми. М.П.Драгоманов пише: "Українська література зачалася, жила і росла під впливом тих самих ідей і потреб, котрі давали життя і російсько-європейській і великоруській літературі"⁵⁶⁴.

До ідей народолюбства, очищення від життєвої скверни, служіння народним інтересам, які були характерні декабристству, звертався також І.Я.Франко. Він справедливо вважав, що творцем історії є народ, який століттями вів боротьбу із своїми гнобителями. Письменник розумів, що інтереси народних мас не завжди збігаються з інтересами представників інших верств населення, невдоволених існуючим суспільним ладом. Так трапилося і в 1825 р., коли була зроблена організована спроба розв'язати соціально-політичні завдання, насамперед, зліквідувати самодержавство і стани, створити умови для розвитку буржуазних свобод.

Іван Франко досить глибоко простежив найважливіші етапи розвитку декабризму в Росії. Він не розкриває причини поразки його виступу, але акцентує увагу на особливості розвитку опозиційного руху в імперії. Співставляючи діяльність декабристів і О.І.Герцена, представника нового покоління борців, І.Я.Франко наголошує на тому, що Іскандер завжди виступав на захист ідей декабристів, друкував їхні спогади, листи, розкривав зміст і характер руху декабристів.

Декабристи завжди перебували у полі зору І.Я.Франка. Важливо відзначити, що їхній виступ проти самодержавства письменник оцінює як революційний. Розкриваючи зміст слова "декабрист", він наголошує на тому, що серед декабристів були

⁵⁶² Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. Т.1. С.147.

⁵⁶³ Там само. С.113, 114.

⁵⁶⁴ Там само. С.143.

прхильники республіки. У літературно-критичній статті "Лев Толстой" І.Я.Франко пише, що великий російський письменник мав намір написати ще й історичну повість "Декабристи", "як продовження "Війни і миру"⁵⁶⁵. Під декабристами, пише Каменярь, у Росії "розуміють... членів таємного товариства, які в грудні 1825 році, після смерті царя Олександра І підняли **невдале революційне повстання**" (виділено нами – авт.)⁵⁶⁶. Письменник, на нашу думку, вірно визначає причину з якої Л.М.Толстой не написав цей твір – це розбіжність світоглядних засад між декабристами і видатним романістом. Перші були виразниками широкої європейської культури і суспільної думки, а Л.М.Толстой – "консервативного націоналізму", а тому з "такими настроями писати про декабристів... було якось незручно"⁵⁶⁷.

У нарисі "Олександр Герцен" Каменярь говорить про його велику громадську, політичну і літературну діяльність: "Він написав просторі трактати: "Розвій революційних ідей у Росії", "Змова 14 грудня 1825 р."⁵⁶⁸. Значення цих праць про декабристів переоцінити важко, оскільки О.І.Герцен, на думку письменника, "хотів познайомити Європу з усім надужиттям російського деспотизму, а рівночасно розбудити публічну опінію (думку. – авт.) та самопізнання в самій Росії"⁵⁶⁹.

Високу оцінку у своїх творах письменник дає К.Ф.Рилєєву – одному з "найкращих синів російського народу"⁵⁷⁰, які зазнавали переслідування з боку царизму за участь у революційному русі. Безперечно, І.Я.Франка більше цікавила літературна діяльність К.Ф.Рилєєва, якій притаманний "романтичний республіканізм"⁵⁷¹. К.Ф.Рилєєв поставлений ним в один ряд з найвизначнішими письменниками Росії: О.С.Пушкіним, М.Ю.Лермонтовим, О.І.Герценом, Ф.М.Достоевським, М.Г.Чернишевським. Декабрист-республіканець, страчений у 1826 р., відкриває список "імен і титулів" в історії новітньої російської літератури⁵⁷².

⁵⁶⁵ Франко І.Я. Твори : У 20-ти т. К., 1955. Т.18. С.42.

⁵⁶⁶ Там само.

⁵⁶⁷ Там само. С.43.

⁵⁶⁸ Франко І.Я. Знач.праця. С.61–62.

⁵⁶⁹ Там само. С.60.

⁵⁷⁰ Там само. Т.16. С.347.

⁵⁷¹ Там само. С.352.

⁵⁷² Там само. Т.18. С.99.

Йому була відома загальна кількість учасників повстання, їх доля після арешту, скільки "найголовніших" декабристів було страчено і заслано до Сибіру. Звернув І.Я.Франко увагу на спробу Південного товариства декабристів та Польського патріотичного товариства домовитися про спільні дії, "подати собі руки на українському ґрунті". Але ця спроба завершилася безрезультатно, оскільки репресії уряду Миколи I припинили переговорний процес⁵⁷³.

Декабристські ідеї займали "вільні хвили Каменяра", який використовував їх для вироблення поглядів на суспільно-політичне життя Європи⁵⁷⁴, та з "хибами суспільного устрою Росії"⁵⁷⁵. З цією метою він також перекладав ліричні твори російських поетів, в яких оспівувався рух декабристів, подвиг їх дружин, які слідом за своїми чоловіками поїхали до Сибіру. Першою із них була княгиня Катерина Іванівна Трубецька. Це їй М.О.Некрасов у 1826 р. присвятив частину поему "Русские женщины", названу її іменем ("Княгиня Трубецька"). Цей твір у 1881 р. переклав І.Я.Франко, надрукувавши у часописі "Світ" за той же рік. А в березні 1914 р. письменник перекладає "Посланіє в Сибір"⁵⁷⁶ – один із перших віршів, присвячених декабристам, написаний О.С.Пушкіним.

Історіографічні висновки І.Я.Франка практично ще не стали предметом спеціального декабрстознавчого дослідження. Наявна література тільки частково акцентувала увагу на ставленні письменника України до декабристського руху⁵⁷⁷. Сьогодення вимагає нагального створення спеціального дослідження.

Таким чином, можна констатувати, що ідея федеративного устрою держави була панівною серед слов'ян, вони не раз своє розуміння необхідності такого устрою. М.П.Драгоманов не тільки розвив її далі, а й звернув увагу на те, що федерація може існувати тільки за рівних прав народів, котрі до неї увійшли. Не менш важливим висновком є те, що за умов існування панівної нації

⁵⁷³ Гербільський Г.Ю., Думанець І.О. Іван Франко про історичну дружбу і революційне єднання російського і українського народів. Львів, 1981. С.12.

⁵⁷⁴ Франко І.Я. Твори: У 2-х т. К., 1955. Т.20. С.149.

⁵⁷⁵ Франко І.Я. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910. С.115.

⁵⁷⁶ Франко І.Я. Твори. Т.14. С.90, 288–310.

⁵⁷⁷ Думанець І.Е. Иван Франко о России и русском общественно-политическом движении в XIX – начале XX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук. Львов, 1974. С.7; Казмирчук Г.Д. Суспільно-політичний рух в Росії першої половини XIX ст. у творах І.Я.Франка // Вісник Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство. 1988. Вип.30. С.9–10 та ін.

порушуються права гноблених, розпочинається гоніння на звичаї і побут народу, знищуються його традиції, а це, в свою чергу, породжує відцентрові сили, спрямованні на розрив федеративного союзу.

Демократизм історіографічної думки І.Я.Франка про декабристів полягає в тому, що письменник розглядаючи шлях перетворення в Росії, який вони сповідували, наголошував на революційному характеру їх діяльності, на республіканських переконаннях К.Ф.Рилєєва. Не менш вагомим висновком Каменяра є й той, що творцем історії виступає народ, а декабристи будучи його складовою частиною, сміливо вступили у протиборство з самодержавством за соціальні перетворення.

РОЗДІЛ XIV.

“СПОБОРНИКИ СВЯТОЇ ВОЛІ“ У ВИСВІТЛЕННІ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Марксистсько-ленінська історіографія руху декабристів започаткована К.Марксом і Ф.Енгельсом у 50–60-х роках XIX ст. у Західній Європі. Основоположники марксизму уважно слідкували за розвитком суспільної думки в Росії, мали безпосередні контакти з російськими революційними діячами, зокрема, з Вірою Засулич, Германом Лопатіним, Миколою Даніельсоном та ін. За кордоном проживали і активно діяли на користь Росії Олександр Герцен, Микола Огарьов (з якими К.Маркс і Ф.Енгельс не підтримували контактів), Михайло Бакунін, а пізніше Георгій Плеханов.

Безпосередні контакти, листування, газета “Колокол” (1857–1867), яку основоположники марксизму оцінювали, як ліберальний орган – ось далеко не повний перелік джерел, з яких марксисты черпали відомості про рух декабристів. Вони не створили окремої і цільної праці про рух декабристів, за винятком доповіді Г.В.Плеханова. К.Маркс, Ф.Енгельс і В.Ленін у своїх працях мимоходом аналізували ті чи інші сторони життя й діяльності дворянських революціонерів, висловили свої думки, які й складають марксистсько-ленінську концепцію руху декабристів.

Характерною властивістю цієї історіографії була її заполітизованість. Звертаючись до історії декабризму, марксисты знайомилися з їх досвідом революційної боротьби, щоб набути досвіду. Марксистсько-ленінську історіографію умовно поділяємо на два напрямки: перший – думки класиків марксизму, людей, які не були професіональними дослідниками. Вони зверталися до руху декабристів з метою пропаганди ідей класової, революційної боротьби, набуття досвіду. Другий напрямок репрезентують історики-професіонали, які успішно працювали в архівних установах, вишукували нові архівні матеріали, осмислювали нові, мало досліджені аспекти руху декабристів, акцентували увагу на революційних сторонах їх діяльності. Поступово вони сприймають висновки В.Леніна про декабристів, підіймають їх до абсолюту, вважають їх теоретичною основою нових досліджень про декабристів.

“Декабристи у марксистській історіографії” – проблема новітнього декабристознавства, яку вперше поставив в історіографічній науці П.Парадизов. У своїй праці він виділив спеціальний розділ, в якому аналізує дослідження М.М.Покровського

(1868–1932) про декабристів як такі, що були написані з марксистських позицій⁵⁷⁸. Після Жовтневого 1917 року перевороту у Росії до аналізу ленінських думок про декабристів звернулися радянські історики напередодні святкування 100-річного ювілею з дня повстання декабристів у 1925 р.⁵⁷⁹ Пізніше у радянському декабристознавстві систематично з'являлися чергові дослідження, у яких досліджувалися ленінські думки про декабристів. Згодом в останніх таких працях думки В.Леніна про дворянських революціонерів були перетворені у догму і подавалися як цільна ленінська концепція про рух декабристів⁵⁸⁰, з єдино вірними висновками, які не можна було піддавати сумніву чи критиці. Ленінські догмати не сприяли об'єктивному і правдивому вивченню важливої сторінки історії України та країн близького зарубіжжя. Якщо В. Віленський-Сибіряк, Д.І.Багалій толерантно, ненав'язливо говорили про деякі ленінські вислови, то історики 70–90-х років захоплювалися оцінками В.І.Леніна.

Менше поталанило судженням К.Маркса і Ф.Енгельса про декабристів, оскільки їх дуже мало. Тільки у двох працях вони коротенько писали про декабристів. Нам, наприклад, належить запровадження в історичну науку коротенького фрагменту з їх праці “Бем“, у якій згадується повстання декабристів у Санкт-Петербурзі, яке врятувало польського генерала, учасника польського національного руху від кари. Вперше ми описали цю працю у бібліографічному покажчику⁵⁸¹. Перша спроба історіографічного усвідомлення цього маловідомого, цікавого факту зробили ми разом з А.В.Силкіним у спеціальній брошурі, присвяченій аналізу сучасної літератури про декабристів⁵⁸².

До марксистів ми завжди відносили й “батька“ усіх народів – Й.В.Сталіна, який також згадав декабристів під час розмови з німецьким письменником Емілем Людвигом 13 грудня 1931 р. На його

⁵⁷⁸ Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. М.; Л., 1928. С.220–256.

⁵⁷⁹ Виленский-Сибиряк Вл. Ленин о декабристах // Дружинин М. Кто были декабристы и за что они боролись? М., 1925. С.6 - 8; Багалій Д. Декабристи на Україні. Х., 1926. С.53.

⁵⁸⁰ Котов В.Н. В.І.Ленін про роль і місце декабристів у визвольному русі // Комуніст України. 1975. №12. С.63–73; Федоров В.А. В.І.Ленін об историческом значении восстания декабристов // Вопросы истории КПСС. 1975. № 2. С.20–32 та ін.

⁵⁸¹ Декабристы: Библиографический указ. 1984–1986 гг. / Сост.: Г.Д.Казмирчук (отв. ред.; Р.С.Вавренюк и др. К., 1987. С. 5.

⁵⁸² Казмирчук Г.Д., Силкин А.В. Движение декабристов в современной советской историографии. К., 1990. С.5.

запитання “Адже Романови протрималися 300 років” Й.В.Сталін відповів: “Да, але скільки було повстань і збурювань на протязі цих 300 років: повстання Степана Разіна, повстання Омеляна Пугачова, повстання декабристів...”⁵⁸³ Але до 1979 р. ця праця Й.В.Сталіна не була описана в жодному бібліографічному покажчику літератури. Це зробили ми, коли описували ювілейну декабристознавчу літературу⁵⁸⁴.

Таким чином, коротенька історіографічна справка про висвітлення у декабристознавчій літературі проблеми «Марксистсько-ленінська історіографія руху декабристів» свідчить, що ми маємо певні фрагментарні історіографічні сюжети. Йшов інтенсивний процес пізнання цієї проблеми, нагромаджувалися фактологічні матеріали, осмислення значимості для декабристознавства марксистсько-ленінських висновків⁵⁸⁵.

Марксистсько-ленінська історіографія розвивалася у кількох напрямках: аналіз конкретних оцінок класиків про декабристів, використання радянськими вченими цих висновків у своїх дослідженнях, застосування прикладів з життя й діяльності декабристів у пропагандистських заходах різних партій кінця XIX – початку XX ст. Аналізуючи висновки марксистів про декабристів, ми не будемо вважати їх за дороговказ, а як відповідну віху у розвитку політизованого декабристознавства і як історіографічний факт, що без сумніву, мав неабиякий вплив на післяжовтнєве декабристознавство.

Хотілося б застерегти від нігілістичного схвалення або несприйняття висновків К.Маркса, Ф.Енгельса і В.І.Леніна про декабристів, не можна їх не помічати, немов би вони не існували. Бажано керуватися народною мудрістю “слова з пісні не викинеш”. Заборонивши, піддавши остракізму висновки марксистів про декабристів, ми тим самим повторюємо помилки діячів компартійних адміністративних структур Союзу, що відмовляли у праві людей вільно висловити своє бачення руху декабристів, а вимагали сліпого повторення оцінок класиків марксизму.

⁵⁸³ Сталин И.В. Сочинения. Т.13. С.110.

⁵⁸⁴ Казьмирчук Г.Д. Движение декабристов. Юбилейная литература. 1975–1977 гг. К., 1979. С.19.

⁵⁸⁵ Казьмирчук Г.Д., Рафальський О.О., Стельмах С.П., Олександр Іванович Герцен. Історіографічні нариси. К., 1988. С.14–36 («О.І.Герцен і декабристи в радянській історіографії»).

Нині необхідно не забороняти, а всіляко підтримувати розмаїття думок, сприяти розвитку спокійного та об'єктивного осмислення руху декабристів, співставляти різні концепції, давати їм виважені й толерантні оцінки. Потрібно відмовитися від раніш прийнятого підганяння досліджень, особливо молодих декабристознавців, під концептуальні висновки маститих метрів. Адже життя, яке непідвласне людським законам, саме рано чи пізно розставить акценти, виявить науково обґрунтовані висновки від штучно створених задля політичних завдань. Потрібно не займатися політичними інсинуаціями, а зважено, без всіляких пристрастей віддавати належне всім, хто писав, говорив про історію руху декабристів.

Поширення марксизму в Росії у 90-х роках XIX ст. посилило інтерес К.Маркса та Ф.Енгельса до російської історії. У свою чергу російські політичні емігранти всіляко прагнули ознайомити Європу з життям імперії, опозиційною діяльністю суспільно-політичних і культурних сил країни проти існуючого ладу. Противники самодержавства за кордоном займалися перекладом і публікацією творів основоположників марксизму і розповсюджували їх в Росії. **Георгій Валентинович Плеханов (1856–1918)** 14 грудня 1900 р. у Женеві на зборах російських емігрантів виступив з промовою, присвяченою 75-річчю з дня повстання декабристів, яка у радянський час була опублікована окремою брошурою “14 грудня 1825 року”⁵⁸⁶. Передмову до неї написав професіональний історик, марксист М.М.Покровський. «Рівно 75 років тому назад, – сказав видний діяч російського і міжнародного робітничого класу, – 14 грудня 1825 року, в Петербурзі відбулася подія, яка мала значний вплив на розвиток антисамодержавної боротьби в Росії». Він не зумів глибоко розкрити суть революційної діяльності декабристів, але окреслив ті проблеми історії руху декабристів, які на його думку, є найбільш суттєвими: “я все-таки хочу охарактеризувати перед вами, хоча б у небагатьох словах, як власне рух, що призвів до повстання на Сенатській площі, так і те середовище, в якому воно виникло і розвивалося”⁵⁸⁷. Навівши приклади із “Записок” декабриста І.Д.Якушкіна про дворянство, його життя й побут Г.В.Плеханов підкреслює, що воно “не було вищим, привілейованим класом”, який експлуатував селян. Але і честь нашої країни у цьому середовищі, мертвому для всякої живої думки і для всякого благородного пориву, стали з’являтися... люди, які розуміли

⁵⁸⁶ Плеханов Г. 14 декабря 1825 года. С предисловием М. Покровского. М., Л.. 1926.

⁵⁸⁷ Там само. С. 9.

весь страх тодішнього становища Росії і були готові всіма силами служити справі звільнення російського народу”⁵⁸⁸.

Перший марксист Росії визначив ряд моментів, що впливали на формування передового світогляду: російська кріпосна дійсність, діяльність і книга О.М.Радищева “Подорож з Петербурга в Москву”, закордонні походи російської армії у 1813–1814 рр., читання літератури, в якій звучали “громадянські мотиви”. “В особі Радищева, ми, мабуть, вперше зустрілися з переконанням і послідовними російськими революціонерами із інтелігенції”⁵⁸⁹. Г.В.Плеханов зробив коротенький аналіз історії виникнення таємних організацій, акцентує увагу на окремих їх особливостях. Наприклад, він вважає, що Московський з’їзд у лютому 1821 р. був нічим іншим, як “епохою кризи”⁵⁹⁰. На з’їзді були прийняті рішення, які визначили тактику “військового повстання”⁵⁹¹. Відзначивши республіканські устремління П.І.Пестеля, автор брошури, вірно підкреслює, що “необхідно покласти кінець існуванню самодержавства і кріпосного права”⁵⁹².

Аналізуючи плани й підготовку до постання, як і його хід, Г.В.Плеханов не зумів конкретно розкрити ці сюжети. Він більше уваги приділив тактиці. Однією з причин поразки повстання, на думку Г.В.Плеханова, було невиконання С.П.Трубецьким “свого обов’язку керівника постання”, як і небажання учасників повстання “до наступальних дій”⁵⁹³, так і відхід від виконання розроблених 13 грудня 1825 р. на квартирі Рилєєва основних пунктів плану. Все це Г.В.Плеханов пояснює тим, що декабристи «свідомо йшли на мучеництво. Вони мало вірили у безпосередній успіх свого повстання»⁵⁹⁴.

Практично зовсім автор брошури не аналізував повстання Чернігівського полку в Україні. Відчувається, що автор не мав відповідних конкретних матеріалів, за винятком розповіді, що «записав зі слів Соловйова, Бистирицького і Мозалевського» декабрист Соловйов “Белая Церковь”, яку опублікували у Лондоні О.І.Герцен та М.П.Огарьов.

⁵⁸⁸ Там само. С.12–13.

⁵⁸⁹ Там само. С. 14.

⁵⁹⁰ Там само.

⁵⁹¹ Там само. С.18.

⁵⁹² Там само. С.14.

⁵⁹³ Там само. С.24.

⁵⁹⁴ Там само. С.25.

* Відомо, що автором нарису «Біла Церква» був декабрист Ф.Ф.Вадковський.

Думки Г.В.Плеханова про декабристів та їх діяльність, безперечно, були відомі **Володимиру Іллічу Леніну (1870–1924)**, який досить високо цінував праці свого попередника на марксистській ниві, написані ним у 1900–1903 рр. Коротенько зупинимося на цікавому історіографічному сюжеті декабристознавства – “В.І.Ленін і декабристи”. Я переконаний, що до ленінської спадщини про декабристів потрібно підходити спокійно і виважено, не як до “методологічного” й “теоретичного” надбання, а як до історіографічного факту, як до оцінок політичних і революційних діячів⁵⁹⁵, які, поряд з іншими повинні знати декабристознавці. Негоже нам, історіографам замовчувати висновки В.І.Леніна, вони, хочемо ми того чи ні, є історіографічним надбанням, які на протязі 70-х років впливали на розвиток радянського декабристознавства.

Суспільно-політичні події в Росії XIX ст., щільно пов’язані з виступами кріпосних селян, дворянських революціонерів, різночинської інтелігенції, робітників, перебували у полі зору В.І.Леніна. Вождь пролетарської революції наполегливо вивчав їх досвід, відповідно до конкретних історичних умов, зумовлений необхідністю застосування досвіду, ознайомленням з стратегією і тактикою попередніх поколінь борців проти самодержавства, застосування його у практичній діяльності.

Протягом 20-х років В.І.Ленін інколи звертався до декабристського руху і в 17 працях давав фрагментарну оцінку їх діяльності. Вперше В.І.Ленін згадує про дворянських революціонерів у 1900 р. У грудні цього ж року вийшов перший номер газети російських соціал-демократів “Искра”. Епіграфом до неї він взяв крилаті слова з вірша декабриста О.І.Одоевського “З іскри спалахне полум’я”. Цим підкреслювався революційний характер виступу декабристів проти самодержавства, відзначалася наступність і вірність ідеям декабристів нових поколінь революціонерів. “В 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму, і цей рух був представлений майже виключно дворянами”⁵⁹⁶. “Дворянськими революціонерами” назвав декабристів В.І.Ленін, відтінюючи цим не

⁵⁹⁵ Казьмирчук Г.Д. «Апостоли правди»: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першій половині 30-х років. С.4–5.

⁵⁹⁶ Більш докладно це питання див.: Савичев М.П. В.І.Ленін про перших російських революціонерів // Український історичний журнал. 1975. №12. С.35–42; Друговская А.Ю. Борьба В.И.Ленина, социал-демократии за революционное наследие 60–70 -х годов XIX века в России (1900–1903 гг.). Воронеж, 1988. С.64–69 та н.

⁵⁹⁶ Ленін В.І. Доповідь про революцію 1905 року // Повн.зібр.тв. Т.30. С.298.

тільки їхню революційність, а й класову обмеженість. Декабристи піднялися на боротьбу проти самодержавства, за звільнення народних мас від кріпосного гніту, але діяли без їхньої допомоги. Досягти своєї мети вони прагнули з допомогою воєнної революції, оскільки в цей час не було скільки-небудь серйозної сили в інших станах російського суспільства. “Вузьке коло цих революціонерів. Страшно далекі вони від народу”⁵⁹⁷. Боязнь народу, небажання залучити його на свій бік – характерна риса дворянської обмеженості. Без народних мас виступ декабристів був приречений на поразку.

Декабристи були першими російськими революціонерами, які організували відкритий виступ проти царизму. Вони розробили план збройного повстання, виробили програму подальшого перетворення в країні. “Кріпосна Росія забита й непорушна. Протестує мізерна меншість дворян, безсиля без підтримки народу. Але кращі люди з дворян допомогли розбудити народ”⁵⁹⁸. Цими словами В.І.Ленін підкреслює, що дворянська революційність декабристів без підтримки народу не може привести до перемоги над самодержавством. Абсолютизм був у той час сильнішим, ніж це уявляли собі навіть найбільш далекоглядні керівники таємних товариств. Армійські частини, ізольовані від народу, не становили ніякої небезпеки для самодержавства. Наприклад, із 60-ти тисячного Петербурзького гарнізону 14 грудня 1825 р. на Сенатську площу вийшло трохи більше 3 тисяч солдатів і 30 офіцерів. Така сама картина спостерігалася і в Україні у районі м. Василькова. Повстав, та й то не весь, тільки Чернігівський полк. Інші військові підрозділи командування зуміло вчасно вивести із зимових квартир. В.І.Ленін високо оцінює героїзм жменьки повсталих, боротьба їх не минула безслідно: “Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію. Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різничинці, починаючи з Чернишевського і закінчаючи героями “Народної волі”⁵⁹⁹. Ось ще один доказ того, що революційні ідеї, революційний рух в Росії мають спадковий характер.

Діяльність таємних декабристських організацій мала величезне історичне значення. Збройне повстання декабристів – вид атна подія у визвольному русі Росії. Характеризуючи революційну боротьбу в

⁵⁹⁷ Ленін В.І. Пам’яті Герцена // Повн. збір. тв. Т.21. С.249.

⁵⁹⁸ Ленін В.І. Роль станів і класів у визвольному русі // Повн.збір. тв. Т.23. С.382–383.

⁵⁹⁹ Ленін В.І. Пам’яті Герцена. С.249.

Росії XIX ст., В.І.Ленін писав: “Визвольний рух в Росії пройшов три головні етапи, відповідно до трьох головних класів російського суспільства, що накладали свій відбиток на рух: 1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 рік; 2) різночинський, або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 по 1895 рік; 3) пролетарський, з 1895 по цей час”⁶⁰⁰.

Початок визвольного руху в Росії В.І.Ленін завжди пов’язував з декабристами, вказуючи на те, що “найвидатнішими діячами дворянського періоду були декабристи і Герцкн”. В ту пору, при кріпосному праві, про виділення робітничого класу із “... загальної маси кріпосного безправного, “нижчого”, “чорного” стану не могло бути й мови”⁶⁰¹. В.І.Ленін неодноразово підкреслював, що декабристи виступали “за політичну свободу в Росії”, їхні ідеї згодом були підхоплені іншими поколіннями революціонерів.

Більшість декабристів свого часу були прихильниками республіки. Вони вважали, що після перемоги збройного повстання в країні буде запроваджено республіканський лад. Програмні документи дворянських революціонерів відбивають їх ставлення до республіки. В “Конституції” М.М.Муравйова викладено погляди більшості членів Північного товариства на майбутнє управління країни. Вони вимагали зберегти в Росії федеративну республіку. П.І.Пестель – один з найвидатніших діячів декабристів, ідеолог Південного товариства - в “Руській правді” ратував за унітарну республіку. Безумовно, не всі декабристи поділяли ці вимоги, а самі республіканські проекти не були ще досконалі. Зокрема, Україні в програмному документі П.І.Пестеля не приділялося ніякої уваги, а український народ він вважав “відтинком” російського і поділяв на малоросіян (Чернігівська і Полтавська губернії), українців (Харківська і Курська губернія) та руснаків (Київська, Подільська і Волинська губернії). Головний ідеолог Південного товариства декабристів не вбачав великої різниці як поміж цими трьома “відтинками”, так і між ними, росіянами та білорусами⁶⁰². Проте В.І.Ленін високо оцінював прагнення декабристів до запровадження республіканської форми правління. Він закликав соціал-демократів Росії пригадати давно

⁶⁰⁰ Ленін В.І. Із минулого робітничої преси в Росії // Повн.збір. тв. Т.25. С.91.

⁶⁰¹ Там само. С. 90.

⁶⁰² ВД. Т.VII. С.138–139 ;Казьмирчук Г., Сілкін А. Концепції майбутнього устрою України в програмних документах декабристів // Розбудова держави. 1994. №2. С.43–45.

забуті республіканські ідеї декабристів, вимагав їх вивчення й пропаганди⁶⁰³.

У праці “Політична криза і провал опортуністичної тактики” В.І.Ленін радив не плутати дворянську революційність декабристів з революційністю різночинців. Дворянська революційність – це переконання кращих людей з дворянського класу, які в більшості своїй перебували на військовій службі. Світогляд декабристів формувався під впливом російської дійсності, під враженням важкого життя закріпаченого селянства. “Дворяни дали Біронів (справжнє написання цього прізвища Бірен – авт.) і Аракчєєвих, незлічиму кількість “п’яних офіцерів, забіяк, картярів, героїв ярмарків, псарів, задирак, сікунів, “сральників“, та прекраснодушних Манілових“. “І між ними, – писав Герцен, – розвинулися люди 14 грудня, фаланга героїв, вигодуваних, як Ромул і Рем, молоком дикого звіра... Це якісь богатирі, ковані з чистої сталі з голови до ніг, воїни-сподвижники, які вийшли свідомо на явну загибель, щоб розбудити до нового життя молоде покоління і очистити дітей народжених в середовищі катівства й плазування“. До числа таких дітей належав і Герцен. Повстання декабристів розбудило й “очистило” його⁶⁰⁴. Очищення відбувалося поступово, в затхлій атмосфері поліцейського терору, розгнужданого панування аракчєєвщини.

У “Доповіді про революцію 1905 року “ В.І.Ленін ще раз звертається до революційної спадщини декабристів. Тут він робить висновок про те, що збройне їх повстання є початком революційного руху в Росії; їхня боротьба проти самодержавства мала політичний характер; керівництво цим рухом “належало майже виключно офіцерами, і саме дворянськими революціонерам⁶⁰⁵.

В.І.Ленін, після поразки першої буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр., емігрувавши до Західної Європи, інтенсивно розпочав працювати у бібліотеках, вивчати літературу про революційні рухи в Росії, зокрема, звернувся до творів декабристів та досліджень про них. У складеній ним “Записній книжці“ він занотував:

“III. Записки князя Трубецького

IV. Ів. Якушкіна

VII. Таємне товариство і 14 грудня 1825”⁶⁰⁶.

⁶⁰³ Ленін В.І. Аграрна програма російської соціал-демократії // Повн.зібр. тв. Т.6. С.300.

⁶⁰⁴ Ленін В.І. Пам’яті Герцена. С.243.

⁶⁰⁵ Ленін В.І. Доповідь про революцію 1905 року. С. 301.

⁶⁰⁶ Ленинский сборник. М., 1980. Т. 39. С.29.

Сам факт звернення вождя пролетарської революції до літератури про декабристів свідчить про те, з якою увагою він добирав документальний матеріал для своїх праць, як глибоко і всебічно вивчав факти революційної боротьби попередніх поколінь.

Наявність свідомої революційної ідеології та політичної програми, сам факт відкритого збройного повстання проти самодержавства, існування таємних організацій, що підготували ці виступи, дали змогу В.І.Леніну назвати декабристів національною гордістю Росії й поставити в один ряд з видатними подіями, що розхитували самодержавні підвалини⁶⁰⁷, підготували ґрунт для прийняття марксизму.

Після Жовтневого перевороту 1917 року В.І.Ленін підписав постанову Малого Раднаркому про спорудження пам'ятників видатним революційним діячам. За № 17 і 18 у списку стояли імена П.І.Пестеля і К.Ф.Рилєєва⁶⁰⁸. В січні 1921 року В.І.Ленін підписав протокол Раднаркому про пенсію дочці декабриста С.П.Трубецького⁶⁰⁹. В.І.Ленін приділяв особливу увагу збереженню документальних матеріалів про декабристів. Довідавшись про те, що в архіві князів Волконських (нащадків декабристів) зберігаються важливі документи, він дав вказівку “негайно і дуже обережно перенести увесь цей архів... в Управління справами Ради Народних Комісарів”⁶¹⁰.

До революційної спадщини декабристів звертався В.І.Ленін протягом багатьох років, він залишив фрагментарні оцінки їх діяльності, які радянське декабристознавство активно використовувало, як дороговказ і теоретико-методологічну основу, на базі якої писалися дослідження. Революціонізувавши весь рух декабристів, він фактично заборонив вивчати ліберальні моменти у діяльності дворянських революціонерів.

Одночасно з оцінками руху декабристів, висловленими основоположниками марксизму, до його вивчення звернулися професійні історики-марксисты, зокрема, **Михайло Миколаєвич Покровський** (1868–1932), **Володимир Іванович Невський** (справжнє прізвище – **Кривобоков Феодосій Іванович**) (1876–1937), **Вадим Олександрович Бистрянський** (Ватін) (1886–1940) та ін. Але

⁶⁰⁷ Ленін В.І. Про національну гордість великоросів // Повн. збір. тв. Т.26. С.98.

⁶⁰⁸ Известия ВЦИК. 1918. 2 августа.

⁶⁰⁹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. М., 1978. Т. 9. С. 679.

⁶¹⁰ Отношение В.Д.Бонч-Бруевича председателю Борисоглебского отдела ВЧК // История СССР. 1965. №3. С.79.

більшість декабристознавців розвиток професійної марксистської історіографії пов'язують з іменем М.М.Покровського.

Він – вихованець Московського університету. Його вчителями були В.О.Ключевський і П.Г.Виноградов. В 1891 р. він закінчив історико-філологічний факультет. Підготував кілька історичних праць, зокрема, він один з авторів “Книги для читання з історії середніх віків”. У роки першої буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. вступив в партію більшовиків, був обраний членом Московського комітету більшовиків. Після поразки революції емігрував за кордон (1907–1917 рр.), де продовжив розробляти історичні і економічні проблеми. З 1907 по 1910 рр. історик опублікував ряд статей з російської історії у багатотомній “Історії Росії в XIX столітті”, а через три роки підготував і опублікував фундаментальну працю “Русская история с древнейших времен” у 5-ти томах. Він – автор відомої праці “Нариси історії російської культури” у 2-х томах, опублікованої у 1915–1918 рр. та інших досліджень.

Наукову діяльність М.М.Покровського умовно можна розділити на два нерівнозначні періоди, водорозділом яких є Жовтневий переворот 1917 р. Власне у першому періоді були створенні всі його найважливіші історичні праці. На другому етапі науково-дослідної діяльності вчений зробив певні зміни у дореволюційних працях, зокрема, у “Російської історії з найдавніших часів”, перевидає їх, активно звертається до вивчення руху декабристів, про що мова йтиме у наступних лекціях.

М.М.Покровський – талановитий, неординарний вчений-історик. Його філософські концепції та історичні погляди сприймалися завжди неоднозначно. У цих судженнях, особливо за часів радянської влади, було більше образи й гіркоти, аніж справедливої, вдумливої оцінки. Він завжди, принаймні у розмовах і друкованих органах, підкреслював, що його дослідження не позбавлені спірних висновків, які протягом всього свого життя намагався уточнити й конкретизувати, зокрема, з окремих питань руху декабристів. Наприклад, у передмові до “Нарисів революційного руху” М.М.Покровський заявляв, що він “не соромиться цієї книги” Російської історії як цілого“, але усвідомлює, що “для XIX століття застаріла вся конструкція такого важливого відділу, як революційний рух”⁶¹¹.

Про М.М.Покровського, його погляди на рух декабристів справедливо пише П.Парадизов. Він наголосив на тому, що концепція

⁶¹¹ Цит. за кн.: Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. С.220.

маститого історика-марксиста про цю подію не позбавлена “суттєвих фактичних помилок, дрібних внутрішніх протиріч і невірних характеристик, головне в ній – роз’яснення декабризму як руху, породженого певними економічними причинами і при цьому ж безперечно класового руху – незаперечно”⁶¹².

Вчений зосередив увагу на причинах виникнення руху декабристів, загострив увагу на 1812 році як на “початковому моменті справжнього суспільного руху” як відповідь не на ініціативу верхів, а “середнього дворянства”⁶¹³. Автор коротко аналізує діяльність “мартиністів”, на його думку “залишків новиковського гуртка, які підготували “перший проект *республіканської* конституції для Росії”⁶¹⁴, “Орден Руських Рицарів”, який нічого не зробив, і “видно, навіть не збирався робити”, це було не що інше, як “пропагандистська організація”⁶¹⁵. Новим етапом у розвитку суспільного руху на думку М.М.Покровського, була республіканська ідея, яку взяли на озброєння таємні декабристські організації. Декабристів ріднить з “російськими рицарями “різкий націоналізм” і негативне ставлення до “іноземців”, які “займали державні посади”⁶¹⁶. Основоположним у свідомості декабристів, на думку вченого, був “націоналізм” і “симпатичний” патріотизм – “початкова форма політичної свідомості”⁶¹⁷.

Цікаву форму висвітлення окремих сюжетів руху декабристів використав М.М.Покровський, запровадивши її у 10 кн. “Русской истории”. Між сторінками головного тексту вклеювався портрет одного з п’яти повішених декабристів, який супроводжувався коротеньким біографічним нарисом. Зокрема, портрету К.Ф.Рилєєва, роботи О.А.Кіпренського, передують такі оцінки: “поет-ідеаліст, співець, який став на ґрунт громадянської туги, співець російського історичного почуття”, одночасно він “діяльний та рішучий, сприяв відновленню товариства (Північного – авт.), збільшив кількість його членів”, – це пружина подій 14 грудня 1825 р. у Петербурзі. Одночасно історик зауважує, що було б “ненормально”⁶¹⁸ перебільшувати його роль у подіях на Сенатській площі”.

⁶¹² Там само. С.221.

⁶¹³ Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен: Изд-е 6. Л., 1924. С.219.

⁶¹⁴ Там само. С.223.

⁶¹⁵ Там само. С.224.

⁶¹⁶ Там само. С.225.

⁶¹⁷ Там само. С.227, 229.

⁶¹⁸ Покровский М.Н. Русская история. 2-е изд. М., Т.5. Кн.10. між с.8 і 9.

Розповідь про П.І.Пестеля М.М.Покровський розпочав з того, що про декабриста Олександр І мав “особливу думку”(негативну – авт.), яку не думав міняти. Далі історик зупиняється на “Руській правді”, як проєкті, на основі якого буде облаштована майбутня Росія. Декабрист, прибічник царевбивства, підбирав для цієї акції людей, необмежений керівник Південного товариства, яке мало за мету шляхом повстання встановити республіканську владу, вірно називає дату виникнення Південного товариства 1821 р., а не 1822 р., як це часто писали радянські декабристознавці. Фрагментарно пише про керівну роль П.І.Пестеля на київських з’їздах декабристів, участь у переговорах з Польським патріотичним товариством, про записку О.Д.Боровкова, секретаря Слідчого комітету, у якій підібрані свідчення декабристів про лідера південців, у якого ніщо не могло змінити його твердості⁶¹⁹.

Викликає подив матеріал про М.П.Бестужева-Рюміна. Історик помилково називає його “М.А.”, портрет не М.П.Бестужева-Рюміна, а М.О.Бестужева. Викликає подив 16 рядочний сюжет про життя й діяльність декабриста. Наприклад, М.М.Покровський помилково говорить про те, що декабристу було 26 років, коли його стратили, тоді як йому йшов тільки 25 р., що знав багато ремесел, мав сільськогосподарські навички, цікавився історією, філософією і, що він помер (!, коли його повісили) у Москві у 1871 р.⁶²⁰.

“Революціонером-романтиком” М.М.Покровський називає, повторюючи думку П.Є.Щоґолева, декабриста П.Г.Каховського “безмежно зухвалого” і одночасно “зовсім самотнього”. Вчений розповідає про його практичну діяльність та світоглядні позиції, наголошує на тому, що на формування поглядів впливали західноєвропейські чинники. Закінчив свою досить коротеньку розповідь про П.Г.Каховського М.М.Покровський слушним зауваженням, що “особистість Каховського уявляється в нашій літературі недостатньо дослідженою”⁶²¹.

Портрет С.І.Муравйова-Апостола (із збірки В.Р.Зотова), супроводжується коротенькими зауваженнями про його бажання “вбити царя”, про його керівництво Південним товариством декабристів, складання відозв, якими спонукав своїх однодумців до “бунту”. М.М.Покровський наголошує на активній участі декабриста у повстанні Чернігівського піхотного полку, він спонукав до участі у

⁶¹⁹ Там само. Між с.24 і 25.

⁶²⁰ Покровский М. Русская история. 2-изд. М., 1914. Т.5. Кн.10. Між с.32–33.

⁶²¹ Там само. Між с.48 і 49.

ньому солдатів, примусив священника полку прочитати
“лжекатехізіс“, складений С.І.Муравйовим-Апостолом.⁶²²

⁶²² Там само. Між с.64 і 65.

ВИСНОВКИ

Декабристознавство дореволюційної епохи – важливий напрямок історіографічної науки, яке тісно пов'язане також з іншими суміжними історичними дисциплінами. На своєму шляху історіографія руху декабристів пройшовши складні шляхи розвитку досягла політичних результатів:

1. Археографія руху декабристів збагатилася цікавими матеріалами як архівного так і приватного характеру. Брехливе “Донесення” яке широко використовувалося представниками офіційної дворянської історіографії сприяючи зменшенню документального голоду, забезпечило посилення інтересу до декабристів, оскільки “брехня” “Донесення” була очевидна по-перше, по-друге, заслани декабристи своїми спогадами, щоденниками, листами, які будуть масово друкувати у 60–90-і роки XIX ст., не тільки виявлять облуду “Донесення”, але й значно збагатять декабристську археографію, відкриють нові можливості в дослідженні теми. Револуційні події 1905-1907 рр. створюють сприятливі умови для використання слідчих справ декабристів, положень програмних документів, зокрема “Русской Правды” та конституції М.М.Муравйова. Отож широкий пласт документальних та приватних матеріалів, опублікованих вченими, публіцистами створили належну базу для дореволюційного декабристознавства.

2. У ці десятиліття в дореволюційному декабристознавстві зародилися свої школи та сформувалися окремі напрямки. Зокрема, необхідно визначити такі напрямки: офіційно-дворянський, ліберальний, буржуазний, революційно-демократичний, марксистсько-ленінський. Окремо необхідно виділити напрямок започаткований самими засланими до Сибіру та до Кавказу декабристами. У своїх публіцистичних працях (М.С.Луніна), щоденниках та записках І.Д.Якушпіна, С.Г.Волконського, В.М.Басаріна, І.І.Горбачевського, Ф.Ф.Вадковського та інших були висловлені, часом суперечливі та неточні думки, які спростовували концепцію “Донесення”, висновки М.А.Корфа та оцінка професійних дослідників, зокрема, М.Г. Устрялова, М.К. Шільдера та інших. Окремий напрямок створив О.С.Пушкін. Його підтримали й розвили О.І.Герцен, М.П.Огарьов, Т.Г.Шевченко, М.П.Драгоманов, І.Я.Франко, які палким поетичним та художнім словом формували в суспільстві приязне ставлення до декабристів, пропагували їх ідеї та устремління.

В кінці XIX ст. на початку XX ст. розпочався процес створення декабристознавчих шкіл. Необхідно виділити петербурзьку та Київську. Їх відокремлює не тільки територіальна віддаленість одна від одної, але й бажання одних дослідити все, що відбувалося в столиці імперії, лояльне висвітлення руху декабристів та пошук документальних матеріалів, інші працюючи в цьому ж напрямку більше уваги акцентують на місцевому матеріалі, тих подіях, що відбувалися в Україні. Заслугує окремого виділення коротка і блискавична лекційна діяльність А.П.Щапова, що спричинила до нових підходів до вивчення руху декабристів. Нажаль, з арештом вченого цікава праця була знищена.

3. Значним досягненням дореволюційного декабристознавства вважаємо сформування проблематики дослідження руху декабристів. Якщо спочатку М.А.Корф, М.Г.Устрялов та інші вчені та публіцисти йшли шляхом описання окремих аспектів декабризму, то М.К. Шільдера, чи не один з перших, спробував визначити окремі найважливіші проблеми, зокрема,: причини виникнення руху декабристів; діяльність таємних декабристських організацій; повстання на Сенатській площі; арешт, слідство та суд над декабристами. Окремого наскрізного проблемного, навколо, якої йшов опис подій була проблема “декабристи та імператори Олександр I і Микола I”. Їй, по суті, і були присвячені багатотомні праці, зміст яких не втратив свого значення й зараз.

О.О.Корнілович, В.І.Семевський – започаткували дослідження проблеми “декабристи й селянсько-аграрне питання”, однієї з найактуальніших проблем руху декабристів, основоположної соціально-революційної теми російської історії. М.В.Довнар-Запольський зосередив увагу на дослідженні документальних матеріалів, як археографічної основи дореволюційного декабристознавства, висловив ряд науково достовірних і нині вживаних в працях висновків з малодосліджуваних у ті часи проблем Товариства з'єднаних слов'ян.

4. Публіцистичне бачення окремих аспектів руху декабристів започатковане О.С.Пушкіним знайшло своє продовження у працях О.І.Герцена, М.П.Огарьова, Т.Г.Шевченка, М.П.Драгоманова, І.Я.Франка. Їхні думки мають виняткове значення, оскільки формували в російському суспільстві історичну думку про закономірність виступу декабристів, як важливого адепта самодержавному шляху розвитку Росії. Своїми художньо-публіцистичними працями вони пропагували ідеї декабристів, будили

нові покоління борців з самодержавством, звертали увагу російської спільноти на вирішальність соціальних проблем, які так чітко поставили декабристи і за які були відправлені на каторгу та поселення. Сформована О.І.Герценом і М.П.Огарьовим революційна легенда про декабристів, коли весь рух розглядався з точки зору революційного протистояння існуючому політичному строю полонило багатьох їх послідовників, направило дослідження проблем в одне, чітко окреслене русло, чим значно збіднювало дореволюційне декабристознавство.

5. Революційно-демократичне бачення проблематики декабризму репрезентоване В.Г.Белінським, М.Г.Чернишевським, Л.Лавровим свідчить, що вони використовували окремі питання руху декабристів з метою обґрунтування доцільності боротьби з існуючим ладом. Вони не працювали самі над пошуком нових архівознавчих матеріалів, а використовували набуте іншими декабристознавцями. Можна стверджувати, що їхнє бачення декабризму це продовження лінії О.І.Герцена, М.П.Огарьова, але пристосоване до більш ширших прошарів російської спільноти. Цінність їх думок про декабристів полягала в тому, що вони використовуючи декабристські матеріали, продовжували історичну опозиційну боротьбу з самодержавним ладом.

6. Марксистський напрямок декабристознавства характеризується прилаштуванням імені декабристів до потреб пролетарської революції, коли їх наполегливо оголошували попередниками ідеї світової пролетарської революційності з метою знищення існуючого капіталістичного суспільства. Підіймаючи декабристів на стяги масових маніфестацій в підготовлених до розповсюдження під час страйків листівок більшовицькі, есерівські місцеві комітети, посилялися на приклади антисамодержавної боротьби, згуртовували навколо себе незадоволених політичним режимом.

7. Дореволюційне декабристознавство маючи переконливі успіхи, не могло розв'язати всіх поставлених часом завдань. Досить обмеженою була архівознавча база декабризму. Найґрунтовніші слідчі справи декабристів були невідомі більшості науковців, які не мали до них доступу, тим більше було заборонено їх публікувати. Обмежене коло вчених могли ознайомитися та вивчати програмні документи декабристів, зокрема "Русскую Правду", яка залишалась за "сімома печатями", а окремі положення, які використовували деякі дослідники, не могли забезпечити ґрунтовне

вивчення ідеологічних, політичних та соціальних устремлінь декабристів.

Необхідно було краще друкувати записи, щоденники та спогади декабристів. Більшість тих, що були опубліковані мали купюри, були відсутні коментарії, декабристознавці ще не розробили наукових принципів публікації документів.

Більшість досліджень носила публіцистичний та описовий характер. Значне коло проблем декабристознавства були поза увагою декабристознавців. Зокрема, недостатньо були досліджені причини руху декабристів, у тому числі, соціально-економічний та політичний розвиток імперії. Національне питання, шляхи його розв'язання декабристами залишилися поза увагою вчених. Це й закономірно, адже погляди декабристів на проблему йшли в розріз пануючою самодержавно-неподільною ідеєю Росії. Недостатньо досліджувалася діяльність членів Товариства з'єднаних слов'ян, їх федералістична ідея державотворення майбутньої Росії та ін.

ГРИГОРІЙ КАЗЬМИРЧУК

ІСТОРІОГРАФІЯ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ

Ч. II

***Становлення радянського декабристознавства
(1917 – перша половина 1930-х рр.)***

Курс лекцій для студентів історичних факультетів

К И Ї В 2001

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку історичної науки значно зростає значення історіографічних досліджень. В нових суспільно-політичних умовах, що склалися на рубежі 80—90-х рр., історики відмовились від застарілих догм у висвітленні минулого і ведуть активний науковий пошук історичної правди. Для того, щоб він здійснювався активно і ефективно, потрібні історіографічні праці. Вони покликали вивести історичну думку на новий рівень узагальнень, звільнених від панувалих раніше схем і стереотипів. У той же час вивчення ряду проблем вітчизняної історії, в тому числі і руху декабристів, вимагає значного свого покращення.

Якщо раніше, зокрема, у 1977—1987 рр., щорічно публікували близько 200 досліджень, присвячених рухові декабристів, то у дев'яностих — кілька десятків. Дослідницький інтерес до цієї теми зменшився, про що свідчать перевидання без доповнень і змін уже відомих книжок провідних декабристознавців⁶²³, заморожування підготовлених до друку чергових томів багатотомного видання “Восстание декабристов. Материалы”, політичні спекуляції ефективними порівняннями декабристів з невдахами — призвідниками будівництва комуністичного суспільства⁶²⁴, прагнення заробляти на науці гроші, вводячи оплату за користування документальними матеріалами в деяких архівах України, відмова від субсидування деяких музеїв, сибірський краєзнавець Ю.П.Павлов, який у 1994 р. трагічно загинув, у листі від 24 грудня 1991 р. писав, що Музей декабристів у м. Петровську-Забайкальському “залишився без коштів”⁶²⁵, відхід від вивчення питань теми провідних декабристознавців, зокрема, Г.В.Семенової та ін.⁶²⁶

У зв'язку з цим зростає нагальна потреба підготовки як сучасних конкретно-прикладних історіографічних праць, так і розробки теоретико-методологічних аспектів декабристознавства. Справедливе заперечення марксизму-ленінізму як методологічної основи вивчення руху декабристів, ні в якому разі не означає, що

⁶²³ Нечкина М.В. Декабристы. М., 1975. 182 с.; Изд. 2-е испр. и доп. М., 1982. 182 с.; Павлюченко Э.А. В добровольном изгнании: О женах и сестрах декабристов. М., 1980. 159 с.; Изд. 4-е испр. и доп. М., 1986. 159 с. и др.

⁶²⁴ Мамонтов В. Он любил удить рыбу и возводит города. Герои наших дней // Комсомольская правда. 1991. 17 сентября. С.3.

⁶²⁵ Павлов Ю.П. Лист від 24 грудня. 1991 // Особистий архів Г.Д.Казьмирчука.

⁶²⁶ Семенова Г.В. Лист від 10 серпня 1995 р. // Особистий архів Г.Д.Казьмирчука.

висновки К.Маркса, Ф.Енгельса та В.І.Леніна перестають бути предметом історіографічного аналізу і оцінки. Крайність, що полягає у непримиренності до думки опонента, який обстоює інші ідеологічні принципи, була характерною рисою історичної науки за минулі 70 років і є грізним застереженням від подібних методологічних помилок. Лише об'єктивність і неупереджений історичний аналіз в змозі вивести з кризового стану як історичну науку в цілому, так і розробку окремих історіографічних тем.

Толерантне ставлення до думки колеги, уважний аналіз висловлених положень, відмова від одностайної некритичної підтримки концепцій провідних декабристознавців, терпимість до позиції будь-якого дослідника, незалежно від того, які світоглядні позиції він обстоює, є одним з найважливіших методологічних принципів вивчення руху декабристів. Тому конче потрібно відмовитися від необгрунтованого поділу декабристознавців на вітчизняних й зарубіжних. Не місце проживання, не світоглядні переконання, а пошук історичної істини об'єднує всіх, хто творчо вивчає рух декабристів. Об'єктивна оцінка та неупереджене ставлення до праць інших дослідників — головна передумова, дотримуючись якої можна сподіватися на якнайшвидший вихід вітчизняного декабристознавства на нові рубежі розвитку.

Виходячи з цього, ми вважаємо, що висновки К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна повинні розглядатися не як “марксистсько-ленінська методологічна база”, а як оцінки політичних й революційних діячів руху декабристів, як певна спроба формування своєрідного новітнього декабристознавства, як історіографічний факт⁶²⁷, який повинен бути врахований сумлінним дослідником. Київська школа декабристознавців 80-х рр. нашого століття вперше ввела до наукового обігу ряд цікавих фактів, що свідчать про вивчення В.І.Леніним епістолярної спадщини дворянських революціонерів. Після поразки революції 1905—1907 рр. В.І.Ленін, який емігрував за кордон, знову звертається до вивчення записок і спогадів декабристів І.Д.Якушкіна, С.П.Трубецького, а також до книги О.І.Герцена “Таємне товариство і 14 грудня 1825”. Про це свідчить його “Записник”. І відповідний матеріал вперше використали у своїй роботі, призначеній

⁶²⁷ Нечкина М.В. История истории /Некоторые методологические вопросы истории исторической науки/ //История и историки. Историография истории СССР. Сб. ст. М., 1965. С.25—26.

для студентів Київського університету В.Н.Котов, О.К.Литвин, Г.Д.Казьмирчук⁶²⁸.

Аналізуючи праці К.Маркса і Ф.Енгельса, ми зустріли в їх спільній роботі “Бем” твердження, що повстання декабристів у Петербурзі вплинуло на долю цього представника польського патріотичного руху. Вони зазначали, що якби в столиці Росії не відбулося повстання, то польський генерал Ю.Бем був би засуджений царським судом. Цей факт вперше був нами зафіксований у бібліографічному покажчику літератури, присвяченої декабристам⁶²⁹, а пізніше — в історіографічному дослідженні⁶³⁰.

Заслуговує на увагу ще одна праця К.Маркса і Ф.Енгельса, в якій вони, розглядаючи брошуру М.О.Бакуніна, підкреслюють його думку, порівнюючи П.І.Пестеля, С.Разіна та Олександра II Романова, намагаючись відповісти на запитання, хто і за яких умов міг би очолити опозиційний рух в Росії⁶³¹. П.І.Пестеля вони називають “ідеологом декабризму”. В радянській літературі неодноразово використовувалася ця оцінка К.Маркса і Ф.Енгельса, але не писалося, в зв’язку з чим робилося це порівняння. Справа в тому, що автором брошури був син маловідомого декабриста О.М.Бакуніна М.О.Бакунін — видатний революціонер — анархіст, якого не дуже шанувала радянська політизована історична наука⁶³².

Ми вважаємо, що висновки К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна про рух декабристів, поряд з іншими, мають право на існування й використання дослідниками. “Становлення до марксизму,— пише академік АН Росії І.Д.Ковальченко, — як і до усякої суспільно-наукової теорії, має бути історичним і об’єктивним. Це потребує різнобічного підходу до марксизму, а не його оцінки з апологетичних або нігілістичних позицій”⁶³³.

Активізувалося проведення наукових декабристознавчих конференцій — генераторів нових ідей і підходів до вивчення історії руху декабристів. Тільки кафедра історії Росії Київського

⁶²⁸ Котов В.Н., Литвин О.К., Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів. К., 1980. С.113.

⁶²⁹ Декабристы. Библиогр. указ. лит. 1984—1986 гг. / Сост. Г.Д.Казьмирчук (отв.ред.) и др. К., 1987. С.5.

⁶³⁰ Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В. Движение декабристов в современной советской историографии. К., 1990. С.4.

⁶³¹ Бакунин М. Народное дело. Романов, Пугачев или Пестель. М., 1917. 48 с.

⁶³² Маркс К., Энгельс Ф. Альянс социалистической демократии и международное товарищество рабочих // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.18. С.434, 438.

⁶³³ Ковальченко И.Д. Некоторые вопросы методологии истории//Новая и новейшая история. 1991. №5. С.6—7.

національного університету ім. Тараса Шевченка у 1987—1991 рр., очолювана професором Я.М.Серіщевим, провела п'ять міжвузівських і республіканських науково-практичних конференцій під загальною назвою “Декабристські читання”, в яких взяли участь 240 представників найбільших центрів колишнього Союзу РСР⁶³⁴. Під такою ж назвою проведено республіканську, а по суті загальносоюзну конференцію істориками Гродненського університету імені Я.Купали у 1990 р., в секціях якої з доповідями виступили 43 фахівці⁶³⁵. 31 провідний історик у березні 1991 р. обговорювали декабристознавчі проблеми на Перших “Нечкінських читаннях”⁶³⁶. Періодично конференції з питань “Декабристи і Сибір” проходили в Іркутську, завдяки ініціативі доцента Іркутського університету С.Ф.Ковалю. Тільки на третю конференцію прибув 41 учасник⁶³⁷. Особливо можна відзначити спеціальну конференцію у м.Яготині (Україна), присвячену проблемі “Декабристи і Т.Г.Шевченко”⁶³⁸, а також чотири конференції “Декабристські читання”, організовані відповідальним секретарем Нижегородського Пушкінського клубу С.В.Синюгіним⁶³⁹.

На Четвертих “Декабристських читаннях”, що проходили у 1990 р. в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, а пізніше і на кафедрі історії Росії цього ж університету, із залученням провідних фахівців Інституту історії України НАН України члена-кореспондента НАН України Ф.П.Шевченка, доктора історичних наук, професора Г.Я.Сергієнка, обговорювали запропоновану нами періодизацію вивчення руху декабристів. З нею ознайомлена наукова громадськість після видання спеціальної історіографічної праці⁶⁴⁰.

Актуальність і практичне значення окремої теми дослідження обумовлені тим, що історіографія руху декабристів посідає важливе місце у навчанні студентів історичних факультетів ряду університетів і педагогічних інститутів. Так, в Московському та Київському

⁶³⁴ “Декабристские чтения” 14—15 декабря 1987 г.: Программа ... К., 1987. 8 с. и др.

⁶³⁵ Пригласительный билет и программа Республиканской научной конференции “Декабристские чтения”... Гродно, 1990. 6 с.

⁶³⁶ Программа Первых “Нечкинских чтений”, посвященных 90-летию со дня рождения академика М.В.Нечкиной... К., 1991. 3 с.

⁶³⁷ Программа научной конференции “Декабристы и Сибирь”. Иркутск, 1985. 9 с.

⁶³⁸ Декабристы і Т.Г.Шевченко (Програма). К., 1990. 4 с.

⁶³⁹ Четвертые Нижегородские Декабристские чтения: Программа. Нижний Новгород, 1990. 4 с. та ін.

⁶⁴⁰ Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів. Історіографічні дослідження. 1917—1990 рр. К., 1991. С.5.

університетах читаються спеціальні курси, присвячені “поборникам святої волі”, як назвав декабристів Т.Г.Шевченко. Історію таємних декабристських організацій аналізує у своєму спецкурсі професор Волгоградського університету Б.С.Абаліхін. На третьому курсі історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка вперше читається 32-годинний спецкурс “Рух декабристів. Вітчизняна історіографія”. Історіографічні сюжети, присвячені декабристам, часто зустрічаються в лекціях нормативних курсів вітчизняної історії.

Найважливішим показником сучасного стану цієї теми є її соціологізація: поява спеціальних історіографічних досліджень, захист монографій з окремих проблем, прагнення до створення координаційного центру для більш плідного вивчення руху декабристів, проведення наукових конференцій, фестивалей і вечорів, присвячених декабристам, відновлення й розвиток національних і регіональних шкіл та ін.

На Четвертих “Декабристських читаннях” в Київському Національному університеті було прийнято рішення про створення “Асоціації декабристознавців”. Ініціативна група в складі професора Московського університету В.О.Федорова; доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту історії Росії АН Росії Г.В.Семенової; заступника голови Київської обласної організації Українського товариства охорони пам’яток історії та культури Н.І.Булаєвської, відповідального секретаря Нижегородського Пушкінського клубу С.В.Синюгіна; кандидата історичних наук, доцента Гродненського університету В.В.Шведа; голови декабристської секції Ради підтримки Державного музею історії Санкт-Петербурга К.Е.Кузнецової; краєзнавця з м.Новокузнецька Ю.П.Павлова запропонувала: “Ми, учасники IV Декабристських читань, що проходили в Київському університеті ім.Тараса Шевченка, присвячених 165-річчю з дня повстання декабристів, представники декабристознавців Росії, України і Білорусії, виступаємо із зверненням про створення Асоціації декабристознавців...”.

Інформація про створення Асоціації декабристознавців публікувалася в центральній та місцевій пресі⁶⁴¹, за її створення висловилися окремі представники науки й культури (М.Т.Долгірев, П.І.Ліпатов, О.В.Загорulyко та ін.), а також і керівники

⁶⁴¹ Синюгин С. Сенатская площадь собирает энтузиастов // Советская культура. 1990. 3 нояб. С.9; Пилипчук А. Неугасимый свет подвига // Трибуна рабочего. 1990. 17 декаб. и др.

культурологічних установ. Наприклад, директор музею декабристів у м.Москві О.О.Смірнов у листі від 11 листопада 1990 р. писав: “Співробітники музею готові вступити до цієї асоціації...”⁶⁴². З проханням прийняти Ізмаїльський музей Придунав’я до Асоціації декабристознавців звернулася директор цього музею Р.П.Шишкіна⁶⁴³. Щоправда, деякі відомі літературознавці вважають, що створення Асоціації декабристознавців не буде сприяти розвитку декабристознавства, оскільки вона, навпаки, обмежуватиме ініціативу дослідника. Проект Статуту Асоціації, що був розроблений, передбачалося розглянути на П’ятих “Декабристських читаннях”, які, на превеликий жаль, не відбулися. Підготовлені до друку їх матеріали були опубліковані⁶⁴⁴.

Підвищення ролі історичної науки в суспільному і науковому житті країни, її гуманізація передбачають подальший розвиток її спеціальної галузі — історіографії, однієї з найважливіших світоглядних дисциплін. Історіографічні дослідження, в тому числі присвячені рухові декабристів, узагальнюють досвід вітчизняного декабристознавства, озброюють істориків розумінням важливих наукових проблем, що вивчаються, підвищують якість і результативність подальших конкретно-історичних досліджень. Історіографічні праці сприяють також підвищенню ефективності наукового пошуку дослідників, поглибленню теоретичного рівня їх творчої праці. Крім своєї важливої ролі у процесі історичного пізнання, історіографічні дослідження отримують прямий вихід і в суспільну практику. Історіографія широко використовується під час основ наукової політики і в широкій соціальній практиці⁶⁴⁵.

Історіографія декабристського руху, спираючись на гуманістичне сприйняття історії, може подолати кризові явища, визначити необхідні шляхи розвитку. Треба відновити втрачену “історичну перспективу”, відновити втрачену впевненість “у майбутнє людської цивілізації”⁶⁴⁶. Цим самим ми зможемо зупинити подальше

⁶⁴² Письмо А.А.Смирнова Казьмирчуку Г.Д. 11 ноября 1990 г.

⁶⁴³ Письмо Р.П.Шишкиной Казьмирчуку Г.Д. 18 марта 1991 г.

⁶⁴⁴ См.: Декабристские чтения: Программа и материалы Пятой Всеукраинской научно-теоретической конференции... К., 1991. Вып. V. XI, 188 с.

⁶⁴⁵ Нечкина М.В., Городецкий Е.Н. Развитие советской историографии СССР // Изучение советской истории СССР между XXIV и XXV съездами КПСС: Советский период. М., 1988. Вып. I. С.274.

⁶⁴⁶ Ковальченко И.Д. Обоснование научной программы “Мировые цивилизации (сравнительная история, типы и эволюция)” // Новая и новейшая история. 1991. №5. С.68.

поглиблення кризових явищ в сучасному декабристознавстві, привернемо увагу істориків до розробки проблемної історіографії⁶⁴⁷.

Декабристознавство — складова частина новітньої історіографії. Підготовка історіографічних праць з обраної теми має також наукове й пізнавальне значення ще й тому, що дозволяє визначити внесок у розробку окремих питань теми конкретних регіонів Співдружності незалежних держав, окремих шкіл і напрямків, повніше охарактеризувати сумарне досягнення у цій галузі історичних знань. Історіографічні дослідження сприяють утвердженню правди й об'єктивному висвітленню руху декабристів, переосмисленню накопичених історичних знань, ліквідації наявних прогалин⁶⁴⁸. Історіографія декабристознавства спрямовує зусилля дослідників на підготовку сучасних праць, позбавлених тих недоліків, які були характерні для публікацій часів радянського тоталітаризму.

Дане дисертаційне дослідження присвячене історіографії руху декабристів, з 1917 року — до середини 30-х років. У вказаний час у колишньому СРСР було опубліковано біля 2 тисяч наукових, публіцистичних і краєзнавчих праць⁶⁴⁹. Особливо зросла їх кількість у дні підготовки і проведення 100-річного ювілею з дня повстання декабристів, який широко відзначала радянська громадськість.

Хронологічні рамки дослідження обумовлені тим, що в 1917 — середині 30-х рр. відбувалися корінні зміни у суспільно-політичному житті, які відповідним чином відбилися на історичній науці, в тому числі і на вивченні руху декабристів. Лютнева революція 1917 року втілила у життя важливу вимогу декабристів — знищила самодержавство. Росія приєдналася до демократичних, буржуазних країн, що призвело до розкріпачення історичної науки, зокрема, і декабристознавства, як її складової частини. Перемога більшовиків у результаті жовтневого 1917 року перевороту, внесла зміни у підходи й завдання до вивчення руху декабристів. Проголосивши курс на будівництво нової, пролетарської культури, у якій ключове місце відводилося історичній науці, більшовики рішуче розпочали ламати

⁶⁴⁷ См.: Цамутали А.Н. Русская историография XIX века в общих и нормативных курсах // Изучение и преподавание историографии в высшей школе. Калининград, 1981. С.3.

⁶⁴⁸ Рух декабристів: Вітчизняна історіографія: Програма спецкурсу для студентів третього курсу історичного факультету... / Укладач Г.Д.Казьмирчук. К., 1991. С.4—5.

⁶⁴⁹ Восстание декабристов. Библиография. Сост. Н.М.Ченцов. Ред. П.К.Пиксанов. М.; Л., 1929. 792 с.; Движение декабристов. Библиография. Сост. Р.Г.Эймонтова и др. Ред. М.В.Нечкина. М., 1960. 435 с.

установи історичної науки, проводячи їх реорганізацію і перебудову, боротися із культурним надбанням “старого” поваленого світу. Після смерті В.І.Леніна і з приходом до керівництва країною Й.В.Сталіна в СРСР сформувалася антинародна держава з її тоталітарною, командно-адміністративною системою, яка рішуче боролася з індивідуальністю людини. Зміни в СРСР, обумовлені встановленням і зміцненням радянської влади, негативно вплинули на історичну науку, і творчий пошук декабристознавців. Історики все більше і більше підпорядковувались ідеології і політиці, а у вивченні і висвітленні руху декабристів закладалися основи марксистсько-ленінської концепції, що на десятки років стала пануючою в історичній науці. У зв'язку з цим створення наукових глибоко об'єктивних досліджень, про життєвий і науковий шлях декабристознавців 1917-х рр. — середині 30-х рр. є актуальним завданням сучасної історіографії.

Мета монографічного дослідження полягає у тому, щоб зробити історіографічний аналіз розвитку декабристознавства, дати об'єктивну оцінку історичним процесам і явищам, які впливали на розробку теми, визначити якісні зміни в історичній науці, зокрема, у вивченні історії руху декабристів, виявити конкретний внесок окремого декабристознавця у дослідження питань декабризму.

Значення історіографічних досліджень значно зростає в сучасних умовах, коли відбувається процес очищення декабристознавства від заідеологізованості, штампів. Це дає змогу визначити і звернутися до вивчення заборонених або закритих раніше тем, до створення об'єктивних, науково обґрунтованих історичних праць. Розвиток науки завжди пов'язаний із підведенням підсумків, аналізом накопичених знань, зокрема, і з окремою проблемою, якою, безперечно, є історія руху декабристів. Підведення історіографічних підсумків дозволяє не тільки виявити основні тенденції і напрямки у вивченні питань теми, усвідомити закономірність і особливості появи самих концептуальних висновків у науці, але й їх суспільно-політичне і виховне значення.

Історіографічні праці сприяють розробці конкретно-історичних і теоретико-методологічних досліджень, утвердженню нових поглядів і концепцій, очищенню їх від фальсифікацій тощо. В цьому також полягає актуальність обраної нами теми.

На сучасному етапі розвитку історичної науки, зокрема, декабристознавства, коли робляться спроби усвідомити історію вивчення проблеми, значення історіографічних праць значно зростає, оскільки є пересторогою від іншої крайності — нігілістичного,

антинаукового заперечення всього, що було зроблене раніше, віднесення його до негативного явища в історії дослідження руху декабристів. Звернення до аналізу літератури 1917-х — середини 30-х років, присвяченої декабристам, переконливо свідчить, що у цей час були створені не тільки фундаментальні для свого часу наукові праці, але з'явилося багато слабеньких, нашвидко приготовлених до ювілею досліджень. Відокремлення раціональних, концептуально важливих досліджень від швидкоплинних, малоцінних, часто компілятивних і покликано здійснити сучасне декабристознавство. Тим більш, що зараз є можливість спокійно і неупереджено оцінити зроблене нашими попередниками.

Стан історіографічної розробки теми, сам час вимагають створення спеціального монографічного дослідження, адекватного тим складним завданням, які стоять перед історичною наукою. Створення узагальнюючих історіографічних праць є необхідним і складним завданням. У них можна не тільки підсумувати досягнення, визначити перспективи наукового пошуку. Все це потрібно робити на основі досягнень сучасної історіографічної науки. Декабристознавство — складова частина історіографії історії Росії, яка впливає на розвиток цієї окремої історичної дисципліни. У дисертаційному дослідженні є можливість більш рельєфніше відтінити внесок у розробку теми представників окремих шкіл і напрямків, об'єктивно показати сумарні досягнення у вивченні історії декабризму.

Питання історіографії історії руху декабристів у післялютийний період зацікавили дослідників. Розпочинаючи з середини 20-х років, у колишньому СРСР стали з'являтися перші історіографічні праці М.В.Нечкіної, професора Київського ІНО Л.П.Добровольського, академіка ВУАН Д.І.Багалія, в яких розглядалася наукова та науково-популярна література, присвячена "первісткам свободи", що вийшла друком до 100-річного ювілею повстання декабристів, а також статті, які розкривають розробку питань історії руху декабристів зарубіжною історіографією, та істориками-емігрантами⁶⁵⁰. У зазначених працях, внаслідок недосконалості методів і засобів історіографічного дослідження, домінувало анування опублікованої літератури, прагнення визначити загальну концепцію розвитку

⁶⁵⁰ Добровольський Л.П. "Decembriana". До підсумків ювілейної літератури про південний декабризм // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія... К., 1927. С.901—921; Звавич И. Восстание 14 декабря и английское общественное мнение // Печать и революция. 1925. Кн.8. С.31—52 и др.

декабристознавства, що формувалося після лютого 1917 р., зверталася увага на дискусію щодо теорії “українського декабризму”, висунутої академіками ВУАН С.О.Єфремовим, М.І.Яворським, професором Київського ІНО О.Ю.Гермайзе⁶⁵¹.

В цей час створюються узагальнюючі історіографічні праці. Їх авторами були відомі історики, чий світогляд сформувався у дореволюційний час, а також молоді декабристознавці. До перших, наприклад, належить Д.І.Багалій. У своїй фундаментальній історіографічній монографії він аналізує розвиток радянської історичної науки в Україні за десять післяжовтневих років. В цій роботі історик відзначає і праці декабристознавців України, підкреслюючи, що вони підготували оригінальні дослідження, які заслуговують на увагу, і опублікували кілька спеціальних збірників статей і матеріалів, присвячених декабристам. Д.І.Багалій справедливо відзначив зміни у підході до вивчення окремих тем, зокрема, посилення інтересу декабристознавців до замовчуваної раніше історії Південного таємного товариства⁶⁵².

Монографічне дослідження П.О.Парадизова, який репрезентував нове покоління вчених, було присвячене вивченню внеску дореволюційних істориків у розробку деяких проблем декабризму. Автор розглядає доробок О.М.Піпіна, В.І.Семевського, представників революційної історіографії, але зводить її тільки до творчості Г.В.Плеханова, а також вчених-емігрантів, які виїхали з Росії після Жовтневої революції і громадянської війни. Особливо підкреслимо, що праця П.О.Парадизова необгрунтовано замовчувалася практично до наших днів. Цим створювалося враження, що дожовтнева декабристознавча література не аналізувалася. Це не відповідає дійсності, оскільки П.О.Парадизов провів значну дослідницьку роботу. Його дослідження — перша вагома історіографічна розробка, в якій розглядалася література про декабристів⁶⁵³. На початку 30-х років з'явилась розгромна стаття професора О.П.Оглобліна, якому “дискусія, проведена Українським товариством істориків-марксистів у Києві в травні 1931 року, допомогла усвідомити буржуазно-націоналістичний характер власних

⁶⁵¹ Нечкина М.В. Украинская юбилейная литература о декабристах // Историк-марксист. 1927. Кн.3. С.187—195; Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. 2-е изд. М.1930. Т.1. С.443.

⁶⁵² Багалій Д. Нариси історії України на соціально-економічному ґрунті. ДВУ. 1928. Т.1. С.88—98.

⁶⁵³ Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. М.; Л., 1926. 287 с.

досліджень, відкрила очі на “дворушницьку” діяльність “буржуазного вченого-професора, багатолітнього керманіча київської університетської кафедри “русской” історії” — М.В.Довнар-Запольського⁶⁵⁴. Звинувачення вченого у прихованій закоханості до “українського питання”, коли “він іноді волів маскуватися під марксиста”⁶⁵⁵, було однією з причин того, що М.В.Довнар-Запольський у 1920—1922 рр. виїжджає з Києва до Харкова, а потім з 1922 по 1925 р. до Азербайджану, після чого переїхав, як білорус, до Мінська (1925—1926 рр.), а пізніше до Москви⁶⁵⁶, де займав посади у вищих органах влади і різних наукових закладах.

Земляки-білоруси високо оцінили наукову працю професора університету святого Володимира. У їх виданні спокійно розглядається доробок вченого, зокрема, з історії руху декабристів⁶⁵⁷, підкреслювалася виняткова роль історика у дослідженні окремих аспектів проблеми руху. Проте, ця праця не створила цілісного образу вченого-декабристознавця.

В другій половині 30-х — першій половині 50-х рр. аналіз публікацій про декабристів практично не проводився. Виняток становили деякі дослідження кінця 30-х рр., присвячені вивченню декабристознавчих розвідок М.М.Покровського та М.В.Нечкіної. Доробок видатних радянських декабристознавців, особливо М.М.Покровського, розглядався в контексті шаленої критики “школи М.М.Покровського”⁶⁵⁸, та його вірної учениці М.В.Нечкіної, чії праці нібито завдали величезних втрат не тільки декабристознавству, але й історичній науці в цілому⁶⁵⁹.

Позитивним явищем в історіографії декабризму кінця 40-х — початку 50-х рр. була поява великих історіографічних оглядів у дисертаційних дослідженнях. Так, у відповідній праці українського декабристознавця М.М.Лисенка розглядалася література про

⁶⁵⁴ Оглоблін Ол. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії). Окрема відбитка. С.161.

⁶⁵⁵ Там само. С.177.

⁶⁵⁶ Там само. С.188.

⁶⁵⁷ Літатурны працы доктора руской історыі Мітрофана Віктаравіча Доунар-Запольскаго. У хроналогічным парадку за 45. 1883—1928 // Запіскі Адзелу гуманітарных навук.— Кн. 8. Працы класы гісторні. Т.ІІІ. Мінск, 1929. С.566—570.

⁶⁵⁸ Нечкина М.В. Восстание декабристов в концепции М.Н.Покровского // Против исторической концепции М.Н.Покровского: Сб. ст. М.; Л., 1939. Ч.1. С.303—336.

⁶⁵⁹ Гохберг И. Об антиленинской концепции М.Н.Покровского по вопросу о декабристах // Исторический журнал. 1939. №6. С.22—31.

декабристів, в якій вивчалася тактика дворянських революціонерів⁶⁶⁰. Кінець цього етапу розвитку декабристознавства завершився виданням двотомної монографії М.В.Нечкіної, перший розділ якої являє собою спробу узагальнити підсумки розвитку декабристознавства і визначити перспективи подальшої наукової розробки цієї теми⁶⁶¹. Декабристознавча література періодично оцінювалася в ювілейних оглядах, що підбивали підсумки розвитку радянської історичної науки за певний період. Але в них тільки констатували, що над вивченням окремих проблем руху декабристів працювали М.В.Нечкіна і О.В.Предтеченський. Практично в таких узагальнюючих історіографічних реферативних працях тільки називалися окремі дослідники, а глибокого аналізу стану розробки проблеми не давалося. До таких оглядів, на нашу думку, можна віднести роботи Б.Д.Грекова і В.І.Пічети⁶⁶².

Для підтвердження достовірності висновків вищесказаних приведемо текст Б.Д.Грекова з цієї проблеми: "Відсвяткований у 1925 р. 100-річний ювілей повстання декабристів дав поштовх новим дослідженням з історії цього руху, його епохи, біографій окремих учасників. М.М.Дружинін монографічно опрацював тему про декабриста Микиту Муравйова (М., 1933). Нечкіною написана монографія про Товариство об'єднаних слов'ян і ряд праць з історії Південного товариства. Чернову належить дослідження про Союз благоденства"⁶⁶³.

З другої половини 50-х рр. історіографія розвивається як спеціальна історична дисципліна. Знову почали з'являтися історіографічні дослідження. Цьому сприяла "хрущовська відлига". Узагальнення досвіду вивчення історії руху декабристів здобуває постійного і цілеспрямованого напрямку, коли була зроблена спроба об'єктивного аналізу доробку радянських істориків. З узагальнюючими оглядовими статтями виступили С.Б.Окунь, І.М.Гапусенко та ін.⁶⁶⁴. Санктпетербурзькому дослідникові

⁶⁶⁰ Лысенко Н.Н. К вопросу тактики декабристов: Дис. ... канд. ист. наук. К., 1949. С. 1—59.

⁶⁶¹ Нечкина М.В. Движение декабристов: В 2-х т. М., 1955. Т.1. С.5—49.

⁶⁶² Греков Б.Д. Основные итоги изучения истории СССР за 25 лет // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. М.; Л., 1942. С.80, 81, 87; Пичета В.И. История Украины в советской историографии // Там само. С.175—176.

⁶⁶³ Греков Б.Д. Там само. С.87.

⁶⁶⁴ Окунь С.Б. Движение декабристов в советской литературе // Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России. Л., 1967.

Г.А.Невелеву належить спроба висвітлити внесок істориків кінця XIX — початку XX ст. у розробку проблем руху декабристів⁶⁶⁵. Проте його дослідження — це крок назад у порівнянні з працею П.О.Парадизова, тому що в цьому відчувається прагнення зменшити внесок дореволюційного декабристознавства.

Історіографи продовжували звертати увагу на ставлення О.І.Герцена та М.П.Огарьова до руху декабристів,⁶⁶⁶ побіжно розглядали внесок лідерів народництва у висвітлення декабризму, а також стан розробки проблем “Декабристи і народ”, “Декабристи і Т.Г.Шевченко” та ін.

Особливістю історіографічних досліджень цього періоду є спроба більш зважено оцінити внесок істориків другої чверті XX ст., в тому числі М.М.Покровського, теж певним чином винного у розгромі української декабристознавчої школи 20—30-х рр., у вивчення руху декабристів. Проте “табу” на праці декабристознавців України, яких звинувачували в буржуазному націоналізмі С.М.Грушевського, О.Ю.Гермайзе, В.В.Міяковського, літературознавців залишилося. Вперше після 20-х рр. в Україні з’явилися історіографічні праці, що розкривали рівень вивчення теми “Декабристи і Україна”⁶⁶⁷.

Про вивчення руху декабристів українськими радянськими вченими писав професор Інституту для вивчення СРСР емігрант Б.Д.Крупницький (1884—1956). Він звернув увагу на студії О.Ю.Гермайзе, в яких висвітлювалися “українські національні моменти”, “ідеологію українських учасників руху (В.Горбачевський, М.Драгоманов і т.д.)”⁶⁶⁸. Вивчення еміграційної літератури 20—30-х років XX ст., яка залишалася довгий час “невідомою”, “непристойною” для спеціалістів України є архіважливим завданням сучасного декабристознавства⁶⁶⁹.

Ч.1. С.83—106; Гапусенко І.М. Історія України періоду феодалізму // Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973. С. 99—101 і др.

⁶⁶⁵ Невелев Г.А. История декабристов в трудах В.И.Семевского // История и историки: Историограф. сб. 1973. М., 1975. С. 232—257.

⁶⁶⁶ Парусов А.И. К вопросу об официальном направлении в русской историографии XIX в. Критика исторических взглядов М.Корфа // Учен. зап. Горьк. ун-та. 1960. Т.41. Сер. ист. Вып.4. С.120—149 и др.

⁶⁶⁷ Олійник Л.В. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії // УІЖ. 1965. №12. С.119—123.

⁶⁶⁸ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1957). Мюнхен, 1957. С.18.

⁶⁶⁹ Оглоблін О. Думки про сучасну українську історіографію. Нью-Йорк, 1963. С. 21.

Бурхливий розвиток історіографічних досліджень почався з 1975 р. коли відбувалися підготовка і святкування 150-ї річниці з дня повстання декабристів і продовжувався аж до 1990 р. За ці роки було створено понад 80 праць, присвячених розвитку новітнього декабристознавства; 21 — аналізу дожовтневої декабристознавчої літератури; 30 — внеску конкретних істориків у наукову розробку історії руху декабристів, і тільки 8 праць, в яких розглядається зарубіжна історіографія декабризму⁶⁷⁰.

Історіографічні дослідження, присвячені рухові декабристів, необхідно розділити на окремі групи не тільки за часом написання, але й за жанровим їх призначенням: а) узагальнюючі; б) проблемно-хронологічні; в) написані на стиці наук; г) присвячені розвитку наукових центрів і періодичних видань; д) біо-бібліографічні (персоніфіковані); є) праці, в яких аналізується зарубіжна декабристознавча література. Усі ці групи історіографічних праць з історії вивчення декабристського руху об'єднані предметом дослідження — літературою, присвяченою декабризму. Кожна з цих груп має свої характерні тільки для неї, риси й особливості. Час написання об'єднаних у них видань різний. Тому відповідні публікації відбивають не лише певний рівень вивчення того чи іншого питання, але й події в країні, що справили вплив на позицію дослідників. Оцінюючи внесок істориків або декабристознавчих шкіл, звичайно необхідно враховувати суспільно-політичну ситуацію в країні. Адже сталінізм породжував ідеологізацію історичної науки, догматизував установки правлячої партії, її політику. Поступово історики були поставлені в такі умови, коли всі суспільні явища вимушені були трактувати і коментувати через призму пануючої ідеології. Репресивна командно-бюрократична сталінська система влади нав'язувала дослідникам "істини", формувала адекватний собі тип наукового мислення. Тому відомі так звані помилки вчених — це результат цілеспрямованої антинаукової політики КПСР і Радянського уряду, які "вміло керували" всім, в тому числі й історичною наукою. Ми повинні пам'ятати, що декабристознавці не завжди могли сказати те, про що думали, бо над ними стояла тоталітарна система, яка постійно стежила за думкою дослідників.

Але навіть за таких умов історіографія продовжувала розвиватися. Були створені узагальнюючі праці, що належали провідним історіографам з різних наукових центрів. В.О.Дядиченко,

⁶⁷⁰ Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів. Історіографічні дослідження. 1917–1990 рр. С.26.

М.В.Єфременков, О.І.Зевелєв, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей, М.В.Нечкіна, О.В.Орлик, Я.Г.Сергієнко, Г.В.Семенова, В.О.Федоров та інші історики підготували спеціальні історіографічні праці, в яких приділили увагу висвітленню теоретико-методологічних принципів, визначенню змісту предмета, методів і джерел, в тому числі й історіографії руху декабристів⁶⁷¹. Наприклад, російський історик М.В.Єфременков дійшов висновку, що послаблення уваги вчених до методики історіографічного дослідження, “теоретико-методологічне утримство”, послаблення уваги до джерелознавчого аспекту призвело до серйозних недоліків⁶⁷², які почали виявлятися, зокрема, і у вивченні руху декабристів.

Узагальнюючі конкретно-прикладні історіографічні праці, переважно збірники, підготовлені колективами істориків, які вивчали окремі теми історичної науки, за радянської доби з’являлися, як правило, до чергового з’їзду КПРС. У них були статті або невеликі огляди, присвячені декабристознавчій літературі. Проте в подібних історіографічних розділах було неможливо показати умови, за яких працювали історики, визначити рівень розробки конкретних проблем, перспективи подальшого дослідження⁶⁷³.

Власне, подібні збірники були своєрідним “дороговказом”, що показував, яку тему, як і хто досліджував на основі марксистсько-ленінської методології. У них практично завжди називалися одні і ті ж прізвища декабристознавців, “як і раніше, значна увага приділялася вивченню загальнотеоретичних і конкретноісторичних питань російського визвольного руху”, «... вивченню кардинальних проблем визвольного руху»⁶⁷⁴, а яких конкретно-невідомо. Усталені історіографічні штампи свідчили, що декабристознавці були поставлені у жорсткі рамки, за які заборонялося виходити, і які не дозволяли об’єктивно аналізувати декабристознавчу літературу, особливо ту, що вийшла в світ за кордоном і належала вченим, котрі “заплямували себе” нелояльним ставленням до радянської влади.

⁶⁷¹ Зевелєв А.И. Историографическое исследование: методологический аспект М., 1987. 160 с.; Санцевич А.В. Методика исторического исследования. К., 1990. 212 с. и др.

⁶⁷² Историография истории СССР: Методические рекомендации и материалы к лекции... (Подгот.: Н.В.Ефременков, И.Г.Серегина). Тверь, 1991. С.2.

⁶⁷³ Вандалковская М.Г., Орлик О.В. Историография революционного движения в России XIX в.// Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. М., 1982. С.472—478 и др.

⁶⁷⁴ Там само. С.472.

Хоча, варто підкреслити, що у 80-і роки з'явилися узагальнюючі концептуальні історіографічні статті, що належали дослідникам Інституту історії СРСР АН СРСР Р.О.Киреєвій, Г.В.Семеновій⁶⁷⁵, професору Московського університету В.О.Федорову⁶⁷⁶, сибірським дослідникам С.Ф.Ковалю, В.Ф.Ретунському, Б.С.Шостаковичу⁶⁷⁷, санки-петербурзькому вченому О.М.Цамуталі⁶⁷⁸. У їх розробках приділялася увага не тільки теоретико-методологічним проблемам декабристознавства, але й в значній мірі конкретно-прикладним історіографічним питанням, що сприяло планомірному вивченню революційної спадщини декабристів, окремих декабристознавців, цілих наукових напрямків і шкіл.

Перші узагальнюючі конкретно-прикладні історіографічні праці у 80-х роках з'явилися і в Україні. Одна з них була опублікована в учбовому посібнику для студентів історичного факультету Київського університету, які слухали спецкурс "Рух декабристів". В цій роботі проблеми декабризму розглядалися згідно з діючою на той час періодизацією історії історичної науки в СРСР⁶⁷⁹. Вже тоді автор розділу вважав, що ефективним є проблемно-хронологічний підхід в історіографії руху декабристів, який надасть можливість визначити актуальні аспекти історії декабристського руху. Серед маловивчених проблем відзначалися: формування світогляду декабристів; розробка ними планів збройного виступу; повстання і його хід на Сенатській площі та в Україні; слідство, суд та сибірське заслання; героїчний подвиг дружин декабристів, декабристи і народ, декабристи і демократична культура⁶⁸⁰.

⁶⁷⁵ Семенова А.В. Некоторые проблемы революционного и общественного движения первой половины XIX века в советской историографии // Общественно-политические проблемы истории СССР в 80-е гг.: Итоги и задачи. Сб. ст. М., 1989. С.87—94; Киреева Р.А. Проблемы отечественной историографии России в трудах советских историков // Там само. С.31—51 и др.

⁶⁷⁶ Федоров В.А. Освещение проблем движения декабристов. // Вестник Моск. ун-та. Серия IX. История. 1975. №6. С.31—51.

⁶⁷⁷ Ретунский В.Ф. Историография декабристской ссылки в городах Западной Сибири // Историография городов Сибири конца XVI — начала XX в. Новосибирск, 1984. С.124—148; Коваль С.Ф. Декабристы в Сибири: Некоторые итоги и задачи исследования // Сибирь и декабристы. Иркутск, 1978. Вып.1. С.20—27.

⁶⁷⁸ Цамутали А.Н. Северное общество и восстание 14 декабря 1825 г. (Обзор советской историографии) //Общественная мысль в России XIX века. Л., 1986. С. 40—60 и др.

⁶⁷⁹ Котов В.Н., Литвин О.К., Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів... С. 4—18.

⁶⁸⁰ Там само. С.15, 16 и др.

Протягом наступних років опубліковано ряд статей та брошур, де висвітлювався розвиток декабристознавства більш як за шістьдесят років Радянської влади,⁶⁸¹ а також за п'ять років з 1975 по 1980 рр. В цих дослідженнях уточнені формування назв проблем. Наприклад, говорячи про формування світогляду, пропонувалося уточнити — “майбутніх декабристів”, оскільки їх світогляд формувався й до виникнення таємних товариств⁶⁸². Були визначені напрямки, які розроблялися більш активно, показані досягнення у їх вивченні, обґрунтовувалися ті проблеми, що вимагали фундаментального дослідження⁶⁸³. Взяти хоча б національне питання в програмних документах декабристів і його практичне вирішення та розвиток М.П.Драгомановим, зокрема, декабристської ідеї федеративного устрою держави⁶⁸⁴.

Проблемно-хронологічні декабристознавчі дослідження в цей період набувають найбільшого розповсюдження. Практично всі декабристознавці використовували цей жанр історіографічного дослідження. Продовжували розробляти історіографічні сюжети М.В.Нечкіна, О.В.Орлик, Г.В.Семенова, Н.А.Рабкіна⁶⁸⁵. З'явився ряд статей в Україні, в яких оцінювалися праці вчених республіки у 20—30-ті рр. а також дослідження, присвячені вивченню планів збройного повстання декабристів. Тут треба назвати публікації М.О.Козиря. Проте такі історіографічні праці у своїй більшості обмежені за

⁶⁸¹ Казьмирчук Г.Д. Вивчення руху декабристів в радянській історичній літературі // Вісник Київ. ун-ту. Іст. науки. К., 1980. Вип. 22. С.56—64.

⁶⁸² Казьмирчук Г.Д. Историография движения декабристов (1975—1980 гг.) К., 1988. 41 с.; Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В. Движение декабристов в современной советской историографии. К., 1990. 34 с.

⁶⁸³ Казьмирчук Г.Д., Каревін О.С. Українське національне питання в програмних документах декабристів // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму: Матеріали Республіканської наук.-теоретич. конф. К.; Запоріжжя, 1991. С. 41—42.

⁶⁸⁴ Казьмирчук Г.Д. Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М.П.Драгоманова // Вісник Київ. ун-ту. Іст.-філол. науки. К., 1992. Вип.6. С.9—14 та ін.

⁶⁸⁵ Нечкина М.В. 150-летний юбилей восстания декабристов (1825—1975) // Исторические записки. М., 1975. Т.96. С.7—26; Рабкина Н.А. К современному прочтению декабризма (Проблемы и тенденции) // История СССР. 1988. №3. С.80—93 и др.

тематикою і хронологічними рамками. Вони не дають змоги уявити повну картину рівня вивчення історії руху декабристів⁶⁸⁶.

Проблемно-хронологічну, синтетичну працю на початку 70-х років написав академік АН СРСР Л.В.Черепнін, присвячену "творчому шляху видатного радянського вченого" М.В.Нечкіної⁶⁸⁷. Коротко зупинившись на біографічних віхах життя ювіляра, автор спробував об'єктивно оцінити "коло наукових і популярних праць, публікацій джерел, випущених Міліцею Василівною по темі про декабристів у 20-х – початку 30-х років"⁶⁸⁸. На жаль, зафіксувавши "достатньо широкий" доробок М.В.Нечкіної, Л.В.Черепнін зупинився, справедливо, на найбільш "вагомому" досягненні декабристознавця цих років, присвяченому Товариству з'єднаних слов'ян – "носію революції народної"⁶⁸⁹, проте, так і не зумів показати значення інших праць М.В.Нечкіної цих років, їх вплив на розвиток молодого радянського декабристознавства.

Крім того, і це необхідно враховувати, до середини 80-х рр. в історіографії домінували політизовані установки, історик не міг вийти за офіційне концептуальне вирішення проблеми, продовжувало діяти обмеження на вибір літератури. Для підтвердження цієї тези достатньо навести факти із своєї наукової діяльності. У 1977 р., працюючи над черговою історіографічною статтею і здавши її до редакції "Вища школа" при Київському університеті, де готувався до друку "Вісн. Київ. ун-ту. Іст.науки", я отримав гранки, у яких була викреслена праця В.В.Міяковського. Не одержавши від редактора пояснень, я звернувся до колишнього спецфонду ЦНБ НАН України, співробітники якого порекомендували мені написати список істориків 20—30-х рр., а вони, у свою чергу, пообіцяли з'ясувати, чиї праці я зможу використати в подальшій роботі. Пізніше мені довелося зняти посилання на праці М.С.Грушевського, М.І.Яворського, О.Ю.Гермайзе, П.П.Филиповича та інших вчених. Це, безумовно, впливало на якість історіографічних досліджень, оскільки про

⁶⁸⁶ Козырь М.А. Освещение советской историографией 1917 — середины 20-х годов социально-экономических предпосылок движения декабристов // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII—XIX вв. Днепропетровск, 1982. С.134—145.

⁶⁸⁷ Черепнин Л.В. Академик Милица Васильевна Нечкина (творческий путь) // Проблемы истории общественного движения и историографии. М., 1971. С.5.

⁶⁸⁸ Там само. С.8.

⁶⁸⁹ Там само. С.9.

названих українських декабристознавців необхідно було писати тільки негативно⁶⁹⁰.

Разом з тим проблемно-хронологічні історіографічні розробки стали важливим етапом у накопиченні історіографічного матеріалу для створення дисертаційного дослідження. В той же час вони самі виступають, як справедливо стверджує Р.О.Кирєєва, історіографічним джерелом, вимагають відповідного аналізу⁶⁹¹.

Проблемно-хронологічний принцип викладу матеріалу був покладений і в основу історіографічних досліджень автора дисертації. Перше з них з'явилося у 1977 р. і було присвячене аналізу вивчення декабристознавцями Радянської України повстання Чернігівського піхотного полку. В ньому вперше в історіографії зроблена спроба, на тлі загального розвитку декабристознавства, висвітлити внесок у вивчення цієї проблеми українських вчених: В.М.Базилевича — останнього секретаря Товариства Несторалітописця, В.В.Міяковського — завідуючого історичним архівом імені В.Б.Антоновича; Д.І.Багалія та його дочки О.Д.Багалій-Татарінової, Ф.О.Ястребова та інших істориків України. Тобто були проаналізовані праці від Д.І.Багалія до Г.Я.Сергієнка, чого раніше ніхто не робив⁶⁹².

У 1982 р. світ побачили узагальнюючі статті, в яких характеризувалися дослідження декабристознавців України періоду становлення радянської історичної науки⁶⁹³. В наступному дослідженні аналізувалося ще раз це історіографічне питання, де розглядалося 97 літературних та 62 документальних видання, із залученням неопублікованих листів і рецензій видатних декабристознавців республіки, що зберігаються й до нинішнього часу в Інституті рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України⁶⁹⁴. В названих історіографічних дослідженнях використані архівні та

⁶⁹⁰ Казьмирчук Г.Д. Первый этап освободительного движения в России в исследованиях историков Советской Украины 1917—1980 гг.: Автореф. дис. ... канд.ист.наук. К., 1984. С.3, 11.

⁶⁹¹ Кирєєва Р.А. Указ. соч. С. 39.

⁶⁹² Казьмирчук Г.Д. Деякі питання історіографії повстання Чернігівського полку в дослідженнях істориків України (1918—1976 рр.) // Вісник Київ. ун-ту. Історія. К., 1977. Вип.19. С.90—97.

⁶⁹³ Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів у дослідженнях істориків Радянської України (1918 р. — середина 30-х років) // Вісник Київ. ун-ту. Іст. науки. К., 1982. Вип.24. С.79—87.

⁶⁹⁴ Казьмирчук Г.Д. Советское декабристоведение на Украине (1917—1934 гг.) // Декабристские чтения: Материалы Республиканской научно-практической конференции... К., 1991. Вип.4. С.69—92.

рукописні матеріали істориків, і це дало можливість більш повно висвітлити обставини, за яких писався історичний твір, з'ясувати маловідомі факти у стосунках між вченими. Їх турботи і проблеми, над якими вони працювали.

В статтях зроблено висновок про те, що треба видати друком епістолярну спадщину Д.І.Багалія, В.В.Міяковського, М.І.Яворського та інших вчених. На доцільність публікації листування М.В.Нечкіної з багатьма респондентами вказували її учениці М.Г.Вандалковська, Р.О.Кирєєва, Г.В.Семенова, С.О.Селіванова під час Перших “Нечкінських читань”, що проходили 14—16 березня 1991 р. у м.Ніжині і були присвячені 90-річчю з дня народження відомого декабристознавця. Вони звернули увагу на те, що величезна епістолярна спадщина М.В.Нечкіної розпорошена по окремих колекціях. Зокрема, вірменська дослідниця Т.М.Арутюнян збирила більш 100 листів М.В.Нечкіної.

Виникнення й становлення декабристознавства у колишньому Союзі РСР розглядалось у спеціальному дослідженні, де були визначені основні напрямки вивчення історії руху декабристів⁶⁹⁵. Проте результати цього історіографічного дослідження не можуть повністю задовольнити читача, оскільки деякі проблеми аналізувались фрагментарно, а інші тільки окреслені. Історична література про декабристів свідчить, що такі проблеми, як “Декабристи і О.С.Пушкін”⁶⁹⁶, “Дворянські революціонери і Л.М.Толстой”, “Декабристи і Т.Г.Шевченко”⁶⁹⁷ та ряд інших, незважаючи на те, що вони вивчалися декабристознавцями, все ж не були предметом спеціального історіографічного аналізу.

Численні проблемно-хронологічні праці, у яких аналізувався розвиток декабристознавства в другій половині 30-х — першій половині 50-х рр., досить скупко констатують факт вивчення руху декабристів. За структурою і формою вони такі ж, як і історіографічні праці, що характеризують літературу про декабристів періоду

⁶⁹⁵ Казьмирчук Г.Д. Становлення радянського декабристознавства (1917 — перша половина 30-х років) // Актуальні проблеми вітчизняної історії XVIII—XIX ст.: Збірник наук. праць. К., 1990. Вип.І. С.40—60.

⁶⁹⁶ См.: Шибунин А. Пушкин и декабристы (Обзор литературы за 1917—1936 гг.) // Пушкин. Временник Пушкинской комиссии. М.; Л., 1937. Т.3. С.457—462.

⁶⁹⁷ Казьмирчук Г.Д. Висвітлення проблеми “Декабристи і Т.Г.Шевченко” в радянській історіографії (1917-перша половина 30-х років) // Вісник Київського ун-ту. Іст-філол. науки. 1991. Вип.2. С.26—33 та ін.

становлення новітньої історичної науки,⁶⁹⁸ в якій мало писалося про труднощі епохи, їх вплив на розвиток декабристознавства. Не знайшла відображення роль окремих вчених, за винятком наукової діяльності М.В.Нечкіної, М.М.Дружиніна, мало уваги приділялося всебічному аналізу декабристознавчих праць, що вийшли друком. Серед декабристознавців сформувався культ істинності концепції М.В.Нечкіної, її школи.

В сучасній історичній літературі робиться спроба історіографічного осмислення внеску вчених — декабристознавців у вивчення сибірського заслання декабристів. За підрахунками авторів, останнім часом написано понад 70 подібних статей та розділів. Це змусило їх зробити спробу комплексного аналізу внеску декабристознавців у вивчення перебування декабристів у сибірському засланні. Результати відповідної наукової розвідки містилися в доповіді на конференції, яка згодом була видана спеціальною брошурою⁶⁹⁹. Поряд з цим автором монографії в кінці 70-х років проаналізована література, що вийшла друком до 150-річного ювілею з дня повстання декабристів⁷⁰⁰. А до 175-ї річниці Вітчизняної війни 1812 р. була досліджена література, присвячена участі майбутніх декабристів у цій війні, зроблена спроба підрахувати кількість майбутніх членів таємних декабристських організацій, що взяли участь у боротьбі з Наполеоном. Таблиця, що складена, переконує, що майбутні декабристи активно боролися з французькими загарбниками за свободу Росії⁷⁰¹.

На початку 90-х років синтетичну працю, присвячену історії руху декабристів, підготував учень М.В.Нечкіної професор Московського університету ім. М.В.Ломоносова В.О.Федоров. У першому розділі “Література і джерела про декабристів” аналізується розвиток декабристознавства від його зародження і до сьогодення. Відповідне

⁶⁹⁸ Казьмирчук Г.Д. Декабристський рух у дослідженнях істориків Радянської України (середина 30-х — друга половина 50-х рр.) // Казьмирчук Г.Д. “...Все, що посіяне, зійде...”. С.30—39.

⁶⁹⁹ Казьмирчук Г.Д., Рафальский О.А. Освещение проблемы “Декабристы и Сибирь” в отечественной литературе. 1975—1985 гг. К., 1987. 33 с.

⁷⁰⁰ Казьмирчук Г.Д. Дворянский этап освободительного движения в юбилейных исследованиях декабристоведов Советской Украины // Казьмирчук Г.Д. Движение декабристов. Юбилейная литература. 1975—1977 гг. К., 1979. С.5—16 и др.

⁷⁰¹ Казьмирчук Г.Д. Советская историческая литература об участии будущих декабристов в Отечественной войне 1812 года // Материалы научно-теоретической конференции... К., 1987. С.7—12.

місце в монографії займають оцінки праць вчених кінця 10-х — середини 30-х років. В.О.Федоров звернув увагу на той факт, що радянське декабристознавство цих років збагатилося “цінними документальними збірниками”, чим значно розширилась документальна база з цієї проблеми.⁷⁰²

Дослідник справедливо констатує, що у ті роки “панувала...” школа Покровського” — талановитого вченого, публіциста, блискучого полеміста, який “не соромився застосовувати і методи адміністративного натиску на невгодних йому істориків, створював собі монопольне становище в історичній науці, що, без сумніву, не могло негативно не відбитися на її розвитку”⁷⁰³. На жаль, у 30-і роки така ситуація склалася і в Україні, коли провідні вчені-історики, зокрема, М.Є.Слабченко вимагали від Одеського архівного управління “зробити розпорядження про припинення робіт окремих осіб” над фондом “Запорізької січі”⁷⁰⁴. Так пізніше поступала і М.В.Нечкіна, яка зуміла підпорядкувати своєму впливові все радянське декабристознавство, насадивши серед декабристознавців “однорудство” і сліпе поклоніння перед нею і її працями.

Потрібно відзначити, що В.О.Федоров об’єктивно оцінив доробок О.Є.Преснякова, якого радянська історична наука ніколи не вшановувала, М.М.Дружиніна і С.Н.Чернова. Їх праці, на думку вченого, яку поділяємо і ми, “написані на значному колі джерел”⁷⁰⁵, і були вагомим внеском у розвиток радянського декабристознавства. Проте В.О.Федоров, на наш погляд, дуже скупко сказав про праці М.В.Нечкіної, практично нічого не писав про українське декабристознавство. В цілому поділяючи “сухі і лаконічні” оцінки В.О.Федорова про рівень праць кінця 10-х середини 30-х років ХХ ст., ми не можемо погодитися з тим, що автор ні слова не сказав про декабристознавчі школи, які існували у ці часи, про ту гостру політичну боротьбу навколо історії руху декабристів, про політику радянського уряду щодо всієї історичної науки, про знищення історичного генофонду тощо. Не схвалюємо ми і висновки про те, що “у перші роки радянської влади література про декабристів в основному репрезентувала собою або перевидані старі, дореволюційні праці, або публікації популярних брошур...”⁷⁰⁶.

⁷⁰² Федоров В.А. Декабристы и их время. М., 1992. С.21.

⁷⁰³ Там само.

⁷⁰⁴ Державний архів Одеської області. (Далі –ДАОО) Ф.Р.—36, оп.1, спр.16, арк.290.

⁷⁰⁵ Федоров В.А. Указ. соч. С.22.

⁷⁰⁶ Федоров В.А. Указ. соч. С.19–20.

По-перше, дослідження цих років, справді, доцільно поділити умовно на популярні і глибоко наукові. Якщо перші переважали до середини 20-х років, то другі, домінують у другій половині 20-х у першій половині 30-х років. По-друге, дійсно перевидавалися праці деяких дореволюційних істориків, зокрема, І.Ф.Павловського — викладача Петровського Полтавського кадетського корпусу, а згодом професора Київського університету,⁷⁰⁷ П.Є.Щоголева (1877—1931) — історика літератури, керуючого Петроградським історико-революційним архівом, та інших. Декабристознавці, перш ніж перевидати свої дослідження переробляли їх, уточнювали, розширювали зміст, часто старалися подати нову трактовку окремих сюжетів. По-третє, щоб об'єктивно оцінити дослідження вчених тих часів необхідно керуватися розумною думкою відомого декабристознавця М.М.Дружиніна: “навіть значні класичні праці неминуче старіють і, запліднюючи думки нових вчених, входять в історіографію як деяка наукова віха, як визнаний, але пройдений етап розвитку”⁷⁰⁸.

Історіографічні дослідження декабристознавства з суміжних гуманітарних дисциплін з'явилися досить пізно. Довгий час їх практично не було, якщо не враховувати згаданого вже огляду літератури про О.С.Пушкіна і декабристів, що його підготував О.М.Шебунін. Тільки перед 1975 р. почали з'являтися окремі історіографічні праці філософів, літературознавців, юристів, де аналізувалися теоретико-методичні сюжети⁷⁰⁹. Найбільш оригінальною була стаття Є.Г.Плімака та В.Г.Хороса, що претендує на теоретичні узагальнення одного з найбільш спірних питань про еволюцію декабризму, формування світогляду членів таємних декабристських організацій⁷¹⁰. Проаналізувавши “витоки виникнення руху декабристів”, автори вважають за необхідне з'ясувати, яке місце займає рух декабристів у всесвітньоісторичній боротьбі “народів проти феодального ладу”⁷¹¹. Вони дійшли висновку, що

⁷⁰⁷ ЦДІАУЦ. Ф.267, оп.1, спр.106, арк.31.

⁷⁰⁸ Дружинин Н.М. Избранные труды. Воспоминания, мысли, опыт историка. М., 1990. С.435.

⁷⁰⁹ Деев Н.Н. Политическая идеология декабристов: Критика современных буржуазных интерпретаций // Известия высш. учебн. заведений. Правоведение. 1975. №6. С.104—111 и др.

⁷¹⁰ Плимак Е.Г., Хорос В.Г. Проблемы декабристского движения // Вопросы философии. 1985. №12. С.96.

⁷¹¹ Нечкина М.В. 150-летний юбилей восстания декабристов // Исторические записки. М., 1975. Т.96. С.17.

декабристознавці, визначаючи вплив західноєвропейських чинників на виникнення декабризму, сміливо йшли за твердженням М.В.Нечкіної, яка ще у 1955 р. писала, а після у 1982 р. повторила: “Рух декабристів зростав на ґрунті російської дійсності. Не захоплення західноєвропейською передовою філософією, не закордонні військові походи, не приклади західноєвропейських революцій породили рух декабристів, його породив історичний розвиток їх країни, об’єктивні історичні завдання в російському історичному процесі”⁷¹². Концепцію М.В.Нечкіної підтримують деякі дослідники й сьогодні. Так, Р.П.Іванова та О.К.Литвин⁷¹³ як і В.Г.Вержбицький⁷¹⁴, вважають пріоритетним вплив російської дійсності на виникнення руху декабристів.

Опоненти М.В.Нечкіної — Є.Г.Плімак, І.К.Пантін, В.Г.Хорос, навпаки, вважають, що першочерговими причинами, що спричинили вплив на виникнення таємних декабристських організацій і формування світогляду їх членів, були західноєвропейська революційна дійсність, передова англійська економічна наука, французька філософська думка епохи Просвітництва та ін. Вони писали: “Пояснити генезис, еволюцію, природу декабризму, дворянської революційності взагалі без врахування могутнього і систематичного впливу більш передового Заходу на Росію — означає не розуміти сутність речей”⁷¹⁵.

Чи вірні ці концептуальні твердження, що взаємно виключають одне одного? Хто правий: М.В.Нечкіна та її послідовники або порушники “спокою” І.К.Пантін, Є.Г.Плімак, В.Г.Хорос? І так і ні. Висновки представників як першого, так і другого напрямів мають право на існування, але тільки при умові, що вони взаємодоповнюються, оскільки їх автори віддають перевагу одному комплексу питань і принижують значення інших. Їх необхідно розглядати у тісному взаємозв’язку, співставляючи й аналізуючи, не

⁷¹² Нечкіна М.В. Движение декабристов. В 2-х т. М., 1955. Т.1. С.50; Її ж. Декабристы. М., 1982. С.5, 7.

⁷¹³ Иванова Р.П., Литвин О.К. Идеи сплдружности та едності народів у спадщині декабристів // УІЖ. 1985. №12. С.113; Литвин О.К. Спорные вопросы в формировании мировоззрения декабристов // Декабристские чтения: Материалы межвузовской научно-практической конференции... К., 1989. Вып.2. С.112—114 и др.

⁷¹⁴ Вержбицкий В.Г. Патриотизм декабристов // Исторические записки. Т.96. С.93.

⁷¹⁵ Плимак Е.Г., Хорос В.Г. Указ. соч. С. 99; Пантин Н.К., Плимак Е.Г., Хорос В.Г. Революционная традиция в России. 1783—1883. М., 1986. С.87.

випускаючи з поля зору єдності цілого, що містить у собі конкретні відокремлені чинники⁷¹⁶.

Плідно вивчали рух декабристів і літературознавці, створивши безліч оригінальних й самобутніх праць. Це зумовлено тим, що письменники Росії першої чверті XIX ст. були, як, наприклад, О.С.Пушкін, О.С.Грибоедов, ідейно тісно пов'язані з багатьма декабристами, а література була виразником сподівань передового російського суспільства. Серед когорти декабристів були й талановиті поети та літературознавці: К.Ф.Рилєєв, В.К.Кюхельбекер, О.О.Бестужев-Марлінський, Ф.М.Глінка та інші, чий внесок у розвиток літературного процесу залишився недостатньо вивченим.

Вчені, які аналізували літературознавчий процес в Росії, зверталися до літературного оточення й до творчості декабристів-письменників, торкалися суспільних мотивів тих чи інших явищ. Інтерес до них особливо посилювався після лютневих подій 1917 р., коли вчені активно вивчали творчість декабристів-літераторів намагаючись історіографічно осмислити те, що зроблено. Як правило, це не виходило за рамки праць, присвячених зв'язкам декабристів з О.С.Пушкіним. Першою історіографічною статтею була розробка О.М.Шебуніна, яка вже згадувалася. Але протягом наступних 40 років літературознавці не займалися вивченням літератури з цього питання.

В другій половині 70-х рр. з'явилася оглядова літературознавча стаття О.Є.Ходорова, де аналізувалася література про внесок декабристів-літераторів у розвиток літературного процесу в Росії, вплив їх праць на формування суспільної думки в країні⁷¹⁷. Вивчаючи праці вчених України, автор монографії також у свій час звернув увагу на їх внесок у розробку окремих питань літературної діяльності декабристів в Україні. В невеликій за обсягом статті проаналізовані декабристознавчі праці В.І.Маслова, Д.М.Косарика, В.В.Гнатюка, Л.А.Булаховського, Г.Г.Ігнатенко, Г.Я.Заславського, Н.М.Жаркевич та інших вчених. В ній не лише звертається увага на гостру дискусію навколо питання про належність О.С.Пушкіна до декабристських таємних товариств, а й визначаються проблеми, над якими працювали літератори й історики: "розвиток декабристами-

⁷¹⁶ Казьмирчук Г.Д. Вивчення актуальних питань формування світогляду декабристів у радянській історіографії (1960—1986 рр.) // Вісник Київ. ун-ту. Іст. науки. К., 1988. Вип.30. С.84.

⁷¹⁷ Ходоров А.Е. Декабристы-литераторы в советской историко-литературной науке последних лет (1972-1975) // Русская литература. 1978. №2. С.206—222.

літераторами революційних традицій російської літератури, вплив їх творчості на формування поетичних талантів в Україні, роль і місце окремих декабристів-письменників у розвитку літератури народів Росії”⁷¹⁸. Були визначені й сюжети, які треба продовжувати вивчати, в тому числі “І.Я.Франко і декабристи”, “Літературні взаємовідносини декабристів-літераторів і О.С.Грибоєдова”⁷¹⁹.

Проте це не всі питання, що чекають на своє вирішення. Вважаємо за необхідне створення історіографічного дослідження проблем “Декабристи і Л.М.Толстой”. Останнім часом нами активно вивчалися історико-літературознавчі праці, присвячені виявленню ідейних зв’язків Т.Г.Шевченка та його зустрічей з декабристами та їх оточенням. Ця проблема одержала назву “Декабристи і Т.Шевченко”. Результати досліджень були викладені на Республіканських наукових конференціях⁷²⁰, а стаття, що підготовлена до друку, обсягом в 1,0 аркуш, пролежавши три роки у редакційному портфелі “Українського історичного журналу”, була опублікована у “Наукових записках з історії України” Кіровоградського педагогічного університету імені В.Вінниченка⁷²¹. Її зміст розширив, конкретизував і розвинув фрагментарні сюжети з окремих питань проблеми “Декабристи і Т.Шевченко”, опубліковані у фундаментальному збірнику, присвяченому шевченкіані⁷²². Ми не поділяємо, висновку Ю.О.Івакіна, що П.П.Филипович “не лише перший поставив, а й в основному вичерпав тему “Декабристи і Т.Г.Шевченко”⁷²³. Дослідження П.П.Филиповича дали стимул і напрямки вивчення теми кільком генераціям шевченкознавців, і, зокрема, самому ж Ю.О.Івакіну. Було б доцільним більше уваги приділити розглядові внеску філософів, економістів, юристів, а також представників інших суміжних з історією наук. В цьому напрямі можна чекати на цікаві наукові відкриття.

⁷¹⁸ Казьмирчук Г.Д. “...Все, що посіяне, зійде...” С.53–54.

⁷¹⁹ Там само. С.58–59 та ін.

⁷²⁰ Казьмирчук Г.Д. Висвітлення проблеми “Декабристи і Т.Г.Шевченко” в радянській історіографії (друга половина 30-х — перша половина 50-х рр. XX ст.) К., 1989. 3 с. (окрема відбитка); Його ж. Висвітлення проблеми “Т.Г.Шевченко і декабристи” в радянській літературі у 1960—1980-х // Т.Г.Шевченко і Поділля: Тези доповідей... В 2-х ч. Кам’янець-Подільський, 1989. Ч.2. С.62—64 і ін.

⁷²¹ Казьмирчук Г.Д. Проблема “Декабристи і Т.Г.Шевченко”: Радянська історіографія. 1917—1990 рр. // Наукові записки з історії України. Кіровоград, 1992. С.46—60.

⁷²² Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. К., 1975. С.155, 157.

⁷²³ Там само. С.157.

Історіографічні праці, присвячені розвиткові наукових історичних центрів і ролі періодичних видань у пропаганді історії руху декабристів, особливо протягом перших п'ятнадцяти років після 1917 р., коли в країні видавалися різні політичні й суспільно-літературні журнали та альманахи, що надавали свої сторінки декабристознавцям. В цьому напрямі працювали Н.В.Комаренко, В.Н.Котов та інші дослідники. Звертаючи увагу на розвиток історичної науки, автори таких праць приділяли увагу й аналізу внеску представників окремих історичних установ у вивчення питань руху декабристів. Заслуговує на увагу праця А.І.Алаторцевої, яка вважає, що “у становленні й розвитку радянської історичної науки особливу роль відіграла історична періодика”⁷²⁴. Публікації про декабристський рух на сторінках журналу “Історик-марксист”, як пише автор, “наближують нас до розкриття суттєвих рис” радянського декабристознавства, допомагають визначити основні напрямки”, виявити засоби й методи історичного дослідження, прослідковувати шлях наукового пошуку⁷²⁵. А.І.Алаторцева визначила коло кореспондентів-декабристознавців, чиї матеріали (статті, рецензії) публікувалися на сторінках цього журналу. Вона високо оцінила надання журналом своїх сторінок для публікації “автореферату монографії” М.В.Нечкіної, присвяченої Товариству об'єднаних слов'ян, друкування матеріалів дискусії про існування “українських декабристів”⁷²⁶. Такі дослідження, а вони й до нинішнього часу дуже рідкісні, ставлять перед декабристознавцями завдання більше уваги приділити матеріалам про декабристів, що публікувалися на сторінках періодичних видань, в тому числі й в Україні, як найважливішого джерела для історіографічного дослідження, визначення шляхів подальшого розвитку декабристознавства.

Важливим, але, на превеликий жаль, малодосліджуваним напрямом в декабристознавстві є глибоке вивчення історії створення після жовтня 1917 р. нових закладів, в яких розроблялися питання руху декабристів. Окремі сюжети розкидані у фундаментальних історіографічних монографіях В.Н.Котова, який плідно працював у Національному університеті ім.Тараса Шевченка. Вони не можуть повністю задовольнити істориків декабристського руху⁷²⁷, оскільки

⁷²⁴ Алаторцева А.И. Журнал “Историк-марксист”. 1926—1941 гг. М., 1979. С.3.

⁷²⁵ Там само. С.9.

⁷²⁶ Там само. С.98.

⁷²⁷ Котов В.Н. В.І.Ленін — основоположник радянської історичної науки. К., 1969. С.130—168.

флюсово, з точки апологетичного ленінського тлумачення теми висвітлювали роль декабристів в суспільно-політичному житті Росії.

Ми опублікували спеціальний параграф в монографії, де висвітлюється розробка проблем руху декабристів у новостворених після 1917 р. учбових і дослідницьких закладах, йдеться про періодичні видання, на сторінках яких публікувався матеріал про дворянських революціонерів, про роль новостворених товариств: “Історик-марксист” та ін., значення гострих дискусій, у яких брали участь декабристознавці країн.

Подібні праці поглиблюють наше уявлення не тільки про науково-дослідницькі історичні заклади періоду становлення історичної науки в колишньому СРСР, про підготовку кадрів істориків через аспірантуру, але й допомагають висвітлити проблему у зв’язку з загальною спеціалізацією в країні, з загальним розвитком науки в цілому. Проте треба визнати, що авторам так і не вдалося показати загальну картину складного шляху розвитку декабристознавства.

Опубліковані нами матеріали про наукові й громадські товариства і організації, нові навчально-дослідчі заклади, у яких розроблялася декабристська тематика, документи про життя й наукову працю окремих декабристознавців не розкривають у повній мірі цю складну проблему.⁷²⁸ Нещодавно знайдені нові документальні та рукописні матеріали про декабристів і декабристознавців, зокрема, рукописний фонд доцента Київського університету В.І.Маслова, власноручна автобіографія М.Л.Гофмана, документи з архівів Києва про М.В.Довнар-Запольського, О.Ю.Гермайзе, В.М.Базилевича, та роботу Головархіву України і видавництва нагально вимагають подальшої евристичної роботи й осмислення становлення радянського декабристознавства⁷²⁹. Треба продовжувати започаткований В.Н.Котовим і Н.В.Комаренко напрям в українській історіографії. Це, безумовно, дасть нові знахідки. Дуже мало, наприклад, ми знаємо про викладацьку й наукову діяльність професорів О.Ю.Гермайзе, В.І.Маслова. П.П.Филиповича, В.М.Базилевича та ін.

Деякі історіографічні проблеми руху декабристів порушуються в біо-бібліографічних дослідженнях, що з’явилися останнім часом і присвячених видатним декабристознавцям М.В.Нечкіній, М.М.Дружиніну, Д.І.Багалію, М.І.Яворському, М.В.Довнар-

⁷²⁸ Казьмирчук Г.Д. Декабристи. Історіографія проблеми. 1917—1935 рр. К., 1994. С.17—34.

⁷²⁹ ЦДАВОВУ. Ф.166, оп.6, спр.6; ІР НБ України. Ф.243, спр.1—448.

Запольському, та іншим історикам і літературознавцям.⁷³⁰ “Пам’ятки”, що практикувалися у 20-30-ті рр., присвячені декабристознавцям, які померли, були лаконічні і не завжди повно розкривали внесок конкретного дослідника у розробку історії руху декабристів.⁷³¹

Сучасні персоніфіковані дослідження, розкриваючи життя й наукову діяльність історика, змальовують його творчу лабораторію, виявляють маловідомі аспекти дослідницької роботи, привертають увагу наступних поколінь декабристознавців до соратників і кореспондентів вченого, визначають, до якої школи або напряму належав той чи інший історик. Адже на превеликий жаль, науковці тривалий час з відомих причин не вказували на приналежність дослідника до того чи іншого напряму і відмовлялися від вивчення цих сюжетів в історіографії.

Зараз першочерговим завданням історіографії є вивчення декабристознавчих шкіл в Україні, Білорусії, Молдові, Росії та інших самостійних державах, що утворилися внаслідок розпаду колишнього СРСР. Заслугує на увагу спеціалізація кафедри історіографії Московського університету, дослідники якої сконцентрували свої сили на вивченні історіографічних шкіл і напрямків у новітній історичній науці. На наш погляд, декабристознавці повинні звернути увагу на дослідження життя й діяльності В.М.Базилевича, Л.О.Медведської (Україна), В.А.Кудрявцева (Сибір), Л.М.Оганян (Молдова) та інших декабристознавців нашої країни та ближнього зарубіжжя.

Історіографія декабристознавства включає і праці, в яких аналізуються зарубіжні публікації про декабристів. Звернення до вивчення “немарксистської” літератури було непослідовним. На початку становлення радянського декабристознавства до видань, що з’явилися за кордоном, ставилися “спокійно”, вважаючи недоцільним про них писати. У 20–40-ї рр. були опубліковані історіографічні дослідження, авторами яких виступили Л.В.Крестова, Ю.В.Коваль, Є.В.Тарле, І.Звавич. В них аналізувались погляди представників англійського та французького суспільств, їх оцінки виступу

⁷³⁰ Милица Васильевна Нечкина (1901—1985). М., 1987. 136 с.; Николай Михайлович Дружинин (1886—1987). М., 1987. 95 с.; Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990. 176 с. та ін.

⁷³¹ С-ський (Синявський.— Г.К.) А. Пам’яті Л.П.Добровольського // Зап. Київського ІНО. Кн.4. К., 1930. С.207—209 и др.

дворянських революціонерів. Розглядався, як правило, газетний матеріал.⁷³²

З 50-х рр. починається “критика” — несприйняття того, що писали про декабристів іноземні дослідники. Взірцем подібного підходу можна вважати працю С.О.Покровського, який переконував, що за кордоном “фальсифікують історію російської політичної думки”. Автор намагався довести, що праці С.Томкінса, А.Адамса, А.Мазура, Р.Хейра не заслуговують на увагу, оскільки зображують декабристів послідовниками західноєвропейських мислителів, пропагандистами “американізму”⁷³³. В книзі С.О.Покровського була визначена мета — показати “реакційність” зарубіжної літератури, в тому числі й про декабристів, успішно розхвалювати історію російської суспільної думки, її неперевершеність.

У ці роки за кордоном представники української діаспори звернули увагу на вивчення декабристознавчої літератури радянських вчених 20—30-х років. Зокрема, їх увагою користувалися праці М.М.Покровського, М.І.Яворського, О.Ю.Гермайзе, Д.І.Багалія⁷³⁴. На жаль, глибокий історіографічний аналіз у цих студіях відсутній, але наявність зарубіжних публікацій підкреслює нагальну необхідність вивчення маловідомого напрямку сучасного декабристознавства — діяльності вчених діаспори в українських науково-дослідних закладах 20—30-х років, зокрема, Українському науковому інституті в Берліні, заснованому у 1925 р. гетьманом П. Скоропадським, Інституті вивчення СРСР, Вільному університеті у Празі, в яких працювали Д.І.Дорошенко, О.П.Оглоблін, Б.Д.Крупницький, Н.Д.Полонська-Василенко та ін.

Історія руху декабристів активно досліджувалася і за кордоном. За нашими підрахунками у цей час було опубліковано близько ста публіцистичних праць різної вартості. Умовно їх можна поділити на студії, які належать іноземним дослідникам та публіцистам, а також російським та українським історикам-емігрантам.

⁷³² Тарле Е.В. Император Николай и французское общественное мнение // Запад и Россия. Пгр. 1918. С.34; Звавич И. Восстание 14 декабря и английское общественное мнение. Печать и революция. 1925. Кн.8. С. 48—49; Крестова Л.В. Движение декабристов в освещении иностранной публицистики // Исторические записки. 1941. Т.13. С.222—233 и др.

⁷³³ Покровский С.А. Фальсификация истории русской политической мысли в современной реакционной буржуазной литературе. М., 1957. С.83.

⁷³⁴ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1950). Мюнхен, 1957. 120 с.; Оглоблін О. Думки про сучасну українську советську історіографію. Нью-Йорк, 1968. 37 с. та ін.

Як, правило, іноземні декабристознавці публікували свої розвідки на сторінках газет і періодичних видань, практично відсутніх в наших бібліотеках. Вони публікувались переважно до столітнього ювілею з дня повстання декабристів і були даниною шани до їх виступу. Більше половини із названої кількості декабристознавчих досліджень належали російським вченим-емігрантам, зокрема, О.О.Кізеветтеру, С.П.Мельгунову, П.М.Милюкову, та ін. За кордоном друкувались перевидані із російської мови праці, у тому числі шаною користувалося дослідження історика і письменника Д.С.Мережковського⁷³⁵. Перевидувались також спогади рідних декабристів, як-от, спогади М.Бризгалової⁷³⁶ та ін.

Зарубіжна історіографія руху декабристів – важливий напрямок декабристознавства. Проте, охарактеризувати цю значну літературну спадщину дуже важко, оскільки в Україні практично відсутні ці видання. Доцільно звернути увагу на спеціальну історіографічну літературу, опубліковану емігрантами А.Ізюмовим і П.Мстиславським, в яких аналізується література, опублікована у 1918–1925 рр.⁷³⁷ Польський дослідник З.Зборуцький аналізував праці радянських та емігрантських істориків 20-х рр. нашого століття, особливу увагу звернув на висновки польського дослідника К.Валішевського⁷³⁸. Декабристознавча література цих років була розглянута ще одним емігрантом Р.Востоковим⁷³⁹.

Подібний, але трохи пом'якшений підхід до зарубіжної декабристознавчої літератури, зберігся і у 70-ті рр. Підтвердженням цьому є публікація анотованого збірника праць зарубіжних істориків з грифом “для службового користування”⁷⁴⁰, що обмежувало можливість його використання, а якщо таку й надавали, то тільки після спеціального дозволу. Критичні матеріали про зарубіжну

⁷³⁵ Merezkowsky D.S. December the fourteenth. New York, 1925, 319 p.

⁷³⁶ Бризгалова М.В. Воспоминания внучки декабриста // Руль (Берлин), 1925, 25, 29 дек.

⁷³⁷ Изюмов А. Литература о декабристах за последние годы // Славянская книга (Прага). 1925. С. 245–260; М-ский П. Литература о декабристах в Советской России (1918–1925) // Воля России (Прага). 1925. XII. С.58–60.

⁷³⁸ Zborucki Z. Dekabrysci w swieyle najnowszej historjografji // Kwartalnik historyczny, Lwow, 1928, zecz.3. S.656–670.

⁷³⁹ Vostokov P. Les travaux d'histoire russe en U.R.S.S. // Le monde Slave, 1933, octobre, p. 106–107.

⁷⁴⁰ 150 лет восстания декабристов (Зарубежная историография движения декабристов). М., 1975. 145 с.

декабристознавчу літературу, як правило, були необ'єктивними й неповними⁷⁴¹.

Тільки наприкінці 80-х рр. була скасована заборона на вільне використання цієї літератури, почалася публікація творів зарубіжних дослідників, як, наприклад, Патрика О'Мара. З'явилися й кандидатські дисертації, в яких неупереджено висвітлюється внесок "немарксистської історіографії" у розробку проблем руху декабристів. Побачили світ дослідження М.М.Варварцева, у яких аналізувався відгук "італійської преси на повстання декабристів у Петербурзі і на Україні"⁷⁴².

Помітним явищем в сучасному декабристознавстві є захист у 1991 р. кандидатської дисертації І.В.Сабенникової. В її другому розділі дослідниця проаналізувала концепції західних вчених, які вивчали рух декабристів, звернута увага на основні напрями, як досліджували зарубіжні вчені: ідеологія декабристів, організаційні структури таємних товариств⁷⁴³. Не погоджуючись з визначенням хронологічних рамок "сучасного етапу" розвитку зарубіжного декабристознавства⁷⁴⁴, ми повністю підтримуємо загальну оцінку історіографічного внеску західних дослідників. І.В.Сабенникова вважає, що серед західноєвропейських декабристознавців не було єдиного підходу до питань руху декабристів. Це стосується, перш за все, ідеологічних і політичних вимог декабристів. Якщо американський дослідник А.Мазур розглядає збройний виступ декабристів як "першу російську революцію", то М.Раєв схиляється до висвітлення руху з позицій ліберально-буржуазної концепції, не вбачаючи в ньому ніякої революційності⁷⁴⁵.

Дослідження І.В.Сабенникової — це тільки початок серйозного і практично нерозробленого напрямку сучасного декабристознавства.

⁷⁴¹ Власенко К.Н. Идеология декабристов в освещении французской историографии // Вестник Москов. ун-та. Серия VIII. Философия. 1976. №2. С.51—56 и др.

⁷⁴² Варварцев М.М. Итальянская пресса про повстання декабристів // УІЖ. 1982. №2. С.70—78.

⁷⁴³ Сабенникова И.В. История русского освободительного движения конца XVIII — первой половины XIX вв. в современной западной историография: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1990. 26 с.

⁷⁴⁴ Там само. С.3.

⁷⁴⁵ Сабенникова И.В. Политическая идеология декабристов и ее изучение в современной западной историографии // Реформы второй половины XVII—XIX вв. Подготовка, проведение, результаты: Сб. науч. трудов. М., 1989. С.174; Деев Н.Н. Политическая идеология декабристов: критика современных буржуазных интерпретаций // Правоведение. 1975. №6. С.104—111 и др.

Без всебічного знання зарубіжної історіографії руху декабристів неможливий поступальний розвиток усього декабристознавства. Ось чому ми сподіваємося, що об'єктивне вивчення зарубіжних праць про декабристів буде продовжуватися і справить позитивний вплив на вітчизняне декабристознавство.

Розглянута нами історіографічна література, присвячена історії вивчення руху декабристів, створює враження про досить широке дослідження цієї проблеми. Проте це більш кількісний, ніж якісний показник. Стан наукової розробки історіографії декабристознавства залишається незадовільний. Назріла необхідність створення історіографічної монографії. Кількість історіографічних публікацій повинна нарешті завершитися створенням фундаментального дослідження, в якому б найшов своє відображення розвиток ідей багатьох поколінь вчених-декабристознавців. Ряд важливих, принципових питань, ще чекають на своє подальше дослідження, більш глибоке і ґрунтовне осмислення. Потребує теоретичного і концептуального вивчення післяжовтнєве декабристознавство.

Першочерговим завданням сучасного декабристознавства є публікація епістолярної спадщини істориків, які вивчали рух декабристів, їх неопублікованих праць, що зберігаються в рукописних відділах бібліотек суверенних держав, в тому числі й Інституті рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України (В.В.Міяковського, І.І.Кравченка), Науковій бібліотеці Харківського університету (Д.І.Багалія) та ін

Назріла необхідність вивчення декабристознавчих шкіл і напрямів. Нами ця проблема була порушена перед учасниками Всесоюзної науково-методичної конференції, що проходила у 1990 р. в Дніпропетровському університеті. У своїй науковій доповіді, що була підготовлена разом з А.В.Сілкіним, ми звернули увагу на школу декабристознавців Київського університету, що має значні досягнення і сьогодні визначає рівень декабристознавства в Україні.⁷⁴⁶

Зростає значення не тільки прикладних історіографічних праць, але й особливе місце займають теоретико-методологічні аспекти декабристознавства. Починаючи з другої половини 1991 р. активно заперечується роль марксизму-ленінізму як теоретично-методологічної основи вивчення руху декабристів. З цим можна

⁷⁴⁶ Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В. Изучение движения декабристов в Киевском университете // Программа и тезисы Всесоюзной научно-методической конференции "Перестройка исторического образования в вузах страны: Опыт, проблемы, поиск". Днепропетровск. 1990. С.91—93.

погодитися, але ні в якому разі не можна допустити, щоб висновки К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна заперечувалися як історіографічний факт.

Одним з найважливіших методологічних принципів вивчення руху декабристів є толерантне ставлення до думки колеги, уважний аналіз висловлених положень, відмова від одностайності підтримки концепцій провідних декабристознавців, терпимість до позицій будь-якого дослідника, працюючого над окремими питаннями теми, незалежно від того, де він живе і які світоглядні позиції він обстоює. Конче необхідно відмовитися від необґрунтованого поділу декабристознавців на вітчизняних і зарубіжних. Не місце проживання, а тема об'єднує усіх, хто творчо вивчає рух декабристів. Історизм, об'єктивний виклад та неупереджене ставлення до праць інших дослідників — ось далеко не повний перелік методологічних засобів, дотримуючись яких можна сподіватися на якнайшвидший вихід вітчизняного декабристознавства на нові рубежі розвитку.

Завдання дослідження розв'язуються на широкому документальному матеріалі. Всі джерела поділимо на такі групи: наукові праці, епістолярія та неопубліковані праці декабристознавців, архівні матеріали, в яких зафіксована діяльність вчених у пошуку матеріалів, реорганізації навчальних закладів, створення нових періодичних видань тощо.

Основну групу джерел складають опубліковані праці: монографії, брошури, нариси, наукові статті. Вони і є об'єктом нашого історіографічного аналізу. Сюди відносяться практично всі декабристознавчі дослідження, які побачили світ у цей період. За своїм змістовним навантаженням вони не однозначні, а тому їх також необхідно розчленувати на окремі підгрупи.

Узагальнюючі дослідження, у яких аналізується весь спектр проблем руху декабристів цінні тим, що вони концентровано відтворюють рівень історичних знань, ступінь і глибину розробки головних проблем теми.

Для наукового аналізу використані дисертаційні дослідження, у яких розкриваються окремі проблеми руху декабристів. Розглядаючи їх, ми головну увагу приділяли виявленню внеску авторів в науку, добросовісного використання джерельної бази, обґрунтованість теоретичних висновків, новацій у підходах до окремих питань проблеми.

Переважну частину наукової літератури склали статті, які були предметом історіографічного аналізу. Деякі з них були "рефератами" солідних монографій і брошур. Як правило, їх друкували в окремих

збірниках, присвячених декабризму, і на сторінках журналів “Каторга и ссылка”, “Молодая гвардия”, “Україна”, “Историк-марксист” та ін. Наукові статті рельєфно відбивали існуючі на кожному етапі особливості розвитку декабристознавства, актуальні питання проблеми, відображали активність дослідників, їх ставлення до цієї теми.

Предметом історіографічного дослідження стала і література вчених суміжних наук, зокрема, філософів, економістів, літературознавців, юристів. Це обумовлене тим, що до історії декабристів, їх життя і діяльності зверталися представники більшості суспільних наук, черпали в працях декабристів ідеї патріотичного виховання молодого покоління, відшукуючи в них загальнолюдські цінності⁷⁴⁷.

Групування літератури проводилося за проблемною ознакою. Це дозволило використати оцінки декабристознавців, незалежно від того, якій проблемі присвячене дане дослідження.

До окремої групи джерел, які стали предметом історіографічного аналізу, відносимо опубліковані матеріали з історії руху декабристів. Власне у цей час було започатковане видавництво цінного корпусу документів під загальною назвою “Восстание декабристов. Материалы”, у якому, вперше у такому обсязі, друкувалися слідчі справи декабристів. За час з 1917 по 1935 рр. побачили світ 8 із 18 виданих томів. Декабристознавство поряд з вивченням окремих історіографічних проблем передбачає аналіз виявлених і опублікованих документів про декабристів і їх епоху. Без всебічного знання документальних матеріалів неможливо об'єктивно оцінити внесок окремого декабристознавця, чи представників окремих шкіл і напрямків у вивченні руху декабристів. Безперечно, що для історіографа важливіше знати концептуальні підходи публікаторів, які відбивають рівень розвитку всього декабристознавства.

При написанні дослідження використовувалася мемуарна і епістолярна спадщина “поборників святої волі”, як важливе джерело історії декабризму, на основі якої було написане не одне наукове дослідження, які стали надбанням широкого читачького загалу.

В монографії широко використовуються, не введені раніше до наукового обігу, архівні і рукописні матеріали, залишені окремими

⁷⁴⁷ Див., наприклад: Казьмирчук Г.Д. Декабристська тема в дослідженнях літературознавців Радянської України (1917—1980) // Казьмирчук Г.Д. “...Все, що посіяне, зійде...” С.51—59 та ін.

декабристознавцями. Архівні матеріали О.Ю.Гермайзе, М.В.Довнар-Запольського, В.М.Базилевича та інших допомагають дослідити маловідомі сторінки життя і наукової діяльності дослідників руху декабристів, відтворити часи, коли вони працювали над вивченням декабризму, прослідкувати їх долю. Особливо цінними є матеріали фонду №16 “Київський університет”, який зберігається у Державному архіві м.Києва, а також матеріали Центрального державного історичного архіву України у м.Києві. В них є “Програма курсу історії”, яку підготував Д.І.Багалій, виписки полтавського професора І.Ф.Павловського про викуп українського і російського актора М.С.Щепкіна, в якому взяв участь декабрист С.Г.Волконський, надавши 500 крб.⁷⁴⁸.

В Інституті рукопису ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України зберігаються матеріали про життя й діяльність декабристів і провідних декабристознавців. Нами опрацьовано більше сотні одиниць зберігання — важливого історичного джерела. Серед них виділимо перш за все листи К.Ф.Рилєєва до дружини напередодні його страти, а також лист К.Ф.Рилєєва і О.О.Бестужева-Марлінського до В.І.Тумановського в Одесу від 15 січня 1825 р., у якому рекомендували йому А.Міцкевича. Лист цікавий тим, що відтворює ситуацію у Санкт-Петербурзі, коли “у нас що день, то вивозять фельдєгери декого — і шпигунів мільйони — даремно знищують людей безвинних”⁷⁴⁹.

Велике значення має епістолярія декабристознавців. Нами опрацьовано три листи історика університету св. Володимира до Д.І.Багалія від 16 серпня 1884, 26 вересня 1887 р. і 12 лютого 1912 р., які проливають світло на побутові сторони життя П.В.Голубовського, його живий інтерес до наукового доробку Д.І.Багалія⁷⁵⁰. Листи В.В.Міяковського до Д.І.Багалія, як й інше листування декабристознавців України є частиною їх наукової спадщини і важливим історичним та історіографічним матеріалом. Так, у листі до В.С.Іконникова В.І.Маслов просить призначити йому зустріч, щоб “передати до набору в університетську друкарню додаток до своєї праці: “К.Ф.Рилєєв за документами державного архіву”⁷⁵¹. Заслугують уваги й інші рукописні матеріали, зокрема, “Звіт

⁷⁴⁸ ДАК. Ф.16, оп.465, спр.4782; спр.320; спр.153, оп.1, спр.320; ЦДІАУ. Ф.267, оп.1, спр.106; Ф.2020, оп.1, спр.104 та ін.

⁷⁴⁹ ІР НБ України. Ф.ІІІ. Од. зб.7168; Од. зб.71188 та ін.

⁷⁵⁰ Голубовський П.— Багалію Д. // Там само. Од. зб.45681, 45689.

⁷⁵¹ Маслов В.— Іконникову В. // Там само. Ф.ІІІ. Од. зб.50128.

степендіата по кафедрі російської історії” від 30 квітня 1882 р., який розкриває широкий діапазон наукових інтересів П.В.Голубовського⁷⁵².

В Інституті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України зберігаються значні фонди, зокрема, В.І.Маслова, які нараховують більше 110 одиниць документів, у тому числі: автобіографія, список наукових праць, характеристики з місця праці, листи, оригінали декабристознавчих досліджень, відгуки провідних вчених, письменників про наукову діяльність літературознавця⁷⁵³. Ці матеріали вводяться до наукового обігу вперше.

Серед епістолярної спадщини декабристознавців, як важливого історичного джерела, варто назвати рукописні “автобіографії” окремих декабристознавців, зокрема, В.І.Маслова і М.Л.Гофмана. Ці дослідники дуже мало відомі серед декабристознавців. Якщо про першого знали студенти Київського університету, в якому він читав лекції з історії російської літератури XIX ст., то другому повезло значно менше. В монографії вперше аналізуються не тільки студії М.Л.Гофмана, а й досліджується написана автором автобіографія⁷⁵⁴. Використані також чернетки незавершених праць, зокрема, незакінчена стаття академіка ВУАН Д.І.Багалія, присвячена аналізу ставлення Т.Г.Шевченка до декабристів⁷⁵⁵.

Значні документальні матеріали виявлені нами в обласних архівах України, зокрема, Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Чернігівської областей. Мало відомі документи зберігаються в Державному архіві Іркутської області, які відбивають стосунки засланих декабристів з місцевою адміністрацією, внесок декабристів у культурний розвиток Сибіру⁷⁵⁶. До останнього часу недостатньо використані рукописні матеріали Публічної бібліотеки М.Є.Салтикова-Щедріна м. Санкт-Петербурга, зокрема, документи, які зібрав дореволюційний історик М.К.Шільдер, в тому числі листування Н.Рудзевича — командуючого корпусом, до складу якого входив Вятський полк, з П.І.Пестелем⁷⁵⁷. Цю прогалину прагнув заповнити автор монографії.

⁷⁵² Рилєєв К.Ф.— дружині // Там само. Ф.ІІІ. Од. зб.7168 та ін.

⁷⁵³ Рилєєв К.Ф.—дружині // Там само. Ф.ІІІ. Од. зб.7168.

⁷⁵⁴ ІР НБ України. Ф.243, Од. зб.1—8, 21, 56, 57, 80, 83 та ін.; Ф.1. Од. зб.26833.

⁷⁵⁵ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України. Ф.37. Од. зб.22.

⁷⁵⁶ Державний архів Іркутської області. (Далі – ДАІО). Ф.244, оп.3, од. зб. 244, 332, 337, 361, 471 та ін.

⁷⁵⁷ Відділ рукописів Публічної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна. Ф. Архів М.К.Шільдера, картон 18, №2, арк.1, 55, 57 та ін.

В історіографічному дослідженні, присвяченому такій складній і багатоплановій проблемі немає змоги розглянути всю опубліковану декабристознавчу літературу. Тим більше, що ряд праць за своїм змістом часто повторювали раніш опубліковані об'ємні статті, часто були дуже схожі і за змістом, їх вирізняли тільки фактичні матеріали. Своє завдання автор вбачав у тому, щоб проаналізувати лише ті дослідження, на основі яких можна виявити стан розробки проблеми, особливості і закономірності вивчення окремих тем чи питань з історії руху декабристів.

Аналіз відповідної літератури в монографічному дослідженні ведеться, як правило, у проблемно-хронологічному плані. Такий підхід обумовлений, по-перше, вимогами принципу історизму, його застосуванням в історичній науці, по-друге, він дозволить прослідкувати, що нового внесли дослідники цих років у порівнянні з своїми попередниками у вивчення тих чи інших питань декабризму, по-третє, показати, як політична ситуація впливала на рівень досліджень. Звичайно, проблемний принцип не заперечує використання проблемно-структурного вивчення окремих досліджень у тих випадках, коли в них характеризується загальна картина руху декабристів, здійснюється співставлення думок представників різних етапів розвитку декабристознавства.

Завдання даного дослідження полягають в тому, щоб:

у відповідності до сучасних вимог історичної науки розкрити процес формування навчальних та дослідницьких закладів, підготовки кадрів історичної науки в 1917- першій половині 30-х рр., зокрема, декабристознавців, дати характеристику декабристознавчих шкіл, показати їх особливості і напрямки;

— визначити періодизацію декабристознавства, проаналізувати історіографічні дослідження з історії вивчення руху декабристів, стан публікації документів, розкрити характер і особливості археографічної роботи з даної проблеми в 1917 — першій половині 30-х рр., ввести до наукового обігу нові документи, які розкривають внесок істориків — дисидентів в розробку окремих напрямків і тем декабризму;

— на основі неупередженого аналізу наявної літератури показати динаміку розробки окремих тем, процес нагромадження знань з проблеми формування світогляду декабристів, організації і діяльності таємних товариств, повстання “споборників святої волі”, а також арешту, слідства, заслання декабристів;

— проаналізувати вивчення вченими впливу декабристського феномену в галузі культури народів Росії, зокрема, в літературному процесі, безпосередні контакти з О.С.Пушкіним, О.С.Грибоедовим, Л.М.Толстим, Ф.М.Достоевським, Т.Г.Шевченком, вплив на творчість І.Я.Франка, М.П.Драгоманова та інших письменників;

— дослідити внесок зарубіжної історіографії в декабристознавство, і, перш за все, представників української і російської діаспори, оцінити роль і значення створених в Західній Європі емігрантських навчально-дослідних установ в розробці окремих декабристознавчих сюжетів, ширше ознайомити наукову громадськість України з життям і науковою діяльністю провідних вчених цих центрів;

— виявити історіографічні уроки і обґрунтувати перспективи подальших досліджень руху декабристів.

— евристичним пошуком документальних матеріалів в архівах України з метою збирання найточніших даних про життя й наукову діяльність декабристознавців, чиї імена надовго були викреслені з науки, суспільно-політичного життя країни; запровадити в науковий обіг їх листи — один з видів історіографічної спадщини вчених-декабристознавців.

Наукова новизна монографійного дослідження полягає в тому, що в ньому з урахуванням сучасних досягнень історичної науки зроблений узагальнюючий аналіз розвитку декабристознавства у роки становлення радянської історичної науки, подано новий у порівнянні з попередниками розгляд наукових досліджень, показана їх залежність, особливо літератури першої половини 30-х років від тоталітарної радянської системи.

Предметом дослідження є глибокий, всебічний аналіз літератури 1917 — з початку радянської доби до середини 30-х років ХХ ст., присвяченої руху декабристів, епістолярна та рукописна спадщина істориків, літературознавців з окремих питань проблеми, архівні матеріали, виявлення позитивних досягнень і недоліків у декабристознавстві, переписка, архівні й рукописні матеріали у вивченні цієї проблеми.

Об'єктом вивчення є тема, що її ми обрали для дисертаційного дослідження, яку розглядаємо на основі аналізу літературно-історичних праць 1917 — середини 30-х років, присвячених руху декабристів.

Дослідження складається з вступу, Х розділів, висновків і списку джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. ДЕКАБРИСТОЗНАВЧІ НАУКОВІ ШКОЛИ

Довгий час в радянській історичній науці було заборонено говорити про існування окремих наукових шкіл. Інколи, в запалі дискусії, про це мимохідь писали вчені. Так, у 1971 р. саратовський дослідник В.В.Пугачев констатував факт: “В радянському декабристознавстві створилися в основному три школи: М.М.Дружиніна, Ю.Г.Оксмана, М.В.Нечкіної”. Він при цьому не відзначив, чим вони відрізняються одна від іншої, які їх характерні особливості, над якими проблемами руху декабристів працювали в них⁷⁵⁸. Ми вважаємо, що декабристознавча школа М.В.Нечкіної залишається неперевершеною. Відомий російський дослідник Я.М.Щапов, відкриваючи 14 грудня 1991 р. “Перші Нечкіної читання”, наголосив, що академік М.В.Нечкіна підготувала близько 20 докторів і більше 50 кандидатів історичних наук. Серед них і зараз працюють проф. В.О.Федоров, доктор історичних наук Г.В.Семенова, С.О.Селіванова, Р.О.Кіреєва та ін.

Декабристознавство радянської доби розглядалося як єдине ціле, яке розвивалося спочатку під впливом концепції М.М.Покровського, а розпочинаючи з другої половини 30-х років – М.В.Нечкіної. Такий підхід був помилковим, оскільки залишилися поза увагою характерні властивості у вивченні руху декабристів в окремих республіках колишнього СРСР. Цю концепцію з ідеологічних і інших міркувань штучно підтримували державні і партійні можновладці.

Історіографія руху декабристів 1917 – першої половини 30-х років ХХ ст. спростовує цю тезу. Вона свідчить, що в ті роки виникли й існували свої декабристознавчі школи, з притаманними їм властивостями, проблемами, над якими активно працювали їх представники. Так, відомий український історик А.Козаченко в свій час наголошував, що рух декабристів в Україні аналізується “у зв’язку з цілим українським історичним процесом О.Гермайзе, І.Рибаківим, М.Грушевським, Д.Багалієм, О.Татариновою-Багалій, Л.Добровольським та ін”⁷⁵⁹.

⁷⁵⁸ Пугачев В.В. О специфике декабристской революционности (некоторые спорные вопросы) // Освободительное движение в России. Межвуз. сб. – 1971. Вып.1. С.5.

⁷⁵⁹ Козаченко Ант. Наука історії України та Росії за 1917–1927 в УСРР // Бібліографічний збірник, присвячених Х річниці Жовтневої Революції на Україні (1917–1927). Х., 1930. С.19.

В сучасній історичній науці вперше робиться спроба визначити характерні ознаки декабристознавчої школи, зокрема, української. Її становлення й розвиток припадає на 1917 – середину 20-х років. У той час інтенсивно розвивалися як російська, так і українська школи. Об'єктом дослідження в основному буде українська декабристознавча школа, яка ще не була предметом спеціального вивчення. Про російську школу частково писалося під час дослідження життєвого і наукового шляху М.М.Покровського, М.М.Дружиніна, М.В.Нечкіної⁷⁶⁰. Щоправда, меншою мірою аналізувалася діяльність вчених Саратовського університету. І це є причиною того, що ми зробимо спробу накреслити лише основні риси її розвитку.

Розквіт української декабристознавчої школи співпадає з процесом українізації в республіці. Відповідно до постанови XII з'їзду ВКП/б/, в Україні відновлюється українська мова, інтенсивно розвивається українська література, мистецтво і, зокрема, історична наука. Це було тимчасовим явищем, оскільки облудлива політика Москви ніколи не бажала активізації української національної ідеї. В силу міжнародного становища Радянського Союзу уряд більшовиків вимушено загравав з окремими емігрантами, зокрема, з М.С.Грушевським, створював їм надзвичайно сприятливі умови для праці, але пильнував, щоб не допустили поширення “української національної ідеї”, позбавляв українську історіографію “її традиційного національного духу”⁷⁶¹. “На світанку української весни вдарив північний більшовицький мороз і побив, поморозив паростки української науки”⁷⁶².

В роки українського відродження розквітла декабристознавча школа в Україні, яка характеризується: 1) цілеспрямованою підготовкою висококваліфікованих спеціалістів (В.І.Маслов, В.М.Базилевич, О.Д.Багалій-Татаринова та ін.); 2) активною діяльністю лідерів, навколо яких об'єднуються вчені-декабристознавці, зокрема, М.В.Довнар-Запольського, Д.І.Багалія;

⁷⁶⁰ Федоров В.А.Академик М.В.Нечкина (1901–1985) – историк движения декабристов // Вестник Моск.ун-та. Сер.8. История. 1986 С.40–61; Болебрух А.Г. Труды Н.М.Дружинина по истории движения декабристов // Советская историография отечественной истории; Межвуз.сб.нау.тр. М., 1988. С.68–76; Сарбей В.Г. Перші “Нечкінські читання” // УІЖ. 1991. №7. С.153–155.

⁷⁶¹ Івашенко Н.Л. Українська історична наука в 20-30 рр. XX ст. // Питання культурології. Міжвідомчий збірник. №13. Ч.2. X., 1994. С.19.

⁷⁶² Мезько О. Як більшовики руйнували українську історичну науку. Прага. – 1945. С.51.

3) єдиною програмою – вивченням життя й діяльності декабристів в Україні; 4) об'єднанням дослідників навколо єдиної концепції – існування українських декабристів, основним фактором якого був винятковий вплив історії України на формування світогляду декабристів; 5) глибоким документалізмом досліджень, присвячених рухові декабристів.

Своє бачення дефініції історичної школи висловив О.П.Оглоблін. Він вважав, що “основні моменти, що визначають загальне поняття історичної школи, – це ідеологічно-політичне спрямування цілої науково-громадської діяльності й методологія історичного досвіду”⁷⁶³. Не менш важливою ознакою школи, на нашу думку, є стосунки між вчителями й учнями, яких єднає не тільки тема, але й однаковий підхід до розв'язання окремих питань теми, врешті традиції, які сформувалися в цій школі.

Важливим елементом наукової школи, на думку учениці М.В.Нечкіної доктора історичних наук з Інституту історії Росії АН Росії М.Г. Вандалковської, є підтримка “методу вчителя”, органічний зв'язок політичних поглядів дослідників з історичною наукою.

Сучасний зарубіжний дослідник Л.Винар, визначаючи характерні риси школи М.С.Грушевського, наголошує, що ознакою школи також є наявність організаційної структури, тобто науково-навчальних установ і осередків дослідників, наукового видання⁷⁶⁴. До школи М.С.Грушевського входили відомі декабристознавці, зокрема, О.Ю.Гермайзе, П.А.Кияниця, співпрацювали з Грушевським Л.П.Добровольський, М.В.Довнар-Запольський⁷⁶⁵. Останній був фундатором декабристознавчої школи в Україні.

В українській декабристознавчій школі виділяється три напрямки: київський, харківський і одеський. Їх об'єднувало бажання глибоко вивчити діяльність таємних декабристських організацій в Україні. Різнилися вони лише бажанням представників цих напрямків глибше вивчити малодосліджені питання проблеми, тісно пов'язані з окремим регіоном і перебуванням тут окремого декабриста. Відзначимо, що українському декабристознавству притаманні об'єктивізм, який не поєднується з марксистським підходом, наукова

⁷⁶³ Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського... Окрема відбитка. С.189.

⁷⁶⁴ Винар Л. Найкращий знавець // Старожитності. 1991. №7 (11). С.4.

⁷⁶⁵ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Академія. К., 1993. С.154, 157.

грунтовність у розробці проблем, виявлення і видання джерельної бази.

Не менш важливим напрямком в українському декабристознавстві є діяльність вчених-емігрантів з України, які, на відміну від дослідників попередніх напрямків, відрізнялися тим, що не сприймали марксистсько-ленінської методології, не вживали її висновків в поясненні руху декабристів. Основними ознаками цього напрямку були фрагментарність дослідження декабризму, недостатній аналіз декабристознавчої літератури, опублікованої в Радянській Україні.

Розвиток декабристознавства в Україні тісно пов'язаний з життям і науковою діяльністю не одного покоління істориків Київського університету. Біля витоків університетської, і практично всієї української школи декабристознавства, стояли талановиті вчені – професори університету св.Володимира В.С.Іконников і М.В.Довнар-Запольський⁷⁶⁶. Одним з найважливіших завдань української історії на сучасному етапі є вивчення творчого доробку корифеїв вітчизняної науки. Тому аналіз наукової спадщини М.В.Довнар-Запольського, зокрема, його внеску в дослідження руху декабристів, набуває особливої актуальності.

Митрофан Вікторович Довнар-Запольський народився 2 червня 1867 р. в Білорусії. Його батько, Віктор Мартинович, потомствений дворянин, в Мозирі мешкав на вулиці Покровській в будинку Бібермана⁷⁶⁷. Мати, ім'я по-батькові якої не відомі, в 1886 р. проживала у Східній Пруссії⁷⁶⁸. Митрофан спочатку навчався у Мінській гімназії, а з другого класу – в Мозирській прогімназії. Знання були тверді, наприклад, з історії мав річну “четвірку”. “Відомість про успіхи, увагу, старанність і поведінку” зберегла свідчення про те, що він, як і більшість гімназистів, за розмови на уроках, неуважність, метушню в коридорах під час перерви частенько карався “арештом” від однієї до кількох годин⁷⁶⁹. “Особливих нахилів до чого-небудь не помічено, крім пустого фразерства”⁷⁷⁰, – записано в цьому документі.

⁷⁶⁶ Казьмирчук Г.Д.; Силкин А.В. Изучение движения декабристов в Киевском университете // Программа и тезисы Всесоюзной научно-методической конференции. – Днепропетровск, 1900. С.91.

⁷⁶⁷ ДАК. Ф.108. оп.93, спр.461, арк.9 зв.

⁷⁶⁸ Там само. Арк.9.

⁷⁶⁹ Там само. Арк.12 зв. – 20.

⁷⁷⁰ Там само.

На протязі другої та третьої чвертей в VI класі за успішністю Митрофан Довнар посідав четверте місце в класі. Але навчальний рік він закінчив невдало. “Не цілком задовільно 2 /два/”⁷⁷¹ – таку перевідну оцінку з грецької мови отримав учень, а тому був залишений на другий рік у VI класі. Це, на думку чиновників Київського учбового округу і стало причиною того, що М.В.Довнар-Запольський 18 червня 1885 р. припинив навчання у Мозирській прогімназії. Щоправда, студент Федір Бурчак стверджує, що переїзд Митрофана до Києва був запланований його батьком у зв’язку з “неможливістю тримати сина в іншому місті”⁷⁷². У другій половині вересня 1885 р. Митрофан вступив до Київської І-ї гімназії. Але навчався тут він недовго.

1 березня 1888 р. у 21-річного учня VIII класу другого відділення Митрофана Довнара, який в цей час проживав на квартирі пані Веселовської, інспектор гімназії А.Старков знайшов заборонені книги: “Лист М.І.Костомарова до видавця “Колокола” з передмовою М.Драгоманова”, поему Т.Шевченка “Марія” з передмовою і примітками М.Драгоманова, “Громаду” – збірник український М.Драгоманова, збірник № 32 різноманітних статей, “Основу” – “Південноруський літературний вісник”⁷⁷³. Всі вилучені видання були передані до Педагогічної ради гімназії, яка 4 березня цього ж року прийняла рішення “виключити з гімназії” Митрофана Довнар-Запольського⁷⁷⁴, заборонивши йому вступати “в інші навчальні заклади”⁷⁷⁵. Проте 14 березня рада “заслухала окрему думку законовчителя Михайла Златоверховника і вчителя Петра Іващенко” і була вимушена пом’якшити рішення від 4 березня, відмовившись від вимоги “заборони вступати в інші учбові заклади”⁷⁷⁶.

Більшість членів Педагогічної ради дійшли висновку, що Митрофан Запольський, навчаючись ще в Мозирській прогімназії, “встиг заразитися шкідливим напрямком, і, мабуть, залишився і в Київській І-й гімназії в тім же дусі”⁷⁷⁷.

Пізніше М.В.Довнар-Запольський склав “екзамени на атестат” при IV Київській гімназії У 1889 р. поступив “на історико-філологічний

⁷⁷¹ Там само. Арк. 1.

⁷⁷² Там само. Арк.20.

⁷⁷³ Там само. Арк.29 – 29 зв.

⁷⁷⁴ Там само. Арк.5.

⁷⁷⁵ Там само.

⁷⁷⁶ Там само.

⁷⁷⁷ Там само. Арк.7 зв.

факультет” університету св.Володимира, “який закінчив у 1894 р.”⁷⁷⁸, і, як стипендіат “стипендії св.Кирила і Мефодія”, мусив прослужити викладачем в навчальному закладі міністерства народної освіти протягом шести років⁷⁷⁹. М.В.Довнар-Запольський був “затверджений на посаді штатного викладача у приватній жіночій гімназії Ржевської у Москві”⁷⁸⁰. До викладання приступив 7 жовтня 1895 р.

Навчаючись на історико-філологічному факультеті, М.В.Довнар-Запольський займався науковою працею. 15 вересня 1891 р. Імператорське товариство любителів природи, природознавства, антропології і етнографії присудило йому срібну медаль. Він був членом багатьох товариств, в тому числі й історико-філологічного при імператорському Харківському університеті⁷⁸¹.

За розпорядженням міністра народної освіти з 1 січня 1896 р. М.В.Довнара-Запольського залишають при університеті св.Володимира “для приготування до професорського звання по кафедрі російської історії”⁷⁸² на два роки. Він активно досліджує архіви Москви, Петербурга, Варшави, одночасно працюючи ще деякий час викладачем приватної гімназії в Москві.

Витримавши на історико-філологічному факультеті університету св.Володимира протягом 1897-1898 рр. “установлене випробування на звання магістра російської історії”, згідно з дозволом попечителя Московської учбової округи, М.В.Довнар-Запольський “зараховується в число приват-доцентів Московського університету по кафедрі російської історії”⁷⁸³. 29 травня 1901 р. “переведений до університету св.Володимира з тим же званням для читання лекцій по кафедрі російської історії”⁷⁸⁴. Цього ж дня на історико-філологічному факультеті захистив магістерську дисертацію “Державне господарство великого князівства Литовського при Ягеллонах”, за яку 18 листопада 1901 р. Вченою радою університету йому “присуджене звання магістра російської історії”⁷⁸⁵.

Дослідник продовжує активно працювати над вивченням російської історії. Ним була підготовлена, а 27 травня 1905 р. на

⁷⁷⁸ ЦДІАУ. Ф.262, оп.1, спр.2, арк.1.

⁷⁷⁹ ДАК. Ф.16, оп.465, спр.4782, арк.32–33.

⁷⁸⁰ Там само. Арк.41 зв. – 42.

⁷⁸¹ Там само.

⁷⁸² Там само. Ф.153, оп.1, спр.52, арк.2 зв.

⁷⁸³ Там само. – Ф.16, оп.465, спр.4782, арк.44 зв. – 46.

⁷⁸⁴ Там само. Арк.44 зв. – 46.

⁷⁸⁵ Там само. Арк.45 зв. – 46.

історико-філологічному факультеті публічно захищена дисертація “Нариси з організації західноруського селянства в XVI ст.”. Вчена рада університету 31 травня цього ж року “затвердила магістра М.Запольського-Довнара у присудженні йому факультетом ступеня доктора російської історії”⁷⁸⁶.

У вересні 1903 р. М.В.Довнар-Запольський організував в університеті св.Володимира історико-етнографічний гурток (семінарій). “Через семінарій” протягом 10 років “пройшло 100 членів”, серед яких були випускники Парижського, Берлінського й інших університетів⁷⁸⁷. У різні роки з доповідями виступали Н.Полонська, В.Базилевич, Ф.Ернст⁷⁸⁸. Наприклад, у 1911/12 навчальному році студент Б.М.Барановський виголосив повідомлення на тему: “Дневник и письма Н.И.Тургенева”⁷⁸⁹. Запрошуючи студентів до праці в гуртку, М.В.Довнар-Запольський “широко залучав молодь до конкретної наукової роботи”, “відбирав кращих із них, залишаючи на кафедрі, інші ж, потрапивши пізніше у якості вчителів у провінцію, стають корисними науковими працівниками навчальних товариств”.⁷⁹⁰ Більшість наукових студентських досліджень публікувалась в “Университетских известиях”, “Збірниками статей членів гуртка”, або “окремими відбитками /по 100 екземплярів/”.⁷⁹¹

Вчений читає публічні платні лекції по Товариству Нестора-літописця, поширюючи історичні знання⁷⁹², пропагує доробок свого вчителя В.Б.Антоновича. В листі, підписаному М.В.Довнаром-Запольським і М.І.Василенком, М.І.Петрову пропонувалося взяти участь у вечорі “для обговорення питання про видання збірника статей з історії та археології, присвяченого В.Б.Антоновичу”⁷⁹³.

М.В.Довнар-Запольський – організатор освіти в Україні. Ця проблема недостатньо досліджена нашою вітчизняною історичною наукою. В Державному архіві м.Києва зберігається справа “в.о. директора Київського комерційного інституту”, фундатором якого і був вчений-історик. Спочатку він створив жіночі вечірні курси, які пізніше, з 1906 р., стали називатися Вищими жіночими комерційними

⁷⁸⁶ Там само. Спр.320, арк.43.

⁷⁸⁷ ЦДІАУ. Ф.262, оп.1, спр.20, арк.5.

⁷⁸⁸ Там само. Арк.5, 6, 1.

⁷⁸⁹ Там само. Арк. 1 зв.

⁷⁹⁰ Там само. Спр.25, арк.4 зв.

⁷⁹¹ Там само. Спр.20, арк.12.

⁷⁹² Попечитель Киев.учеб.округа // ІР НБ України. Ф.VIII, спр.3097.

⁷⁹³ ІР НБ. – Ф.VIII, спр.13695.

курсами⁷⁹⁴, а згодом перетворились в згаданий вище інститут. Його директором з 27 червня 1908 р. по 20 березня 1917 р. був М.В.Довнар-Запольський⁷⁹⁵.

Звернемо увагу ще на один недостатньо вивчений факт біографії М.В.Довнар-Запольського. Історик жив і творив в Україні, де національне питання в період демократичної революції 1905–1907 рр. дістало значного розмаху. Мало кому відомо, що викладачі історико-філологічного факультету одноголосно вимагали відміни відомих актів царського уряду від 1876 і 1881 років, які вводили “обмежувальні заходи відносно публікації книг малоросійською мовою”⁷⁹⁶. Рада університету св.Володимира, розглянувши звернення викладачів і професорів історико-філологічного факультету, прийняла рішення про необхідність створити комісію для “мотивування” цієї вимоги. До її складу увійшли: Дашкевич, Лобода, Перетц, Запольський-Довнар та ін.⁷⁹⁷ 11 березня 1905 р. Рада університету заслухала доповідь комісії і текст направила міністру народної освіти⁷⁹⁸. Але наукова й громадська діяльність М.В.Довнара-Запольського в цей період потребує подальшого вивчення.

Сьогодні важко зі всією точністю відповісти на питання, коли ж вчений почав цікавитися проблемами руху декабристів. Можна припустити, що ще під час роботи в архівах Москви і Петербурга він мав можливість користуватися слідчими справами “апостолів свободи”. 18 квітня 1899 р. в листі до В.С.Іконнікова М.В.Довнар-Запольський просить його “оголосити в університеті курс”, присвячений “правлінню Олександра І”⁷⁹⁹. Дослідження цієї епохи, безперечно, було неможливе без розгляду питань декабристського руху.

Багато своїх наукових праць вчений присвятив аналізу теоретичних проблем декабризму. Найбільш відомими серед них є “Ідеали декабристів”⁸⁰⁰, “Таємне товариство декабристів”⁸⁰¹ та

⁷⁹⁴ Лист В.М.Перетца М.В.Довнар-Запольському // Там само. Ф.ХХІХ, спр.1777, арк.2

⁷⁹⁵ ДАК. Ф.158, оп.1, спр.52, арк.22 зв. – 28, 221.

⁷⁹⁶ Там само. Ф.16, оп.465, спр.320, арк.11 зв. – 12.

⁷⁹⁷ Там само. Арк.12.

⁷⁹⁸ Там само. Арк.16 зв.

⁷⁹⁹ ІР НБ України. Ф.ІІІ. спр.48802.

⁸⁰⁰ Довнар-Запольський М.В. Идеалы декабристов. М., 1906. 423с.

⁸⁰¹ Довнар-Запольський М.В. Тайное общество декабристов. М., 1906. 340с.

“Груднева революція 1825 р.”⁸⁰², які об’єднані спільним задумом – показати рух “споборників святої волі” в усіх його аспектах. Свого роду рефератом цих досліджень виступає розділ “Декабристи” в книзі “Огляд новітньої російської історії”⁸⁰³. Нам невідомо, чому декабристознавець після 1917 року не опублікував жодної декабристознавчої праці. Можливо, репресії проти інтелігенції були причиною виїзду вченого з України. Принагідно зазначимо, що М.В.Довнар-Запольський ще на початку 20-х років брав активну участь у роботі Головархіву України.⁸⁰⁴ Ми не будемо аналізувати конкретний внесок вченого в розвиток декабристознавства, оскільки маємо аналітичні праці наших попередників⁸⁰⁵, – це по-перше. По-друге, висновки вченого використані нами у відповідних місцях монографічної праці необхідно звернути увагу на недостатньо розкриті історіографічну проблему. – М.В.Довнар-Запольський – дослідник історії Товариства об’єднаних слов’ян”.

Цінність праць М.В.Довнара-Запольського полягає в тому, що вони написані із залученням широкого кола джерел, адже саме в цей період вчені отримали можливість користуватись слідчими справами декабристів. М.В.Довнар-Запольський зробив вагомий внесок у публікацію архівних матеріалів з історії декабризму. Він, зокрема, вперше опублікував повні тексти програмних документів Товариства об’єднаних слов’ян – “Правил” і “Клятви”⁸⁰⁶. Чималу увагу дослідник приділив розгляду діяльності окремих членів таємних організацій. Так, М.В.Довнар-Запольський намагається зрозуміти поведінку керівника Васильківської управи Південного товариства С.І.Муравйова-Апостола під час підготовки повстання Чернігівського піхотного полку і у ході самого збройного виступу декабристів на Київщині⁸⁰⁷.

Сьогодні, як ніколи, потрібен глибокий аналіз висновків М.В.Довнара-Запольського щодо джерел формування ідеології “апостолів свободи”, адже в сучасному декабристознавстві точиться

⁸⁰² Довнар-Запольський М.В. Декабрская революция 1825 г. // Голос минувшего. 1917. №7–8. С. 5–75.

⁸⁰³ Довнар-Запольський М.В. Обзор новейшей русской истории. К., 1912. Т.1. С.407—420.

⁸⁰⁴ ЦДАВОВУ. Ф.14, оп.1, опр.24, арк.1.

⁸⁰⁵ Михальченко С.И. М.В.Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. 1993. №6. С.162–170; Невелев Г.А. Русское декабристоведение конца XIX – начала XX в.: Историографические портреты. Брянск, 1993. 60 с. и др.

⁸⁰⁶ Довнар-Запольський М.В. Тайное... С.142–144, 145–146.

⁸⁰⁷ Довнар-Запольський М.В. Декабрьская ... С.61.

дискусія з цього питання. У працях дослідників часто аналізується методологічний аспект: які чинники справили вирішальний вплив, а які – другорядний. Деякі автори віддають перевагу такому з них, як російська кріпосницька дійсність, інші – західноєвропейській суспільно-політичній думці та революційним подіям в Європі.⁸⁰⁸ М.В.Довнар-Запольський чи не вперше вказав на органічне поєднання цих чинників. “Якщо одні з членів таємних товариств вперше здобували освіту на західноєвропейському ґрунті, то інші приходили до тих же висновків самостійно, придивляючись до російського життя”, – зазначав вчений⁸⁰⁹.

М.В.Довнар-Запольський досить повно висвітлив історію такої неординарної організації, як Товариство об’єднаних слов’ян, яка й сьогодні, на наш погляд, вивчена ще недостатньо. До того ж нині робляться спроби розглядати це таємне товариство як організацію, що діяла одночасно з декабристськими товариствами, але автономно, хоча мала багато спільного з ними щодо програмних завдань⁸¹⁰. Тому сьогодні було б доцільним ще раз звернутися до думок М.В.Довнара-Запольського, адже саме він підкреслював, що Товариство об’єднаних слов’ян до злиття в Південним товариством декабристів у вересні 1825 р. мало самостійно розроблені програмні документи, висунуло цілком серйозну мету й намітило шляхи її досягнення. Дослідник зазначав, що таємна організація діяла автономно, на початку 1825 р. “достатньо розрослась, і серед її членів помітне намагання енергійної діяльності”⁸¹¹. До речі, М.П.Павлов-Сільванський в своїй рецензії в жодному рядку не критикує висновки і оцінки М.В.Довнара-Запольського щодо історії створення та діяльності Товариства об’єднаних слов’ян”⁸¹².

М.В.Довнар-Запольський пояснив значення умовних знаків у “Правилах”. Вчений також навів девіз товариства у вигляді відбитку восьмикутної печатки з умовними позначками і подав їх зміст⁸¹³. М.В.Довнар-Запольський вважав, що ні “Правила”, ні “Клятва” не дають повного уявлення про мету таємної організації. Якщо

⁸⁰⁸ Казьмирчук Г.Д., Силкин А.В. Движение декабристов в современной советской историографии. – К., 1990. – С. 10-11.

⁸⁰⁹ Довнар-Запольский М.В. Обзор... Т.1. С.408.

⁸¹⁰ Абаляхин Б.С. Тайные общества, действовавшие на Украине одновременно с декабристскими // Декабристские чтения. Вып. V. К., 1991. С.26–29.

⁸¹¹ Довнар-Запольский М.В. Тайное... С.150.

⁸¹² Сильванский Н.П. (Рецензия) // Былое. 1907. №5. С.315–313.

⁸¹³ Довнар-Запольский М.В. Тайное... С.144–145.

проаналізувати мемуарні джерела, зокрема, “Записки” І.І.Горбачевського, то, на думку дослідника, вони свідчать, що “мета Товариства об’єднаних слов’ян з’являється перед нами в значно серйознішому вигляді” і зовсім не заслуговує на те іронічне ставлення, що його бачимо у донесенні слідчої комісії і працях історика офіційно-охоронного напрямку XIX ст. М.І.Богдановича⁸¹⁴. Останній вважав, що Товариство об’єднаних слов’ян не мало значимості ні за кількістю його членів, ні за їх особистими якостями⁸¹⁵. М.В.Довнар-Запольський на противагу цьому писав, що члени таємної організації “слов’ян справляють симпатичне враження, приваблюють своєю щирістю, відданістю справі і рішучістю в діях”⁸¹⁶.

Як відомо, Товариство об’єднаних слов’ян виникло на ґрунті Товариства першої згоди і Товариства друзів природи, що їх заснували брати Андрій та Петро Борисови. Серед дослідників, у тому числі й сучасних, немає однастайності в питанні про дату заснування цих ранніх організацій. М.В.Довнар-Запольський, як і інший декабристознавець дожовтневого періоду Н.І.Коробка, а також видатний український історик Д.І.Багалій, вважає датою створення Товариства друзів природи 1817 р.⁸¹⁷ Пізніше в радянській історіографії утвердилась думка про те, що перша таємна організація була заснована у 1818 р.⁸¹⁸ Однак Б.С.Абаліхін в одному з своїх новітніх досліджень зазначає, що Товариство об’єднаних слов’ян веде свою історію від 1817 р., і повертається, таким чином, до думок М.В.Довнар-Запольського⁸¹⁹. Отже, твердження М.В.Довнара–Запольського знаходить прибічників і серед сучасних вчених.

Розглядаючи Товариство друзів природи, М.В.Довнар-Запольський дійшов висновку, що воно “здається, не мало політичної мети”⁸²⁰. З цим можна погодитися, беручи до уваги той факт, що Слідча комісія у справі декабристів не виявила у діяльності

⁸¹⁴ Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время. СПб., 1871. Т.VI. С.478.

⁸¹⁵ Там само.

⁸¹⁶ Довнар-Запольский М.В. Тайное ... С.136.

⁸¹⁷ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество... С.137; Коробка Н. Декабристы братья Борисовы и Общество соединенных славян // Современник. 1991. Кн.V. С.14; Багалій Д. Декабристи на Україні. ДВУ, 1926. С.28–29.

⁸¹⁸ Нечкина М.В. Общество соединенных славян. М., Л., 1927. С.21; Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. К., 1990. С.32.

⁸¹⁹ Абалихин Б.С. Тайные общества... С.26.

⁸²⁰ Довнар-Запольский М.В. Обзор... Т.1. С.412.

організації замаху на державний устрій Російської імперії⁸²¹. Проте радянські декабристознавці, зокрема, М.В.Нечкіна і М.П.Савичев, підкреслюють, що Товариство друзів природи висунуло таку політичну мету, як боротьба за республіку⁸²². Наведені факти свідчать, на наш погляд, що зараз назріла необхідність по-новому проаналізувати історію виникнення й діяльності ранніх організацій – попередниць Товариства об'єднаних слов'ян.

М.В.Довнар-Запольський цілком вірно підкреслив, що найбільш діяльними серед “слов'ян” були брати Андрій та Петро Борисови, які й заснували цю таємну організацію разом з польським шляхтичем Ю.К.Люблінським⁸²³. В історіографії декабристського руху існують різні погляди на те, хто саме – брати Борисови чи Люблінський – був ініціатором створення Товариства об'єднаних слов'ян, кого вважати головним ідеологом і автором програмних документів. Так, Н.І.Коробка віддає перевагу Ю.К.Люблінському, а Ю.Конарський (Мошинський), М.В.Нечкіна, І.С.Достян-Петру Борисову⁸²⁴. М.В.Довнар-Запольський висловлює думку, що засновником Товариства об'єднаних слов'ян був Андрій Борисов⁸²⁵. В той же час М.В.Довнар-Запольський зазначає, що “Правила” і “Клятва” написані у “тісному гуртку трьох друзів”⁸²⁶, тобто разом братами Борисовими та Люблінським. На нашу думку, сьогодні важко дати однозначну відповідь на питання про ініціатора створення таємної організації “слов'ян” і автора її програмних документів. До того ж, і до нинішнього часу залишається загадкою, чиєю рукою написані наявні у слідчій справі Петра Борисова “Правила” і “Клятва”⁸²⁷.

Зупиняючись на питанні про формування світогляду членів Товариства об'єднаних слов'ян, М.В.Довнар-Запольський пише, що спостереження за російською дійсністю примусили молодих офіцерів критикувати тогочасний державний лад. Разом з тим вчений не припиняє й значення впливу творів західноєвропейських

⁸²¹ Декабристы в воспоминаниях современников. М., 1988. С.193–194.

⁸²² Нечкина М.В. Общество... С.21; Савичев Н.П. Первые благовестители. С.33–34.

⁸²³ Довнар-Запольский М.В. Тайное... С.136.

⁸²⁴ Коробка Н. Декабристы... С.14–15, 17–21; Конарский (Мошинский) Ю. Вожди декабристов. М., 1926. С.81–92; Нечкина М.В. Движение декабристов: В 2-х т. М., 1955. Т.II.. С.152; Достян М.С. Политические идеи Общества соединенных славян // Советское славяноведение. 1968. №4. С.24.

⁸²⁵ Довнар-Запольский М.В. Тайное... С.138, 142.

⁸²⁶ Там само. С.142.

⁸²⁷ Восстание декабристов: Материалы. М.; Л., 1926. Т.V. С.469.

мислителів⁸²⁸. Важко, на наш погляд, не погодитися з думками М.В.Довнара-Запольського.

В новітніх дослідженнях істориків України і Росії порушується проблема зв'язку братів Борисових і створених ними товариств з масонством⁸²⁹. М.В.Довнар-Запольський не виділяє окремо це питання, але наводить факт, що може бути аргументом на користь існування такого зв'язку: О.С.Пестов, один з членів Товариства об'єднаних слов'ян, закликаючи А.В.Веденяпіна до вступу в таємну організацію, запитав, чи не хоче той бути масоном⁸³⁰.

Аналізуючи програмні документи Товариства об'єднаних слов'ян і слідчі справи його членів, М.В.Довнар-Запольський дійшов висновку, що головною метою цієї організації була зміна політичного ладу в Російській імперії, а ідея створення федерації слов'янських республік відіграла другорядну роль⁸³¹. Такий висновок витримав випробування часом: його поділяють і сучасні дослідники, зокрема, І.С.Достян та М.П.Савичев⁸³².

М.В.Довнар-Запольський висловив своє судження з проблеми тактики Товариства об'єднаних слов'ян, яка викликає суперечки у дослідників. М.В.Нечкіна висунула положення про те, що члени цієї таємної організації були противниками воєнної революції і прибічниками народної революції⁸³³. Проти такої оцінки виступили М.М.Лисенко та І.В.Порох, вважаючи, що "слов'яни", як і декабристи Південного і Північного товариств, мали намір здійснити свої задуми шляхом воєнної революції⁸³⁴. М.В. Довнар-Запольський підкреслював, що в теорії члени Товариства об'єднаних слов'ян не були прибічниками воєнної революції, але вони завжди були готові до збройного виступу, могли, не вагаючись, віддати життя за ідею

⁸²⁸ Довнар-Запольський М.В. Идеалы... С.239–240.

⁸²⁹ Серков А.И. Масонство на Украине в первой четверти XIX века и движение декабристов // Декабристские чтения... Вып. II. К., 1989. С.29; Силкин А.В. К вопросу о ранних тайных обществах, основанных братьями Борисовыми // Декабристские чтения... Вып. V. К., 1991. С.155–156.

⁸³⁰ Довнар-Запольський М.В. Тайное... С.139–140.

⁸³¹ Довнар-Запольський М.В. Обзор... Т.1. С.413; Довнар-Запольський М.В. Тайное... С.149.

⁸³² Достян И.С. Политические идеи... С.20; Савичев Н.П. Первые благовестия... С.184–188.

⁸³³ Нечкина М.В. Общество... С.210.

⁸³⁴ Порох И.В. Восстание Черниговского полка // Очерки из истории движения декабристов. М., 1954. С.140–143.

свободи⁸³⁵. Проте він ніколи не зображував “слов`ян” апологетами народної революції.

У підсумках аналізу програмних документів Товариства об`єднаних слов`ян і свідчень його членів під час слідства М.В.Довнар-Запольський пише про те, що ця організація разом з політичними ставила етичні й просвітницькі завдання, особливо підкреслюючи саме їх⁸³⁶. Отже, вчений майже впритул наблизився до оцінки Товариства об`єднаних слов`ян як організації “просвітницької конспірації”, що була зроблена С.С.Ландою у 1975 р.⁸³⁷ і одержала схвальні відгуки⁸³⁸. Таким чином, М.В.Довнар-Запольський вперше звернув увагу на цілісність ідеології Товариства об`єднаних слов`ян.

Вчений докладно висвітлив історію об`єднання таємної організації “слов`ян” з Південним товариством декабристів у вересні 1825 р. Він зазначив, що після цієї події Південне товариство значно посилювалось і “головним чином отримало те, чого йому не вистачало, – людей, які прирекли себе до царевбивства”⁸³⁹. На думку М.В.Довнара-Запольського, М.П.Бестужев-Рюмін, один з керівників Васильківської управи, “південців”, вбачав у членах Товариства об`єднаних слов`ян саме “змовників”–царевбивць, яких, проте, в Південному товаристві “чітко відокремлювали від членів”. Дослідник підкреслив “докорінну різницю” між цими двома таємними організаціями, яка полягала у ставленні до солдатських мас. М.В.Довнар-Запольський пише, що діячі Південного товариства були більш далекими від народного середовища, і тому мали менше можливостей до зближення з солдатами. Він відзначає, що своєю агітацією серед солдатів члени Товариства об`єднаних слов`ян значно допомогли “південцям” у справі підготовки до збройного виступу⁸⁴⁰.

М.В.Довнар-Запольський розглянув також дії “слов`ян” в період підготовки та під час повстання Чернігівського піхотного полку на Київщині. Вчений зазначає, що після отримання звістки про смерть імператора Олександра І вони одразу ж зрозуміли “необхідність негайних дій”, в той час як керівники Васильківської управи

⁸³⁵ Довнар-Запольський М.В. Тайное... С.149–150.

⁸³⁶ Там само. С.149.

⁸³⁷ Ланда С.С. Дух революционных преобразований... М., 1975. С.275.

⁸³⁸ Тартаковский А.Г. Просветительство и декабризм // Освободительное движение в России. Вып.6. Саратов, 1977. С.127.

⁸³⁹ Довнар-Запольський М.В. Тайное... С.192, 193, 190, 188.

⁸⁴⁰ Там само. С.192–193.

Південного товариства виявили нерішучість. М.В.Довнар-Запольський проаналізував план збройного виступу, розроблений членами Слов'янської управи, наголосивши, що подібного плану не було у “південців”, в першу чергу у С.І.Муравйова–Апостола. Дослідник звернув увагу на те, що “слов'яни” вважали за необхідне залучити до повстання поляків, а також проголосити визволення селян негайно після його початку.

М.В.Довнар-Запольський наводить досить цікавий і маловідомий факт: Петро Борисов хвилювався з приводу якості артилерійських снарядів, враховуючи досвід кавказької війни. Вчений підкреслив гуманізм цього декабриста: Петро закликав “утримати солдат від вбивства та насильства”. М.В.Довнар-Запольський докладно висвітлив поїздки Андрія Борисова по Волині і Поділля з метою підняти підрозділи Пензенського полку на допомогу Чернігівцям. Зупиняючись на причинах поразки повстання Чернігівського піхотного полку, декабристознавець зазначає, що С.І.Муравйов-Апостол не спромігся проінформувати діячів Слов'янської управи про свої наміри, а ті чекали вказівок з боку керівників Васильківської управи⁸⁴¹.

М.В.Довнар-Запольський, на жаль, не приділив достатньої уваги періоду сибірського заслання “слов'ян”, як, до речі, і членів інших таємних організацій. Проте це не зменшує значимості його досліджень. Адже у М.В.Довнара-Запольського можна знайти оригінальні висновки з багатьох питань декабристського руху, чимало яких й до нинішнього часу зберігають своє значення, і навколо них продовжуються наукові дискусії. Ось чому, на наш погляд, назріла необхідність перевидання праць талановитого київського декабристознавця. Потребує детального вивчення епістолярна спадщина М.В.Довнара-Запольського, було б доцільним опублікувати його листи, а також інші рукописні матеріали вченого, які зберігаються в Державному архіві м.Києва, Центральному державному історичному архіві України. Настав час створити науково-біографічне дослідження, присвячене М.В.Довнар-Запольському, в якому розкрити внесок історика в розвиток вітчизняного декабристознавства.

У дорадянську добу, одночасно з М.В.Довнар-Запольським, до вивчення окремих проблем руху декабристів звернувся професор університету св. Володимира – П.В.Голубовський⁸⁴². У 1904 р. він

⁸⁴¹ Довнар-Запольский М.В. Декабрьская... С.55, 53–54, 57–60, 58, 65–66.

⁸⁴² ЦДАВОВУ. Ф.14, оп.1, спр.24. арк.1.

прочитав в Історичному Товаристві Нестора-літописця доповідь, присвячену декабристу О.П.Юшневському⁸⁴³. Пізніше вона без будь-яких змін публікується як передмова підготовленої вченим збірки листів декабриста, його дружини – Марії Казимірівни, а також у наступних томах “Чтений...”⁸⁴⁴.

У цей час в університеті св.Володимира працював Іконников В.С. (1841–1923), який народився у м.Києві в сім’ї збіднілого дворянина. Спочатку навчався у Київському кадетському корпусі, після його закінчення у 1861 р. поступив до університету св.Володимира на історико-філологічний відділ. За студентську наукову роботу “Максим Грек” нагороджений золотою медаллю⁸⁴⁵. Після закінчення університету недовго працював вчителем географії 2-ї Одеської гімназії⁸⁴⁶. У 1867 р. захистив магістерську дисертацію. Після цього кілька років працював приват-доцентом Харківського університету, а з 1868 по 1871 р. – доцент, ординарний професор Новоросійського університету. З 1871р. – екстраординарний професор університету св.Володимира⁸⁴⁷. З 1873 по 1913 рр. головний редактор “Университетских известий”, голова Київської археографічної комісії, член кількох наукових товариств, один із фундаторів Історичного товариства Нестора-літописця (1873 р.), академік Петербурзької Академії наук з 1914 р., а з 1920 р. – академік ВУАН. В.С.Іконников неодноразово був деканом історико-філологічного факультету, автор близько 120 праць з історіографії, джерелознавства, суспільного руху в Україні і в Росії.

У вченого інтерес до руху декабристів виник не зразу. В “Ординарного професора В.С.Іконникова Програма з російської історії” взагалі відсутня згадка про декабристів. “Історія часів імператора Олександра, – пише В.С.Іконников,” – це звернення особливої уваги на створення російського суспільства...”⁸⁴⁸. Ще обережніше історик говорить про роки правління Миколи I. Він ставить перед собою завдання написати “Нариси царювання імператора Миколи I” і описати найважливіші події його доби⁸⁴⁹.

⁸⁴³ Письма декабриста Алексея Петровича Юшневского и его жены Марии Казимировны из Сибири. К., 1908. 172 с.

⁸⁴⁴ “Чтения”... К., 1905. Т.XVIII. Вып.11. С.64–65; Вып.3–4. С.50–70; 1904. С.1906. Т.XIX. Вып.1. С.1–82; Вып.2. С.51–60; Т.XX. К., 1907. Вып.1. С.41–100.

⁸⁴⁵ ЦДІАУ. Ф.849, оп.1, спр.1, арк.1.

⁸⁴⁶ Там само. Спр.2.

⁸⁴⁷ Там само. Спр.3.

⁸⁴⁸ Там само. Спр.27, арк.9.

⁸⁴⁹ Там само. Арк.9 зв.

Декабристознавчий доробок вченого незначний. Фактично це одна праця, яка перевидавалася кілька разів. По змісту вона дуже далека від історії руху декабристів. Новація академіка Російської академії В.С.Іконнікова полягала у тому, що автор, під впливом подій російської революції 1905–1907 рр. коли аграрне питання знову набуло гострого соціального звучання, звернув увагу на селянські рухи після поразки повстання декабристів, зробивши спробу поєднати ці дві події, показати їх взаємний вплив. Ми вважаємо, що це було помилковим намером, оскільки штучно поєднувало дві діаметрально протилежні події⁸⁵⁰.

Одним із найбільш талановитих вихованців школи М.В.Довнар-Запольського був Василь Митрофанович Базилевич (31.XII.1892 – XII.1942), який ще студентом прилучився до наукової роботи. Він народився у купецькій сім'ї. Після закінчення 1-ї Київської гімназії навчався на історико-філологічному відділі університету св.Володимира, який закінчив з срібною медаллю “за курсовий твір”⁸⁵¹. Після цього повертається у свою рідну гімназію, приступивши до виконання обов'язків класного наставника, організовує тут історичний гурток.⁸⁵² Пізніше викладає і працює у багатьох “вищих школах Києва”: в Київському університеті політехніки (1917–1921), Тимчасових педагогічних курсах (1920–1921), Київському археологічному інституті (1918–1923), Київському ІНО з 1920 р. Двома роками раніше В.М.Базилевича залишають при університеті “для підготовки до професури” по кафедрі російської історії⁸⁵³. Він розпочинає складати магістерські екзамени. Так, 6 березня 1920 р., комісія у складі І.В.Шаровольського, Є.В.Рихлік, В.С.Іконнікова, О.І.Покровського, П.П.Смирнова, Вл.Г.Ляскоронського “зарахувала” йому “колоквіум з середньої і нової історії”⁸⁵⁴. З цього ж року він працює в Київському ІНО – спочатку асистентом, а згодом займає посаду професора⁸⁵⁵.

З відомих нам 19 друкованих праць В.М.Базилевича 13 присвячені рухові декабристів⁸⁵⁶. В них комплексно розглянуті окремі

⁸⁵⁰ Іконников В. Крестьянское движение в Киевской губернии 1826–1827 гг., в связи с событиями того времени. (По архивным материалам). СПб., 1903. 36 с.

⁸⁵¹ ЦДАВОВУ. Ф.166, оп.6, спр.9410, арк.59.

⁸⁵² ЦДІАУ. Ф.833, оп.1, спр.3, арк.1, 2 зв.

⁸⁵³ ДАК. Ф.16, оп.465, спр.4836. арк.3.

⁸⁵⁴ Там само.

⁸⁵⁵ ЦДАВОВУ. Ф.166, оп.6, спр.9410, арк.59.

⁸⁵⁶ Там само. Арк.60–60 зв. Підрахунки наші.

сюжети життя й діяльності декабристів на Київщині, проаналізовані питання перебування засланих учасників руху до Сибіру.

До сьогодняшнього дня життя й наукова діяльність забутого непересічного історика, краєзнавця, професора Київського ІНО не була предметом спеціального дослідження. Варто відзначити, що вивчення історії декабристів В.М.Базилевич поєднував з активною участю у розвитку краєзнавчого руху в Україні.

В сучасних умовах економічної, соціальної, політичної нестабільності в українському суспільстві дуже гостро постає проблема збереження історичної пам'яті народу, основу якої складає знання минулого кожного регіону, кожного населеного пункту, культури й природи, традицій і звичаїв. Ось чому сьогодні можна помітити зростання ролі краєзнавства в системі гуманітарних наук, поглиблення аналізу творчого доробку дослідників попередніх років у цьому напрямі. Спробуємо й ми розглянути краєзнавчу діяльність українського історика Василя Митрофановича Базилевича, про яку знаходимо відомості в документах актоосховищ Києва.

У фондi Народного комісаріату освіти міститься листування, пов'язане із запрошенням і призначенням професора В.М.Базилевича на посаду секретаря Київської краєвої комісії по охороні пам'яток культури й природи за поданням Київського краєвого інспектора по охороні пам'яток культури Ф.Ернста⁸⁵⁷. До власноручної заяви В.М.Базилевича з проханням зарахувати на цю посаду від 5 липня 1927 р. додано його Curriculum vitae, в якому вказується, що "років десять Базилевич веде краєзнавчу роботу, збираючи матеріали щодо історії Києва та Київщини", тобто одразу ж після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету (1915 р.)⁸⁵⁸.

Як бачимо, В.М.Базилевич був одним з організаторів 1-ї екскурсійно-краєзнавчої конференції в Києві (1924 р.), зробив на ній дві доповіді. У тому ж році вчений за дорученням Всеукраїнського бюро краєзнавства та історичного товариства Нестора-літописця при УАН брав активну участь в роботі 2-ї краєзнавчої конференції в Москві⁸⁵⁹.

У 1926 р. В.М.Базилевича призначено головою Бюро краєзнавства при відділі Південно-Західної залізниці, а 28 липня 1927

⁸⁵⁷ Там само. Арк.55–58.

⁸⁵⁸ Там само. Арк.59, 59 зв.

⁸⁵⁹ Там само. Арк.59 зв.; Базилевич В.М. Краеведческие историко-культурные экскурсии (тезисы) // Дневник 2-й Всесоюзной конференции по краеведению. М., 1924. №3.

р. Укрнаука затвердила історика на посаді секретаря Київської краєвої комісії по охороні пам'яток культури й природи⁸⁶⁰.

У даний період В.М.Базилевич почав дедалі більше уваги приділяти справі охорони пам'яток історії та культури як у Києві й на Київщині, так і в інших регіонах України. Про це свідчать підписані ним разом з Ф.Ернстом численні звернення й клопотання, зокрема, “Про ремонт і звільнення від податків Миколаївського кафедрального військового собору” від 28 січня 1928 р., “Про ремонт у Тульчині колишнього Палацу Потоцьких, що його Наркомосвіти УРСР визнав за пам'ятник республіканського значення” від 23 лютого 1928 р., “Про бережне ставлення до історичних назв вулиць м.Києва” від 24 лютого 1928 р.⁸⁶¹

В.М.Базилевич знаходився біля витоків краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві. В листі про завдання місцевих архівів до сторічного ювілею повстання “споборників святої волі” науковець вказував на необхідність “вивчення місцевостей, пов'язаних з декабристами, будинків, де вони жили або збирались, їх реліквій і портретів”, пропонував архівістам Кам'янець-Подільського “зайнятися матеріалами про перебування декабристів в Тульчині”⁸⁶². В.М.Базилевич і сам чимало зробив у цьому відношенні. У 1925–1926 рр. він організував виставку “Декабристи” в Музеї війни та революції⁸⁶³. Краєзнавець показав зв'язок діяльності “провісників свободи” з багатьма населеними пунктами Київщини, відтворивши карту повстання Чернігівського піхотного полку. В.М.Базилевич висловлював хвилювання з приводу аварійного стану, що у ньому опинився будинок П.І.Пестеля в Тульчині, і звернувся до Тульчинської окружної інспекції народної освіти з проханням вжити усіх можливих заходів “для збереження цього історичного будинку”⁸⁶⁴. Дослідник також писав про місцезнаходження і долю тульчинських будинків, у яких жив О.П.Юшневський⁸⁶⁵.

На жаль, нам не вдалося простежити за документами київських архівів діяльність В.М.Базилевича в період 1930-х рр. Відомо лише,

⁸⁶⁰ ЦДАВОВУ. Ф.166, оп.6, спр.9410, арк.55, 59 зв.

⁸⁶¹ Там само. Арк.75.

⁸⁶² Базилевич В.М. Задачи местных архивов к юбилею декабристов // Червоний архівіст. 1925. №1–2. С.14–17.

⁸⁶³ ЦДІАУ. Ф.833, оп.1, спр.3544, арк.1–2.

⁸⁶⁴ ЦДАВОВУ. Ф.166, оп.6, спр.9410, арк.98.

⁸⁶⁵ Базилевич В. Декабрист О.П.Юшневський. Спроба біографії // Декабристи на Україні. Т.ІІ. К., 1930. С.47.

що у роки війни він виконував обов'язки директора краєзнавчого музею в Таганрозі, намагався врятувати експонати, що становили історико-культурну цінність, від вивозу до Німеччини, і за це був заарештований і розстріляний гітлерівцями в грудні 1942 р.⁸⁶⁶

Отже, краєзнавство посідає важливе місце в сфері наукових інтересів В.М.Базилевича. Його діяльність на адміністративних посадах закладів охорони пам'яток історії та культури є, на нашу думку, взірцем шанобливого ставлення до минулого рідного народу і дає всі підстави вважати вченого одним з фундаторів і найактивніших діячів краєзнавчого руху 1920-х рр. не тільки у Києві та на Київщині, але й в усій Україні. Слід частіше звертатися до творчого доробку В.М.Базилевича з питань історії окремих регіонів і населених пунктів. Потребує глибокого аналізу епістолярна спадщина дослідника та інші рукописні матеріали, які зберігаються у київських архівах. Це б зробило більш змістовними праці сучасних декабристознавців. Першочерговим завданням сучасної вітчизняної науки є написання наукової біографії вченого. Початок був покладений у доповіді, підготовленій разом з А.В.Сілкіним, з якою ми виступили на VII Всеукраїнській конференції з історичного краєзнавства у Черкасах в 1995 р.⁸⁶⁷

До київського напрямку української школи належали також професори ІНО О.П.Оглоблін і О.Ю.Гермайзе, які плідно працювали над проблемами руху декабристів. Після закінчення III-ї Київської чоловічої гімназії О.Ю.Гермайзе /1892–1958/ поступає на історичний відділ історико-філологічного факультету університету св.Володимира, який успішно закінчує у 1916 р.⁸⁶⁸ Йому належить змістовне дослідження, в якому історія декабристів, розглядається у тісному зв'язку з розвитком української національної ідеї.⁸⁶⁹ Власне це дослідження і його активний захист проблеми “українських декабристів” було “причиною”, яка привела О.Ю.Гермайзе на лаву підсудних, як члена штучно створеної НКВС “Спілки визволення України”⁸⁷⁰. До київського напрямку школи декабристознавства

⁸⁶⁶ ЦДІАУ. Ф.833, оп.1, спр.3544, арк.1–2.

⁸⁶⁷ Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. Базилевич і зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві 1920-х рр. // VII Всеукраїнська конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. К., Черкаси, 1995. Ч.І. С.37–39.

⁸⁶⁸ ДАК. Ф. Р-308, оп.2, спр.16, арк.1–3.

⁸⁶⁹ Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. 1925. Кн.6. С.25–38.

⁸⁷⁰ Протест // Літературна Україна. 1989, 31 серпня. С.5.

належав талановитий поет і вчений П.П.Филипович (1881–1937). Він також вихованець університету св. Володимира, який згодом став його професором. Йому належить дві праці, які започаткували наукове вивчення проблеми “декабристи і Шевченко”. На жаль, вченого репресують, а його дослідження по цій темі заховують до спецхрану НБУ України ім. В.І.Вернадського. Необхідно підкреслити, що про вченого як поета написано чимало⁸⁷¹. І, на жаль, дуже мізерна інформація про нього, як літературознавця. Ще менше про П.П.Филиповича і до цього часу знають як про оригінального декабристознавця⁸⁷².

Вихованцем української школи декабристів був, згодом відомий радянський літературознавець, В.І.Маслов (1884–1956). Будучи ще студентом історико-філологічного факультету Київського університету, який закінчив у 1909 р. з дипломом першого ступеня, він підготує своє перше дослідження “Архив К.Ф.Рылеева. Принесенный в дар библиотеки академии наук В.Е.Якушкиным”⁸⁷³. 1 січня 1910 р. В.І.Маслова затверджують штатним стипендіатом при університеті для підготовки до професорського звання по кафедрі російської мови та словесності. У цьому ж році на сторінках “Известий императорской академии наук” публікується вищеназвана праця, яку керівник стипендіата А.М.Лобода оцінить дуже високо: “... період літературної діяльності цього письменника (Рилєєва – авт.), до Маслова зовсім не досліджений і навіть невідомий... видруковане дослідження виявляє велику начитаність автора, серйозну наукову підготовку”⁸⁷⁴. З 1915 по 1920 р. В.І. Маслов – приват-доцент Київського університету. Декабристська тематика постійно буде у полі його наукових інтересів. Чималу кількість нових і важливих матеріалів і висновків вніс В.І.Маслов, аналізуючи стосунки декабристів, публікації творів К.Ф.Рилєєва в Україні⁸⁷⁵.

У цей час формується і Одеський напрямок в Українському декабристознавстві. Біля його джерел стояли професори Новоросійського університету, реорганізованого у 1920 р.,

⁸⁷¹ Див: Павло Филипович // Історія української літератури ХХ ст.: Книга перша. К., 1994. С.320–325.

⁸⁷² Цей історіографічний сюжет був поставлений нами вперше. Див.: Казьмирчук Г.Д. Освещение советской историографии в 1917–1934 гг. вопроса о влиянии декабристов на Т.Г. Шевченко // Декабристские чтения. Вып. I. К., 1988. С. 64–69.

⁸⁷³ ІР НБ України. Ф.243, спр.2.

⁸⁷⁴ Там само. Спр.345, арк.2.

⁸⁷⁵ Там само. Спр.1043, 1048, 1054.

І.А.Хмельницький, О.П.Парадиський, аспірант Л.Г.Гофман і співробітники Одеського крайового історичного архіву (зараз – Державний архів Одеської області. – авт.) О.О.Рябінін-Скляревський, завідуючий Одеським губархом Ю.Г.Оксман, М.Є.Слабченко (1882–1930), М.Л.Рубінштейн (1897–1963) та ін.

Одеські декабристознавці активно опрацьовували архіви місцевого актоховища, підготували цікаві розвідки про життя й діяльність декабристів на півдні України. У звіті, відправленому О.О.Рябініним-Скляревським у листопаді 1926 р. до Укрцентрархіву, перераховуються, зокрема, декабристознавчі праці Л.Г.Гофмана, В.В.Стратена, О.І.Покровського, студентки О.Б.Архангельської⁸⁷⁶. Більшість досліджень опубліковані, про які ми говоримо у відповідних місцях цієї праці.

Ряд нових архівних матеріалів, виявлених нами в Державному архіві Одеської області, проливають світло на життя й наукову діяльність Миколи Леонідовича Рубінштейна. Зокрема, власноручний “Життєпис” вченого, написаного 16 травня 1927 р., вихованця, а згодом професора Одеського інституту народної освіти, свідчить, що він був “дійсним членом Товариства істориків-марксистів при Комуністичній Академії при ЦВК СРСР, членом наукового товариства ім.Шевченка при ВУАН, членом Одеської Комісії краєзнавства при ВУАН, членом секції дослідження історії руху декабристів та їх доби при Спілці Політкаторжан в Москві”⁸⁷⁷. “Життєпис” розповідає, що дослідник підготував солідну працю “Декабристи. Соціальна істота та зміст руху (рукопис)”⁸⁷⁸, яка нами не виявлена. Його соціально-економічний аналіз стану Росії як першопричини виникнення руху декабристів і зараз залишається найбільш науково обґрунтованим.

Мало дослідженою залишається наукова діяльність І.А.Хмельницького, який також певний час працював в Одеському ІНО. Народився він у 1861 чи 1863 р., навчався у 2-й Харківській гімназії, отримав юридичну освіту “закінчив курс Петербургського університету”⁸⁷⁹, після чого працював у Одесі, поєднуючи її з активною суспільно-політичною діяльністю, зокрема, був учасником “народницьких гуртків”, а також належав до інших “революційних організацій”⁸⁸⁰. У дні 100-літнього ювілею з дня повстання декабристів

⁸⁷⁶ ДАОО. Ф.Р.-1593, оп.1, спр.282, арк.3. та ін.

⁸⁷⁷ Там само.

⁸⁷⁸ Там само. Арк.2.

⁸⁷⁹ Там само. Спр.358, арк.10.

⁸⁸⁰ Там само. Арк.11.

виступив з доповіддю, брав участь в обговоренні рефератів інших членів Одеської краєзнавчої комісії при ВУАН, але його праці з цієї проблеми залишаються невідомими читацькому загалу.

Одеський період наукової творчості Ю.Г.Оксмана мало досліджений. Виявлені архівні матеріали свідчать, що він народився у 1899 р. в м.Вознесенську на Херсонщині. По закінченню гімназії навчався на історико-філологічному факультеті Петербурзького та Новоросійського університетів. Р. 1923 закінчив Одеський ІНО по археологічному відділу і р. 1924 по відділу мови та літератури. Р. 1924 по відділу мови та літератури. Р. 1928 закінчив аспірантуру при Од. Арх. Музеї⁸⁸¹. Ю.Г.Оксман викладав у партшколі, читав лекції, проводив практичні заняття з краєзнавства на курсах “підвищення кваліфікації вчителів при Од. ІНО”, був членом Одеської комісії краєзнавства, бібліографічного товариства та Одеської філії Інституту Шевченка⁸⁸². Саме в Одесі вчений розпочав плідно працювати над окремими питаннями руху декабристів. Його праці з цієї теми вирізнялися глибоким знанням архівного матеріалу, новаторством у висвітленні окремих сюжетів.

В особовій справі Ю.Г.Оксмана, яка зберігається в Державному архіві Одеської області, і до цього часу практично не використовувалася⁸⁸³, є заповнений 10 грудня 1922 р. “Опросный лист для научных деятелей, зарегистрированных Всеукраинским Комитетом Содействия Ученым” з якого частково прослідковується науковий доробок вченого. Так, у 9 пункті відповіді Ю.Г.Оксман записав, що серед неопублікованих монографій була підготовлена спеціальна праця “Декабристы в Новороссии”, яка й досі не виявлена⁸⁸⁴. Можливо її рукопис зберігається в сімейному архіві Оксманів, оскільки дружина вченого А.П.Семенова-Оксман, коли декабристознавець був осуджений і знаходився у засланні, не звертаючи на скрутне матеріальне становище “змогла зберегти його бібліотеку, і головне рукописи і надзвичайно цінну колекцію автографів”⁸⁸⁵. Отже необхідно в цьому напрямку продовжувати пошуки, які, безперечно, збагатять наше декабристознавство новими матеріалами про вченого і тих, хто з ним працював в Одесі. А це маловідомі вчені, науковий доробок яких залишається ще

⁸⁸¹ Там само. Спр.236, Арк.1.

⁸⁸² Там само.

⁸⁸³ Там само. Спр.235. Арк.1.

⁸⁸⁴ Малинова Г. Возвращение Оксмана // Вестник. 1995. 29 июля.

⁸⁸⁵ Боровой С.Я. Воспоминания. Москва—Иерусалим, 1993. С.107.

недослідженим, зокрема, Є.П.Трифілев, В.В.Стратен, О.О.Рябінін та ін.

Знайомство з деякими матеріалами одеського напрямку українського декабристознавства вимагає нагальної подальшої пошукової праці в архівах, щоб детально прослідкувати наукову діяльність одеситів-декабристознавців, визначити характерні риси цієї цікавої школи; подальшу долю її членів. Необхідно розпочати вивчення українського періоду наукової діяльності вихованця Одеського університету М.Л.Рубінштейна, який започаткував важливий напрямок в декабристознавстві – вплив економічного розвитку Росії на виникнення руху декабристів. Заслугує уваги в цьому питанні дослідження Ю.Г.Оксмана – видатного спеціаліста з історії російської літератури і суспільного руху XIX ст.⁸⁸⁶. Чекає ґрунтовного дослідження наукова діяльність М.Є.Слабченка, вихованця Імператорського Новоросійського університету⁸⁸⁷, чекає свого дослідника науковий подвиг Л.Г.Гофмана та ін.

Українська декабристознавча школа репрезентована також відомими істориками діаспори, які були вимушені залишити колишній СРСР. Їхня наукова діяльність продовжилася в найбільших культурних центрах Західної і Центральної Європи, зокрема, у Варшаві, Празі, Мюнхені. До цієї школи належали Д.І.Дорошенко, Н.Д.Полонська-Василенко, О.П.Оглоблін, Б.Д.Крупницький та ін.

Дослідження діаспори відрізнялося від вітчизняних декабристознавчих видань тим, що закордонні історики зверталися до вивчення руху декабристів, як правило, побіжно при студіюванні інших проблем. З цієї тематики вони не залишили значних декабристознавчих праць. Для нас цінні їхні скупі загальні характеристики руху декабристів, оцінки досліджень своїх колег з Радянської України. Відсутність узагальнюючих праць про рух декабристів можна пояснити, на нашу думку, тим, що історики діаспори не мали достатньої кількості документальних видань, це по-перше. По-друге, декабризм не цікавив їх, оскільки за радянської доби діяльність “первістків свободи” розглядалась тільки з точки зору революційної боротьби, як предтечі радянської влади, яка безпарадно розправлялася з названими представниками діаспори.

⁸⁸⁶ Порох И.В. Некоторые вопросы истории общественного движения в России первой половины XIX столетия в работах саратовских исследователей // Учен.зап.Саратов. ун-та. 1959. Т.68. С.24.

⁸⁸⁷ Дело студента Слабченко Михаила Алексеевича // ДАОО. Ф.45, оп.5, спр.12121, арк.254.

По-третє, більшість з перерахованих вчених працювали над написанням узагальнюючих праць з історії України, а радянська політизована наука розглядала декабризм як суто російське явище, яке не стосувалося України.

Проте, ми вважаємо, що необхідно зупинитися на житті й науковій діяльності мало відомих нам представників діаспори, зокрема на цікавій постаті відомого українського історика Бориса Дмитровича Крупницького (1894–1956). Він народився в с. Медведівці Чигиринського повіту на Київщині /тепер Черкащина/. У 1913 р. закінчив Черкаську гімназію “з вищими оцінками з усіх предметів навчання”⁸⁸⁸ і в цьому ж році поступає в університет св.Володимира у Києві. Тут він слухає лекції А.М.Лободи, В.М.Перетца, В.Ю.Данилевича. Особливою шаную у студента Б.Д.Крупницького користувалися лекції видатного педагога М.В.Довнар-Запольського. У 1916 р. його мобілізували в армію, з якої повернувся у 1918 р. і відновився в університеті. Але, невдовзі, у 1919 р., коли Київ захопили більшовики, виїжджає з міста і України назавжди. Закінчивши освіту в Берлінському університеті, Б.Д.Крупницький, на запрошення Д.І.Дорошенка, працює в Українському науковому інституті, читає лекції в Українському вільному університеті м.Праги, тісно співробітничає з Українською Вільною Академією Наук і з відновленим у Мюнхені Науковим Товариством ім. Т.Шевченка.

Б.Д.Крупницькому належить понад 120 досліджень, серед яких вагомі монографії і статті написані українською, німецькою і англійською мовами. Найбільш захоплювався історик постаттю І.Мазепи, присвятивши йому 40 праць⁸⁸⁹. Значний доробок і в галузі української історіографії, як підрахувала Н.Д.Полонська-Василенко: “понад половини всіх праць Б.Д.Крупницького присвячені питанням історіографії”. Кредом цих досліджень, за висловом самого вченого, були: “... ідеї, настрої, методи нового покоління істориків, їх зв’язок і залежність від “старшого брата”, роль Академії і нових державних університетів в дослідженні історії...”⁸⁹⁰. З цих позицій він розглядав і розвиток українського радянського декабристознавства, вирізняючи його особливі риси, зокрема, звернення до вивчення впливу

⁸⁸⁸ Полонська-Василенко Н. Проф. д-р Б.Д.Крупницький, його життя і наукова праця (1824–1956) // Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950). Мюнхен, 1956. С.1.

⁸⁸⁹ Там само. С.ХІІ.

⁸⁹⁰ Полонська-Василенко Н. Зазнач. праця. С.ХХ.

української національної ідеї на формування світогляду декабристів тощо⁸⁹¹.

Російська національна школа декабристознавців, крім перерахованих властивостей, притаманних українській школі, характеризувалася лояльністю до марксистсько-ленінського вчення, нігілістичним ставленням до ранніх декабристських організацій, концентрацією уваги на вивченні діяльності Північного товариства, повстання 14 грудня 1825 р., упередженою критикою досягнень українських декабристознавців, у тому числі концепції "українського декабризму". Російські декабристознавці, будучи виразниками національної ідеї у вивченні руху декабристів, одночасно по відношенню до представників інших шкіл виступали великодержавниками, бажали підпорядкувати своєму впливу світогляд вчених з інших регіонів СРСР, зокрема, українських.

Головним напрямком діяльності членів російської національної школи була публікація слідчих документів про декабристів, про повстання в столиці. Поступово школа стає на позиції великодержавного націоналізму, нав'язує бачення проблеми, критикує результати наукової діяльності інших шкіл та напрямків.

Російська школа декабристознавців була найбільш потужною. У ній існувало кілька напрямків: саратовський, ленінградський, московський і сибірський. До неї входили маститі вчені М.М.Покровський, М.М.Дружинін, О.Є.Пресняков, та інші. Виросла і молода генерація російських декабристознавців, яскравою представницею якої була М.В.Нечкіна. Дослідники гуртувалися навколо Центрархіву СРСР найбільшого охоронця документів з історії декабризму.

Сибірський напрямок декабристознавців, як, наприклад, ленінградський та московський напрямки, не мав конкретного центру, навколо якого об'єднувалися дослідники. Його члени працювали над виявленням архівних матеріалів, готували їх до друку, писали змістовні краєзнавчі розвідки, виявляли й увічнювали пам'ятниками па'мятні місця життя й діяльності декабристів на обширах Сибіру.

Російський емігрантський напрямок, який репрезентували О.О.Кізеветтер, П.М.Мілюков, М.А.Алданов, С.П.Мельгунов, В.О.Мякотін та інші, направляв свої зусилля на пропаганду знань про декабристів у Західній Європі і критику радянської історіографії руху декабристів, як партійної, суб'єктивної, тенденційної.

⁸⁹¹ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950).

Про досягнення й недоліки у вивченні руху декабристів окремими представниками ленінградського і московського напрямків неодноразово писалося в спеціальній історіографічній літературі. Останнім часом особливою популярністю користувалася наукова та організаторська діяльність лідерів цих напрямків М.М.Покровського, М.В.Нечкіної, М.М.Дружиніна⁸⁹² та інших. У 1917 – першій половині 30-х років російська декабристознавча школа розвивалася на основі концепції М.М.Покровського і під його особистим впливом.

Саратовський напрямок російського декабристознавства належить до одного з перших і найбільш значних у колишньому СРСР. Він виник у 1917 р. і є, на думку Л.А.Дербова, “одноліток Жовтня”⁸⁹³. Її фундатором, по праву, був “вихований у душі буржуазної історіографії” С.М.Чернов (1887–1942) – вихованець Петербурзького університету⁸⁹⁴. Його вчителем і наставником був О.Є. Пресняков, лекції якого він відвідував⁸⁹⁵.

Після закінчення університету у 1912 р. С.М.Чернова залишають на кафедрі російської історії. Весною 1917 р., після складення магістерських екзаменів, його зараховують приват-доцентом Саратовського університету, в якому він пропрацював десять років. У 1928 р. вчений працює в Ленінграді, пізніше у Середній Азії, а з 1937 р. (ставши доктором історичних наук, професором) завідує кафедрою Горьковського педагогічного інституту. Помер 5 січня 1942 р. від голоду у м. Пушкіно. За іншими джерелами, він “загинув у 1942 р. в окупованому ворогами Вільнюсі”⁸⁹⁶.

С.М.Чернов був одним із перших радянських істориків, хто звернув увагу на вивчення визвольного руху в Росії. У 1918–1919 рр. він проводить семінар “Российские воспоминания о второй половине царствования Александра I”, в якому центральне місце займали записки І. Д. Якушкіна⁸⁹⁷, вивчення яких визначили напрямок його

⁸⁹² Див., напр.: Федоров В.А. Академик Николай Михайлович Дружинин (1886–1986) // Вестник Москов. ун-та. Сер.8. История. 1996. №1. С.43–54 та ін.

⁸⁹³ Дербов Л.А. Историческая наука в Саратовском университете. Саратов, 1983. С.7.
⁸⁹⁴ Там само. С.9.

⁸⁹⁵ Вместо введения // Чернов С.Н. У истоков русского освободительного движения. Саратов, 1960. С.V.

⁸⁹⁶ От главного Архивного управления // ВД. М., 1958. Т.7. С.7.

⁸⁹⁷ Вместо введения // Чернов С.Н. У истоков русского освободительного движения. С.VI.

досліджень руху декабристів⁸⁹⁸. У 1922/23 навчальному році С.М. Чернов у спеціальному курсі “История политических движений в России в 10–20-х гг. XIX века” рух декабристів розглядався у тісному зв’язку з виступами солдатів та селян. У звіті про відрядження до Москви влітку 1924 р. він визначив мету і головні напрямки своїх декабристознавчих студій: “По-перше, головним чином я бажав провести в ці місця свою частину редакторської праці по виданню “Русской Правды” П.І.Пестеля... Другим завданням... було продовження збирання матеріалів для критики “Записок” І.Д.Якушкіна”⁸⁹⁹.

Перу декабристознавця належить 28 опублікованих і 9 зданих, але з певних причин не опублікованих, фундаментальних досліджень, присвячених “сборникам святой воли”, рецензій і відгуків на декабристознавчу літературу⁹⁰⁰. Заслугою С.М.Чернова є його звернення до вивчення малорозроблених тем декабризму: історія ранньої таємної декабристської організації – Союзу благоденства; текстологічного археографічного джерелознавчого дослідження двох редакцій “Русской правды” П.І.Пестеля; життя й діяльності окремих декабристів у сибірському засланні та ін.

Дослідження С.М.Чернова запровадили в науковий обіг ряд цінних і маловідомих документів, запропонували нові напрямки вивчення питань, обґрунтували доцільність, зокрема визначення руху декабристів як революційного, підготовленого “середнім” дворянством, яке бажало повалити самодержавство і знищити кріпосне право.

З від’їздом у 1928 р. С.М.Чернова до Ленінграду в Саратовському університеті розробка руху декабристів припинилася на кілька десятиріч. Тільки з переїздом до Саратова у 1947 р. відомого історика літератури і декабристознавця, представника української школи Ю.Г.Оксмана відновлюється діяльність саратовської школи декабристознавства. Вона була представлена у 50-х рр. учнями Ю.Г.Оксмана – І.В.Порохом, В.В.Пугачовим, Л.Івановою, В.А.Парсієвою, Ю.Б.Неводовим.

⁸⁹⁸ Порох И.В. Некоторые вопросы истории общественного движения в России первой половины XIX ст. в работах саратовских исследователей // Учен. зап. Саратов. ун-та. Т.68. Вып. исторический. 1959. С.16.

⁸⁹⁹ Чернов С.Н. Отчет о командировке в Москву летом 1924. Саратов, 1925. С.3.

⁹⁰⁰ Підрахунки наші. Див.: Чернов С.Н. У истоков русского освободительного движения. С.408–415.

Аналіз матеріалів і дослідницької літератури про саратовську декабристознавчу школу свідчить, що настав час підготувати серйозне дослідження про С.М.Чернова і Ю.Г.Оксмана, якому не щастило у радянську добу, його праці не аналізувалися, зокрема у найбільш повному дослідженні про розвиток історичної науки в Саратовському університеті⁹⁰¹ прізвище Ю.Г.Оксмана не назване у списку професорів цього університету, в якому він працював до 1958 р. На жаль, немає можливості вияснити причини, які спонукали його виїхати з Одеси.

Отже, аналіз літератури, присвяченої декабристам, архівних і рукописних матеріалів з особистих фондів вчених дозволяє констатувати, що на початку ХХ століття в декабристознавстві починають виникати окремі школи і напрямки. Найбільш інтенсивно розвивається українська декабристознавча школа. основоположником якої був професор імператорського університету св.Володимира. М.В.Довнар-Запольський його найближчим сподвижниками стали В.С.Іконников і П.В.Голубовський. Їхня наукова діяльність, зокрема на ниві декабристознавства, дала буйні паростки. Започаткований ними напрямок був розвинутий у 20-х роках, коли науковою розробкою проблем руху декабристів зайнялись їх учні і ті вчені України, які їх активно підтримували, у тому числі Л.П.Добровольський, О.Ю.Гермайзе та ін.

Початок 20-х років нашого століття – найвищий етап розвитку української декабристознавчої школи. Її талановиті представники: В.М.Базилевич, В.І.Маслов, О.Ю.Гермайзе, Л.Г.Гофман, В.В.Стратен, О.Д.Багалій-Татаринова та інші декабристознавці ґрунтовно вивчали проблеми руху, на які дореволюційні вчені не звертали увагу, перед усім участь солдатських мас в русі декабристів; агітацію членів Південного і Товариства об'єднаних слов'ян серед солдатів; суспільну ситуацію в Україні доби декабристів тощо.

У цей час в українському декабристознавстві виокремлюється три напрямки: харківський на чолі з Д.І.Багалієм, який був домінуючим центром всього українського декабристознавства; київський, який продовжував традицію своїх фундаторів, фундаментально опрацював наявні документальні матеріали і досліджував події, тісно пов'язані з Києвом і Київщиною; одеський – репрезентував дослідження питань руху, тісно пов'язані з Одесою, і особливо акцентував увагу на літературних сюжетах, тісно пов'язаних з рухом декабристів.

⁹⁰¹ Дербов Л.А. Зазнач. праця.

Російське національне декабристознавство цих років знало часи піднесення і занепаду. Молоді декабристознавці, зокрема, українські, близько сприйняли концепцію лідера всього радянського декабристознавства М.М.Покровського, який вважав, що необхідно особливу увагу приділити історії Товариства об'єднаних слов'ян, як найбільш революційної декабристської організації, і повстанню Чернігівського полку. Різка критика "школи" М.М.Покровського і його вірної учениці М.В.Нечкіної була однією з причин того, що московський напрямок російського декабристознавства втратив свої позиції.

Осібно в російському декабристознавстві стоїть саратовський напрямок, очолюваний С.М.Черновим, але він був малочисельним. Особливу увагу її лідер звернув на дослідження ранніх декабристських організацій, які згідно концепції М.М.Покровського, не були революційними, а тому не заслуговували уваги. Дослідження С.М.Чернова є й зараз взірцем вдумливого і ґрунтовного дослідження історії Союзу Благоденства. Вони не втратили своєї цінності і в наші дні є важливою ланкою всього молодого радянського декабристознавства.

Необхідно написати наукові біографії вчених-декабристознавців, у яких ґрунтовно і об'єктивно показати їх внесок у розробку проблем руху декабристів. Нагальним завданням сьогодення є необхідність у всебічному висвітленні діяльності декабристознавчих шкіл та напрямків, зокрема, української. У даний час є всі підстави для цього. Історіографія має певні доробки в цьому напрямку. Так, декабристознавча діяльність М.В.Довнар-Запольського, Д.І.Багалія, М.С.Грушевського, С.М.Чернова, В.М.Базилевича, М.К.Азадовського уже має певну літературу. Мало вивченою залишається наукова діяльність Л.П.Добровольського, О.Ю.Гермайзе, Ю.Г.Оксмана, О.Д.Татаринової-Багалій, Л.Г.Гофмана та інших вчених. Заповнити цю програму завдання ближчих років. Чекає створення монографічного дослідження діяльності декабристознавчих шкіл, у тому числі української, а також сибірського та молдавського напрямків та ін.

Тільки завдячуючи існуванню декабристознавчих шкіл і напрямків у декабристознавстві 1917 – першої половини 30-х років, ми маємо значні досягнення у вивченні цієї теми. З оформленням культу особи Й.В.Сталіна, перетворення СРСР в тоталітарну державу, згортаються демократичні інституції, в науці і культурі, стверджується подібність думок і дій. Існування декабристських шкіл було шкідливим для політичного режиму. У другій половині 20-х років

школи перестали існувати. Наступив певний час, коли декабристська тема попала у неперспективні, значно зменшилась кількість декабристознавчих досліджень.

РОЗДІЛ II.

ДЕКАБРИСТОЗНАВСТВО В СИСТЕМІ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ТА НАВЧАЛЬНИХ ГАЛУЗЕВИХ ЗАКЛАДІВ

Жовтневий переворот (До речі, сам В.І.Ленін інколи називав Жовтневу революцію “більшовицьким переворотом”⁹⁰²) у Росії поставив перед Радянською владою завдання – будівництво нової соціалістичної культури. Поряд із революційними перетвореннями в економічній, політичній та соціальній сферах розпочалася перебудова всього культурного життя. Виступаючи на III Всеросійському з’їзді Рад, В.І.Ленін казав: “Раніше весь людський розум, весь його геній творив тільки для того, щоб дати одним усі блага техніки й культури, а інших позбавити найнеобхіднішого – освіти і розвитку”.⁹⁰³

До перемоги Жовтня 1917 р. історія в руках пролетаріату була могутньою зброєю у боротьбі за повалення експлуататорського ладу. “Для того, щоб перемогти, – писав В.І. Ленін, – треба, зрозуміти всю найглибшу історію старого буржуазного світу,..., треба взяти і техніку, і культуру і пустити її в хід для широких кіл...”⁹⁰⁴ Із встановленням Радянської влади історичній науці відводиться одне із чільних місць у побудові нового суспільства, вона зв’язала в єдине ціле минуле з сьогоденням і майбутнім.

Значно зросло значення історичної науки в період будівництва соціалістичного суспільства. “Для того, щоб будувати соціалізм, – говорила Н.К.Крупська, – нам треба знати минуле”.⁹⁰⁵ Питання про ставлення до минулого в цей час набуває першочергового практичного значення. Радянський уряд ухвалює ряд декретів про збереження пам’яток старовини й мистецтва. Вивченню історичного досвіду, революційних традицій народів нашої країни відводиться велика виховна роль. Увічнення героїчних подвигів борців за свободу посідає важливе місце у лєнінському плані монументальної пропаганди. У розмові з В.Д. Бонч-Бруєвичем В.І. Ленін підкреслював велике виховне значення запровадження історичних знань. “Нам треба зобразити і Марата, і Дантона, Бабефа, Бакуніна й багатьох

⁹⁰² Ленін В.І. У лакейській // Повн. зіб. тв. Т.39. С.132.

⁹⁰³ Ленін В.І. Заключне слово перед закриттям з’їзду 18 (31) січня // Там само. Т.35. С.277.

⁹⁰⁴ Ленін В.І. Доповідь Центрального Комітету 29 березня // Там само. Т.40. С.242.

⁹⁰⁵ Крупская Н.К. Выступление на траурном заседании, посвященном памяти М.Н. Покровского // Вестник Коммунистической академии. 1932. № 4–5. С.71.

інших революціонерів...”.⁹⁰⁶ У важкі для більшовиків липневі дні 1918 року з ініціативи В.І.Леніна Раднарком Радянської Росії схвалив список видатних революційних діячів і мислителів світу, яким мали спорудити в нашій країні пам’ятники. Серед них були й імена політичних лідерів декабристів – П.І.Пестеля і К.Ф. Рилєєва.⁹⁰⁷

У процесі побудови соціалістичної культури постало питання про ставлення до культурного надбання минулих поколінь. В.І.Ленін наголошував на тому, що робітничий клас не може відкинути набутого досвіду світової культури, створеної людством у багатовіковій боротьбі із природою, а мусить берегти її, критично засвоювати, використовувати у будівництві соціалістичного суспільства. “Треба взяти всю культуру, – писав В.І.Ленін, – яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм”.⁹⁰⁸ Але це була декларація. Справи були значно гірші.

Важливий засіб досягнення поставленого завдання в галузі історичної науки радянський уряд вбачав у залученні до співпраці спеціалістів “старої” “буржуазної науки”. Спочатку уряд лояльно ставився до “спеців” – істориків. У 1922 р. радянська влада, як екстремістська за своєю суттю, розпочала “перевиховувати” вчених. В. І. Ленін радив М. М. Покровському зобов’язати їх терміново опанувати основами марксизму, склавши спеціальний екзамен,⁹⁰⁹ обмежити їх діяльність “твердими програмами”.⁹¹⁰

Другим напрямком впливу на істориків старої формації стає критика “результатів діяльності буржуазних вчених”, зокрема, у “галузі історії”, адже “буржуазні історики з якоюсь незрозумілою упередженістю культивують теми, які, з дозволу сказати, були покладені на горище ще після першої революції...”⁹¹¹ Дореволюційних істориків переконували в ущербності досягнень попередніх поколінь, обіцяли всіляке сприяння у праці.

⁹⁰⁶ В.И. Ленин и изобразительное искусство. Документы, письма, воспоминания. М., 1977. С.289.

⁹⁰⁷ Список лиц, коим предложено поставить монументы в г. Москве и других городах Рос. Фед. Соц. Республики. Постановление СНК РСФСР // Известия ВЦИК. 1918. 2 авг.

⁹⁰⁸ Ленін В.І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Повн. зібр. тв. Т.38. С.52.

⁹⁰⁹ Чанбарисов Ш.Х. Формирование советской университетской системы. М., 1988. С.135, 157.

⁹¹⁰ Покровский М.Н. Общественные науки в России за 4 года (1917–1921) // Науки в Советской России. М., 1927. С.6, 8, 11–12.

⁹¹¹ Покровский М.Н. В. И. Ленин и высшая школа // Правда, 1924. 27 января.

Щоб прискорити перехід спеціалістів старої історичної школи на службу новій владі радянський уряд розпочав шалену критику “шовінізму” і “великодержавності”, які були притаманні, на думку чиновників від науки, буржуазній історіографії. Від них стали вимагати висвітлення історичних проблем через призму “класової боротьби”, рушійної сили історичного процесу. Розгорнувши боротьбу проти “націонал-шовіністичних” праць, Радянський уряд, відповідно до рішень XVI з’їзду ВКП(б), розпочав фізичне знищення істориків, зокрема, українських, насильну депортацію відомих вчених за межі СРСР.⁹¹²

В Україні розгорнулася шалена критика “контрреволюційної” діяльності в галузі історичної науки О.П.Оглобліна (1899—1992) (справжнє його прізвище – Мезько, а Оглоблін – це прізвище його вітчима), “діяльність його була і залишається за своїми наслідками найбільш небезпечною”⁹¹³ Д.І.Багалій, – пише Т. Скубицький, – “залишився на старих, буржуазних методологічних засадах”, підтримує “концепцію вождя” (М. С. Грушевського – авт.).⁹¹⁴ “Називаючи себе марксистом, Багалій змазує класову боротьбу на історичному фронті між істориками-марксистами – ідеологами пролетаріату – і представниками буржуазного націоналізму”.⁹¹⁵ І таких необґрунтованих звинувачень у статті наукового працівника Українського інституту марксизму-ленінізму Т.Скубицького було чимало.

В силу відповідних обставин і тиску на істориків сталінізм змушений був “рішуче” боротися проти збочення в українській історичній науці. О.П.Оглоблін – професор, співробітник Київського філіалу Харківської кафедри історії української культури ім. Д. І. Багалія, а в 1932-1934 рр. —директор Центрального архіву давніх актів в Харкові.⁹¹⁶ У 1934 р., на протязі кількох місяців /з лютого по листопад/, працював в Історико-археографічному інституті. У цей час він підготував розгромну статтю проти В. М. Довнар-Запольського, у якій звинувачує вченого у багатьох “гріхах” проти радянської влади. Виступаючи з критикою української фашистської історіографії,

⁹¹² Скубицький Т. Классовая борьба в Украинской исторической литературе // Историк-марксист. 1930. Т.17. С.27–40.

⁹¹³ Там само. С.33.

⁹¹⁴ Там само. С.37.

⁹¹⁵ Там само.

⁹¹⁶ Верба І. Гетьман історичної науки (життя і діяльність О.П.Оглобліна в Україні) // Старожитності. 1994. №1–2. С.15 та ін.

О.П.Оглоблін називає прізвища М.С.Грушевського, О.Ю.Гермайзе, Д.І.Дорошенка і засуджує буржуазну школу Довнар-Запольського.⁹¹⁷

Важливою ланкою у формуванні історичного світосприйняття в країні стає реорганізація навчально-дослідних закладів, зокрема, історичного профілю.

Виходячи із завдань соціалістичного будівництва, Радянський уряд приступив до створення науково-дослідницьких центрів, видавництв, вищих навчальних закладів, у яких готували кадри. З перших днів свого існування уряд приділяє увагу збереженню архівних матеріалів, що мають наукове, політичне і практичне значення. 1 червня 1918 р. Голова Раднаркому В.І.Ленін підписав декрет “Про реорганізацію та централізацію архівної справи в РРФСР”, згідно з яким усі архіви й документи, що з’явилися в результаті діяльності закладів, організацій та підприємств, були визнані державною власністю. Було створено органи архівного управління, до роботи в яких залучалися видатні історики – М.М.Покровський, В.В.Адоратський, М.М.Батурін, В.І.Пічета та ін.

Централізація архівної справи, виникнення системи державних архівів створили сприятливі умови для публікації історичних джерел, розробки історичних проблем, серед яких центральне місце зайняла історія визвольного руху в Росії. 27 вересня 1921 р. відбулося “Засідання широкої комісії головархіву” України. Після обговорення інформації Д.І.Багалія комісія ухвалила: “Друкватися будуть головним чином матеріали по історії революційного руху на Україні”,⁹¹⁸ зокрема, з історії руху декабристів.⁹¹⁹ Принагідно зазначимо, що одночасно уряд вилучив ряд документів із вжитку, слідкував за їх публікацією, обмежував до них доступ, розгорнув “компанію” знищення так званих ворожих матеріалів, які, як свідчать документи, спалювали возами. Так, керуючий з 20 лютого 1920 р. по 1923 р. Одеським губернським архівним управлінням, відомий декабристознавець Ю.Г.Оксман, залишив численні розпорядження про ретельне зберігання від розкрадання архівних матеріалів. Він не з’являвся Одеського ДПУ, якому повідомляв про “притягнення його до карної відповідальності за беззаконні дії з архівним матеріалом і

⁹¹⁷ Оглоблін О. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського. Окрема відбитка із журналу “Зап. Історико-археографічного інституту”. 1934. Т.І. С.197.

⁹¹⁸ ЦДАВОВУ. Ф.14, оп.1, спр.24, арк.10.

⁹¹⁹ Там само.

встановлену інспекцією Губарху участь в розкраданні архіву Херсонської духовної консисторії”.⁹²⁰

Не менш важливу роль у вивченні руху декабристів як складової частини визвольного руху Росії на його дворянському етапі відіграють новостворені навчальні заклади, де слухачі й викладачі приділяють досить уваги дворянським революціонерам. У 1918 р. з ініціативи В.І.Леніна була відкрита Соціалістична Академія суспільних наук, де розпочали готувати кадри радянських істориків, видавати твори класиків марксизму-ленінізму, вивчати історію революційного руху.

Питання суспільно-політичної боротьби в Росії XIX–XX ст. опинилися в центрі уваги вчених Соціалістичної Академії, згодом перейменованої у Комуністичну Академію (1918–1936 рр.). Ставши марксистсько-ленінським методологічним центром розробки гуманітарних наук, Комакадемія розгорнула “гостру боротьбу” проти буржуазної історіографії, сприяла об’єднанню марксистських сил в одному навчальному закладі, підготовці кадрів істориків-марксистів. При Комуністичній Академії створюється Товариство істориків-марксистів (1925–1932 рр.), яке значною мірою займається проблемами руху декабристів. Певна кількість матеріалів цієї проблематики друкувалися на сторінках журналу “Историк-марксист”,⁹²¹ який видавало це Товариство.

Розробка революційної проблематики і підготовка спеціалістів-істориків велася Інститутом червоної професури, створеного з ініціативи В.І.Леніна у 1921 р. У збиранні та друкуванні матеріалів із історії руху декабристів, безсумнівно, велика заслуга і таких організацій, як “Товариства колишніх політкаторжан і засланопоселенців”, “Товариства старих більшовиків” і “Товариства істориків-марксистів”. Значний внесок у розробку й пропаганду проблем руху декабристів зробили й такі журнали, як “Пролетарская революция”, “Красный архив”, “Каторга и ссылка”, на сторінках яких друкувалися матеріали, присвячені окремим аспектам історії декабризму. Тільки на сторінках журналу “Красный архив”

⁹²⁰ ДАОО. Ф. Р-100. Оп.1. Спр.83. Арк.2.

⁹²¹ Дорошенко В.А. Образование и основные этапы деятельности Общества историков-марксистов (1925—1932 гг.) // Вестник Москов. ун-та. Серия IX. История. 1966. №3. С.15–16.

надруковано 31 дослідження, в яких аналізується життя й діяльність “апостолів правди”.⁹²²

3 ініціативи “Декабристської комісії” Товариства політкаторжан у березні 1924 р. відбулося засідання, на яке були запрошені представники Товариства Російської словесності (Н.Л.Бродський); Товариства старих більшовиків (С.І.Мицкевич); Спілки письменників (В.Львов-Рогачевський); Музею революції (А.І.Крючков); онука декабриста І.Д.Якушкіна, а також дослідників-декабристознавців М.М.Дружиніна, М.В.Нечкіну та ін. На засіданні було створено три секції: літературну, лекційно-екскурсійну та художню і Бюро, які і взяли на себе керівництво підготовкою 100-річного ювілею з дня повстання декабристів. Лекційна комісія взяла на себе завдання обслуговувати лекторами не тільки Москву, а й провінцію, особливо ті міста, де існували відділення Товариства Політкаторжан.⁹²³ Літературна комісія зобов’язувалася підготувати “один або кілька збірників, присвячених декабристам”.⁹²⁴

Уся практична діяльність Об’єднаної комісії по святкуванню ювілею декабристів проходила під безпосереднім керівництвом створеного інформаційного Бюро, яке розв’язувало конкретні практичні завдання: “1. Широко оповіщати населення про мету, форми і значення ювілейного святкування. 2. Обмін даними про підготовку до ювілею між урядовими закладами і громадськими організаціями, що беруть участь у святкуванні. 3. Видання довідок, що стосуються руху декабристів у відповідь на запитання окремих осіб і закладів”.⁹²⁵

У листопаді 1924 р. розроблено широкі заходи по увічненню пам’яті декабристів. Планувалися проведення святкового вечора у Великому театрі, організація виставок у музеях, книг у бібліотеках. Постійна комісія по вивченню історії руху декабристів на чолі із В.М.Фігнер прийшла до висновку, що “Ювілей декабристів надзвичайно підняв інтерес до їх історії і пожвавив її вивчення. Десятки дослідників і любителів у великих центрах і глухій провінції із оновленою енергією віддалися в ці місця пошукам нових матеріалів

⁹²² Движение декабристов. Декабристы. Аннотированный указатель содержания. М., 1960. С.30–36.

⁹²³ Плесков В. Подготовка к празднованию 100-летнего юбилея восстания декабристов // Каторга и ссылка. 1925. №4 (17). С.297.

⁹²⁴ Там само.

⁹²⁵ Положение об Информационном Бюро при Объединенной комиссии по чествованию 100-летия юбилея декабристов // Там же. С.297.

про декабристів, укладенню праць, присвячених вивченню їх біографій, історії їх руху, їх епохи”.⁹²⁶

До цієї проблематики зверталися також вчені Комуністичного університету ім. Я.М.Свердлова. 23 листопада і 1 грудня 1922 р. перед його слухачами з лекціями, присвяченими декабристам, виступив М.М.Покровський, в яких він коротко розповів історію руху декабристів, висловив своє розуміння важливих проблем, накреслив завдання, над якими мали працювати у цей час молоді дослідники-марксисти.⁹²⁷

Створення нових навчальних, дослідницьких і культурних установ відбулося і в Україні. У 1921 р. з ініціативи Політбюро ЦК КП(б)У ВУЦВК прийняв ухвалу про створення Іспарту на Україні. У ній відзначалося, що з метою збереження і вивчення документів про боротьбу пролетаріату республіки та його авангарду – Комуністичної партії, з метою пропаганди досвіду будівництва нового суспільства необхідно створити “Комісію із історії Української революції і Комуністичної партії”. До її складу увійшли відомі партійні та державні діячі Г.І.Петровський, М.О.Скрипник, М.М.Попов, а також ряд істориків України.⁹²⁸

Друкованим органом Іспарту ЦК КП(б)У став журнал “Літопис революції”, що виходив у Харкові /1922—1933 рр./. На його сторінках друкувалися дослідження, документальні матеріали про революційний рух, зокрема, і про декабристський, діяльність місцевих іспартів. Члени комісії у своїй роботі керувалися “Положенням про комісії при ВУЦВК із історії Української революційної і Комуністичної партії”, в якому визначалися конкретні завдання для місцевих комісій іспартів та архівів – вивчення проблем руху на всіх його етапах.⁹²⁹

Іспарт рішенням ВУЦВК від 7 серпня 1929 р. був реорганізований у Науково-дослідницький інститут історії партії і Жовтневої Революції (1929–1939 рр.) Тут з 1930 р. розпочали готувати спеціалістів істориків-марксистів через аспірантуру.

⁹²⁶ Постоянная подкомиссия по изучению истории декабристов и их эпохи // Каторга и ссылка. 1925. №8 (21). С.90–106.

⁹²⁷ Покровский М.Н. “Из истории общественного движения в России начала XIX века” // Молодая гвардия. 1923. №4–5. С.90–106.

⁹²⁸ Протокол заседаний Испарта от 27 ноября 1921 г. // ЦДАВОВУ. Ф.1267, оп.1, спр.24, арк.21.

⁹²⁹ Докладніше про діяльність іспартів на Україні див.: Сарбей В.Г. Истпарты на Украине // История и историки. Историограф. ежегодник. 1977. М., 1980. С.404–426. Цю тему в республіці досліджували й інші автори: Б.Й.Кашкин, Н.В.Комаренко та ін.

Питанням підготовки кадрів і вивченням історії, зокрема, проблем руху декабристів, займалися і в інституті марксизму-ленінізму (УІМЛ) (1921—1931 рр.). Головним напрямком роботи УІМЛ була розробка й пропаганда проблем марксизму, ленінської спадщини, виховання нового покоління спеціалістів-істориків.⁹³⁰ В ньому працював один із найвідоміших вчених-марксистів України М.І.Яворський – керівник “кафедри української історії” і “голова історичного відділу” інституту.

Радянська влада, посилюючи наступ на спеціалістів старої історичної школи, взяла під свій контроль підготовку спеціалістів вищої кваліфікації з історичних дисциплін, зокрема, з історії України через аспірантуру. Умови прийому до Українського інституту марксизму-ленінізму на 1928/29 академічний рік від претендентів вимагали 5 річного партійного стажу, “відрядження ЦК або Окружному КП(б)У”, “загальне знання творів Леніна”, а також опрацювання відповідної літератури: творів К.Маркса, Ф.Енгельса, М.Бухаріна, М.Покровського, М.Яворського (Нариси історії України, т. 1–2; Україна в епоху капіталізму, т. 1, 3 та ін.), М.Є.Слабченка, О.Ю.Гермайзе, тодішнього директора інституту М.О.Скрипника та ін.⁹³¹

М.І.Яворський репрезентував, на думку Б.Д.Крупницького, офіційну історію України.⁹³² В опублікованих ним двох узагальнюючих дослідженнях вчених з марксистських позицій коротенько описував революційні змагання “таємних товариств вільнодумного дворянства”, зокрема, київського “товариства об’єднаних слов’ян (такого товариства не було – авт.) і “Південну Спілку”.⁹³³ Його пізніше буде безпідставно звинувачено в націоналізмі і знищено на Соловках. Згодом на основі УІМЛу створено три самостійних навчально-дослідних інститути — історії партії, економіки і філософії, що об’єднались у “Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів” (ВУАМЛІН, згодом УАМЛІН).

Інститут історії УАМЛІНу (1931—1936 рр.) посідає почесне місце у так званому розвитку радянської історичної науки на Україні. Науково-дослідницька робота вчених інституту зосереджувалася на вивченні історії революційної боротьби у країні, критиці буржуазної та

⁹³⁰ Тільки на кафедрі української історії УІМЛу у 1926–1927 рр. навчався 21 аспірант. Див.: Н.С. Кафедра Української історії при Українському інституті марксизму в 1926–1927 році // Прапор марксизму. 1927. №1. С.258.

⁹³¹ Прапор марксизму, 1928. №2. С.277, 278, 279.

⁹³² Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1950). С.14.

⁹³³ Яворський М. Коротка історія України. 5-вид. Х., 1926. С.74.

буржуазно-націоналістичної історіографії, публікації творів класиків марксизму-ленінізму,⁹³⁴ написанні підручників та складанні хрестоматій із історії України, розв'язанні питань, пов'язаних з підготовкою вчителів історії для середніх шкіл.⁹³⁵

У 1936 р. Інститут історії УАМЛІНу, де працювали М.А.Рубач, К.Г.Гусликий, Ф.О.Ястребов, Т.Т.Скубицький та ін., влився у АН УРСР. Академія республіки "є дітищем Жовтневої революції, – так говорив про її значення Д.І.Багалій, – і її розвиток знаходиться в органічному зв'язку з бурхливим розвитком радянського будівництва взагалі і науково-культурного зокрема...".⁹³⁶ Увага дослідників інституту історії України АН УРСР (з 1950 р. – Інститут історії АН УРСР) концентрувалася на проблемах вітчизняної та зарубіжної історіографії, зібранні й обробці документів, підготовці кадрів вищої кваліфікації з історії.⁹³⁷

Важливими центрами підготовки наукових кадрів на Україні були також Комуністичний університет імені Артема (1922—1938 рр.) і Інститут червоної професури (1932—1937 рр.). Наприклад, в цьому ж інституті читав лекції і проводив семінарські заняття з історії України Т.Т.Скубицький, якого заарештували, а 3-го вересня 1937 р. – стратили.⁹³⁸ З 1936 р. лекції тут читав також О.П.Оглоблін. З 1933 по 1937 рр. в інституті слухав лекції, в майбутньому відомий український історик, М.І.Марченко (1902–1983).⁹³⁹ У роботі цих закладів брали активну участь партійні й радянські діячі Радянської України Г.І.Петровський, М.О.Скрипник та ін. Професорсько-викладацький і студентський склад Інституту червоної професури, разом із своїми родинами, користувалися послугами закритого розподільника, їдальнею, кравецькою майстернею, та ін. Цими заходами радянська влада не тільки "заохочувала" до співпраці співробітників інституту, але й примушувала їх до "покори". Багато випускників згодом стали відомими істориками.

⁹³⁴ Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1987 рр.). К., 1973. С.65.

⁹³⁵ Під марксистсько-ленінським прапором. 1934. №1. С.122.

⁹³⁶ Багалій Д. І. Всеукраїнська академія наук // Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф.311, оп.1, спр.18, арк.1.

⁹³⁷ Історія Академії наук Української РСР. У 2-х т. Т.1. К., 1967. С.322–324, 347–348.

⁹³⁸ Рубльов О.С. Маловідомі сторінки українського історика // УІЖ. 1996. №1. С.108.

⁹³⁹ Там само. С.107.

- Так, на першому курсі Інституту червоної професури, у 1932 р. навчалося 29 аспірантів, а в 1932/1933 навчальному році на трьох курсах інституту навчалися 55 // Річний звіт за 1932—1933 навч. рік // ЦДАВОВУ. Ф.1267, оп.1, спр.15, арк.3.

Зокрема, професор Інституту червоної професури, колишній професор Одеського університету О.П.Парадиський (1891 – р. смерті невідомий) розгляне питання про вивчення руху декабристів у школі, складе бібліографію нової декабристознавчої літератури, яку рекомендував до вивчення учням і їх наставникам.⁹⁴⁰ На превеликий жаль, він, як і багато інших представників історичної науки, буде 21 листопада 1934 р. звільнений з роботи. Збереглася особиста справа вченого, у якій знаходиться “Заява” О.П.Парадиського. Він “визнає” свої “провини”, оскільки “припустився серйозних політичних помилок і збочень націоналістичного характеру”.⁹⁴¹

У 20—30-і роки існували і інші навчально-дослідні установи. Постановою Президії Відділу Професійної освіти Народного комісаріату освіти 31 березня 1924 р. на подання акад. М.С.Грушевського була відкрита “Науково-дослідна кафедра історії України в Києві”. Було створено три секції. Одна із них зосередила увагу на дослідженні історії економічної, соціальної та політичної. На кафедрі працювали академік М.С.Грушевський, член-кор. АН УРСР В.І.Щербина, професори К.С.Грушевська, О.Ю.Гермайзе та ін. Історичну тематику розробляли не тільки члени кафедри, а й аспіранти. Проблема руху декабристів на кафедрі займалися М.С.Грушевський та О.Ю.Гермайзе, а згодом і П.А.Кияниця –аспірант цієї ж кафедри. З 1925 р. на кафедрі навчалися 6 аспірантів першого року навчання, стільки ж було і на другому.⁹⁴²

Творчо працювали над окремими проблемами руху декабристів співробітники Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д.І.Багалія (1921—1934), яка пізніше буде реорганізована у відповідний інститут такого ж профілю. Кафедра мала свої філії в Одесі і Києві. Серед її 61 співробітника були відомі декабристознавці-академіки Д.І.Багалій, М.Є.Слабченко, М.І.Яворський, професора – О.П.Оглоблін, В.О.Романовський, В.О.Барвінський, наукові співробітники – Є.М.Іванов, О.Д.Багалій-Татарінова, аспіранти – А.І.Козаченко, Н.В.Суровцева, О.І.Назарець та ін. Зокрема, аспірантка Д.І.Багалія Н.В.Суровцева згадувала згодом: “Тим, розуміється, часом Д.І.Багалій дав мені тему з революційного руху на Україні початку дев’ятнадцятого століття, маленьку монографічну роботу про графа Олізара і декабристів. Тоді

⁹⁴⁰ Парадиський Ол. Декабристи в школі // Путь просвещения. 1925. №11. С.77–85.

⁹⁴¹ ЦДВАНОВУ. Ф.1267, оп.1, спр.390, арк.3.

⁹⁴² Грушевський М. Науково-дослідна кафедра історії України в Києві // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії в Києві. К., 1926. Т.1. С.III—XVII.

про нього ще не було нічого друкованого,...”⁹⁴³ Нажаль, Н.В.Суровцева не спромоглася завершити цю працю, оскільки була заарештована 29 листопада 1927 р. і згодом відправлена до Луб’янки.⁹⁴⁴ Одночасно більшість із названих вчених викладали у Харківському, Одеському, Полтавському інститутах народної освіти та в інших навчальних закладах України.⁹⁴⁵

Активно розроблялася декабристська тематика в Одеській Комісії краєзнавства при Українській АН. Найбільш творчо працювала секція соціально-історична. На її засіданні, що відбулося 4 січня 1924 р., виступив з доповіддю, присвяченою історії декабризму “Декабристи в історії російського революційного руху” М.Л.Рубінштейн (1897—1963), але О.Ф.Малєєв та І.А.Хмельницький “не погодилися з доповідачем і дали власну оцінку рис руху декабристів”.⁹⁴⁶ Тільки у зазначеному році секція збиралася більше трьох разів, на її засіданнях доповідали Є.В.Сказін, “вчений-архівіст” Одеського Краєзнавчого історичного архіву О.О.Рябінін-Скляревський, аспірант Л.Г.Гофман.⁹⁴⁷

В Україні продовжували діяти, створені ще у дожовтневий період, товариства, зокрема, історичне Товариство Нестора-літописця. Його члени 12 (25) грудня 1925 р. заслухали доповідь В.І.Маслова “Поет-декабрист К.Ф.Рилєєв”, у якій він звернув увагу на життя й діяльність поета в Україні, використання ним, слідом за декабристом-поетом Ф.М.Глінкою, у своїх поетичних працях, сюжетів з історичного минулого України.⁹⁴⁸ Зокрема, у 1926 р. доповідь трансформована у статтю В.І.Маслова “Поэт-декабрист К.Ф.Рылеев”, яка у кількості 100 екземплярів буде надрукована окремою брошурою під такою ж назвою. На 683-му засіданні цього товариства при Всеукраїнській академії наук 29 квітня 1928 р. з доповіддю “Декабрист О.П.Юшневський” виступив В.М.Базилевич, матеріал якої буде покладений в основу статті — першої спроби наукової біографії

⁹⁴³ Суровцева Н. Спогади. К., 1996. С.188.

⁹⁴⁴ Там само. С.208.

⁹⁴⁵ Див.: Богдашина О. М. Діяльність харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921—1934 рр.). Харків, 1994.196 с.

⁹⁴⁶ Звіт про діяльність соціально-історичної секції // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Українській Академії наук. Одеса, 1925. Ч.2—3. С.115—116.

⁹⁴⁷ ДАОО. Ф.Р.-36, оп.1, од. зб.16, арк.285; Ф.Р.-36, оп.1, од. зб.1, арк.9.

⁹⁴⁸ ІР НБ України. Ф.243, спр.21.

декабриста.⁹⁴⁹ У доповіді декабристознавець спробував змалювати все життя і діяльність О.П.Юшневського, але, за його ж власними словами, "приділяє більше уваги зовнішній, ніж внутрішній характеристиці декабриства".⁹⁵⁰

Декабристська тематика була у полі зору вчених Київського, Одеського та Харківського інститутів народної освіти, які виникли у 1920-х р. замість університетів. У Харківському ІОН працював академік ВАУН Д.І.Багалій, в Київському — Л.П.Добровольський, професор О.Ю.Гермайзе, П.П.Филипович, а в Одеському — Ю.Г.Оксман. У листі В.В.Міяковського до Д.І.Багалія писалося: "Здається, Ви завжди цінили роботи Л.Пав. (Добровольського — авт.) і навіть деякі роботи друкували у своїх харківських виданнях. Леон.Павл. зараз скінчив низку чергових робіт, між іншим про Горбачевського, як декабристського історіографа...".⁹⁵¹

Виняткове значення у вивченні руху декабристів посідав Київський університет, а з 1921 р. по 1933 р. — Київський інститут народної освіти. В університеті, ще у дореволюційні часи сформувалася декабристознавча школа, фундатором якої був професор М.В.Довнар-Запольський (1867—1934). Найбільш відомими є його праці: "Идеалы декабристов", "Тайные общества декабристов", "Декабристская революция 1825 г.", які об'єднані спільним задумом — показати рух "спроборників святої волі" в усіх його аспектах.⁹⁵²

В університеті у свій час працювали широко знані колись, і "забуті" у 30–80 роки, визначні декабристознавці: В.С.Іконников, В.М.Базилевич, П.П.Филипович, О.Ю.Гермайзе та ін. Настав слухний час, на основі документальних матеріалів і їх наукових праць написати спочатку наукові біографії, а після солідну монографію, яка відновить справедливість, поверне читацькому загалу шановних вчених і викладачів університету.

На початку 20-х років радянська влада депортувала близько 200 діячів культури та науки за межі СРСР. Зокрема, з України близько 70 осіб, у тому числі істориків Д.І.Дорошенка, Д.І.Донцова, Б.Д.Крупницького та інших вчених. У Західній Європі відкриваються

⁹⁴⁹ Базилевич В.М. Декабрист.О.П. Юшневський. Спроба біографії // Декабристи на Україні. Т.2. К., 1930. С.35–75.

⁹⁵⁰ Там само. С.7.

⁹⁵¹ Міяковський В. Багалію Д.І. Лист від 15 жовтня 1928 // ІР НБ України. Ф.1, спр.46001, арк.1, 1 зв.

⁹⁵² Казьмирчук Г.Д., Сілкін А.В. Довнар-Запольський як декабристознавець // УІЖ. 1995. №1. С.80–85.

науково-дослідні заклади української діаспори, серед яких необхідно назвати "Український науковий інститут" (УНІ) в Берліні, Вільний Український університет у Празі. На його двох факультетах (права і суспільних наук та філософії) навчалося 90 студентів. В цих закладах працювали відомі українські історики Д.М.Антонович, Д.І.Дорошенко, Б.Д.Крупницький та інші, які досліджували окремі проблеми історії України, зокрема, питання руху декабристів.⁹⁵³

Про діяльність вчених діаспори в радянській Україні писали не однозначно. У Берліні виникає "великий не тільки науковий, – говорив М.І.Яворський, – але і політичний центр, який публікує періодичні наукові праці... і готує багаточисельну аспірантуру".⁹⁵⁴ Викладачі й аспіранти, працюючи над вивченням питань руху декабристів, аналізували літературу, присвячену їх діяльності, яка була опублікована в Україні.

Наукова праця "української політичної еміграції" з проблем руху декабристів практично не вивчалася. Необхідно активізувати пошук в цьому напрямку, який принесе, на нашу думку, значні результати, конкретизує один з важливих напрямків української історіографії.

Крім вищезазначених науково-дослідницьких закладів, де досліджувалися питання історії визвольного руху, зокрема, й декабристського, на Україні, було створено у жовтні 1922 р. відділення всесоюзного "Товариства політкаторжан і засланопоселенців" і створене у 1923 р. "Українське товариство істориків-марксистів".⁹⁵⁵ В Україні діяло Київське, Одеське, Волинське, Полтавське, Катеринославське і Запорізьке відділення політкаторжан і засланопоселенців, члени яких звернули увагу на пошук і публікацію документів з історії революційних рухів у Росії. Делегати Всеукраїнського Бюро на Першій конференції політкаторжан і засланопоселенців, яка відбулася 2—5 травня 1924 р. у Харкові, репрезентували волю 270 членів товариства, вимагали збереження "видавничої діяльності" у відділеннях. Розпочав виходити часопис Всеукраїнської ради Всесоюзного товариства політкаторжан і

⁹⁵³ Ясь О. Український історик Борис Крупницький // Київська старовина. 1995. №6. С.36–39.

⁹⁵⁴ Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. Изд. 2-е. М., 1930. С.429.

⁹⁵⁵ 100-летний юбилей декабристов // Пути революции. 1925. № 1. С.174; Каретникова. Установча конференція Українського товариства "Історик-марксист" // Прапор марксизм. 1929. №1. С.174; Про роботу Українського товариства "Історик-марксист" // Літопис революції. 1930. №1. С.329.

засланопоселенців "Путь революции". Одеське відділення мало свій друкований орган — "Кандальний звон" (1925—1927 рр. — 7 книг), Київське відділення видрукувало п'ять чисел збірника "Из эпохи борьбы с царизмом". З нагоди наближення 100 — річного ювілею повстання декабристів при Раді Т-ва створили комісію у складі т.т. Агуфа, Ганенка і Матвеева, яка розробила заходи: провести святочний вечір пам'яті декабристів, підготувати спеціальний номер журналу, присвячений діяльності декабристів в Україні, підготувати популярну брошуру про декабристів, провести читання у клубах і "хатах-читальнях", організувати "куточки" "пам'яті" декабристів.⁹⁵⁶

Спеціальну доповідь "Декабристы на каторге и ссылке" передбачалося заслухати 26 грудня 1925 р. під час відкриття Всесоюзного з'їзду Товариства політкаторжан і засланопоселенців.⁹⁵⁷ Редакція часопису "Путь революции" надавала свої сторінки для публікації статей про декабристів, рецензій на окремі дослідження, інформативного матеріалу про "споборників святої волі" та ін.⁹⁵⁸ Члени цих товариств друкували свої студії про декабристів на сторінках журналів, зокрема, в збірнику "Из эпохи борьбы с царизмом". На його сторінках друкувалися відомі декабристознавці, як, наприклад, В.І.Маслов, В.М.Базилевич.⁹⁵⁹

У Києві, як і в інших містах України, створювалися громадські об'єднання по вивченню історії руху декабристів, зокрема, "Южное общество декабристов", "яке ставить на своїй меті дослідити рух декабристів і поширення відомостей про цей рух у широких колах населення".⁹⁶⁰ На жаль, відсутність конкретних матеріалів про діяльність таких товариств ускладнює вивчення їх вкладу в дослідження декабризму. Нам думається, що пошуки в цьому напрямку можуть принести значні результати. Це завдання ближчих часів і нових поколінь вчених і краєзнавців.

У роки становлення радянської історичної науки в Україні видавалися журнали: "Під марксистсько-ленінським прапором", "Літопис революції", "Більшовик України", "Архівна справа" (1926—1931 рр.), а згодом "Радянський архів" (1931 р.), "Історик-більшовик"

⁹⁵⁶ 100-летний юбилей декабристов // Путь революции. 1925. № 1. С.174.

⁹⁵⁷ Всесоюзный съезд // Путь революции. 1925. №3. С.207.

⁹⁵⁸ Шуйский П.А. Восстание декабристов // Путь революции. 1925. №3, С.153—186; Суровый М. Хорошее начинание // Путь революции. 1925. №2. С.244—245 та ін.

⁹⁵⁹ Базилевич В.М. Декабристы. Очерки // Из эпохи борьбы с царизмом. 1926. №5. С. 39—112.

⁹⁶⁰ Нова Рада. 1917. 18 липня.

(вийшов один номер) та інші, які друкували матеріали й дослідження про дворянських революціонерів, нариси про революційні події у Західній Європі тощо.⁹⁶¹

Викладачі нових навчально-дослідних закладів, члени товариств, активісти відгукнулися на дискусії з проблем руху декабристів. Це було новим і досить ефективним явищем у молодій радянській науці і, зокрема, у декабристознавстві. Одна із перших таких всесоюзних дискусій розпочалася у період підготовки й проведення 100-річного ювілею з дня повстання декабристів. Цей ювілей збігся із 20-річчям початку першої буржуазно-демократичної революції в Росії 1905—1907 рр., що викликало гостру дискусію з приводу того, який ювілей слід відзначити молодій соціалістичній державі.

Ряд партійних діячів, активних дослідників революційного руху схилявся до того, що треба відзначити ювілей першої буржуазно-демократичної революції. Цю думку підтримував і захищав відомий партійний діяч і публіцист М.С.Ольмінський. У невеликій за обсягом брошурі він обґрунтував свою тезу про те, що спочатку декабристи були прихильники уряду і тільки поступово перетворилися в ідейних відступників свого ж дворянського класу.⁹⁶²

Саме "Русская правда" П.І.Пестеля, як твердить М.С.Ольмінський, та висловлювання декабристів про необхідність захисту після перемоги над самодержавством завоювань революції стали причиною створення Миколою І корпусу жандармів і III-го відділення з метою захисту існуючого ладу від революції.*

Декабристи, на думку М.С.Ольмінського, ставили перед собою завдання не тільки захисту завойованих перетворень, але й затримати дальший розвиток революції в країні.⁹⁶³ На помилковість цього положення вперше вказав С.Я.Штрайх у праці "Брожение в армии при Александре I". (Пг., 1922). Саме на цій основі інтереси дворянських революціонерів і реакціонерів, яких уособлював Микола І та його оточення, збігалися.⁹⁶⁴

⁹⁶¹ Отчет издательства "Путь просвещения" за 1923 г. // ЦДАВОВУ. Ф.178, оп.1, спр.49, арк.50, 154, 172.

⁹⁶² Ольминский М. Из прошлого. М.; Л., 1919. С.5.

• Ще у 1820 р., після повстання в Семенівському полку, створюється таємна поліція в Гвардійському корпусі. Див.: Декабристы. 1825—1925. М., 1925. С.133.

⁹⁶³ Ольминский М. Вказ.праця. С.10.

⁹⁶⁴ Там само. С.12.

Ще з гострішою критикою декабристів М.С.Ольмінський виступив у статті, де писав, що декабристи "... були поміщиками, які обманом звабили солдат на Сенатську площу і ганебно залишили їх, коли цар почав цих солдатів розстрілювати...".⁹⁶⁵ Закінчуючи свою статтю, автор закликав громадськість Країни Рад не відзначати сторічний ювілей з дня повстання декабристів.

Проте більшість дослідників і громадських діячів країни не погодилися із думкою М.С.Ольмінського. Так, директор Музею революції СРСР С.І.Міцкевич (1864-1944), опублікував статтю "Декабристам надо поставить памятник", в якій полемізував з М.С.Ольмінським. Декабристи не були "дворянськими зрадниками", — твердив С.І.Міцкевич, — які обманом вивели солдат на Сенатську площу". Він вважав, що існувало два крила: у Петербурзі жили й діяли переважно представники правого, а на півдні — лівого крила, яке готувало збройне повстання з метою знищення царської родини і встановлення республіки, бажало провести націоналізацію землі.⁹⁶⁶

Декабристи "були революційним авангардом свого часу" і заплатили власним життям за свої революційні переконання, а тому їм треба збудувати пам'ятник, як нашим попередникам.⁹⁶⁷ Це побажання ще раніше було втілене у рішення РНК РРФСР про спорудження пам'ятників П.І.Пестелю і К.Ф.Рилєєву.

З критикою положень М.С.Ольмінського виступив і М.М.Покровський у лекції "Чи потрібно святкувати ювілей декабристів?", прочитаній у грудні 1923 р. В ній викладено ряд нових думок, які свідчать про певні зміни в поглядах М.М.Покровського щодо декабристського руху. Декабристи "справжні революціонери", якщо не всі, то принаймні ліве крило, "так зване Товариство об'єднаних слов'ян". Це революціонери-демократи, програма яких не мала нічого спільного з інтересами поміщиків.⁹⁶⁸

М.М.Покровський високо оцінював аграрний проект П.І.Пестеля, ідеї якого розвиває наш революційний рух аж до 1917 р. "Ми всі йдемо від аграрної програми Пестеля",⁹⁶⁹ — пише відомий історик. За висловом М.М.Покровського, "Пестель бажав провести націоналізацію землі, але умови, що склалися тоді, не дозволили

⁹⁶⁵ Рабочая Москва. 1923. 18 декабря.

⁹⁶⁶ Декабристы. 1825—1925 гг. М., 1925 С.29.

⁹⁶⁷ Там само. С.32.

⁹⁶⁸ Покровский М.Н. Нужно ли праздновать юбилей декабристов? // Декабристы. 1825—1925 гг. С.20—21.

⁹⁶⁹ Там само. С.21.

цього зробити". Ось чому "практик" П.І.Пестель пристосувався до тодішніх умов, висунув програму поділу землі на дві частини, не провівши націоналізацію до кінця.⁹⁷⁰ При цьому вчений робить цікавий висновок, що П.І.Пестель був "віддаленим попередником великого практика-революціонера наших днів" (В.І.Ленін. — авт.).

Невідповідність цього твердження очевидна. Ніхто не ставить під сумнів своєрідність земельного проекту П.І.Пестеля, його необхідність для тодішньої Росії, але вбачати в ньому недоведену до кінця націоналізацію землі не можна. Аграрна реформа П.І.Пестеля враховувала насамперед інтереси поміщиків, забезпечення їх робочою силою, але зовсім не націоналізацію землі на користь селян.

Не менш гостра дискусія розгорнулася й в Україні. У цей час тут існувала своя школа декабристознавства на чолі з академіком ВУАН Д.І.Багалієм. Дискусія розвивалася одночасно з активною підготовкою до святкування ювілею декабристів, підготовкою до друку архівних матеріалів та досліджень, присвячених "споборникам святої волі".

Більшість студій істориків республіки про декабристський рух так чи інакше відбивали ставлення їх авторів до висунутої М.С.Грушевським, С.О.Єфремовим та Д.І.Багалієм концепції "українських декабристів".

М.С.Грушевський поставив питання: "Українські декабристи чи декабристи на Україні",⁹⁷¹ а О.Ю.Гермайзе обґрунтував цю тезу так: "Політична й національна свідомість українських декабристів, офіцерської молоді, що в XIX ст. стала до розв'язання соціальних та політичних проблем...".⁹⁷²

Денаціоналізованому фактично українцеві І.І.Горбачевському Л.П.Добровольський робить закид у "несвідомому нехтуванні ваги українства, а трохи поверховим, інтелігентним трактуванням його".⁹⁷³ Ідеологію українських декабристів, її тісний зв'язок з "українськими умовами" розвитку розглядав і Д.І.Багалій.⁹⁷⁴ "Цим підґрунтям була ідея українського відродження, — писав С.О.Єфремов, — що виникла з самих підстав тодішнього українського життя й переможно тягла

⁹⁷⁰ Там само. С.26.

⁹⁷¹ Грушевський М.С. 1825-1925 // Україна. 1925. №6. С.3.

⁹⁷² Гермайзе О. Рух декабристів і українство // Україна. 1925. №6. С.37.

⁹⁷³ Добровольський Л.П. Декабрист Горбачевський як мемуарист // Декабристи на Україні. К., 1930. Т.2. С.17.

⁹⁷⁴ Багалій Д. Уваги до генези декабристського руху на Україні // Рух декабристів на Україні. Харків, 1926. С.17.

людей з демократичних і демократизованих класів назад до народу, конкретно українського народу".⁹⁷⁵

Дослідники вважали, що українізовані були переважно члени Товариства об'єднаних слов'ян, які мали тісний зв'язок із українськими традиціями, із реальним українським ґрунтом.⁹⁷⁶ Декабристи-українці, підкреслював М.Є.Слабченко, "між собою вживали тільки української мови й навіть ображалися, коли їх хто звав росіянами".⁹⁷⁷ Д.Донцов вважав, що декабристський рух на Україні набрав "національно-українського характеру", а його метою була "політична незалежність їхньої держави".⁹⁷⁸

Наведені вище міркування істориків України свідчать, що фундатори концепції розглядали Товариство об'єднаних слов'ян і трохи меншою мірою Південне товариство як такі, що об'єдналися з метою боротьби за ідею "українського відродження". До Товариства об'єднаних слов'ян входили найбільш члени таємних декабристських організацій, для деякого із них рідною мовою була українська. Слов'яни висунули ідею створення слов'янської федерації, спираючись нібито на широкі народні маси, і розгорнули агітацію з метою проведення народної революції.

Автори концепції штучно протиставляли вимоги Товариства об'єднаних слов'ян програмним вимогам Південного товариства, яке, мовляв, було невеликим оазисом на Україні, відірваним від місцевого ґрунту, чим і пояснюється його слабкість. Тільки члени Товариства об'єднаних слов'ян, тісно пов'язані з Україною, висунули передову програму, що свідчила насамперед про їх національні прагнення.⁹⁷⁹ Про наявність серед декабристів представників різних напрямків писала і М.В.Нечкіна. Вона, слідом за М.М.Покровським, твердила, що різночинське Товариство об'єднаних слов'ян відрізняється "від інших товариств щодо соціального складу".⁹⁸⁰

Вади цієї концепції неодноразово відзначалися дослідниками, які заперечували існування "українських декабристів". М.В.Нечкіна ж вважала, що їх можна розглядати хіба що як декабристів-українців за

⁹⁷⁵ Єфремов С. Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні. К., 1926. С.9.

⁹⁷⁶ Там само. С.8.

⁹⁷⁷ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Одеса, 1925. Т.1. С.98.

⁹⁷⁸ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Вінниця, 1917. С.45.

⁹⁷⁹ Слабченко М. Вказ.праця. С. 96: Єфремов С. Вказ.стаття. С.1—10 та ін.

⁹⁸⁰ Нечкіна М. "Записки Горбачевського" як історичне джерело // Записки і листи декабриста І.І. Горбачевського. Партвидав, 1933. С.5.

походженням.⁹⁸¹ До такого висновку дійшла більшість вчених, які взяли участь в обговоренні концепції українських декабристів" на Всесоюзній конференції істориків-марксистів у 1928—1929 рр., коли була зроблена спроба відстояти її. Принагідно зазначимо, що в наукову літературу термін "декабристи-українці" вперше запровадив Юліан Охримович,⁹⁸² а М.В.Нечкіна тільки повторила цю діфініцію. Проте пізніше усі декабристознавці, критикуючи теорію українського декабризму, посилалися на нечкінське визначення, не знаючи, що не вона була його автором.

Коли обговорювалася доповідь М.І.Яворського "Сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці" З.Гуревич і О.Ю.Гермайзе обстоювали думку про те, що М.В.Нечкіна, написавши працю, присвячену Товариству об'єднаних слов'ян, не показала його тісного зв'язку з "соціально-політичною й культурною обстановкою України", впливу цих факторів "на формування ідеології і програми товариства".⁹⁸³ З.Гуревич вказував, "що діячі декабризму корінням своїм упиралися в українську обстановку, що вони виростили в українській дійсності", підтримав О.Ю.Гермайзе. Основною хибкою концепції українського декабризму, на думку російських декабристознавців, було те, що українські вчені діяльність Товариства об'єднаних слов'ян зв'язували із історією України.

Під час дискусії М.В.Нечкіна заявила: "Коли йде вимога зв'язати декабристів з концепцією, що явно не має під собою найменших історичних підстав, я дозволю собі йти за фактами, а не за тими, буквально штучно створеними концепціями "українського декабризму", якого не існувало в природі".⁹⁸⁴

Висновок М.В.Нечкіної підтримали М.М.Покровський та інші учасники обговорення доповіді М.І.Яворського, де остаточно була похована концепція українського декабризму. В цілому цей висновок правильний, проте слід відзначити, що і М.В.Нечкіна і М.М.Покровський припустилися великої неточності, знехтувавши вплив природних, економічних, соціальних та культурних факторів на формування світогляду членів таємних декабристських організацій.

⁹⁸¹ Нечкіна М. Украинская юбилейная литература о декабристах. С.189.

⁹⁸² Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX століття. Ч.1. Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова. К., 1913. С.24, 26.

⁹⁸³ Гуревич З. Прения // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. Т.1. С.440.

⁹⁸⁴ Нечкіна М. Прения // Там само. С.443.

Помилковим також є твердження М.В.Нечкіної, що фундатором цієї теорії разом з іншими вченими України є М.С.Грушевський. Звичайно, він був визнаним фахівцем історії України, авторитетом для молодого покоління істориків республіки, що формувалося під його керівництвом. Але його думку сприйняла ціла генерація істориків України, розвинула її, наповнила глибоким змістом і конкретним матеріалом. Тобто це була колективна праця українських декабристознавців, які події декабристського руху розглядали через призму бурхливого життя України першої чверті XIX ст.

М.М.Покровський виступив із звинуваченням всієї української науки, вважаючи, що вона розвивається під "впливом Грушевського",⁹⁸⁵ і закликав створити єдиний фронт проти ворога українських буржуазних націоналістів. Цей заклик — початок гоніння на українську історичну науку в цілому і, зокрема, на українське декабристознавство. Яскравим свідченням цього є стаття П.А.Кияниці, в якій авторів концепції "українських декабристів" і тих, хто її поділяв, звинувачується у створенні ідеології "сучасного українського фашизму",⁹⁸⁶ і дехто, як, наприклад, професори Київського ІНО О.Ю.Гермайзе і П.П.Филипович будуть репресовані. У цей час стараннями деяких істориків формувалася концепція єдиного розуміння події, таврувалася найменша спроба виявити особисте, не притаманне теорії інтернаціонального, класової боротьби. Саме на початку 30-х років в Україні припинить своє існування українська радянська школа декабристознавства, фундатором якої був академік Д.І.Багалій.

Таким чином, становлення радянського декабристознавства проходило в складних політичних і соціально-економічних умовах. Слід зазначити, що змістовною науковою діяльністю характеризується творчість декабристознавців, які підготували дослідження про декабристів в 20-х роках, коли ще не досяг свого апогея тоталітарний лад в СРСР. У кінці 20-х — першій половині 30-х років формується заідеологізований класовий підхід до дворянських революціонерів.

Радянська влада проголосила будівництво одноманітно-ідеологізованої соціалістичної культури. Керівники комуністичної партії та радянського уряду її розвивали на основі класово-революційного підходу, марксистсько-ленінської ідеології, як панівної

⁹⁸⁵ Покровский М.Н. Прения // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистом. Т.1. С.458.

⁹⁸⁶ Кияница П. Національно-буржуазна легенда про декабристів. С.47.

в країні. В процесі перебудови установ історичного профілю значна увага зверталася на підготовку істориків-марксистів з метою протистояння "ворожій фашистській і націоналістичній ідеології".

Одночасно із скасуванням дореволюційної освіти й науково-дослідних закладів були відкинута відповідні концепції у вивченні руху декабристів, почав домішуватися класовий більшовицький підхід у дослідженні проблеми. Все, що було досягнуто раніше в студіюванні декабризму, оголошувалося шкідливим і непридатним в нових умовах. Розгортається шалена критика поглядів провідних вчених, зокрема, членів української школи декабристознавства, очолюваної академіком Д.І.Багалієм. До неї належали В.М.Базилевич, В.В.Міяковський, Л.П.Добровольський, О.Ю.Гермайзе, П.П.Филипович та ін., певну частину яких радянський уряд репресує і про яких довгий час в радянській історичній науці навіть не будуть згадувати.

Гостра суперечка розгорнулася навколо концепції М.С.Грушевського, Д.І.Багалія, С.О.Єфремова про "український декабризм". Ми справедливо вважаємо, що ряд декабристів були виховані українською дійсністю, її історією та звичаями, що, безперечно, впливало на формування світогляду певної частини членів Товариства з'єднаних слов'ян. Розгром теорії "українського декабризму" на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів великодержавниками на чолі з М.М.Покровським, буде використано каральними органами Союзу проти українських декабристознавців, багатьох із них буде реперересовано, а українська декабристознавча школа перестане існувати.

Створені нові навчальні і науково-дослідницькі заклади не всі витримали перевірку часом. Деякі, як-от інститут марксизму в Харкові, пізніше будуть влиті в Аосціацію ВУАМЛІН, а пізніше, правда, значно пізніше, ніж хронологічні рамки нашого дослідження, включений до складу інституту історії АН УРСР. Відновлять й університети, це буде зроблено на наш погляд, завдяки тому, що надмірна заідеологізована історична наука, знищення значного фонду дослідників заведе науку в тупик. Необхідно було повернутися до університетської фахової підготовки спеціалістів, традиції підготовки підручників з історії.

Незважаючи на сталінську "перебудову" історичної науки, в тому числі, і декабристознавства, необхідно відзначити, що в нових навчальних і дослідницьких закладах, історичних товариствах, журналах розроблялися й публікувалися історичні джерела, присвячені руху декабристів, створювалися необхідні умови для марксистської, більшовицької розробки проблем вітчизняної історії, зокрема, руху декабристів. Одним з найважливіших завдань

дослідники вважали ретельний пошук документальних матеріалів, їх обробку й публікацію.

РОЗДІЛ III.

АРХЕОГРАФІЧНА БАЗА ПРОБЛЕМАТИКИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Жовтнева революція 1917 р. зняла замки з багатьох історичних джерел. Документи широким потоком влилися в дослідження, збагатили історію, зокрема, і молоде радянське декабристознавство, новими фактичними матеріалами, створили умови для теоретичного осмислення конкретно-історичних і теоретичних проблем руху декабристів. Дослідниця тих часів О.Д.Багалій-Татаринова, з цього приводу писала: “Тільки тепер перед нами — істориками і України і Росії поодмикалися різні секретні архівні фонди, порозчинялися воєнні архіви, що й дозволяють нам прочитати ці маловідомі сторінки нашого недавнього минулого...”⁹⁸⁷

Важливим напрямком наукової діяльності декабристознавців цих часів був “пошук і публікація нових джерел”.⁹⁸⁸ Плідна праця увінчалася значними досягненнями. “Слід згадати багатотомну публікацію Центрархіву, — писав академік Б.Д.Греков, — присвячену слідчій справі декабристів (“Восстание декабристов”), особливо том, присвячений “Русской правде” Пестеля (ще не опублікованого)”.⁹⁸⁹

Історичні матеріали про дворянських революціонерів поділимо на основні, або, як раніше називали їх, генеральні, і партикулярні. Генеральні документи умовно можна поділити на кілька груп. До першої групи віднесемо слідчі справи декабристів, розпорядження центральних органів влади, рапорти місцевих органів влади. До другої — мемуари, щоденники, спогади членів таємних організацій та їх сучасників. До третьої — епістолярну спадщину декабристів, дружин та їх кореспондентів.

До партикулярних відносяться матеріали тих сучасників декабристів, які залишили спогади на підставі розповідей інших людей, часто далеких від декабристів, матеріали, що йшли від декабристських кіл. Усі документи декабризму різняться за такими параметрами: масштабами, хронологічними рамками, охопленням матеріалу, присвяченого окремому декабристу або цілій епосі. Немає

⁹⁸⁷ Багалій-Татаринова О. Таємна агентура на Україні сто років тому (за рапортами і записками В.С.Сотнікова) // Декабристи на Україні. К., 1930. Т.2. С.1.

⁹⁸⁸ Греков Б.Д. Основные итоги изучения истории СССР за 25 лет. С.78.

⁹⁸⁹ Там само. С.80.

потреби говорити про їх суб'єктивність, а інколи й помилковість висновків, оцінок і трактування того чи іншого факту.

Особливою увагою у дослідників і співробітників архівних установ користувалися слідчі справи. З утворенням Центрархіву, навколо якого згуртувалася когорта спеціалістів, що сформувалися ще у дореволюційний час, /наприклад, П.Є.Щоголев, В.М.Базилевич, В.В.Міяковський/ та кращі сили істориків-марксистів передреволюційного періоду — М.М.Покровський, В.І.Невський та ін. Центрархів розробив велику програму публікацій корпусу документів під назвою “Восстание декабристов. Материалы”. У 1925 р. світ побачив перший том, де вміщено матеріали таких відомих діячів, як А.П.Арбузов, М.О.Бестужева, М.М.Панова, О.М.Сутгофа, В.К.Кюхельбекера (9 справ у 2 томі; 8 справ у 3 томі) О.М.Муравйова, І.Д.Якушкіна, М.О.Фонвізіна, С.М.Луніна та ін.⁹⁹⁰

У четвертому томі, присвяченому керівникам Південного товариства, вміщено слідчі справи П.І.Пестеля і С.І.Муравйова-Апостола. До них додано факсиміле листів П.І.Пестеля до генерал-лейтенанта В.В.Левашова і С.І.Муравйова-Апостола до Миколи І, “Православного Катехизиса”.⁹⁹¹

П'ятий том “Восстание декабристов” відведено для 9 членів Товариства об'єднаних слов'ян — братам П.І. та А.І.Борисовим, М.М.Спиридову, І.І.Горбачевському, В.А.Бечасному, О.С.Пестову, Я.М.Андрієвичу, Ю.К.Люблінському та ін.⁹⁹²

Крім того, у восьмому томі опубліковано довідкові матеріали, де за алфавітом подано список декабристів. Цей “Алфавіт” був складений ще у 1827 р. керівником справ Слідчої комісії О.Д.Боровковим. Тепер його доповнили матеріали про учасників повстання на Півдні, про членів Товариства військових друзів, окремих осіб, причетних до руху декабристів.⁹⁹³

Значна кількість документів побачила світ також у тематичних збірниках. На Україні друкувалися збірники, що склалися із студій і документів. Відзначимо витяг із свідчень Я.Я.Драгоманова від 16 і 24 квітня 1825 р. Слідчій комісії у Могильові, а також рапорт голови цієї комісії генерал-майора Набокова і генерал-аудитора Шмакова. Їх цінність у тому, вважала укладач О.Д.Багаліївна-Татаринова, що

⁹⁹⁰ Восстание декабристов: Материалы (Далі — ВД). Т.І. М.; Л., 1925. 424с.; Т.2. М.; Л., 1926. 424 с.; Т.3. М.; Л., 1927. 446 с.

⁹⁹¹ ВД. Т.IV. М.; Л., 1927. 486 с.

⁹⁹² ВД. Т.V. М.; Л., 1926. 494 с.

⁹⁹³ ВД. Т.VIII. М.; Л., 1925. 432 с.

декабрист, вміло висловлюючи вірнопіддані почуття цареві, так і не сказав основного: про те, що він знав мету і засоби поставлених Товариством об'єднаних слів`ян завдань.⁹⁹⁴

У підготовці й публікації архівних матеріалів про рух декабристів активну участь взяли дослідники Ленінграду, Сибіру і України. Відомі декабристознавці республіки, зокрема, П.П.Филипович, Д.І.Багалій, В.В.Міяковський виїжджали у довгострокові відрядження “до Ленінграду й Москви для роботи по архівам”.⁹⁹⁵ Була зроблена спроба сконцентрувати в республіці архівні документи про діяльність членів таємних декабристських організацій, які жили й діяли на Україні, виявлені в актохсховищах Росії. На прохання вчених республіки 2 листопада 1925 р. ЦВК СРСР ухвалив рішення, в якому містилася пряма відмова: “Визнати, що зібрання архівних матеріалів, які зберігаються в наукових установах РРФСР, і мають загальносоюзне значення... не можуть бути розрізнені, а тому окремі предмети цих зібрань не підлягають передаванню Союзним республікам”.⁹⁹⁶

У деяких архівах республіки збереглися документи, що висвітлюють діяльність дворянських революціонерів. Укрцентрархів звернувся до місцевих істархівів з листом, в якому просив розгорнути пошук матеріалів про них, а знайдені документи відсилати до Києва для підготовки до друку.⁹⁹⁷

Зокрема, 20 вересня 1921 р. на засіданні “широкої комісії Головного архівного управління” заслухали питання “про роботу журналу “Архив революции”.” Учасники обговорення рекомендували редакції журналу зосередити свою увагу на вивченні революційних рухів. Створювався спеціальний перший відділ, який підбирав “матеріал революційного руху від декабристів до кінця 80-х років”.⁹⁹⁸ В обговоренні плану роботи журналу виступив професор Д.І.Багалій. Він рекомендував матеріали друкувати українською мовою, присвячені революційним подіям в Україні, у першу чергу

⁹⁹⁴ Свідчення Я.. Драгоманова перед Слідчою комісією в Могильові 16 і 24 квітня 1826 р. // Декабристи на Україні. Т.2. С.159—173.

⁹⁹⁵ ЦДАВОВУ. Ф.166, оп.4, спр.953, арк.165.

⁹⁹⁶ Багалій Д.І. До Укрцентрархіву. Звіт про відрядження до Москви // ІР НБ України. Ф.1, спр.45329, арк.2.

⁹⁹⁷ Там само, арк.5; Лист В.В.Міяковського Д.І.Багалію //Там само. Ф.1, спр.45996, арк.1.

● На жаль, такого журналу ми не відшукали.

⁹⁹⁸ ЦДАВОВУ. Ф.14, оп.1, спр.24, арк.9.

досліджувати Кирило-Мефодіївське товариство, “котре має для України більше значення, ніж декабристи”.⁹⁹⁹ Оponent Д.І.Багалія якийсь Бичков запропонував на сторінках журналу також друкувати матеріал про революційний рух у Росії, аналізувати “не тільки український, але навіть грузинський матеріал”, щоб не “зав’язувати з вузько національним”.¹⁰⁰⁰ Це ще одне підтвердження того, як поступово і наполегливо проводилася русифікація історичної науки в Україні.

Незабаром з місцевих архівів почали надходити повідомлення про знахідки. Це були, головним чином, листи, циркуляри, рапорти місцевої цивільної та військової влади. Вони публікувалися в ряді збірників, присвячених рухові декабристів, і були цінними, з одного боку, як носій реального фанатизму, що відбив каральну політику царизму, а з другого — як свідчення поглядів карателів на хід, зміст та перспективи революційної боротьби “апостолів свободи”. Найбільш цікавий матеріал був знайдений завідувачим Київського центрального архіву В.В.Міяковським — це архівна справа про повстання Чернігівського полку.¹⁰⁰¹

Документальні видання про повстання Чернігівського піхотного полку, в основному, були підготовлені і опубліковані у четвертому томі “Восстания декабристов”. Особливо цінні факти містять слідчі справи керівників повстання С.І.Муравйова-Апостола і М.П.Бестужева-Рюміна у цьому виданні.¹⁰⁰² Треба погодитися із М.В.Нечкіною, яка відзначала: “Нарівні з ними за цінністю стоїть справа С.І.Муравйова-Апостола, де кілька раз докладно викладається фактичний хід подій. Але обидва ці документи — все-таки матеріали слідства, і особи, які давали свідчення, часто дають свідомо неправдиві показання”.¹⁰⁰³ Зауваження слушне, але воно меншою мірою стосується свідчень С.І.Муравйова-Апостола та й більшості декабристів, оскільки їхнє виховання, слово офіцерської честі стояло на перешкоді неправди й недовомовленості.

Багато матеріалів друкувалося у збірках. Серед них слід відзначити збірник, куди документи увійшли частково в оригіналах, а частково взяті з “авторитетних копій” з фондів Пушкінського Дому в м.Ленінграді, а також документи, знайдені Ю.Г.Оксманом в

⁹⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰⁰ Там само. Арк.9 зв.

¹⁰⁰¹ Багалій Д.І. Укрцентрархів та його роль... Арк.5.

¹⁰⁰² ВД. Т.4. С.227— 412.

¹⁰⁰³ Нечкина М.В. Общество соединенных славян. М.; Л., 1927. С.141.

Одеському архівосховищі та архіву редактора “Русской старины” М.І.Семевського, папери С.Р. і О.А.Лепарських, матеріали Новоросійського і Бесарабського генерал-губернаторства тощо.

Особливий інтерес для дослідників становили рапорти командирів військових частин, що брали участь у розгромі повстання чернігівців, зокрема, декабриста П.О.Набокова — командира Кременчуцького піхотного полку.¹⁰⁰⁴

Укрцентрархів підготував спеціальний збірник документів, де висвітлюється “бунт деяких рот” Чернігівського піхотного полку. До нього включено розпорядження Київського цивільного губернатора І.Г.Ковальова, рапорти Васильківського городничого Девільєра, виконуючого обов'язки Васильківського повітового стряпчого Півінського, донесення командуючого 4-го корпусу кн. О.Г.Щербатова.¹⁰⁰⁵

Не менш цінними джерелами про рух декабристів є щоденники, записки і спогади членів таємних організацій, що публікувалися окремими виданнями.¹⁰⁰⁶ Знайдено зовсім невідомі досі записки О.Ф.Брігена “про походження Павла І”.¹⁰⁰⁷ У хрестоматію, підготовлену М.М.Клевенським і К.В.Дубровським, увійшли фрагменти “Із записок” М.О.Фонвізіна, І.Д.Якушкіна та ін.¹⁰⁰⁸ Проте до них слід ставитися обережно, оскільки вони суб'єктивні за характером.¹⁰⁰⁹

До них відносяться і спогади про повстання Чернігівського полку, які умовно можна поділити на мемуари свідків повстання та тих учасників руху декабристів, які у своїх мемуарах приділяють значне місце повстанню на основі свідчень інших учасників.

До перших належать записки поміщика Мотовилівського ключа Й.-А.-К. Руликовського (1770—1860) — автора десяти томного видання спогадів про свій рід. Цікавими є і його спогади про

¹⁰⁰⁴ Декабристы. 1825— 1925. М., 1925. С.10—36 та ін.

¹⁰⁰⁵ Дело о возмущении некоторых рот квартирующего в г.Василькове Черниговского пехотного полка... // Рух декабристів на Україні. Харків, 1926. С.24—78.

¹⁰⁰⁶ Записки Н.В.Басаргина. Птгр., 1917. 249 с.; Воспоминания братьев Бестужевых. Птг., 1917. 374 с.; Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820-х годов: В 2-х т. М., 1931. Т.1. 461 с.; М., 1933. Т.2. 454 с. та ін.

¹⁰⁰⁷ Записки Бригена // Каторга и ссылка. 1925. №8. С.293.

¹⁰⁰⁸ Декабристы: Хрестоматия. М., 1926. 168 с.; Дубровский К.В. Декабристы: Историко-революционная хрестоматия. К., 1925. 168 с.

¹⁰⁰⁹ Довнар-Запольский М.В. Декабрьская революция 1825 г. // Голос минувшего. 1917. №7—8. С.9—10 та ін.

повстання Чернігівського полку, написані на схилі життя. Й.-А.-К.Руликовський особисто знав багатьох учасників повстання, зокрема, С.І.Муравйова-Апостола, І.І.Сухинова, М.О.Щепиллу та ін. Згадує у своїх мемуарах і рядових солдатів — Ніколаєва та Тихона (Тимофєєва), він добре знав топографію місцевості, зібрав відомості від свідків повстання та з газет.

Записки Й.-А.-К.Руликовського перекладені українською мовою Софією Тобілевич — актрисою і письменницею, дружиною І.Карпенка-Карого, і вперше опубліковані у роки становлення декабристознавства на Україні. Автор розпочинає свою розповідь із коротенької історії Чернігівського піхотного полку, порядків, що панували в ньому перед повстанням, послідовно змальовує початок та хід повстання. Особливо докладно описує перебування повсталих у селі Мотовилівці. Розповідь Й.-А.-К.Руликовського про події після виходу С.І.Муравйова-Апостола із Великої Мотовилівки менш насичені конкретними фактами, досить фрагментарно описує похід на Білу Церкву, паніку серед місцевого населення, ночівлю повсталих у с.Пологах, заходи місцевої та військової адміністрації, поразку повстання, діяльність Слідчої комісії у Білій Церкві, до якої викликали також і Й.-А.-К.Руликовського та його селян С.Білодуба та І.Донця¹⁰¹⁰ тощо.

Записки М.І.Муравйова-Апостола, що, хоч за визначенням М.В.Нечкіної, “мають багато фактичних помилок і дуже неповні”,¹⁰¹¹ є досить вагомим джерелом, оскільки він був увесь час із своїм братом С.І.Муравйовим-Апостолом під час повстання і його поразки. Інша річ, що вони були написані у 1871 р. після повернення М.І.Муравйова-Апостола із заслання, а тому не позбавлені певних неточностей.¹⁰¹²

До другого типу мемуарів про повстання Чернігівського полку належать записки І.І.Горбачевського. У цей період вони друкувалися кілька разів, зокрема, і українською мовою. Це єдине джерело з історії декабризму, перекладене на іншу мову.¹⁰¹³ Відомий архівіст України В.В.Міяковський відзначив їх, як “важливий документ в серії джерел

¹⁰¹⁰ Повстання Чернігівського полку (Із споминів Й.Руликовського) // Декабристи на Україні. К., 1926. С.51—101.

¹⁰¹¹ Нечкина М.В. Общество соединенных славян. С.141.

¹⁰¹² Декабрист М.И.Муравьев-Апостол. Воспоминания и письма. Пгтр., 1922. 96 с.

¹⁰¹³ Записки и письма декабриста И.И.Горбачевского. М., 1925. 399 с.; Записки і листи декабриста І.І.Горбачевського. К., 1933. 348 с. та ін.

до історії повстання”.¹⁰¹⁴ “Вони вражають переконливістю...”, — пише далі український декабристознавець, автор 12 праць, присвячених декабристам.¹⁰¹⁵ Це твердження не зовсім відповідає дійсності, оскільки хибує не тільки на суб’єктивність, а й на гіперболічне перебільшення деяких сюжетів, як, наприклад, про керівну роль членів Товариства об’єднаних слов’ян у повстанні.¹⁰¹⁶

Радянські декабристознавці користувалися і матеріалами, що вийшли із урядових кіл. Відомий радянський декабристознавець Б.Є.Сироєчковський дослідив “Записки” Миколи І. Російський імператор писав їх дуже довго. А поштовхом до їх створення стали події у Польщі 1830—1831 рр., коли царський трон захитався знову, і ще раз довелося зброєю доводити своє право на престол.

Записки царя складаються із чотирьох частин. Перша — розповідь про дитячі роки майбутнього імператора, його навчання; друга — про його діяльність як командира бригади і події, що передували його діяльності як командира бригади і події, що передували його призначенню спадкоємцем російського престолу; третя — про події від 3 грудня до вечора 14 грудня 1825 р.; четверта — про події придушення повстання у столиці імперії і перші дні слідства.

Спочатку була видрукована четверта частина. Її підготував Б.Є.Сироєчковський, який вважає її важливою документальною основою розвитку офіційної концепції.¹⁰¹⁷ Миколі І ці “Записки” були потрібні, щоб довести, що він не шукав “винних”, а прагнув усім дати змогу виправдатися.¹⁰¹⁸ Через два роки ця частина була включена у збірник, де вміщено і перші три частини і листи членів царської сім’ї. Ці матеріали значно розширили уявлення про розгубленість урядових кіл в період повстання, лицемірство під час слідства й суду. “Я не могла спати сьогодні вночі, — писала 14 серпня 1826 р. Марія Федорівна, мати Олександра І, — ні про що не могла думати, крім, як про цих нещасних, які простилися вчора з життям; я звертала всі свої душевні помисли до бога, молячись за них, просячи про дарування їм

¹⁰¹⁴ Міяковский В. Повстання Чернігівського полку. Огляд друкованих джерел і значення відкритих матеріалів. Рух декабристів у сучасному його оточенні // Рух декабристів. С.6.

¹⁰¹⁵ Добровольський Л.П. Decembriana. С.911.

¹⁰¹⁶ Записки і листи декабриста І.І.Горбачевського. С.129.

¹⁰¹⁷ Сыроечковский Б. Из записок Николая I о 14 декабря 1825 г. // Красный архив. 1924. №6. С.222.

¹⁰¹⁸ Там само. С.226.

божественного милосердя. Чи причащались вони...”.¹⁰¹⁹ Близький у той час до Миколи І царедворець О.М.Голіцин відписав цариці, що всі п’ятеро повішених причащалися. Проте М.П.Огарьов пише про те, що: “Перед стратою причащалися всі, крім Пестеля, який лишився вірний своєму здоровому глузду”.¹⁰²⁰

Про розгубленість царського оточення, зокрема, рідних декабристів, свідчить лист матері С.Г.Волконського, написаний 5 лютого 1826 р., в якому вона писала: “Один цар небесний може тебе врятувати та чистосердечне розкаяння перед царем земним. Заспокій чесним твоїм зізнанням у твоїх тяжких гріхах нещасну матір твою”.¹⁰²¹

Публікуються листи сучасників і свідків повстання 14 грудня 1825 р. До них належить 6 листів відомого байкаря і журналіста, видавця “Благонамеренного” О.Є.Ізмайлова.¹⁰²² Його “політична сторона 14 грудня мало цікавила”, — пише укладач цих листів, — для нього важливі “анекдоти, сентенції”. З іншого боку, вони відбивають “переляк”, “обурення” петербурзького громадянства.¹⁰²³

Важливі документальні матеріали вийшли з-під пера найближчого оточення, або “лже-членів”, до яких належав О.К.Бошняк — агент графа І.О.Вітте. Викликаний до Петербурга, він, на вимогу генерала О.І.Чернишова, 25 березня 1826 р. написав “Свідчення кол. рад. Бошняка”, де розповідає про те, як був прийнятий В.М.Лихаревим у таємне товариство, як старався через нього і В.Л.Давидова дізнатися про діяльність таємної організації, плани її керівників.¹⁰²⁴

У широких примітках до “Свідчень” О.К.Бошняка Б.Є.Сироєчковський надрукував фрагменти листування І.І.Дібіча з І.О.Вітте, свідчення декабристів на звинувачення О.К.Бошняка. В рапорті генералу І.І.Дібічу генерал О.І.Чернишов пише: “Відкриття п.Бошняка могли принести істотну і важливу користь тоді, коли уряд не мав ще відомостей про таємне товариство, але при виявлених вже

¹⁰¹⁹ Междущарствие 1825 года и восстание декабристов в переписке и мемуарах членов царской семьи. М.; Л., 1926. С.227.

¹⁰²⁰ Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения: В 2-х т. М., 1952. Т.1. С.788.

¹⁰²¹ Лист матері до С.Г.Волконського // Відділ рукописів Державної Публічної бібліотеки ім.М.Салтикова-Щедрина. Книга надходжень №511951, арк.2.

¹⁰²² Азадовский М. 14 декабря в переписке А.Е.Измайлова // Памяти декабристов: В 3-х вып. Л., 1926. Вып.І. С.238—248.

¹⁰²³ Там само. С.239; Письмо кн. Д.В.Голицина Николаю І // Красный архив. 1924. №5. С.243—244 та ін.

¹⁰²⁴ Показание кол. сов. Бошняка // Красный архив. 1925. №2. С.204—216.

Комітетом намірах і діях його донесення ці не служать ниткою для нового розшуку”.¹⁰²⁵

Погоджуючись із думкою генерала-слідчого, слід відзначити, що свідчення агента І.О.Вітте мало виняткове значення для складання Слідчою комісією запитань декабристам і, що головне, змалювання картини діяльності таємного розшуку в Росії. Вони ще раз переконливо доводять помилковість тверджень М.С.Ольмінського про те, що саме пестелівська “Руська правда” підказала Миколі І ідею створення корпусу жандармів.

Виняткове значення мають спогади близьких і рідних декабристів. Опубліковані матеріали М.В.Бригдалової, онуки декабриста І.О.Анненкова, присвячені “останнім декабристам” П.М.Свистуну, М.І.Муравйову-Апостолу, Д.І.Завалишину. Вони уточнюють ряд моментів життя дворянських революціонерів після повернення із заслання.¹⁰²⁶ М.В.Бригдалова, наприклад, пише, що Д.І.Завалишин жив “у готелі “Кремль” навпроти Олександрівського саду із своєю єдиною донькою. Кімната, ... була обставлена дуже убого: старий заробляв собі на життя, даючи уроки”.¹⁰²⁷

Але найбільш цікаві спогади М.В.Бригдалової про свого дідуся. Вони фіксують його життя з часу служби у Кавалергардському полку і до заслання. Авторка стверджує, що портрет І.О.Анненкова малював відомий художник О.А.Кіпренський, який довгий час проживав на Україні.¹⁰²⁸ Цей факт, як і багато інших, нагально вимагає пильної уваги до вивчення питання “Декабристи і передова російська інтелігенція”.

М.В.Бригдалова зафіксувала спогади І.О.Анненкова про П.І.Пестеля, С.І.Муравйова-Апостолу, М.С.Луніна. Зі слів онуки явно проступає теплота й повага до лідерів декабризму.¹⁰²⁹

Ряд цікавих матеріалів, “зовсім нових, не опублікованих”, зокрема, листи декабристів Муравйова, С.Г.Волконського, І.О.Анненкова передав режисеру А.В.Івановському, постановнику фільму “Декабристи”, онук декабриста Г.Б.Анненков.¹⁰³⁰

¹⁰²⁵ Сыроечковский Б. Записка А.К.Бошняка // Там само. С.200.

¹⁰²⁶ Брызгалова М. Встречи с декабристами // Тайные общества в России в начале XIX столетия. М., 1926. С.179—183.

¹⁰²⁷ Там само. С.182.

¹⁰²⁸ Там само. С.183.

¹⁰²⁹ Там само. С.189.

¹⁰³⁰ Семейный архив Анненкова // Каторга и ссылка. 1925. №8. С.293.

Епістолярна спадщина декабристів — не менш важливе джерело, ніж попередні групи. Вона надзвичайно багата. Десятки їхніх листів публікувалися ще в дореволюційний час. У роки становлення радянського декабристознавства дослідники звернули увагу на доцільність подальшої їх публікації.

Індивідуальне листування поділяється на дві групи: на листи, де описуються побутові сторони життя й діяльності, особисті й сімейні переживання, стосунки між учасниками руху, і на листи, в яких висвітлені суспільно-політичні й культурологічні погляди декабристів. В окрему (змішану) групу віднесено листування, наприклад, декабристів-письменників із О.С.Пушкіним, де одночасно аналізуються питання двох попередніх груп.

Епістолярна спадщина декабристів поділяється і за часом написання: до арешту, під час слідства і заслання, а також листи, написані після амністії дворянських революціонерів. За кількістю, їх тематикою групи цих листів не однозначні.

Від часу формування і діяльності таємних товариств та підготовки повстань листів залишилося порівняно мало, багато їх знищили самі декабристи, розуміючи неминучість арешту. Тому зміст деяких листів відомий з матеріалів слідства або пізніших мемуарів. Частина їх збереглася у слідчих справах, у друзів декабристів, або людей з їхнього оточення. П.Д.Кисельов, наприклад, зберіг адресовані йому листи П.І.Пестеля, де розглядалося, зокрема, питання комплектування й дислокації Вятського піхотного полку.¹⁰³¹ М.М.Муравйов свідчить про інтенсивне листування між Північним і Південним товариствами, основна тема якого — вироблення програми і плану спільного виступу. Листи ці передавалися через В.Л.Давидова, О.П.Барятинського та ін. До числа втрачених пам'яток декабристської епістолярної спадщини належать і надзвичайно цінні листи солдатів-декабристів, колишніх семенівців до С.І.Муравйова-Апостола, про зміст яких можна судити із свідчень Ф.М.Анойченка, Ф.Ніколаєва та ін. Публікації цих часів вигідно вирізняються докладною звіткою з оригіналами, доповненням місць, які вилучила цензура, науковим коментарем.¹⁰³²

Характеристика “ще нерозгаданої”, “складної натури” С.І.Муравйова-Апостола постає із його 12 листів до сестри Г.І. і зятя О.Д.Хрущових та 2-х листів Матвія Івановича до цих адресатів.

¹⁰³¹ Памяти декабристов. Т.3. С.150—201; Письма И.Д.Якушкина к И.Д.Щербатову // Декабристы и их время: В 2-х т. М., 1928. Т.1. С.151—155 та ін.

¹⁰³² ВД. Т.4. М., 1927. С.208, 211, 246—248, 250, 381; Т.6. М.; Л., 1929. С.264 та ін.

Написані у 1820—1828 рр., вони відтворюють побутові сторони життя декабриста, його миротворчу місію під час чвар між батьком і дітьми від першої дружини.¹⁰³³

Надавши у розпорядження редакції журналу “Былое” “якийсь П.М.Карелінін” мешканець Вятської губернії,¹⁰³⁴ епістолярні матеріали К.Ф.Рилєєва опублікував Б.Л.Модзалевський. Тут вміщені три листи поета до своєї матері, написані ним у 1818—1822 рр., які уточняли дату весілля декабриста із Н.М.Тевяшовою,¹⁰³⁵ а також “чорнову” “копію доручення поета дружині, наданого ним для володіння селом Батовим, київським будинком і акціями Російсько-Американської компанії”.¹⁰³⁶ Матеріальне становище сім’ї К.Ф.Рилєєва вимальовується із листа Н.М.Рилєєвої до поета, який перебував у цей час у Петропавлівській фортеці.¹⁰³⁷ Але ще є багато загадок, які стосуються епістолярної спадщини К.Ф.Рилєєва, зокрема, — як передсмертний лист поета до дружини, потрапив до Інституту рукопису ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України?

Вперше опубліковані невідомі листи П.І.Борисова і відповіді на них П.Ф.Дунцова-Вигодовського,¹⁰³⁸ які “одразу вводять нас у коло деяких їх переконань і настроїв, до злуки Товариства об’єднаних слов’ян з Південним товариством”, — пише М.В.Нечкіна.

Найбільшу групу листів складають ті, що були написані “апостолами свободи” і їхніми “ангелами-хранителями” — дружинами у період сибірського та кавказького заслання. Вони, як правило, всеохоплюючі: від побутових сторін життя до культурологічних сюжетів. Член-кореспондент АН СРСР Б.Л.Модзалевський підготував до друку листи І.І.Пущина до найближчого і улюбленого лицейського товариша Ф.Ф.Матюшкіна, послані із Сибіру. У першому листі від 25 січня 1852 р. із Ялutorовська він стисло описує своє сибірське життя з “року 1827, коли його вислано до Сибіру”.¹⁰³⁹ В інших чотирьох листах І.І.Пущина мова йде про купівлю для своєї доньки Ганнусі

¹⁰³³ С.И.Муравьев-Апостол. А.Д. и А.И.Хрущовым та ін. // Памяти декабристов. Вып. 1. С.112—139.

¹⁰³⁴ Обнаружение архива Рылеева // Каторга и ссылка. 1925. №3. С.293.

¹⁰³⁵ Модзoleвский Б. Из архива К.Ф.Рылеева // Былое. 1925. №5. 29—31.

¹⁰³⁶ Там само. С.31.

¹⁰³⁷ Там само. С.33.

¹⁰³⁸ Три письма декабриста Борисова // Каторга и ссылка. 1926. №6. С.57—64.

¹⁰³⁹ Модзалевський Б.Л. З листування декабристів // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. С.881.

фортепіано, про ліцейських товаришів та однокашників, його ранні літературні твори.¹⁰⁴⁰

Сибірське листування декабристів І.І.Горбачевського з І.І.Пушиным, як і лист П.І.Борисова від 18 березня 1841 р. до генерал-губернатора Східного Сибіру змальовують їх життя й діяльність у засланні.¹⁰⁴¹

Меншою мірою публікувалися листи, написані після повернення декабристів із заслання. До таких належать листи П.М.Свистунова до Л.М.Толстого, підготовлені до друку М.О.Цявловським. Вони становлять незначну децимлю колекції із багатющої епістолярної спадщини дворянських революціонерів. Всього надруковано 9 листів: чотири — П.М.Свистунова, написаних у 1878 р., і п'ять — О.П.Беляєва за 1878—1879 рр./

Листування П.М.Свистунова із видатним російським письменником проливає світло на його працю над романом “Декабристи”.¹⁰⁴² Л.М.Толстой писав П.М.Свистуну: “Робота моя втомлює й мучить мене, і радує, й приводить до стану захоплення, то зневіри й сумнівів; але ні вдень, ні вночі, ні хворого, ні здорового думка, про неї ні на хвилину не лишає мене. Ви мені дозволили ставити Вам і письмові запитання. Обираю найважливіші для мене тепер...”¹⁰⁴³

П.М.Свистунов розповідає письменникові про його утримання у Петропавлівській фортеці, про головного тюремника — О.Я.Сукіна, шуряка С.М.Луніна, Ф.О.Уварова, надсилає йому рукопис дружини декабриста М.О.Фонвізіна Н.Д.Фонвізіної “Ісповедь” тощо.¹⁰⁴⁴

Уявити епоху, яка по-справжньому хвилювала Л.М.Толстого, допомогли записки декабриста О.П.Беляєва, які він надав у розпорядження письменника. Із листів декабриста видно, що Л.М.Толстой з великою увагою прочитав його записки і зробив ряд зауважень, які з вдячністю сприйняв О.П.Беляєв. “У 2-й частині я багато що викинув, інше скоротив і залишив тільки те, що може

¹⁰⁴⁰ Листи до Ф.Ф.Матюшкіна // Там само. С.884—890.

¹⁰⁴¹ Шесть писем декабриста И.И.Горбачевского (к И.И.Пушину в Туринск) // Голос минувшего. 1923. №2. С.149—160; Сибирь и декабристы. Иркутск, 1925. С.128—129 та ін.

¹⁰⁴² Свистунов П.Н. Толстому Л.Н. // Тайные общества в России в начале XIX столетия. С.200—204.

¹⁰⁴³ Письма Л.Н.Толстого к П.Н.Свистуну // Красный архив. 1924. №6. С.238—240.

¹⁰⁴⁴ Беляев А.П. Толстому Л.Н. // Тайные общества в России в начале XIX столетия. С.205—208.

становити певний інтерес, будучи мало знайоме читачам”.— пише декабрист 5 лютого 1879 р.¹⁰⁴⁵

Опубліковані у цей час три листи Л.М.Толстого до П.М.Свистунова дають змогу з'ясувати взаємовідносини письменника й декабриста. Наприклад, із листа Л.М.Толстого від 1 квітня 1878 р. стає очевидним, що він читав листи М.О.Фонвізіна, які “відіслав назад” декабристу.¹⁰⁴⁶ Декабристознавці користувалися листами Л.М.Толстого, опублікованими ще у дореволюційний час. Серед них назовемо лист від 17 квітня 1879 р. до А.А.Фета, а також до П.І.Бірюкова, де декабристський рух розглядається як “не зовсім народний російський”. Прохав Л.М.Толстой збирати матеріали про декабристів і свою рідню.¹⁰⁴⁷

У цей період публікуються матеріали, які охоплюють цілу епоху розвитку суспільства, а також значний пласт культури народів Росії. Звернімо увагу на слідчі документи О.С.Грибоєдова і “Щоденник” Т.Г.Шевченка. Якщо справа російського поета розкриває взаємозв'язки сучасника руху декабристів, то сторінки “Щоденника” українського поета написані під впливом його зустрічей з дворянськими революціонерами, які поверталися із заслання.

Стосунки О.С.Грибоєдова з декабристами висвітлює опублікована П.Є.Щоголевым ще у 1903 і 1905 рр. і перевидана у 1926 р. слідча справа автора “Горе з розуму”. Вона складається із свідчень декабристів Артамона Муравйова, Є.П.Оболенського, С.П.Трубецького про зустрічі О.С.Грибоєдова у Києві із С.І.Муравйовим-Апостолом, і навіть про те, “що Грибоєдов був прийнятий у члени товариства за місяць-два або три перед 14-м грудня”,¹⁰⁴⁸ а також лист поета до Миколи І і “Запитання Комісії” до декабристів М.П.Бестужева-Рюміна, С.І.Муравйова-Апостола та ін. на предмет “чи належав О.С.Грибоєдов до таємного товариства”. Після того вміщено “Запитання Грибоєдову 24 лютого” і його відповіді. Комісія прийшла до висновку: “Колезький асесор Грибоєдов не належав до товариства і про існування оного не знав”.¹⁰⁴⁹ Драматурга звільнили “с очистительным аттестатом” і “надали” наступне звання.

¹⁰⁴⁵ Там само. С.208.

¹⁰⁴⁶ Письма Л.Н.Толстого к П.Н.Свистунову. С.238.

¹⁰⁴⁷ Захарьин (Якунин И.) Графиня А.А.Толстая // Вестник Европы. 1904. №6. С.446—447; Бірюков П. Л.Н.Толстой. Биография. М., 1908. Т.2. С.269 та ін.

¹⁰⁴⁸ А.С.Грибоєдов и декабристы (По архивным материалам) // Щеголев П.Е. Декабристы. М.; Л., 1926. С.87.

¹⁰⁴⁹ Там само.—С.100.

Проблема “Декабристи і Т.Г.Шевченко” у дореволюційні часи практично не розроблялася. Близькі до поета друзі й соратники, такі, як М.М.Лазаревський та О.Я.Кониський, як і ряд дослідників, знали про те, що Т.Г.Шевченко зустрічався з декабристами та їх оточенням. Про дворянських революціонерів поет не раз згадував у “Щоденнику”, який вперше “дуже обскубаним”¹⁰⁵⁰ був надрукований через два місяці по смерті поета в журналі “Основа”, що видавався українською мовою в Петербурзі.¹⁰⁵¹ “Щоденник”, або записки становлять цінний біографічний матеріал, але, на жаль, “Основа” не могла надрукувати його дослівно”.¹⁰⁵²

У 80-тих роках ХІХ ст. письменник, перший біограф Т.Г.Шевченка, В.П.Маслов (справжнє прізвище — Маслій (1841—1880)), спробував видрукувати “Щоденник” Кобзаря без купюр. Він звернувся до В.Л.Беренштама (1839—1904) — одного із організаторів Товариства ім.Т.Г.Шевченка прислати йому “оригінал рукопису Шевченка, по якому і потрібно друкувати”.¹⁰⁵³ На жаль, цього задуму йому втілити у життя не вдалося. Тільки у 1911 р. цю справу виконав журналіст, громадський діяч В.І.Яковенко (1859—1915), видавши 2-х томне, найповніше дожовтнєве зібрання, творів Т.Г.Шевченка.

Наприкінці ХІХ ст. публікуються записки В.М.Рєпніної, які проливають світло на стосунки дочки Малоросійського генерал-губернатора М.Г.Рєпніна-Волконського, племінниці декабриста С.Г.Волконського, з великим поетом України,¹⁰⁵⁴ а спогади сучасників поета, українського й російського етнографа О.С.Чужбинського-Афанасьєва та віце-губернатора Київської губернії 1858—1866 рр. П.Д.Селецького повідомляють про особисті зустрічі з Кобзарем, його перебування у Яготині.¹⁰⁵⁵

Цікаві факти, що розкривають стосунки В.М.Рєпніної з Т.Г.Шевченком, фіксує лист князівни до свого духовного наставника француза Ш.Ейнара. Особливо значним щодо цього є лист

¹⁰⁵⁰ Драгоманов М.П. Дневник Шевченка — не в оригіналі // ІР НБ України. Ф.172, спр.33, арк.1.

¹⁰⁵¹ Основа. 1861. Кн.V. С.6—13; кн.VI. С.5—16; кн.VII. С.7—18; кн.VIII. С.3—15; кн. IX. С.13—24; кн.XI—XII. С.6—16; 1862. кн.I. С.7—16; кн.II. С.3—29; кн.III. С.21—33; кн.IV. С.31—45; кн.V. С.7—25 та ін.

¹⁰⁵² Конисский А.Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко (Критико-биографическая хроника) 1814—1861. Одесса, 1889. С.3.

¹⁰⁵³ Маслов В. — В.Беренштаму // ІР НБ України. Ф.1, спр.48551, арк.3.

¹⁰⁵⁴ Из воспоминаний княжны В.Н.Репниной // Русский архив. 1889. №2. С.156.

¹⁰⁵⁵ Чужбинский А. Воспоминания о Т.Г.Шевченко. СПб., 1861. 39 с.; Записки П.Д.Селецкого // Киевская старина. 1884. №9. 618—622.

В.М.Репніної від 27 січня 1844 р. із Яготина, в якому вона пригадує своє знайомство з поетом, характеризує його позитивні риси характеру, пише про своє захоплення творами Т.Г.Шевченка “Слепая”, поемою “Тризна”.¹⁰⁵⁶

Революція 1917 р. створила нові сприятливі умови для вивчення проблеми “Декабристи і Т.Г.Шевченко”. Цьому сприяло відзначення в нашій країні ювілеїв, присвячених 100-річчю з дня повстання на Сенатській площі в Петербурзі і 120-ті роковини з дня народження великого сина українського народу. Саме в цей час виник Інститут Т.Шевченка, вчені якого готували десятитомне академічне зібрання творів Т.Г.Шевченка.¹⁰⁵⁷ Починаючи з 1917 р., “Щоденник” перевидавався кілька разів.¹⁰⁵⁸ Цінні документальні матеріали, що висвітлюють ставлення поета до “апостолів свободи”, публікувалися й на сторінках періодичних видань.¹⁰⁵⁹

Публікація “Щоденника” Т.Г.Шевченка без купюр, його творів про декабристів, а також листування привернули увагу дослідників на раніш заборонену тему “Декабристи і Т.Г.Шевченко”.

Безперечно, в цей період публікувалися й листи та документи О.С.Пушкіна і ті, що вийшли з-під пера О.І.Герцена. Вони репрезентують один напрямок у вивченні руху декабристів. Тут також можна провести таку ж саму паралель, як і між О.С.Грибоєдовим і Т.Г.Шевченком. О.С.Пушкін — близький друг багатьох декабристів, літературно висловлював ідеї декабристів; О.І.Герцен — син своїх батьків — продовжував їхню боротьбу.¹⁰⁶⁰ Значення цих матеріалів виняткове. Вони — основа вивчення складної теми “Декабристи і О.С.Пушкін”, а також “Батьки і діти”, тобто “Декабристи і О.І.Герцен та М.П.Огарьов”, які тісно пов’язані з сюжетами розвитку культури народів Росії, розвитком суспільно-політичної думки 30—70-х років ХІХ ст.

¹⁰⁵⁶ Кн. Репнина — Ш.Эйнару // Русские Прописи. М., 1916. Т.2. С.203—221 (Переклад з франц.).

¹⁰⁵⁷ ЦДАВОВУ. Ф.166., оп.4, спр.953, арк.42 зв., 43 зв.

¹⁰⁵⁸ Шевченко Т. Дневник. Харьков, 1925. 228 с.; Шевченко Т. Дневник. М; Л., 1931. 438 с.

¹⁰⁵⁹ Недруковані місця з Журналу (Щоденника) Т.Шевченка // Наше минуле. 1919. №1—2. С.4—16; Шевченко Т. Щоденник (Уривки).— Харків, 1924. С.52—57; Нові матеріали до біографії й творчості Шевченка // Наше минуле. 1919. №1—2. С.17—24 та ін.

¹⁰⁶⁰ Огарев Н.П. В память людям 14 декабря // Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения; В 2-х т. М., 1952. Т.1. С.783.

Окремими збірками публікувалися матеріали про життя й діяльність декабристів у Сибіру. Виняткове значення мають документи із архіву І.Д.Якушкіна.¹⁰⁶¹ Перевидавалися публіцистичні твори декабристів.¹⁰⁶²

До партикулярних матеріалів відносяться опубліковані В.М.Базилевичем фрагменти листів із родинного архіву М.А.Лакерди. Він — студент “словесного” факультету Московського університету — у 1825—1826 рр. листувався із своїми рідними й близькими, які проживали в Києві, інформував їх про те, як везли покійного Олександра І через Москву, про коронацію нового імператора. Потрібно згодитися із В.М.Базилевичем, що ці матеріали показують декабристів з точки зору “міщансько-купецької кляси”.¹⁰⁶³

До цієї ж групи віднесемо документи генерал-лейтенанта Ф.Г.Гогеля, якому “було дано ще за життя Олександра І виключні повноваження секретно наглядати за настроєм війська і армії”.¹⁰⁶⁴ Донесення п'яти агентів Ф.Г.Гогеля опубліковано у збірнику документів за редакцією Б.Л.Модзалевського і Ю.Г.Оксмана.¹⁰⁶⁵ Рапорти і спогади капітана В.С.Сотникова поклала в основу своєї документальної студії О.Д.Багалій-Татаринова.¹⁰⁶⁶

До цього ж типу належать і щоденники Т.Г.Шевченка та Ф.М.Достоевського, в них аналізується епоха, ставлення до декабристів, відомості про читання забороненої літератури. Наприклад, у одному із “Щоденників” письменника-петрашевця Ф.М.Достоевського змальовано характер М.С.Луніна.¹⁰⁶⁷

Таким чином, аналіз опублікованих документальних матеріалів, мемуарної літератури й епістолярної спадщини “апостолів свободи”, дозволяє твердити, що за порівняно короткий час було створено міцну документальну базу з історії декабризму. Опубліковано значну

¹⁰⁶¹ Декабристы на каторге и ссылке. М., 1925. 343 с.; Декабристы на поселении. Из архива Якушкиных. М., 1926. 156 с. та ін.

¹⁰⁶² Лунин М.С. Общественное движение в России. Письма из Сибири. М.; Л., 1926. 64 с. та ін.

¹⁰⁶³ Базилевич В. З приватного листування 1825—1826 рр. // Декабристи на Україні. Т.2. С.175—179.

¹⁰⁶⁴ Багалійвна-Татаринова О. Тасмна агентура на Україні сто років тому // Там само. С.5.

¹⁰⁶⁵ Декабристы. 1825—1925. Неизданные материалы и статьи. С.5—36.

¹⁰⁶⁶ Багалійвна-Татаринова О. Вказ. праця. С.1—34.

¹⁰⁶⁷ Дневник писателя // Достоевский Ф.М. Сборник. Под ред. А.С.Долинина. П., 1922. С.369; Шевченко Т. Дневник. Харьков, 1925. 286 с.; Жизнь и труды Ф.М.Достоевского. Биография в датах и документах. М.; Л., 1935. С.65, 77 и др.

кількість слідчих справ декабристів, чим започатковано серійний корпус “Восстание декабристов. Материалы”, документи, звірені з оригіналами, забезпечені науковими примітками й поясненнями. Перевидавалася мемуарна спадщина декабристів. В ряді випадків відновлені викинуті царською цензурою місця.

Значно збагатилася епістолярія дворянських революціонерів невідомими до того часу листами П.І.Борисова, П.М.Свистунова, О.П.Беляєва та ін. Радянські публікації вигідно відрізняються від опублікованих листів до революції не тільки повнотою, а й глибокими інформативними студіями вчених, що їх спеціально готували до перевидань. Публікувалися спогади сучасників і свідків виступу декабристів, деякі, зокрема, Й.-А.-К.Руликовського, були надруковані вперше. Опубліковані історичні документальні матеріали відразу ж використовувалися декабристознавцями, що дозволило часто по-новому підійти до вивчення проблем руху декабристів, зокрема, і аналізу джерел формування дворянського світогляду.

Виявлені нами нові архівні матеріали, які зберігаються в актоховищах Білорусії, Росії, України свідчать, що їх пошук потрібно продовжувати. Не дивлячись на скрутні часи, відсутність коштів на публікацію документів, необхідно, по можливості, знайомити громадян і суспільство з ними. Нами підготовлені до друку листи декабриста П.Х.Габбе до П.Г.Галагана, які зберігаються в ЦДІА України в м.Києві, проливають світло на географічні і військові сюжети російсько-турецької війни 1828—1829 рр., тісно пов'язані з перебуванням декабриста в Україні, розкривають стосунки колишнього декабриста з видатним представником української інтелігенції, побут українських селян і міщан.¹⁰⁶⁸ В цьому ж архіві зберігаються матеріали місцевих органів влади, зокрема, Прокурора Одеської палати про їх боротьбу з соціал-демократичними і есерівськими комітетами, які святкували 30-річчя з дня повстання декабристів. Особливу увагу необхідно звернути на вивчення таємних зібрань есерів, листівок, демонстрацій, зокрема, в Джанкої, організований соціал-революціонерами.¹⁰⁶⁹

Значний архівний матеріал зберігається в обласних архівах України і Росії, зокрема, “Исповедальная книга” за 1800 р. з Миколаївського архіву прояснює дату народження декабриста А.І.Борисова,¹⁰⁷⁰ а документи Херсонського архіву конкретизують

¹⁰⁶⁸ ЦДІАУ. Ф.1475, сп.1, спр.1038, спр.556, спр.74 та ін.

¹⁰⁶⁹ Там само. Ф.419, оп.І, спр.4415, 33 арк.; ф.386, оп.1, спр.26, 57 арк.

¹⁰⁷⁰ Державний архів Миколаївської області. Ф.168, оп.1, спр.242, спр.244.

матеріальне становище родини декабриста М.І.Лорера. Документи С.Г.Волконського, М.С.Луніна, переписка сибірської адміністрації з вищими чиновниками з С.Петербургу із Іркутського архіву, уточнюють сюжети життя й діяльності “споборників святої волі” і їх “ангелів-хранителів” у сибірському засланні.¹⁰⁷¹ Не менш важливі документи виявлені нами в Центральному воєнно-історичному архіві Росії, зокрема “Маршрути” доріг, складені поручиком І.Б.Аврамовим, які розкривають і уточнюють значний краєзнавчий декабристознавчий аспект.¹⁰⁷²

Нагальним завданням сьогодення є публікація епістолярної спадщини декабристознавців, які відтворюють наукову лабораторію вчених, їх стосунки між собою, галузевими інституціями, державою. Листи розкривають наполегливу працю істориків у галузі виявлення, вивчення, підготовки до друку значного пласту документів, епістолярної спадщини декабристів.

Недостатньо вивчалася історична періодика і суспільно-політичні журнали, які надавали сторінки для публікації археографічної основи як важливе історіографічне джерело. Наприклад, чекає свого дослідника вивчення двохтомника статей та матеріалів “Декабристи на Україні”, в якому вперше були опубліковані фрагменти слідчих справ членів Південного товариства, листи та літературні твори декабристів, та інші раніш не друковані документи.

¹⁰⁷¹ Державний архів Іркутської області. Ф.24, оп.3, спр.337, спр.361 та ін.

¹⁰⁷² Центральний воєнно-історичний архів РФ. Ф.442. оп.1 спр.1824; спр.1832.

РОЗДІЛ IV. ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ДЕКАБРИСТОЗНАВЧИХ ПРОБЛЕМ

Історіографічні студії почали з'являтися ще в період становлення нового та новітнього декабристознавства і належали молодому на той час досліднику М.В.Нечкіній (1901—1985) та професорові Київського інституту народної освіти Л.П.Добровольському (1867—1929), праці яких були присвячені аналізу доробку українських вчених. М.В.Нечкіна відзначала, що 100-річний ювілей створив сприятливі умови для розвитку декабристознавства, значно зріс інтерес українських дослідників до вивчення життя й діяльності декабристів у цьому регіоні. Цієї ж думки, а вона була загально прийнятою у новітньому декабристознавстві, був також професор В.А.Барвінський. Він у 1927 р. писав: "Святкування 100-річного ювілею декабристського повстання збудило великий інтерес до нього в наукових громадських колах, що виявився у студіюванні нових матеріалів, як по українських, так і російських /ленінградських та московських/ архівах..."¹⁰⁷³ Всі свої сили М.В.Нечкіна спрямувала на те, щоб довести хибність теорії існування "українських декабристів",¹⁰⁷⁴ що тривалий час панувала в декабристознавстві України. На нашу думку, ця критика не завжди була об'єктивною, проте висновки М.В.Нечкіної мали вирішальний вплив на формування світосприйняття майбутніх істориків-декабристознавців.

Шанобливого ставлення вимагає інша історіографічна стаття М.В.Нечкіної, де змальована загальна картина ювілейної роботи над історією декабризму. І завдання М.В.Нечкіна виконала з честю. Аналіз вівся по головних напрямках роботи радянських декабристознавців, яка вилилася у джерелознавчі праці, монографічні дослідження, статті й популярні нариси. М.В.Нечкіна першою визначила коло проблем, над якими вчені працювали у ці роки: економічні передумови виникнення руху декабристів (Б.Д.Греков, М.Л.Рубінштейн); формування світогляду дворянських

¹⁰⁷³ Барвінський В.А. Історіографія й джерелознавство в УРСР за рр. 1917—1927 // Бібліографічний збірник, присвячений X річниці Жовтневої революції на Україні (1917—1927). Харків, 1930. С.21.

¹⁰⁷⁴ Нечкіна М.В. Украинская юбилейная литература о декабристах // Историк-марксист. 1927. Кн. 3. С.187—195.

революціонерів (М.В.Нечкіна); повстання декабристів (О.Є.Пресняков) тощо. Вона відзначала, що “М.М.Покровський був першим вченим, який зробив аналіз класового змісту руху декабристів”,¹⁰⁷⁵ розпочав вивчення економічних підвалин руху, розробив нову загальну схему, в основі якої, на відміну від попередньої, поклав виняткову роль Південного товариства, а не Північного та повстання 14 грудня, як це робилося у дореволюційній літературі. Гостро розкритиковано популярні праці, що побачили світ у ювілейний 1925 р. Однак думка про те, що більшість праць про декабристів, опублікованих до ювілею і після ювілею, застаріла”,¹⁰⁷⁶ неправильна. Ці праці не тільки певний етап розвитку радянського декабристознавства, а й джерело оригінальних, хоча й дискусійних думок. Серед них треба згадати дослідження О.Є.Преснякова (1870—1929), брошуру М.М.Дружиніна (1886—1986) тощо. Визначила М.В.Нечкіна й аспекти, над якими вчені попрацювали ще недостатньо: історія Південного товариства, діяльність П.І.Пестеля, ставлення сучасників до декабристів.

Значним внеском у розвиток історіографії декабризму є стаття Л.П.Добровольського. Він закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св.Володимира у 1889 р. і був учнем В.С.Іконникова, зазнав впливу професора В.Б.Антоновича. У радянський час працював учителем в Київській реальній школі (з 1920 р. трудова школа); викладав на вищих Жекулінських курсах, в Київському ІНО. Деякий час Л.П.Добровольський був директором Київського педагогічного музею, активний член багатьох наукових товариств, зокрема, історичного товариства Нестора-літописця, Комісії стародавнього Києва тощо. Він автор більше як 60 друкованих праць, із них 17 присвячені рухові декабристів.¹⁰⁷⁷ Серед них є й історіографічні студії, що на превеликий жаль, як, наприклад, його “Десямбріана” потрапила до спецхрану і довгий час про неї не знали широкі читацькі кола. Тільки спеціалісти, які мали допуск до спецзбереження, читали її. Вперше про неї згадали у 1973 р. і знову “забули”. У статті Л.П. Добровольського ґрунтовно аналізується література, що була опублікована у Радянському Союзі у 20-ті роки.

¹⁰⁷⁵ Нечкіна М.В. Столетие восстания декабристов в юбилейной литературе (1825—1925) // Историк-марксист. 1926. Кн. 2. С.247.

¹⁰⁷⁶ Там само. С.249.

¹⁰⁷⁷ В.В. Пам’яті Л.П.Добровольського // Декабристи на Україні. К.,1930. Т.2. С.181—184.

Оцінки його точні й глибокі. Вони не втратили свого значення і в наші дні.¹⁰⁷⁸

На відміну від М.В. Нечкіної, український дослідник позитивно оцінює теорію “українського декабризму”. Його думки про високий рівень праць академіка АН УРСР М.С.Грушевського (1866—1934), професора М.І.Яворського (1885 чи 1884—1937) поділяє академік АН УРСР Д.І.Багалій (1857—1932). В 1927 р. він писав, що “Жовтень дав великі досягнення в усіх галузях знань, поліпшив загальні умови наукової праці”.¹⁰⁷⁹

Важливою обставиною для розвитку української історії була на думку Д.І.Багалія, організація архівної справи, створення сприятливих умов для розвитку архівів на місцях, концентрація матеріалів в окремих актоховищах. Неординарним у розвитку історіографічної науки було й створення наукової системи: АН республіки, науково-дослідних інститутів та науково-дослідних кафедр. Найбільшими центрами історичної науки, зокрема, вивчення руху декабристів в республіці стали Київ та Харків, з’явилися й нові, як Одеса.

У глибокому огляді розвитку історичної науки в Україні в цілому Д.І.Багалій пише про те, що керована ним науково-дослідна кафедра історії української культури випустила у світ 7 наукових збірників. “Один том збірника був спеціально присвячений декабризмові на Україні з просторовими розвідками членів кафедри М.І.Яворського, Л.П.Добровольського (з Києва) і О.Д. Татаринової-Багалій. Я, власне, також взяв енергійну участь у вивченні й освітленні декабристського руху на Україні і вмістив декілька дослідів про нього в редактованому мною збірнику про декабристів на Україні, виданому Укрцентрархівом...”¹⁰⁸⁰ Далі академік перераховує праці О.Д. Татаринової-Багалій, Н.В.Суровцевої, подає аналіз студій, виданих Укрцентрархівом, де вмістили свої розвідки В.О.Романовський, В.В.Міяковський, О.О.Рябінін-Скляревський.¹⁰⁸¹

“Проф. М.І.Яворському належить найбільша заслуга в постановці української історії на новий шлях марксистського

¹⁰⁷⁸ Добровольський Л.П. “Decembriana”. До підсумків ювілейної літератури про південний декабризм // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія. К., 1927. С.901—921.

¹⁰⁷⁹ Багалій Д.І. Рецензія на працю М.І.Яворського “Нариси з історії революційної боротьби на Україні // ІР НБ України Ф.1, спр.45357, арк.1; Його ж. Нариси історії України на соціально-економічному ґрунті. Т.1. ДВУ, 1928. С.89.

¹⁰⁸⁰ Багалій Д. Нариси... С.97.

¹⁰⁸¹ Там само. С.98.

вивчення”.¹⁰⁸² Однак цю думку не поділяли партійні і державні діячі України. Так у 1933 р. О.Шліхтер писав: “Фашист Яворський, прикриваючись “марксистською” фразеологією, поставив справу вивчення історичного процесу на Україні на службу буржуазній політиці реставрації капіталізму... Фашист Яворський дав не що інше, як куркульську, фашистсько-націоналістичну концепцію історичного процесу на Україні”.¹⁰⁸³

Д.І.Багалій високо оцінює працю М.І.Яворського “Нариси з історії революційної боротьби на Україні” (Т. 1). Найбільш змістовні 4 (декабристи на Україні) та 5 розділи.¹⁰⁸⁴ “Рух ідеологічний (декабристський, кирило-мефодіївський) ставиться постійно в органічний зв’язок з економікою, пояснюється нею”, — є, на думку Д.І.Багалія, однією з особливих рис праці М.І.Яворського.¹⁰⁸⁵

Наведені Д.І.Багалієм підсумки вивчення руху декабристів українськими дослідниками свідчать про їх бажання глибоко і всебічно дослідити діяльність “споборників святої волі” на Україні, створити документальну базу радянського декабристознавства в республіці, заснувати українську школу декабристознавства.

М.В.Нечкіна виступила з оцінками історичних поглядів М.М.Покровського, зокрема, із проблем руху декабристів.¹⁰⁸⁶ О.Д.Соколов згодом відзначив: “Першим радянським історіографом Покровського по праву слід вважати М.В.Нечкіну”.¹⁰⁸⁷ Але аналіз нею доробку М.М. Покровського нагадує швидше критиканство його творчості, ніж бажання глибоко вивчити його праці. Цитований уже О.Д.Соколов правильно відзначає, що “критики Покровського інколи відступали від історичної правди, приписуючи йому помилкові положення, висловлені іншими істориками...”.¹⁰⁸⁸ Це дуже м’яко сказано. Огульна критика М.М.Покровського — один із засобів сталінського режиму, що підтримував видимість класової боротьби.

¹⁰⁸² Там само. С.99.

¹⁰⁸³ Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. 1933. № 9–10. С.73.

¹⁰⁸⁴ Багалій Д. Вказ. праця. С.103.

¹⁰⁸⁵ Там само. С.104.

¹⁰⁸⁶ Нечкіна М. Русская история в освещении экономического материализма. Историографический очерк. Казань, 1922. V, IX, 204 с.

¹⁰⁸⁷ Соколов О.Д. Оценка М.Н.Покровского как историка в советской историографии // Проблемы истории общественного движения и историографии: К 70-летию академика М.В.Нечкиной. М., 1971. С.419.

¹⁰⁸⁸ Там само. С.426.

Прикладом критики всіх і вся на Україні є історіографічна спадщина П.А.Кияниці, вихованця науково-дослідної кафедри історії України в Києві, якою керував М.С.Грушевський. Він з осудом ставився до доробку українських вчених з проблем декабризму, вважаючи, що їхні праці є нічим іншим, як пропагандою українського буржуазного націоналізму.¹⁰⁸⁹ Стаття написана у час гоніння на українську інтелігенцію, на національні кадри, на тих, хто вважав за доцільне обстоювати свої неординарні думки з питань декабризму і йшли в розріз із сталінським розумінням революційного процесу. П.А.Кияниця — яскравий зразок пристосування до політизованого замовлення, взірць псевдовченого, використаного для знищення цвіту нації. “У нас, на жаль, — писав відомий історик В.І.Невський, — з деякого часу укоренилася якась дивна звичка: хвалити того, кого дозволено, лаяти того, кого небезпечно... Більш того, віддаючи належне видатним і навіть блискучим працям т. М.М.Покровського, наш молодий автор (П.Парадизов — авт.) має сміливість підкреслити й те, що він знаходить неправильним у працях свого вчителя. А оскільки робиться це без будь-яких зайвих гримас і словечок, то треба сподіватися, що належна повага до заслуг своїх учителів залишиться у нашого молодого автора і в майбутньому”.¹⁰⁹⁰ Але так чинили далеко не всі послідовники й учні М.М.Покровського, зокрема, М.В.Нечкіна. Ілько Борщак, сучасник тих страшних деформацій у історичній науці, писав: “Я стверджую абсолютно й без жодного застереження, що наука має одну мету — правду задля правди...”¹⁰⁹¹

Зупинимося детальніше на одній із перших “історіографічних праць з питання про декабристів”,¹⁰⁹² яке також було необгрунтовано забуте радянською історичною наукою, оскільки було негативно оцінене С.М.Черновим.¹⁰⁹³ Значимість історіографічної монографії С.Я.Гессена полягає, в першу чергу, у тому, що автор спробував показати рух декабристів не тільки з точки зору дослідників, але й використовував думки інтелігентських кіл. По-друге, оцінюючи декабристознавчі праці, зупиняючись на рівні вивчення того чи іншого

¹⁰⁸⁹ Кияниця П. Національно-буржуазна легенда про декабристів // Україна. 1932. №1–2. С.73—92.

¹⁰⁹⁰ Невський В. Предисловие // Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. М.; Л., 1926. С.7.

¹⁰⁹¹ Борщак Ілько. Мазепа — людина й історичний діяч // Літературна Україна. 1990. 25 жовтня. С.7.

¹⁰⁹² Гессен С. Декабристы перед судом истории (1825—1925). — Л.; М., 1926. 296 с.

¹⁰⁹³ Чернов С. Рец. на книгу Гессен С. // Каторга и ссылка. 1926. №7–8. С.344–346.

питання декабризму, вчений пропонував своє розв'язання. По-третє, С.Я.Гессен позитивно ставлячись до концепції руху декабристів М.М.Покровського, вважав за доцільне брати все позитивне із надбання дореволюційної історіографії, зокрема, позитивно ставився до так званої іконографічної, або “морально-політичної” концепції В.І.Семевського, коли декабризм розглядався через призму діяльності окремої особи, або групи учасників таємних організацій.

До недоліків дослідження С.Я.Гессена, на думку С.М.Чернова, необхідно віднести неповне використання документальних матеріалів про рух декабристів, зокрема, епістолярної спадщини; відношення народних мас, особливо селянства, до декабристів. Звичайно, з кількома критичними зауваженнями С.М.Чернова потрібно погодитися, але ...відчувається бажання рецензента виявити якнайбільше недоліків у праці С.Я.Гессена. Ми, зокрема, не можемо погодитися з невірним висновком С.М. Чернова про те, що селяни бурхливо відгукнулись на виступ декабристів, який був однією з першопричин їх повстань. По-перше, селяни не знали про мету виступу дворянських революціонерів і з острахом дивилися на військовий виступ. По-друге, повстання в столиці імперії, як і в Україні, відбувалися одноосібно, без залучення селян. По-третє, декабристи були прибічниками військової революції, всі надії покладали на армію. По-четверте, у декабристознавчій літературі вже існували праці І.І.Ігнатовича, В.С.Іконникова, В.А.Ганцовой-Берникової та інших дослідників,¹⁰⁹⁴ в яких аналізується цей аспект історії руху декабристів. Але, приведені фактичні матеріали цих вчених не переконують у достовірності і правоті висновків. Виступ декабристів не мав виняткового впливу на хвилювання селян, це однозначний висновок,¹⁰⁹⁵ а було простим збігом обставин, породжених кріпосницькою дійсністю, оскільки народні маси були “страшенно далекі від народу”, хоч “кращі люди з дворян” допомогли розбудити його.¹⁰⁹⁶ В цьому напрямку і необхідно продовжити вивчення самого аспекту декабристознавства, не акцентуючи уваги на “науково”

¹⁰⁹⁴ Див., наприклад: Ганцова-Берникова В.А. Крестьянские волнения в 1826 г. // Тайные общества в России в начале XIX столетия. М., 1926. С.145—150; Її ж. Отголоски декабристского восстания 1825 года // Красный архив. 1926. №3. С.156—173 та ін.

¹⁰⁹⁵ Казьмирчук Г.Д. Декабристи про участь народних мас у революційних подіях (за свідченнями та мемуарами) // Казьмирчук Г.Д. “... Все, що посіяне, зійде...”. С.12.

¹⁰⁹⁶ Ленін В.І. Пам'яті Герцена // Повн.зіб.тв. Т.21. С.249; Його ж. Роль станів і класів у визвольному русі // Там само. Т.23. С.383.

надуманому напрямку, як це робили деякі дослідники 20-х років нашого століття.

У досліджуваний період з'явилася праця П.Парадизова, згодом професора Харківського університету, яку, без сумніву, необхідно віднести до видатного досягнення історіографічної думки. Дослідження, молодого вченого, за висловом В.І.Невського (1876—1937), є спробою пояснити не тільки рух декабристів, як найбільш яскравий вияв класової боротьби в російському суспільстві початку ХІХ ст., але й на саме пояснення цієї боротьби російських вчених різних шкіл поглянути як на ідеологічне відбиття такої ж класової боротьби, яка, звичайно, не скінчалася з того моменту, коли кати Миколи І затягли петлі на шиях декабристів”.¹⁰⁹⁷

“Молодий дослідник”, аналізуючи донесення Д.Н.Блудова, праці М.Г.Устрялова, М.А.Корфа, М.К.Шільдера, М.Ф.Дубровіна, відносить їхні студії до офіційної історіографії. Це не зовсім так, оскільки М.Г.Устрялов, як і М.К.Шільдер, це типові представники дворянської історіографії, а їхні погляди не завжди збігалися з офіційними положеннями “Донесення” та Маніфесту Миколи І. П.Парадизов вважає краще при “розгляді офіційної версії користуватися “Донесенням” Д.Н.Блудова та книгою Корфа, ніж працями їхніх епігонів”.¹⁰⁹⁸

Наступні розділи П.Парадизов присвятив розглядові революційної легенди про декабристів, правильно вказавши, що її основоположником був О.І.Герцен, правда, забувши при цьому згадати співавтора цієї легенди — М.П.Огарьова. Це була помилка не тільки П.Парадизова, а й переважної більшості сучасних дослідників. Історик твердить, що: “... Герцен використав увесь свій вплив, усю свою владу, увесь свій авторитет на реабілітацію декабристів. Він зробив із них революціонерів, за що, правда, самі здивовані декабристи косо поглядали на нього”.¹⁰⁹⁹ Недоліком цього розділу є те, що автор не показав ролі М.П.Огарьова у вивченні діяльності перших революціонерів Росії, тим самим віднісши вироблення революційної легенди про декабристів тільки на рахунок О.І.Герцена.

Г.В.Плеханов був першим із марксистів, хто високо оцінив діяльність декабристів, але те, що є у нього з питання, незначне.¹¹⁰⁰ Чому Г.В.Плеханов мало висвітлював діяльність дворянських

¹⁰⁹⁷ Невский В. Указ.соч. С.5—6.

¹⁰⁹⁸ Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. С.43.

¹⁰⁹⁹ Там само. С.49.

¹¹⁰⁰ Там само. С.90.

революціонерів, пояснив М.М.Покровський: "... у нього не було досить матеріалу під руками. Промова його побудована майже цілком на записках декабристів", виданих у 60-х роках за кордоном, особливо на "Записках Якушкіна".¹¹⁰¹ Г.В.Плеханов відмовився, на думку П.Парадизова, від "аналізу класової природи декабристського руху" і "приєднався до красивої ефектної революційної легенди про декабристів". Автор історіографічного дослідження відзначає ряд недоліків у концепції Г.В.Плеханова. Наприклад, П.Парадизов помилково твердить, що Плеханов вважає, що повстання не входило до програми Північного товариства і що воно "мало не історичну випадковість", а тактика повстанців "непослідовна й недоцільна".¹¹⁰²

П.Парадизов, аналізуючи подальший розвиток історіографії декабризму, твердить, що у 50-60-ті рр. XIX ст. у країні скалалася ліберальна легенда про декабристів, автором якої був О.М.Піпін. Особливістю нарису, де аналізуються погляди О.М.Піпіна на декабристську проблему, є те, що автор розглядає його діяльність на фоні суспільної та громадсько-політичної обстановки в Росії, відтворює складність формування світогляду О.М.Піпіна. П.Парадизов підкреслює близькість особистих та ідейних стосунків О.М.Піпіна і М.Г.Чернишевського. При цьому наголошує, що дореволюційний історик ніколи не був палким прибічником революційно-демократичних ідей "глави російських революціонерів". Погляди О.М.Піпіна пройшли складний шлях від юнацьких радикально-демократичних, коли він співробітничав у журналі "Современник", до буржуазно-ліберальних.¹¹⁰³ О.М.Піпін пов'язував розв'язання соціальних та політичних питань тільки "з монаршею волею", "виключно волею самого уряду".¹¹⁰⁴

М.М.Покровський і П.Парадизов були одностайні в тому, що О.М.Піпін є основоположником ліберальної легенди про декабристів. "Ніхто не зробив стільки для впровадження в історичну літературу..., на цей раз уже ліберальної, що виникла зовсім в іншому середовищі, легенди, як Піпін, ..." — писав П.Парадизов.¹¹⁰⁵ У такій обстановці в середині Росії склалося те, що можна назвати ліберальною легендою про декабристів. Найповніше вона відбилася у Піпіна

¹¹⁰¹ Покровський М. Предисловие к брошюре Г.В.Плеханов "14 декабря 1825 года" // Покровский М.Н. Декабристы: Сб.ст. М.; Л., 1927. С.54.

¹¹⁰² Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. С.100.

¹¹⁰³ Там само. С.120, 129.

¹¹⁰⁴ Парадизов П. Вказан. праця. С.119, 135.

¹¹⁰⁵ Там само. С.144–145.

("Общественное движение в России при Александре I"). Персонажі цієї легенди менш за все мали властивості справжнього революціонера: рішучість й жорстококість. Ми маємо на увазі, звичайно, не хворобливу жорстокість садиста, а здатність не боятися крові, не тільки своєї, але й чужої; без цієї якості революціонерів, як і героїв зовнішньої війни, не буває". Декабристи ж ліберальної легенди були надзвичайно сумирні люди, які не тільки перебити всіх Романових, а й зарізати курча, певно, не зважилися б. Вони мріяли виключно про поліпшення долі подібних до себе: про звільнення селян, про вдосконалення судочинства в Росії. Звичайно, мріяли і про конституцію, але це була вже межа бажань".¹¹⁰⁶ Ось яку стислу, але дуже точну характеристику дав концепції О.М.Піпіна М.М.Покровський.

У дослідженні П.Парадизова подано широкую і всебічну характеристику ліберальної легенди.* Автор не поділяє цієї точки зору./ про декабристів. Автор відзначає, що О.М.Піпін розглядає декабристів як людей олександрівської епохи, які боролися за правовий порядок, за свободу, за людську гідність взагалі. Він прикрасив декабристів так, що забув згадати про їхні революційні плани, а відкриту боротьбу пов'язував з діяльністю екзальтованих молодих людей. "Було, правда, таємне товариство, але ж це, — пише історик, — в ту епоху було власне єдиною культурною формою вияву активності освіченого суспільства у прогресивному напрямі".

П.Парадизов зазначає, що О.М.Піпін звинувачує уряд Олександра I, який встановив режим "поліцейської держави" і тим самим штовхнув вірних синів вітчизни, мирних пропагандистів правового порядку на "страшну крайність" — змову. О.М.Піпіна дуже цікавила політична програма декабристів, однак всю увагу він звертає на членів Північного товариства "поміркованого крила", виступає проти "південців", особливо проти "Русской правды".¹¹⁰⁷

Як правильно твердить П.Парадизов, вершиною розвитку дореволюційної історіографії є праці "дуже великого" і "оригінального спеціаліста" В.І.Семевського (1848—1916). В основу його історико-

¹¹⁰⁶ Покровский М.Н. Декабристы. С.33.

• Тарасова В.М. вважає, що автором ліберальної концепції руху декабристів був М.І.Тургенев (Див.: Тарасова В.М. Происхождение либеральной концепции декабризма // История и историки. Историограф. сб. М., 1965. С.313—332 та ін.).

¹¹⁰⁷ Пыпин А.Н. Исторические очерки. Общественное движение в России при Александре I. Изд. 2-е перераб. СПб., 1885. С.460—461.

філософських поглядів ліг "суб'єктивний метод у соціології", виразником якого в Росії були П.Л.Лавров (1823—1900) і М.Михайловський (1824—1904).

В.І.Семевський — історик народницького напрямку у російській історіографії. Треба не забувати, що на розвиток декабристознавства вплинула перша буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр., яка зняла замки із багатьох документів декабристської епохи. Внесок В.І.Семевського у вивчення історії декабризму змушені були визнати і такі відомі дореволюційні історики, як П.М.Мілюков та О.О. Кізоветтер, які були переконані, що історія декабризму завжди викладатиметься "за Семевським". Високу оцінку працям В.І.Семевського дає автор історіографічного нарису: "У немарксистській історичній літературі про декабристів на перше місце, поза всяким сумнівом, треба поставити "Политические и общественные идеи декабристов" Семевського."¹¹⁰⁸ П.Парадизов підкреслює, що аналіз фундаментального дослідження маститого історика — дуже складна справа, адже він працював над її написанням майже десять років, глибоко вивчивши документальні джерела, і "залишається єдиною, ... спробою аналізу ідеології декабристів у цілому".¹¹⁰⁹

В.І.Семевського, за визначенням радянського історика, цікавили насамперед причини виникнення декабризму, класова суть конституційних проєктів лідерів декабристів, ставлення до перетворюючих планів "південців" та членів Північного товариства.¹¹¹⁰ Ці питання блискуче розв'язував В.І.Семевський. По-новому висвітлювалися й інші історіографічні проблеми П.Парадизовим, чим його праця й заслужила таку високу оцінку В.І.Невського.

Історіографічний огляд декабристознавчої літератури, що з'явилася в 20-і роки за рубіжем російською мовою, зробив Б.Ніколаєвський, який відзначив, що вона "за своєю цінністю не може ні в якому разі йти у порівняння з відповідною літературою, опублікованою в межах СРСР".¹¹¹¹ Цей висновок не відповідає дійсності, оскільки і серед праць вчених-емігрантів із Росії є значущі й заслуговують кращої оцінки, ніж тієї, що їм дав Б.Ніколаєвський. Це завдання першочергової значимості.

¹¹⁰⁸ Парадизов П. Очерки по историографии декабристов. С.201.

¹¹⁰⁹ Там само. С.202.

¹¹¹⁰ Там само. С.203.

¹¹¹¹ Николаевский Б. Новое о прошлом в зарубежной печати // Каторга и ссылка. 1926. №7—8. С.324.

Варто зупинитися на дослідженні Б.Ніколаєвського більш докладніше, оскільки радянське декабристознавство ніколи не розглядало доробку зарубіжних російських та українських дослідників, не аналізувало публікаторської діяльності нащадків декабристів. Це замовчування не пішло на користь вивченню руху декабристів, спотворювало картину життя й діяльності нащадків дворянських революціонерів.

У своєму історіографічному доробку Б.Ніколаєвський коротко переказує документальні публікації, які підготували рідні декабристів — С.М.Волконського, Є.Д.Оболенського, М.В.Бризгалової. Крім того, Б.Ніколаєвський звернув увагу на "донесення графа де Ла-Феронне", французького посла у Петербурзі у 1819—1827 рр., яке розкриває "період міжцарів'я" та перші місяці правління Миколи I.¹¹¹² Ці матеріали підготували І.К.Борщак та Н.П.Вакар. Перший свої документи опублікував у "Паризькому віснику" за червень—серпень 1925 р., а другий — у газеті "Последние новости" 25 грудня 1925 р. Одним із недоліків цих видань, на думку Б.Ніколаєвського, є те, що укладачі "подають документи не повністю", опустивши "особливо ті", що проливають світло "про саме повстання" 14 грудня 1825 р., про страту декабристів.¹¹¹³ Але таким недоліком хибувало і молоде радянське декабристознавство, хибує воно на цей недолік і зараз.

Автор дослідження зізнається, що він не зумів проаналізувати всю емігрантську декабристознавчу літературу, оскільки вона досить значна. Цінність його огляду полягає ще й у тім, що Б.Ніколаєвський, говорячи про ті чи інші видання, зупиняється на тих матеріалах і дослідженнях, які публікуються вперше, і відтіняє, наприклад, онуки О.І.Анненкова М.В.Бризгалової і онука Є.П.Оболенського Д.Д.Оболенського, що публікувалися у видавництвах Радянського Союзу, з метою повнішої бібліографічної повноти.¹¹¹⁴

Праця Б.Ніколаєвського дає уяву, про те у яких західноєвропейських містах проживали нащадки декабристів, які видавництва друкували їхні матеріали про декабристів. Серед таких центрів світової культури — Прага, Лозана, Белград, Варшава тощо.

Меншою мірою автор зупиняється на працях "крайньо правого табору", в якому відзначалося не стільки 100-річчя з дня повстання декабристів, скільки "ювілей придушення цього повстання", бо вважали, що саме декабристи винуваті у тому, що відбулося у

¹¹¹² Там само. С.325.

¹¹¹³ Там само.

¹¹¹⁴ Там само. С.333

Жовтневі дні 1917 р. 27 грудня 1925 р., "у день роковин повстання", в Сорбоні відбулося публічне засідання "Російського академічного союзу", на якому із доповідями виступили М.А.Алданов, П.М.Милюков, С.П.Мельгунов, В.О.Мякотін. Згодом ці матеріали були опубліковані у журналі "Голос минувшего на чужой стороне" /1926, №2/.¹¹¹⁵ У цьому виданні було надруковано статтю О.О.Кізеветтера, де критично аналізується "висвітлення подій 1825 р." істориками-марксистами. Полемічну розвідку О.О.Кізеветтера високо оцінив Б.Ніколаєвський як спробу дати об'єктивний аналіз положень істориків-марксистів і представників "охоронної концепції".¹¹¹⁶

Історіографічна праця, у якій аналізувався методологічний аспект — вивчення руху декабристів у колишньому СРСР, з'явилася у емігрантських колах істориків та політичних діячів. Вона належить перу О.О.Кізеветтера (1866—1933) — вихованця Московського університету, пізніше — приват-доцента цього ж навчального закладу. Він був членом партії кадетів, а з 1907 р. членом ЦК цієї партії. У 1922 р. висланий із СРСР, працював професором російської історії в університеті м. Праги, де і помер.

У статті "Спорные вопросы в истории декабристов", опублікованій в емігрантському журналі у видавництві "М.П.Карбасника" у Парижі, вчений досліджує вивчення руху декабристів марксистською і більшовицькою історіографією. "Офіційні більшовицькі історики і твердокам'яні послідовники марксистської догми, — твердить О.О.Кізеветтер, — стараються щоб то не стало довести, що декабристи були політичними фарисеями і лицемірами, що політичний радикалізм висів у них лише на кінчику язика і що насправді вони прикривали своїми радикальними фразами експлуататорські бажання вузько-станового егоїзму".¹¹¹⁷

Дослідник негативно оцінює опубліковану "колективну статтю про декабристів п.п.Покровського і Левіна",¹¹¹⁸ в якій доводилося, що справи радикальних політичних і соціальних перетворень не інакше, як з каменем за пазухою".¹¹¹⁹ З осудом О.О.Кізеветтер відноситься і до більшовицьких істориків, які писали, що декабристи вимагали "знищення всіх станів, зокрема дворянського, то це була з їх сторони

¹¹¹⁵ Н-ский // Каторга и ссылка. 1926. №5. С.292.

¹¹¹⁶ Николаевский Б. Новое о прошлом в зарубежной печати. С.335.

¹¹¹⁷ Голос минувшего на чужой стороне. 1926. №2/XV. С.103.

¹¹¹⁸ История России в XIX веке Т.1. СПб., 1907. С.63—137.

¹¹¹⁹ Кизеветтер А.А. Спорные вопросы в истории декабристов. С.104.

не більше, як стратегема, під стягом якої вони бажали досягти чисто дворянського бажання".¹¹²⁰

Не погоджується вчений-емігрант і з бажанням деяких авторів статей, опублікованих в радянській пресі, в яких декабристів описували "більшовиками до більшовизму". Це, на його думку, повторення висновків "книг Валишевського"¹¹²¹ і є "тенденційною стилізацією зовсім іншого характеру".

Якщо "феодально-дворянська" концепція М.М.Покровського і К.Левіна виключає з руху декабристів П.І.Пестеля, то М.О.Рожков, на думку О.О.Кізеветтера, "підійшов до питання похитріше".¹¹²² Відштовхуючись від вірної гіпотези, що "російське дворянство того часу не являло собою однорідного стану, але було поділене на кілька прошарків", М.О.Рожков зовсім довільно поділяє декабристів на 6 груп, що дозволяє йому "розчленувати ідеологію декабризму на багаточисельні розгалуження".¹¹²³ До першого напрямку історик відніс декабристів-аристократів, ідеологом яких був С.П.Трубецький, до другого — декабристів-бюрократів на чолі з М.І.Тургенєвим, до шостого — обуржуазівше дворянство, яке яскраво репрезентує П.І.Пестель.¹¹²⁴

З осудом О.О.Кізеветтер ставиться і до "ганбителів декабристів", які р'яно осуджують їх "за поведінку... на слідстві". Автор історіографічного дослідження справедливо відзначає, що не всі декабристи були "ангелами", вони не позбавлені людських вад. Він вважає, що їх вчинки на слідстві необхідно розглядати як бажання "дати зрозуміти уряду, що цей рух не був легким спалахом невеликої і випадково створеної групи", а що це виступ, підготовлений глибоко у політичному організмі Росії.¹¹²⁵

Аналізуючи радянську декабристознавчу літературу, О.О.Кізеветтер дійшов висновку, "що між поглядами декабристів і більшовиками" була велика безодня, оскільки декабристи — противники "ідеї класової боротьби" і не були інтернаціоналістами, як більшовики. Дворянські революціонери, на думку О.О.Кізеветтера, були полум'яними патріотами вітчизни і прибічниками "національної

¹¹²⁰ Там само.

¹¹²¹ Там само. С.107.

¹¹²² Там само. С.106.

¹¹²³ Там само.

¹¹²⁴ Там само.

¹¹²⁵ Там само. С.110.

честі" у противагу більшовикам — послідовникам "світового погару".¹¹²⁶

Розгляд історіографічного доробку О.О.Кізеветтера про декабристознавчу літературу спростовує думку Б.Ніколаєвського, який облудливо писав про об'єктивний аналіз праць істориків-марксистів. Емігрант-історик з осудом віднісся до цих праць, звинувачував радянських дослідників у спекуляціях на історії руху декабристів у своїх політичних цілях. Праці радянських декабристознавців і емігрантських дослідників 20-х років розглянув З.Зборуцький у спеціальній студії, присвяченій "декабристам у світлі новітньої історіографії".¹¹²⁷

У цей же період з'явилося ряд історіографічних розвідок, де аналізувалася французька література про декабристів. Однією із перших була стаття вихованця Київського університету св. Володимира, згодом відомого академіка СРСР Є.В.Тарле (1875—1955). Він, вивчавши матеріали французьких газет, прийшов до висновку, що "декабристський бунт дуже погано й поверхово зрозуміли у Франції, його вважали то як боротьбу династичних партій, то як заколот, анархічний виступ "покидьків" армії...".¹¹²⁸ Відгук французької преси про повстання декабристів 14 грудня 1825 р. аналізує у статті І.К.Борщак.¹¹²⁹ На жаль, студії І.К.Борщака у наших бібліотеках знайти не вдалося, щоб більш детально її розглянути, зробити зрівняльний аналіз із працею Є.В.Тарле.

Цей напрямок був продовжений О.М.Шебуніним у статті, що побачила світ напередодні 100-річного ювілею з дня повстання декабристів, в ній розглянуто книги М.А.Анселота, Констіана, працю невідомого англійського автора, а також дослідження Ф.Мюруа та І.Г.Шніцлера.¹¹³⁰

Була також опублікована стаття, де висвітлено становлення англійської громадськості до повстання 14 грудня 1825 р. Її автор, проаналізувавши матеріали англійської преси, дійшов висновку, що в англійському суспільстві не склалося якогось єдиного розуміння подій

¹¹²⁶ Там само. С. 108—109.

¹¹²⁷ Zborucki Z. Dekabryści w swietle najnowszej historiografii // Kwartalnik Historyczny. Lwow, 1928. №3. S.656—670.

¹¹²⁸ Тарле Е.В. Император Николай и французское общественное мнение // Запад и Россия. Птгр., 1918. С.32—34.

¹¹²⁹ Борщак И.К. Декабрьское движение в отражении французской прессы // Парижский вестник. 1925. 25 дек.

¹¹³⁰ Шебунин А. Движение декабристов // Бунт декабристов. 1825—1925. Л., 1926. С.284—311.

у Петербурзі. Одні засуджували декабристів, називаючи їх анархістами, небезпечними революціонерами, здатними "повалити державну організацію".¹¹³¹ Другі вважали, що революція можлива лише тоді, коли суспільство стоїть на досить низькому рівні розвитку, а ті, хто її проводить, незнайомі з традиціями "західного конституціоналізму". Треті писали, що дворянські революціонери — це "патріоти", невдоволені політикою Олександра І і засиллям іноземців у вищих придворних колах. "Декабристське повстання було спочатку сприйнято англійською суспільною думкою, — пише І.Звавич, — як спроба гвардійського палацового перевороту, схожого на перевороти у XVIII ст.". ¹¹³² На думку англійської газети "Times" за 16 січня 1826 р. народні маси були у цій боротьбі пасивні, їх роль незначна. Досить скупі і з великим запізненням змальовуються повстання у "Південній російській армії".

В кінці 20-х — на початку 30-х рр. нашого сторіччя зароджується наукова персоніфікована історіографія. Цей процес співпав з проведенням ювілеїв визначних вчених, у тому числі істориків руху декабристів.

Персоніфікована історіографія — це окрема галузь загальної історіографії. Вона передбачає наукове вивчення життя й діяльності окремого вченого, його внеску в розробку конкретних історичних явищ, або історичного процесу в цілому. Персоніфікована історіографія тісно пов'язана з проблемною історіографією і є значним внеском в об'єктивне вивчення декабристознавства.

Значення персоніфікованої історіографії стає більш зрозумілим коли ми звернемо увагу на дослідження наукової та суспільної діяльності конкретного вченого, відповідно до об'єктивної ситуації, в якій він діяв. Цей принцип був притаманний науковій методі М.М.Покровського, коли він говорив: "пояснювати історію, значить пояснювати дії людей, без яких немає історії — з тієї об'єктивної ситуації, у якій вони діяли". ¹¹³³

У визначені вище роки наукова громадскість широко відзначила ювілей М.М.Покровського, М.С.Грушевського, Д.І.Багалія та інших вчених. У зв'язку з цим відбувалися святкові засідання із запрошенням, інколи, вчених зарубіжних країн, друкувалися ювілейні

¹¹³¹ Звавич И. Восстание 14 декабря и английское общественное мнение // Печать и революция. 1925. Кн.8. С.48–49.

¹¹³² Там само. С.44, 45.

¹¹³³ Покровский М.Н. Ответ т. Томскому // Вестник Коммунистической академии. 1926. Т.15.

збірники на пошану того чи іншого вченого. Ювілейні заходи організовували, як правило, академічні галузеві установи, за винятком ювілею М.С.Грушевського, коли до академічних закладів активно долучилася влада. Такі заходи набували політичного забарвлення, вирізняли серед науковців "більш вартих" вчених, тим самим принижували інших, сіяли недовіру і розбрат в установі.

Ювілеї, у тому числі і М.М.Покровського, ініціювали публікацію низки статей про наукову і суспільно-політичну діяльність. Цим спростовувалася невірна думка А.В.Шестакова про те, що "досліджень про М.М.Покровського як історика, не багато".¹¹³⁴

Доцільно коротенько зупинитися на інших студіях, присвячених М.М.Покровському. Зокрема, білоруський вчений П.О.Горін зробив спробу охарактеризувати багатогранну діяльність "старого більшовика", визначного вченого, організатора вивчення історичної науки з позицій марксизму, талановитого пропагандиста історичних знань М.М.Покровського у спеціально підготовленому збірнику статей.¹¹³⁵ Одесит М.Л.Рубінштейн – показав внесок М.М.Покровського у вивчення історії Росії, а Г.Карпенко спробував визначити місце вченого в історіографії.¹¹³⁶

Виняткове значення для дослідження організаторської діяльності М.М.Покровського мають його опубліковані листи до П.О.Горіна за 1928–1931 рр., які є надзвичайно цінною документальною основою історіографічного дослідження. Вони цікаві, у першу чергу тим, що характеризують вченого як активного полеміста, прибічника марксистського вивчення історії, ретивого захисника ленінізму. Листи М.М.Покровського не згубили своєї наукової значимості й зараз, оскільки спростовують невірні висновки радянських вчених пізніших часів, як толерантного врівноваженого дослідника. Вони розкривають гостру суперечку між істориками. М.М.Покровський в одному листі дивується тому, що деякі вчені не підтримують його висновків про В.І.Леніна, як "великого історика".¹¹³⁷

Особливе значення має думка М.М.Покровського про М.І.Яворського, всю українську історичну науку, яка свідчить про

¹¹³⁴ Шестаков А.В. М.Н.Покровский – историк-марксист // Историк-марксист. 1928. №9. С.3.

¹¹³⁵ Горин П.О. М.Н.Покровский – большевик-историк. Минск, 1933. С.7.

¹¹³⁶ Рубинштейн Н. М.Н.Покровский – историк России // Под знаменем марксизма. 1924. №10–11; Карпенко Г. Місце М.М.Покровського в історіографії // Червоний шлях. 1928. №12. С.167–179.

¹¹³⁷ Горин П.О. Указ соч. С.108.

відкритий тиск лідера радянської історичної науки на істориків України. "Саме головне, – пише М.М.Покровський в листі від 7-го липня 1929 р., – по-моєму, це те, що необхідно ґрунтовно підготуватися до української конференції. Натисніть хорошененько – потрібно, щоб ми виступили дійсно серйозно і значуще"¹¹³⁸.

З різким засудженням наукової діяльності М.М.Дружиніна, Є.Тарле, М.М.Фірсова виступив М.М.Покровський. Він зневажливо пише про "дисертацію... Дружиніна про Муравйова", і далі: "Просто приголомшує – як подібне реакційне гніздо могло існувати у нас під носом 5 років! (Московський ІЧП. – авт.). Я жалкую, що не використав для свого фейлетону Бахрушина і "дисертацію" Дружиніна".¹¹³⁹ Цей висновок не відповідає дійсності, оскільки йшов у розріз з думками про декабристознавчі праці М.М.Дружиніна, які висловлювали інші вчені. М.М.Покровський також виступив з різкою критикою історичних поглядів М.С.Грушевського.

Грушевський М.С. – один із фундаторів персоніфікованої історіографії в Україні. Після повернення з еміграції він напише розвідки, присвячені видатним історикам України П.О.Кулішу, М.І.Костомарову, М.П.Драгоманову, В.Б.Антоновичу, О.М.Лазаревському, показавши їх вклад у вивчення історичного минулого українського народу і національної ідеї. Це закономірний і об'єктивний висновок вченого "не треба забувати, – писав М.С.Грушевський, – що наша історіографія – це zarazом історія політичної української мислі; великі історики давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства".¹¹⁴⁰

Тісне поєднання історії з національною ідеєю – характерна властивість української історіографії цих часів. Цю тезу сповідували представники старої історичної школи України. Молода ж генерація, вихована на теорії пролетарської культури, підпорядкована ідеологічній мішурі радянської системи, зневажала цю важливу основу теоретичної історіографії. Одночасно залишаючись на тих же позиціях, що і М.С.Грушевський, але з відтінком великодержавницького інтеонаціоналізму, вони розділяли історію і політику, як суспільно-історичні явища. Наука описує ці найбільш

¹¹³⁸ Там само. С.99.

¹¹³⁹ Там само. С.99–100.

¹¹⁴⁰ Грушевський М.С. З соціально-національних концепцій Лазаревського // Україна. 1927. №23. С.17.

важливі моменти історичного процесу, трактує їх відповідно до рівня світоглядних позицій окремих представників історіографії.

Активним критиком українського буржуазного націоналізму в українській історіографії цих років стають виховані радянською владою історики-марксисти, зокрема, вихованець Інституту червоної професури М.А.Рубач. Весь свій хист публіциста та знання історика він направив на критику наукової діяльності центральної фігури української буржуазної історіографії, майже "марксиста" М.С.Грушевського.¹¹⁴¹

Особливо злословив М.А.Рубач про науково-теоретичну діяльність вченого "після повороту з еміграції (1924–1931)". Критик коротенько зупиняється на організаторській праці академіка, наголосивши на тому, що він налагодив публікацію журналу "Україна", низки інших періодичних видань, створенні історичної секції ВУАН, згуртував навколо себе значні сили наукової молоді.¹¹⁴² Це М.С.Грушевський робив, на думку М.А.Рубача, маючи певну "політичну мету" – легального впливу на певні кола.¹¹⁴³

Нажаль, у цій об'ємній за розміром статті М.А.Рубача ми не знайдемо оцінок М.С.Грушевського про декабристів, але у повній мірі маємо можливість уявити негативне сприйняття державою, окремими дослідниками "ворожої діяльності" пропагандиста селянсько-куркульської особистості України. Цей висновок А.М.Рубача став аксіомою для наступних поколінь радянських істориків. Його поширенню сприяла "наполеглива" та ціленаправлена діяльність відповідних каральних органів Країни Рад.¹¹⁴⁴

Виважено, спокійно написані історіографічні студії про М.С.Грушевського за межами радянської України, в тому числі у західно-українських землях.¹¹⁴⁵ Звичайно, і в цих дослідженнях відсутні оцінки М.С.Грушевського як декабристознавця, але їх висновки про його виняткову роль у розвитку історичної науки в Україні, та її допоміжної науки - історіографії, є важливим етапом в

¹¹⁴¹ Рубач М.А. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії "трудового народу" (Соціально-політичні погляди М.С.Грушевського) // Червоний шлях. 1932. №5–6. С.115.

¹¹⁴² Там само. №11–12. С.127.

¹¹⁴³ Там само.

¹¹⁴⁴ Пристойко В.І., Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. К., 1996. 335с.

¹¹⁴⁵ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ. 1922. Т.133. 26 с.; Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик // ЛНВ. 1926. С.345–358.

осмисленні персоніфікованої історіографії, її місця в системі історичних наук.

Заслугують уваги сучасного дослідника оцінки наукової праці М.С.Грушевського, висловлені у ювілейних виданнях, в яких опубліковані листи, телеграми, вітання, тощо.¹¹⁴⁶

Отже, історіографічні праці, присвячені вивченню руху декабристів, з'явилися у роки становлення радянського декабристознавства. В них, відповідно до рівня розвитку молодшої галузі історичної науки, історіографії, робилася спроба наукового висвітлення досягнень і упущень у вивченні важливої теми — руху декабристів.

Декабристознавчі дослідження, з якими виступили представники різних поколінь істориків, зокрема, Д.І.Багалій, Л.П.Добровольський, О.О.Кізеветтер — репрезентанти дореволюційної історичної науки, а також вихованці радянської історичної науки, як, наприклад, М.В.Нечкіна, П.А.Кияниця. З упевністю можна твердити про три напрямки в декабристознавстві. До двох попередніх необхідно приєднати ще зарубіжну історіографію.

Два перші напрямки в радянському декабристознавстві аналізували літературу про рух декабристів 10-х — середини 30-х рр. відштовхувалися від "марксового" теоретичного вчення, підпорядковували свої вимоги, завданням, які ставила нова радянська влада. Тому історіографічні дослідження концептуально дуже схожі одне на одне, не завжди об'єктивно відбивали внесок окремого вченого. Їм притаманні, зокрема, статтям М.В.Нечкіної, негативне ставлення до концепції українських декабристознавців про існування "українських декабристів". Критика заради критики, коли науковість і неупередженість до досліджень своїх опонентів, замінили вимогами політизованого бачення проблеми через концепцію класової боротьби в суспільстві. На лівому, екстремістському фланзі історіографічної науки стоїть дослідження П.А.Кияниці явного "епігона" партійного діяча від науки О.Г.Шліхтера, коли все українське декабристознавство звинувачувалося у фашистських устремліннях та націоналізмі.

Третій напрямок, започаткований російським вченим — емігрантом О.О.Кізеветтером і українським вигнанцем І.К.Борщакон,

¹¹⁴⁶ Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1868–1926. К., 1927. 144с.; Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. К., 1928. Т.1. 492с.; Т.2.522 с.

залишається не достатньо висвітленим. Не відчуваючи тиску радянської влади дослідники мали кращі умови для спокійного й наукового аналізу літератури про декабристів. Віддамо належне їм у тім, що вони уважно слідкували за літературою, особливо ювілейною, яка була опублікована в СРСР. Вони виступили з кількома історіографічними працями. Проте в них ми не знайдемо спокійного і виваженого аналізу всього того, що відбувалося на їхній колишній батьківщині. Ображені на радянську владу історики-емігранти з упередженнями ставилися до всього радянського декабристознавства, хоч справедливо звертали увагу на спроби істориків-марксистів СРСР розглядати рух декабристів як суто революційний, предтечу тих подій, які відбувалися в Союзі.

Перспективним, але недостатньо дослідженим, залишилась не проаналізована література про "сповісників святої волі", підготовлена зарубіжними публіцистами й журналістами. Спроби В.Ніколаєвського та О.М.Шебуніна були зведені в основному до розгляду опублікованих за кордоном документальних видань та думок деяких представників західноєвропейської спільноти.

Не аналізувалися наявні історіографічні дослідження й нами. Це пояснюється тим, що більшість з них стали бібліографічним рерітетом і відсутністю в наших найбільших бібліотеках, а скупі згадки про них нашими попередниками не є достовірними і є причиною, яка не дозволяє, відповідно до нової ситуації їх розглянути. Це завдання ближчого майбутнього.

З появою радянських історіографічних праць була зроблена досить вдала спроба осмислити все те, що з'явилося в період становлення декабристознавства в нашій країні. Загальним недоліком цих досліджень є те, що у них приділялася увага аналізу вивчення історії декабризму або в окремому регіоні, або внеску конкретного дореволюційного і радянського історика. Щодо оглядів зарубіжної літератури, то в них більше уваги приділено розглядові документальних та монографічних праць. Проте ознайомлення читача з іноземною пресою, де висвітлювався виступ декабристів, дає змогу уявити думку англійського та французького суспільства, яка поступово трансформувалася.

Важливим, але недостатньо вивченим, напрямком історіографічного дослідження була персоніфікована історіографія – складова частина проблемної історіографії, до якої ми відносимо декабристознавство. Персоніфіковані дослідження стали з'являтися у цей час і присвячувалися провідним вченим С.М.Грушевському, М.М.Покровському, Д.І.Багалію та іншим декабристознавцям. Нажаль

у подібних історіографічних дослідженнях відсутні оцінки конкретного внеску цих вчених у вивчення руху декабристів. Заслужують на створення подібних праць й інші декабристознавці цих років, у тому числі Л.П.Добровольський, В.М.Базилевич, Ю.Г.Оксман, О.Д.Багалій-Татарінова, Н.В.Суровцева та інші вчені.

Декабристознавчі праці цих років підказують доцільність наукової розробки, теоретичних аспектів історіографії, як от: співвідношення проблемної історіографії з персоніфікованою, історіографії з археографічною базою проблеми, внутрішніх зв'язків між школами та напрямками.

РОЗДІЛ V.

ВИСВІТЛЕННЯ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ДЕКАБРИСТІВ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Формування світогляду майбутніх декабристів — одна з найважливіших тем радянського декабристознавства. Її вивчення велося в тісному зв'язку з аналізом епохи, її рушійних сил. У працях, присвячених цій проблемі, історики неспростовано довели хибність багатьох положень представників дореволюційної історіографії про декабристів, зокрема, і про те, що вони не розуміли російської дійсності.

Декабристознавці доби становлення радянської історичної науки, звертаючись до проблеми “Формування світогляду майбутніх декабристів”, йшли різними шляхами, віддавали пріоритет тим чи іншим чинникам. Єдності у молодій історичній декабристознавчій літературі з цієї проблеми не було. Визначилося кілька напрямків. Перший — репрезентувала М.В.Нечкіна, яка віддавала перевагу російським факторам, започаткувавши великодержавне трактування руху декабристів у цілому і, зокрема, формування їх світогляду. Проте зазначимо, що М.В.Нечкіна, розглядаючи формування світогляду братів П. та А.Борисових, справедливо констатувала вплив “відгомонів” “французької революції”, які давали їм більше свіжих прикладів вольності і боротьби за неї”.¹¹⁴⁷ Другий напрямок очолив М.М.Дружинін, що схилявся до виняткового впливу на формування світогляду західноєвропейських факторів. Третій напрямок репрезентував М.М.Покровський, який слідом за М.В.Довнар-Запольським розглядав причини виникнення руху декабристів, як результат впливу російських і західноєвропейських чинників.¹¹⁴⁸ Судження М.М.Покровського було значним кроком вперед у розв'язанні спірної проблеми, оскільки малювало явище у всій його складності. Воно ж поглиблювало концепцію М.В.Довнар-Запольського, який західноєвропейські фактори розглядав як другорядні, підкреслюючи при цьому, що декабристи не були сліпими послідовниками західноєвропейських таємних організацій, оскільки одночасно ставили як політичні, так і культурні завдання.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁷ Нечкіна М.В. Общество соединенных славян. С.19.

¹¹⁴⁸ Довнар-Запольский М.В. Идеалы декабристов. М., 1907.

¹¹⁴⁹ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. М., 1906. С.327.

До цього напрямку схилялася й українська декабристознавча школа. Декабристознавці України 1917 – першої половини 30-х років, розглядаючи внутрішні фактори формування світогляду декабристів, велику увагу приділяли економічному розвитку України, її культурним процесам, що безперечно впливало на світогляд молодих офіцерів, які служили на цій території. Але ці аспекти були тільки поставлені і не з вини українських декабристознавців глибоко не досліджені. Адже в кінці 20-х – на початку 30-х років були, як уже зазначалося, звинувачені у “псевдомарксизмі” і Д.І.Багалій, М.І.Яворський, О.Ю.Гермайзе, М.Є.Слабченко та інші, що негативно позначилося на українському декабристознавстві.

Домінуючим поступово став напрямок, з якого пізніше виникла школа М.В.Нечкіної. Однією з причин утвердження концепції М.В.Нечкіної, стала політика централізації, яку проводили ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, декларуючи рівність народів, а на практиці підпорядковуючи усе завданням і меті прославлення “великого російського брата”. Абсолютизація всього російського, зокрема, і внутрішніх факторів, що впливали на формування світогляду декабристів, призвело до того, що школа М.М.Покровського в Росії і Д.І.Багалія в Україні були знищені.

Жахлива російська дійсність з її феодально-кріпосницькою системою, реакційна внутрішня та зовнішня політика уряду Олександра І, антикріпосницькі селянські виступи, знайомство з передовими філософськими ідеями французьких просвітителів та англійських економістів, піднесення свідомості народу після перемоги над Наполеоном, Вітчизняна війна 1812 р., передова російська суспільно-політична думка й революційні події Західної Європи, — ось головні чинники, що впливали на розвиток прогресивної думки серед дворянської молоді, думки, яка постійно шукала шляхів для знищення відживаючого феодального ладу.

Ось ці чинники й намагалися розкрити радянські дослідники до другої половини 30-х років. Безперечно, зерна антисамодержавної ідеології могли дати буйні паростки лише за умов, що ґрунт, тобто рівень розвитку майбутніх декабристів, уже підготовлений. На початку ХІХ ст. у Росії і сформувалися люди, які своїм культурним й політичним розвитком були здатні сприйняти революційну думку. На це, зокрема, звернув увагу в незакінченому рукописі статті “О социально-политическом строе России в XVIII и начале XIX ст.” М.В.Довнар-Запольський, який писав: “Рівень інтелектуального розвитку суспільства (розуміється вищого його класу) у значній мірі

підвищується, і його починають цікавити такі питання, які тільки зароджувалися в головах батьків і зовсім не цікавили дідусів”.¹¹⁵⁰

На основі вивчення нових архівних документів історики 1917 — першої половини 30-х років стверджували про глибоке, як на той час, розуміння декабристами соціальних, економічних та культурних процесів, що мали місце не тільки в Росії, а й у країнах Західної Європи. Розкриваючи напрямки формування світогляду дворянських революціонерів, автори підкреслювали, що “апостоли свободи” розуміли вимоги часу і об’єктивно виступали за буржуазний шлях розвитку Росії, повівши боротьбу проти самодержавства, за знищення кріпосного права.

Д.І.Багалій, а з його думкою варто погодитися, вважав, що використання нових фактичних даних допоможе історикам дослідити “неясні досить положення ідеології об’єднаних слов’ян і Південного товариства, бо широкі відомості про це в записках Горбачевського потребують, очевидно, критичного розбору і перевірки іншими джерелами”.¹¹⁵¹

На необхідність вивчення важливого питання формування світогляду учасників “визвольного політичного руху часів Олександра І-го”¹¹⁵² — членів Товариства з’єднаних слов’ян і Південного, звернув увагу Юліан Охримович. Розглянувши ситуацію розвитку національної ідеї у середовищі декабристів, він констатує, що представники цих двох товариств залишалися “російськими патріотами”, оскільки П.І.Пестель у своїй Руській правді “не признає в Росії національних прав жодним народом, крім поляків”.¹¹⁵³ Тільки В.Л.Лукашевич, член Союзу благоденства, а згодом фундатор Малоросійського товариства пропонував “незалежність України”.¹¹⁵⁴ Дослідник закидає членам Товариства з’єднаних слов’ян те, що вони, виступаючи за “федералістичну основу” створення майбутньої держави, “не постаралися ... щоб в його програмі будучої федерації Україні признано самостійне та окреме місце”.¹¹⁵⁵ Це було обумовлене, на думку Ю.Охримовича, тим, що серед “членів-

¹¹⁵⁰ ЦДІАУ. Ф.262, оп.1, спр.73, арк.1.

¹¹⁵¹ Багалій Д. Уваги до генези декабриського руху на Україні. С.17.

¹¹⁵² Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в XIX столітті. Ч.І. Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова. К., 1918. С.13.

¹¹⁵³ Там само.

¹¹⁵⁴ Там само. С.15.

¹¹⁵⁵ Там само. С.25.

українців” “був слабкий розвиток національного почуття у декабристів-українців”,¹¹⁵⁶ оскільки “декабристи філологією і етнографією не займалися зовсім, а в царині історії цікавилися новішими західно-європейськими подіями й ідеями, головне французькою революцією. Це захоплення Європою і відвернуло їх очі від рідної землі”.¹¹⁵⁷

Ми вважаємо, що думка Ю.Охримовича не відповідає дійсності, оскільки крім західноєвропейських чинників на еволюцію світогляду майбутніх декабристів мали вплив і російські фактори, це — по-перше. По-друге, декабристи, зокрема О.О.Корнілович, В.Д.Сухоруков, К.Ф.Рилєєв та інші, звертаючись до історичного минулого України, черпали з її історії приклади героїчної боротьби українського народу проти сусідів-загарбників, але розглядали їх у контексті боротьби за нову Росію. По-третє, і це найбільш вагоміше, в той час на Україні ще не визріли умови, коли національна ідея захоплювала передових людей. Оскільки дворянами були представники або російської, або польської національностей, була відсутня національна еліта, яка б очолила боротьбу за національну ідею.

Дослідження Ю.Охримовича спростовує думку начальника Київського охоронного відділення Миколи Кулябко, який у 1910 р. писав: “Ще декабристи в особі князя Трубецького і Муравйова започаткували виникнення чвар між великоросами і малоросами, які належали до одного племені”,¹¹⁵⁸ і звертав увагу на необхідність конструктивного вивчення “синтезу українського націоналізму і московського патріотизму”¹¹⁵⁹ як важливої складової світогляду декабристів. Необхідність подальшої розробки формування поглядів декабристів на національне питання залишається актуальним і нині.

Заслужують на увагу спроби вчених-декабристознавців 20-х — першої половини 30-х років показати вплив економічного розвитку Росії та її окремих складових частин, зокрема, України, на формування світогляду майбутніх декабристів. У зв’язку з цим вони акцентували увагу на кризі кріпосницького господарства.

М.М.Покровський, а за ним і Д.І.Багалій, торкаючись проблеми виникнення декабристського руху в цілому й революційної ідеології, зокрема, звертали увагу на зростання “російського хлібного

¹¹⁵⁶ Там само.

¹¹⁵⁷ Там само.

¹¹⁵⁸ ЦДІАУ. Ф.274, оп.1, од. зб.1049, арк.59–60.

¹¹⁵⁹ Охримович Ю. Зазнач. праця. С.24.

вивозу”.¹¹⁶⁰ Д.І.Багалій стверджував, “що ціни на хліб — головний двигун виникнення й розвитку декабристського руху”.¹¹⁶¹ Його підтримував О.П.Парадиський, який писав: “Як на основну причину послатися на революцію хлібних цін, що виявилась у цю добу...”¹¹⁶² М.В.Нечкіна в “популярній книжці” більше уваги приділила розвитку кріпосницького господарства першої чверті XIX ст., вказавши, що тут відбувалися складні й суперечливі процеси (розвиток російської промисловості, зростання цін на хліб, що сприяло інтенсифікації сільського господарства, використання техніки, обезземелення селян тощо).¹¹⁶³ Професор М.І.Яворський образно говорив, торкаючись цього питання, так: “Революційна буржуазія, що виховувалася під крилом дворянсько-кріпосницької системи, годувалися буйно соками її основи — торговельного капіталу”.¹¹⁶⁴ Відштовхуючись від основоположного принципу М.М.Покровського про виняткову роль торговельного капіталу у розвитку суспільства, С.Я.Штрайх стверджує, що “декабризм — ідеологія промислового капіталу”.¹¹⁶⁵

Проте ряд дослідників вважали, що надмірна концентрація уваги М.М.Покровського на “впливі світового ринку на російський експорт” не витримує критики, оскільки “хлібні ціни протягом олександрівського царствування лишаються, за великим винятком, стабільними, а в 20-ті роки починають падати”,¹¹⁶⁶ — писав М.Л.Рубінштейн. Він же поставив під сумнів правильність висновків М.В.Нечкіної про розклад кріпосницького господарства, як однієї із причин формування світогляду декабристів. Спроби дослідниці пояснити його, твердить М.Л.Рубінштейн, “інтенсифікацією сільського господарства” не відповідають дійсності, оскільки, система приречена на загибель, навпаки “напрягає всі наявні економічні сили, використовує всі доступні у рамках даної економічної системи засоби”, щоб зберегти себе.¹¹⁶⁷ Ця боротьба загостриться, коли в ній

¹¹⁶⁰ Покровский М. Очерки по истории революционного движения в России XIX—XX вв. 2-е изд. М., Л., 1927. С.14.

¹¹⁶¹ Багалій Д. Зазнач. праця. С.16.

¹¹⁶² Парадиський Ол. Декабристи в школі // Путь просвещения. 1925. №11. С.79.

¹¹⁶³ Нечкина М.В. Декабристы. М., 1930. С.13.

¹¹⁶⁴ Яворський М.І. Основи декабризму на Україні // Повстання декабристів на Україні. С.7.

¹¹⁶⁵ Штрайх С.Я. Предисловие // Декабристы. 1825–1925. С.8.

¹¹⁶⁶ Рубинштейн Н.Л. Экономическое развитие России в начале XIX в., как основа движения декабристов // Каторга и ссылка. 1925. №21. С.18.

¹¹⁶⁷ Там само. С.20.

народяться соціальні елементи нового ладу, які повалять старий лад і займуть його місце.¹¹⁶⁸

Передові люди Росії, на думку М.Л.Рубінштейна, розуміли, що головним гальмом розвитку країни є кріпосне право, яке перешкоджало розвитку фабричної промисловості, зростанню народонаселення, торгівлі і, зрештою, “правильного грошового обігу”.¹¹⁶⁹

Аналіз поглядів А.Сміта, Ж.-Б.Сея, як і економічного розвитку Росії дозволили М.Л.Рубінштейну констатувати, що суперечність не в аграрному питанні, а в “площині промислово-торгівельних відносин” і була важливим джерелом формування декабристської ідеології”.¹¹⁷⁰ “У процесі господарської кризи й еволюції нових соціально-економічних відношень в історично відживаючому себе класі переважає процес внутрішнього розкладу і розпаду. У цьому процесі передові групи поступово відходять від своєї класової позиції і, підкоряючись історичному руху епохи, починають здійснювати програму нового грядущого класу”,¹¹⁷¹ — писав М.Л.Рубінштейн.

Економічні фактори, що впливали на формування світогляду майбутніх дворянських революціонерів, перебували у полі зору й інших декабристознавців, зокрема, М.В.Нечкіної та П.Парадизова. “Дослідники-ідеалісти схильні пояснювати це явище переважно суб’єктивними моментами: впливом літератури, наполеонівських війн, враженням російських дворян від споглядання побуту західноєвропейських країн і т. ін., — пише П.Парадизов, — словом, “духом часу”. Але суть справи, гадаємо, звичайно не в цьому”.¹¹⁷² Автор акцентує увагу на зв’язках між ідеологією економічно передової частини поміщицького класу і новими підходами промислового капіталізму. Дослідник констатує відносну єдність інтересів цих класів. Їх зближувала “вимога скасування кріпосницького права”.¹¹⁷³ Немовби підтверджуючи цю тезу, М.В.Нечкіна звернула увагу на недостатньо досліджений аспект — розклад панівного дворянського класу, виникнення у його середовищі явища “пролетарізації” дворянства, яке шукало вихід із скрутного

¹¹⁶⁸ Там само. С.21.

¹¹⁶⁹ Там само. С.27; Греков Б.Д. Хозяйственное состояние России накануне выступления декабристов // Бунт декабристов. 1825–1925. Л., 1925. С.5–28.

¹¹⁷⁰ Рубинштейн Н.Л. Указ. соч. С.28.

¹¹⁷¹ Там само С.33.

¹¹⁷² Парадизов П. Декабристы. С.11–12.

¹¹⁷³ Там само.

становища: одні — ставши на шлях інтенсифікації сільськогосподарського виробника, а інші — на стежку революційного оновлення суспільства. До останніх і належала “революційна група Об'єднаних слов'ян”.¹¹⁷⁴

Звичайно, була й третя група поміщиків, які шукали більш прийнятніший шлях економічного становлення Росії. Знайдені нещодавно нами і ще не запроваджені в історичну науку 4 листи графа Ф.В.Остен-Сакена до батька декабриста О.М.Міклашевського, власника с. Понурівки Чернігівської губернії, свідчать, що економічний розвиток Росії переживав упадок, але, одночасно в її недрах йшов складний пошук цивілізованого розв'язання складних економічних і соціальних проблем. Листи написані у 1819—1826 рр. і торкаються різних сторін життя поміщика. Найбільш цікавий лист графа від 5 лютого 1824 р., в якому Остен-Сакен пише про фабрики, які “дають гроші без яких держава не зможе бути ні сильною... і незалежною від інших держав”.¹¹⁷⁵ Граф із захопленням пише, що продукція фабрики М.П.Міклашевського чи не єдина у Росії, продукція якої може конкурувати “з добротними закордонними виробами”.¹¹⁷⁶

Цей сюжет, на нашу думку, звертає увагу на недостатньо вивчений аспект, який допоможе об'єктивно дослідити причини формування світогляду декабристів. Серед них були прихильники повільного, реформістського перетворення господарства під впливом якого формувався світогляд, зокрема, і у О.М.Міклашевського, про що він свідчив: “вільний час від служби присвячував я не щасливим мріям, не злочинним планам, не відвідуванням таємних зборищ, але полегшенню праці і турбот батька мого”.¹¹⁷⁷ Але цей напрямок залишився поза увагою декабристознавців 10–30-х років, оскільки їх цілі були спрямовані на дослідження тільки революційної тематики, зокрема, і руху декабристів.

Досліджуючи соціально-економічне життя Росії, що, безперечно, впливало на формування світогляду декабристів, ряд вчених-істориків акцентували увагу на зростанні у виробництві вільнонайманої праці, кількість якої у 1810–1814 рр. зросла до 120%, на занепад дворянських мануфактур, де продовжували

¹¹⁷⁴ Нечкина М.В. Общество Соединенных славян. С.12, 17.

¹¹⁷⁵ ІР НБ України. Ф.Ш. спр.9297, арк.І.

¹¹⁷⁶ Там само. Арк.І зв.

¹¹⁷⁷ ВД. Т.18. С.234.

використовувати переважно підневільну працю селян-кріпаків¹¹⁷⁸ тощо.

Вивченню соціально-економічної дійсності Росії, під впливом якої сформувався рух декабристів, присвячені невеликі за обсягом розвідки, або окремі розділи у працях вчених України. У них дослідники пробували пояснити виникнення руху декабристів і їх поглядів соціально-економічним розвитком країни. У вивченні цього питання були досягнуті певні успіхи, проте ще залишилися аспекти, які викликали гострі дискусії.¹¹⁷⁹ Деякі історики, зокрема, М.Є.Слабченко, виділяли Україну у самостійний економічний регіон Росії, відірваний від всеросійського ринку.

Ряд дослідників звернули увагу на “дворянську опозицію” — “виходну стежку, а не джерела” формування революційної думки.¹¹⁸⁰ Ця теза М.І.Яворського надто туманна, кого він має на увазі, читачеві з’ясувати дуже важко. Більш конкретно висловився Д.І.Дорошенко: “як наслідок цих настроїв російських військ, ... було поширення в Росії масонських лож...”¹¹⁸¹ Це суттєва думка. Її підтримали й інші дослідники. С.О.Єфремов пише, що масонські ложі — це те зерно, з якого проростають організації з виразним політичним завданням: Союз порятунку, Союз благоденства, Південне й Північне товариство, а також Товариство об’єднаних слов’ян — усі вони вийшли із масонства.¹¹⁸² Розглядаючи розвиток декабризму на Україні, формування суспільно-політичної думки, Д.І.Багалій вважав, що одним із витоків його є масонство. Цей висновок більш справедливий, ніж С.О.Єфремова, оскільки примушує розглядати й інше середовище, в якому могли формуватися переконання майбутніх декабристів. Д.І.Багалій стверджував, що більшість членів таємних декабристських організацій були членами масонських лож.¹¹⁸³ “Масонські ложі стали за ядро таємним товариством, — вторить йому

¹¹⁷⁸ Парадизов П. Указ. соч. С.6, 7.

¹¹⁷⁹ Рибаків І. 1825-й рік на Україні // Україна. 1925. №6. С.5–24; Багалій Д. Увага до генези декабристського руху на Україні. С.17–23; Козаченко А. Декабрист кн. С.Г.Волконський як поміщик // Зап. історико-філологічного відділу ВУАН. 1923.Кн. 17. С.277–314 та ін.

¹¹⁸⁰ Яворський М.І. Основи декабризму на Україні. С.25.

¹¹⁸¹ Дорошенко Д. Нариси історії України. Т.2. (Від половини XVII століття). Мюнхен, 1966. С.276.

¹¹⁸² Єфремов С.О. Масони на Україні // Наше минуле. 1918. №3. С. 3–16; Його ж. Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // Декабристи на Україні. С.3.

¹¹⁸³ Багалій Д. Декабристи на Україні // Червоний шлях. 1926. №1. С.99.

В.М.Базилевич, — Немало видатних декабристів були масонами”.¹¹⁸⁴ Автор, посилаючись на підрахунки дореволюційних істориків і, зокрема, історика В.І.Семевського, стверджує, “що 23 чоловіки, тобто п’ята частина членів таємного товариства, що було віддано до суду, хоч деякий час були масонами”.¹¹⁸⁵ Серед них названі: С.Г.Волконський, брати М.І. та С.І.Муравйови-Апостоли, П.І.Пестель та інші.

Деякі вчені, зокрема, М.В.Довнар-Запольський, окремо не акцентують уваги на питанні зв’язку братів Борисових і створених ними товариств з масонством, але наводить факт, що може бути аргументом на користь існування такого зв’язку: О.С.Пестов, один з членів Товариства об’єднаних слов’ян, закликаючи А.В.Веденяпіна до вступу в таємну організацію, запитав, чи не хоче той бути масоном.¹¹⁸⁶ Потрібно звернути увагу на висновки декабристознавців, зокрема, В.М.Базилевича, С.О.Єфремова, які стверджували про виняткову роль масонства в організаційному розвитку таємних декабристських організацій. У цьому плані заслуговує уваги думка П.М.Мілюкова, який ще у 1925 р. писав, що масонські організації в Росії, набувши “політичного значення”, притягували до себе опозиційно настроєних до уряду Олександра І освічених людей, підштовхували їх до створення таємних організацій і “думки про необхідність створення військової змови”.¹¹⁸⁷ Автор, бездоказано, наводить цифру, яка свідчить, що 50 майбутніх членів таємних декабристських організацій були масонами. Цей напрямок і до сьогодення не досліджений і є перспективним.

Отже можемо констатувати, що проблема “Декабристи і масони” так і не була розв’язана. У цей час залишилося ще багато недослідженого, зокрема, конкретні зв’язки декабристів з масонськими ложами, що конкретно дворянські революціонери взяли із організаційного оформлення масонів і що нового принесли у створення таємних організацій. На підтвердження того, що ця проблема ще недостатньо вивчена, свідчать нові дослідження істориків України і Росії.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁴ Базилевич В. Декабристи на Київщині. 1825–1925. С.7.

¹¹⁸⁵ Там само; Милуков П. Роль декабристов в связи поколений // Голос минувшего на чужой стороне. 1926. №2. С.52.

¹¹⁸⁶ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.139–140.

¹¹⁸⁷ Милуков П. Указ. соч. С.51–52.

¹¹⁸⁸ Серков А.И. Массонство на Украине в первой четверти XIX века и движение декабристов // Декабристские чтения. Вып. II. К., 1989. С.29; Силкин А.В. К вопросу

В даний період вивчалася діяльність й інших таємних організацій, які існували одночасно з декабристськими, у яких йшов процес формування суспільної антикріпосницької думки. Увагу дослідників Радянської України привернуло “Українське товариство”, яке очолював бориспільський поміщик Лукашевич. С.О.Єфремов зробив спробу віднайти фактичний матеріал, який би підтвердив його думку про існування цього товариства.¹¹⁸⁹ Цим же шляхом пішов і М.І. Яворський. Він навів деякі фактичні докази,¹¹⁹⁰ але, на думку І.Ф.Рибаківа, вони не стільки підтверджують тезу існування “Українського товариства”, скільки “не дають солідної аргументації для подібного твердження”.¹¹⁹¹

Безперечно, дослідники 20–30-х років ще не володіли достатніми архівними матеріалами, щоб переконливо довести правоту своїх висновків. Цінність їх спостережень в іншому: в спробі аналізу подій у їх складності і всебічності. Дворянські революціонери діяли в оточенні інших таємних товариств, або, як ще їх називають, “опозиційних” груп, були тісно пов’язані з ними, пізніше стали найбільш яскравими виразниками тих ідей, які “хвилювали російське суспільство першої чверті XIX ст.”. До них слід віднести й діяльність М.І.Новікова, Орден Російських рицарів М.Ф.Орлова і Дмитрієва-Мамонтова, членів гетерій, тісно пов’язаних з грецьким національно-визвольним рухом тощо. Як образно висловився М.С.Ашукін, необхідно вивчати “станово-дворянські тенденції”,¹¹⁹² у середовищі яких і йшов інтенсивний пошук відповіді сучасності — знайти шлях прогресивного розвитку Росії.

До білядекабристських організацій, тобто таких, що діяли одночасно з декабристськими товариствами, але автономно, хоча мали багато спільного з ними щодо програмних завдань, на думку М.В.Довнар-Запольського, відноситься і Товариство об’єднаних слов’ян. Дослідник зазначав, що таємна організація “слов’ян” діяла автономно до об’єднання з Південним товариством декабристів у вересні 1825 року, мала самостійно розроблені програмні документи,

о ранних тайных обществах, основанных братьями Борисовыми // Декабристские чтения... Вып. V. К., 1991. С.155–156 та ін.

¹¹⁸⁹ Див.: Наше минуле 1918. №1.

¹¹⁹⁰ Рыбаков И.Ф. Рец. на кн.: Украина в эпоху капитализма: у 3-х вип. // Былое. 1925. №3. С.242.

¹¹⁹¹ Шебунин А. Рец. на кн.: Балабанов М. История революционного движения в России. От декабристов к 1905 году // Былое. 1925. №3. С.242.

¹¹⁹² Ашукин Н. Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года. М., 1924. С.11.

“достатньо розрослась і серед її членів помітне намагання енергійної діяльності”.¹¹⁹³ До речі, сучасні декабристознавці, зокрема професор Волгоградського університету Б.С.Абаліхін, підтримують вперше висловлену М.В.Довнар-Запольським гіпотезу, і розглядає Товариство об'єднаних слов'ян як білядекабристське.¹¹⁹⁴ У цьому напрямку необхідно продовжувати наукові пошуки, і ми в цьому переконані, дадуть значні результати. Чекає свого дослідника діяльність організації “Залізні персні”, створеної В.Ф.Раєвським. Між іншим, самі декабристи пізніше писали, що “таємні товариства виникли скрізь”. Декабристи, зокрема, С.Г. Волконський, брати О.В. і Й.В.Поджіо, виїжджали на Кавказ, щоб налагодити зв'язки з Кавказьким таємним товариством.

Тема “Декабристи і позадекабристські таємні організації” у цей час була тільки поставлена. Думка М.В.Довнар-Запольського про Товариство об'єднаних слов'ян як позадекабристську організацію, згадка І.Ф.Павловського про Малоросійське товариство і дослідження Ю.Г.Оксман про Товариство незалежних в Одесі дозволяють висловити припущення про те, що суспільно-політичні рухи започатковані не виступом декабристів, а діяльністю тих таємних опозиційно настроєних організацій, які активно вели пошук оновлення Росії.¹¹⁹⁵

Визначною віхою у формуванні свідомості й “свободолюбивих думок, або, як писав М.С. Ашукін, як їх тоді називали, “ліберальних ідей”,¹¹⁹⁶ були події 17–19 жовтня 1820 р. в Семенівському полку. Правильно вважає С.Я.Штрайх, що повстання семенівців не тільки показало важке становище солдатів полку, гоніння на передову військову науку, але засвідчило те, що армія, особливо гвардія, уже не є сліпою й покірною силою. Він звернув увагу на це важливе питання, яке залишається й досі комплексно недосліджене, — роль “бунтівних семенівців” у розвитку самосвідомості солдатів російської армії і формування світогляду декабристів.¹¹⁹⁷ С.Я.Штрайх тільки

¹¹⁹³ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. С.150.

¹¹⁹⁴ Абалихин Б.С. Тайные общества, действовавшие на Украине одновременно с декабристами // Декабристские чтения... Вып. V. К., 1991. С.26–29.

¹¹⁹⁵ Павловский И.Ф. Из прошлого Полтавщины. К истории декабристов. Полтава, 1918. 29 с.; Оксман Ю.Г. Одесские вольнодумцы пушкинской поры // Былое. 1923. №21. С.49–50; Він же. Одеське “Гніздо змови” 1825 року. Спроба перегляду про базу “декабризму” на Україні // Прапор марксизму. 1928. №1. С.165–207.

¹¹⁹⁶ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Вип. I. Харків, 1924. С.220.

¹¹⁹⁷ Штрайх С.Я. Брожение в армии при Александре I. К столетию заговора декабристов. П., 1922. С.45.

окреслив аспекти цього питання: агітаційна діяльність семенівців серед солдатів армійських частин, куди вони були розіслані, зв'язки семенівців із членами таємних товариств; ставлення російського суспільства до повстання; вплив семенівців на формування світорозуміння в суспільстві¹¹⁹⁸ тощо.

У декабристознавчій літературі велика увага приділяється впливові життя й політичній думки західноєвропейських держав на декабристів. Вчені підкреслювали, що закордонні походи російської армії у 1813—1815 рр. сприяли формуванню серед офіцерів передових ідей і піднесенню загального рівня свідомості солдатських мас. Саме такої думки дотримувався Д.І.Дорошенко, твердячи, що "... російське громадянство було охоплене ліберальними і навіть радикальними настроями в результаті ближчого знайомства з західноєвропейським життям в часи походів до Німеччини, Австрії й Франції".¹¹⁹⁹ С.Я.Штрайх вважав, що "російська політична свідомість почала пробуджуватися, головним чином, з часів Великої Французької революції". Поділяє такий висновок і М.М.Дружинін.¹²⁰⁰ Видатний російський філософ нашого часу М.О.Бердяєв (1874—1948) ще у 30-ті роки, розглядаючи "бунташне" ХІХ ст., підкреслював, що краща, найбільш культурна частина російського дворянства почувала ненормальність і невинуватність свого становища, свою провину перед народом,¹²⁰¹ і під впливом Заходу серед неї сформувалося "народолюбство й визвольні устремління".¹²⁰² У 1923 р. у Варшаві опублікована праця українського історика-емігранта Д.І.Дорошенка (1882—1951), в якій він висловив своє розуміння виникнення передової суспільно-політичної думки, головним чинником якої автор вважає вплив західноєвропейської, яка "торувала собі шлях на Україні через слов'янські землі", полонивши й освідчену частину російського дворянства.¹²⁰³ Цю ж думку ще раніше висловив професор університету св. Володимира М.В.Довнар-Запольський, який писав: "Пожвавленню суспільства багато допомогли зовнішні події

¹¹⁹⁸ Там само. С.45–46.

¹¹⁹⁹ Дорошенко Д. Нариси історії України: В 2-х т. Мюнхен, 1966. Т.2. С.276.

¹²⁰⁰ Штрайх С.Я. Зазнач. праця. С.3; Дружинин Н. Кто были декабристы и за что они боролись? М., 1925. С.18 та ін.

¹²⁰¹ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990. С.15.

¹²⁰² Там само. С.13.

¹²⁰³ Дорошенко Д. Зазнач. праця. Т.І. С.7.

того часу і тісний зв'язок російських людей із Західноєвропейськими ідеями”.¹²⁰⁴

Перебування солдатів і офіцерів російської армії за кордоном не могло не вплинути на формування світогляду майбутніх декабристів. Із закордонного походу російські війська, особливо офіцери, найбільш освічені, повернулися вже іншими.

Свіже повітря свободи приголомшило і переродило цвіт тодішньої російської молоді, підкреслює інший дослідник, офіцерство. У неї ніби пов'язка спала з очей. М.С.Ашукін зробив спробу визначити найбільш важливі фактори, які безпосередньо вплинули на цей процес. Серед них він у своїй науково-популярній праці називає європейську дійсність, яка характеризувалася високим рівнем культури, відсутністю кріпосного права, порівняно високим рівнем життя.

Окремо необхідно зупинитися на думках з цієї проблеми, які замовчувалися на протязі семидесяти радянських років, висловлених 27 грудня за старим стилем 1925 р. на святковому засіданні Академічного Союзу в Сорбоні. Тут виступили російські емігранти, історики й політичні діячі М.А.Алданов, П.М.Мілюков, С.П.Мельгунов, В.А.Мякотін та інші, хто активно діяв у дні Февральської революції в Росії у 1917 р. Пізніше ці виступи, присвячені річниці повстання декабристів, будуть опубліковані у Парижі на сторінках журналу історії та літератури за редакцією С.П.Мельгунова, В.А.Мякотіна і Т.П.Полнера “Голос минувшего на чужой стороне”.

Аналізуючи формування світогляду майбутніх декабристів, доповідачі були однастайні — французька революція 1789 р. мала неабиякий вплив на еволюцію їх світогляду. Тут і потрібно шукати одне із головних ідеологічних джерел грудневої революції — пише М.А.Алданов.¹²⁰⁵ Його підтримав П.М.Мілюков, який звернув увагу на “оточуюче декабристів” суспільне і політичне життя Західної Європи, читання “політичних газет”, відвідування “засідань європейських представницьких зборів”, особливо у Франції.¹²⁰⁶

Неабиякий вплив на розвиток світогляду майбутніх декабристів мали також й інші фактори, зокрема, конституційні проекти і “політичні події середовища їм близького: військове пронунціяменто Кірогва і

¹²⁰⁴ ЦДІАУ. Ф.262, оп.1, спр.73, арк.1.

¹²⁰⁵ Алданов А. Памяти декабристов // Голос минувшего на чужой стороне. 1926. №2. С.43.

¹²⁰⁶ Милоков П. Роль декабристов в связи поколений // Голос минувшего на чужой стороне. 1926. №2. С.50–51.

Рієго у Південній Іспанії, Вільгельма Пепе в Неаполі у 1820 р. з наступним скликанням представницьких зборів, відновлення конституції 1812 р. і ліберальні реформи”.¹²⁰⁷

Ряд дослідників визначили, що аракчеївщина, муштра, палиці призводили солдатів до самогубства, втеч і збройних виступів. Над цим задумалися молоді офіцери і було важливим фактором у формуванні ідеологічних переконань майбутніх декабристів.¹²⁰⁸

Підсумовуючи думки декабристів з цієї проблеми, ми хочемо навести слова П.М.Мілюкова, які на нашу думку, найбільш точно виявляють чинники, що впливали на розвиток світогляду декабристів: “було співставлення того, що, побувавши за кордоном,... офіцери бачили у Європі або знали з книг, — з тим, що відбувалося у Росії”.¹²⁰⁹

Розглядаючи думки декабристознавців цього часу із зазначеної вище проблеми, можна констатувати, що серед них не було єдиного підходу до визначення чинників, які впливали на формування світогляду декабристів. Однією із особливостей декабристознавчої літератури з цього питання була відсутність єдності у розв’язанні аспектів, які із них були головними, а які другорядними. Ряд вчених, наприклад С.Я.Штрайх, Д.І.Дорошенко віддали перевагу західноєвропейським причинам, інші, зокрема, М.В.Нечкіна — російським.

Не всі дослідники однаковою мірою аналізували всю сукупність причин формування світогляду декабристів. Цей метод не можна інкримінувати, як провину, або значний недолік, оскільки спеціальної праці написано не було, а питання проблеми розглядалися переважно тільки побіжно.

Проблема формування світогляду декабристів в радянському декабристознавстві посідає провідне місце, оскільки нова влада рекомендувала всі опозиційні рухи в царській Росії розглядати як революційні. Історики-декабристознавці поступово під впливом цих чинників заідеологізували проблему, акцентуючи увагу на впливі на “апостолів правди” першопричин, які сформувалися в російській дійсності. Цей напрямок поступово спрямував вивчення проблеми в

¹²⁰⁷ Там само. С.51.

¹²⁰⁸ Просвірин І. О декабристах (1825 г. — 100 лет — 1925 г.). Кривой Рог, 1925. С.5; Гермайзе О. Рух декабристів і українство. С.28–29; Яворський М.І. Основи декабризму на Україні. С.18; Багалій Д. Декабристи на Україні. ДВУ, 1926. С.15 та ін.

¹²⁰⁹ Милуков П. Роль декабристов в связи поколений. С.52.

тупий кут, до вихвалання всього російського, до однобічного, науково невірнього тлумачення ключової проблеми декабристознавства.

Залишилося чимало недостатньо досліджених аспектів даної теми, зокрема, національне питання і декабристи, вплив регіональної української історії та побуту місцевого населення на розвиток світосприйняття декабристів; еволюція світогляду “славних борців за свободу”¹²¹⁰ під впливом західноєвропейських культурологічних і політичних факторів; співвідношення ліберально-опозиційних сил Росії з рухом декабристів, поступовим радикалізмом поглядів членів таємних декабристських організацій та ін.

Заслугою істориків цієї доби є й те, що вони, усвідомлюючи неабияке значення цієї проблеми, загострили увагу на її найважливіші аспекти. Вони розуміли, що без їх дослідження неможливо вивчити історію виникнення таємних організацій, в яких формувалися самі дворянські революціонери, кріпилися їхні думки, гартувалися, або навпаки виникала зневіра у можливе втілення у життя задуманого.

Наявну літературу з цієї проблеми ми розглядаємо як вагомий фактор накопичення, апробації висловлених думок вченими, публіцистами, краєзнавцями — основу для написання монографічної праці. Дослідження формування світосприйняття декабристів проводилося також у тісному зв'язку з вивченням історії таємних організацій.

¹²¹⁰ ЦДІАУ. Ф.419, оп.1, спр.4415, арк.1.

РОЗДІЛ VI. ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТАЄМНИХ ТОВАРИСТВ “СПОБОРНИКІВ СВЯТОЇ ВОЛІ”

У першій чверті XIX ст. в Росії, під впливом передових суспільно-політичних ідей, виникає ціла мережа таємних товариств, як важлива форма організаційного об'єднання однодумців. За своєю структурою, програмними документами, формами діяльності вони досить суттєво відрізнялися одне від одного: масонські ложі, військові артілі, до складу яких входили офіцери, що заступали у військові караули, таємні декабристські організації та об'єднання, які були до них близькі за програмними вимогами.

Передові люди Росії, надії яких на “перебудову держави” Олександром I на конституційних засадах не виправдалися, стали створювати таємні організації, покликані перебудувати державний устрій. Урядові кола “все більше й більше почали” опановувати репресивними формами боротьби з інакомислячими. Це викликало незадоволення різних прошарків російського суспільства. Набирали більшого поширення народні рухи, а окремі виступи почали лякати не тільки уряд Олександра I, але й певну частину вищого стану Росії. “Тоді, — пише В.М.Базилевич, — зневірившись в тому, що може бути реформа згори, боячись революції знизу, найбільш поступова частина дворянства поклала взяти на себе реформування держави: в столицях і в провінції почали закладатися таємні громади та гуртки, що ставили собі таке завдання”.¹²¹¹

Ми не будемо розглядати аналіз радянськими вченими діяльності масонських лож з їх філантропічними ідеями, оскільки з цієї проблеми є ряд значних досліджень.¹²¹² На великий жаль, автор не спиняється на внеску українських дореволюційних і радянських дослідників з цього питання. Не поділяємо ми й назви. Краще потрібно розглядати діяльність масонів у Росії, оскільки серед російських масонів були представники й інших народів, насильно у різні часи включених до складу Росії. Вважаємо, що масонські ложі — це певний етап у розвитку суспільно-політичної думки. Не зупиняємося ми також і на білядекабристських таємних організаціях, таких наприклад, як Малоросійське товариство на чолі з

¹²¹¹ Базилевич В. Декабристи на Київщині. С.6.

¹²¹² Див.: найновіше дослідження: Серков А.И. Российское масонство. 1800—1861 годы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М., 1991. 16 с.

В.Л.Лукашевичем. До них, на наш погляд, належало, до злиття з Південним товариством декабристів у 1825 році, й Товариство об'єднаних слов'ян. Але, оскільки таке об'єднання відбулося і його члени брали участь у повстанні Чернігівського піхотного полку, то з цього часу воно відноситься до декабристського. Поза нашою увагою залишаються думки декабристознавців про артіль молодих офіцерів, що виникла у Семенівському гвардійському полку і, безперечно, серед її членів зародилася думка про створення таємного товариства.

Таємні товариства, в тому числі й декабристські, остаточно оформлюються після серпневого 1822 року указу Олександра I про “закриття всіх таємних товариств”.¹²¹³ Більшість істориків часів становлення радянського декабристознавства схилялися до думки, що до цього указу таємні товариства існували напівлегально. Їх “таємниця” — тільки приємна форма зборів,— таємних, більш або менш замкнених, малолюдних”.¹²¹⁴ “Олександру було відомо про існування таємного товариства /мова йде, звичайно, про першопочатковий Союз благоденства””.¹²¹⁵ “Союз благоденства існував фактично відкрито, у його статуті не було жодного революційного параграфу”,¹²¹⁶ — твердить М.М.Покровський. “Намагалися дотримуватися суворої конспірації, хоча Олександр I і знав про існування таємних організацій”, — повторює О.М.Ладиженський.¹²¹⁷

Особливістю декабристознавчої літератури цього часу є те, що більшість дослідників поверхово зупинялися на історії виникнення ранніх таємних організацій. Наприклад, В.М.Базилевич Союзу порятунку або Товариству істинних і вірних синів вітчизни приділив тільки чотири рядочки тексту. Стільки ж приділив уваги Союзу благоденства О.М.Ладиженський. Тільки й того, що він називає це товариство “першою великою політичною організацією”, яка мала свій статут.¹²¹⁸ Нічого конкретно про ранні товариства декабристів не

¹²¹³ Пресняков А.Е. Тайные общества и общественно-политические воззрения декабристов // Каторга и ссылка. 1925. №8. С.85.

¹²¹⁴ Там само. С.35.

¹²¹⁵ Парадизов П. Декабристы. С.16.

¹²¹⁶ Покровский М.Н. “Из истории общественного движения в России начала XIX века” // Молодая гвардия. 1923. №4–5. С.99.

¹²¹⁷ Ладиженский А.М. Декабристы (мировоззрение, организация, выступление) // Из эпохи борьбы с царизмом. 1926. №5. С.31.

¹²¹⁸ Там само. С.31.

писав і М.І.Яворський, згадуючи тільки “ці товариства”.¹²¹⁹ Це на нашу думку, викликано тим, що нереволюційним товариствам, тим більше малочисленним, дослідники не приділяли належної уваги, ніхто не хотів заперечувати тезу М.М.Покровського, який закликав вивчати найбільш революційне товариство декабристів — Південне. Про це красномовно свідчить дослідження Д.І.Багалія, який коротенько переповів про масонські ложі на Україні і одразу ж перейшов до викладу матеріалів про “заснування декабристських товариств — Південного і Сполучених слов’ян”.¹²²⁰

Ряд науковців вивчаючи діяльність декабристів звернули увагу на дослідження середовища і причин виникнення таємних організацій. Найбільш чіткою про середовище, у якому виникають опозиційно настроєні організації, написав М.О.Ашукін: “Утворення таємних організацій саме серед військових пояснюється тим, що до офіцерів належали тоді найбільш освічені люди, які вступили в армію у 1812 році під час Вітчизняної війни і які побували за кордоном”.¹²²¹ Ця теза була домінуючою у більшості досліджень, а тому ми не будемо цитувати відповідні місця із праць інших авторів.

Поштовхом до створення таємних організацій, як “зручної форми” формування громадської думки в Росії, була діяльність Тугенбунду в Німеччині часів наполенівського панування. Цю думку поділяє О.Є.Пресняков, який вважає, що М.Ф.Орлов, на якого вплинула діяльність Тугенбунду, “наважився створити таємно товариство, яке складалося б із чесних людей, для опору хабарництву й іншим безчинствам, які часто трапляються у внутрішньому управлінні Росією”.¹²²²

“Дворянська молодь гвардійських полків стала об’єднуватися у гуртки під тиском важкого враження, пережитого нею при новій зустрічі з російською дійсністю після тривалого перебування за кордоном. Гнітила пустота і непристойність звичайного петербургського життя без будь-яких суспільних інтересів, без доступу до них, без права на них”, — пише О.Є.Пресняков.¹²²³ Стисліше і краще не скажеш про причини виникнення таємних

¹²¹⁹ Яворський М. Коротка історія України. 5-е вид. Х., 1926. С.74.

¹²²⁰ Багалій Д. Декабристи на Україні. С.22–35.

¹²²¹ Ашукін Н. Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года. М., 1924. С.12; Пресняков А.Е. Вказ. праця. С.38.

¹²²² Пресняков А.Е. Вказ. праця. С.37.

¹²²³ Там само. С.38.

організацій, як це зробив маститий вчений, чия думка практично замовчувалася радянським декабристознавством.

У дослідженні акцентується увага й на інших причинах: повернення до старої казарменної “фрунтomanії”, призначення на командирські посади грубих і жорстких офіцерів-службистів, а також відлучення від посад загартованих у боях офіцерів,¹²²⁴ мізерна плата офіцерам, які не могли робити значних витрат на свою екіпіровку, особливо у гвардії¹²²⁵ тощо.

Більшість дослідників вважає, що перша таємна організація виникла у середовищі масонських лож, коли “новоприйняті політики-масони розчарувалися в своїх планах: вони переконалися, що обставини і характер масонських лож не відповідають їх політичним прагненням”.¹²²⁶

Створення Союзу порятунку почалося, на думку О.Є.Преснякова, із “наради невеликої ініціативної групи в 1816 р.”¹²²⁷ Йому заперечує П.Парадизов: “Перші наради ще не привели до оформлення організації, і тільки з січня 1817 р. Союз порятунку почав своє формальне існування”. М.В.Нечкіна з цього приводу пише: “На початку 1816 р. кілька гвардійських офіцерів з Олександром Муравйовим на чолі заснували в Петербурзі Товариство істинних і вірних синів вітчизни”.¹²²⁸ “Союз порятунку виник у 1817 р.”,— констатує М.М.Покровський.¹²²⁹

Серед декабристознавців не було єдності і з питання назви першої таємної організації. М.В.Нечкіна і М.М.Дружинін називають її “Товариством істинних і вірних синів вітчизни” і пишуть, що тільки “деякі члени називали її “Союзом порятунку”.¹²³⁰ П.Парадизов категорично заявляє, що “Союз порятунку був першою таємною організацією”, а в примітці пояснює: “Пестель називає його “Товариством істинних і вірних синів вітчизни”.¹²³¹

Не зупиняючись детально на програмних вимогах Союзу порятунку, вчені вказували на наявність в ньому правого (на чолі з С.П.Трубецьким) і лівого (на чолі з П.І.Пестелем) угруповань, між

¹²²⁴ Там само.

¹²²⁵ Нечкіна М.В. Общество соединенных славян. С.17.

¹²²⁶ Дружинин Н.М. Кто были декабристы и за что они боролись? С.30.

¹²²⁷ Пресняков А.Е. Вказ. праця. С.40.

¹²²⁸ Нечкіна М.В. Общество соединенных славян. С.17.

¹²²⁹ Покровский М. Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX вв.: Курс лекций. М., 1924. С.20.

¹²³⁰ Дружинин Н.М. Вказ. праця. С.31; Нечкіна М.В. Декабристы. 2-е изд. С.40.

¹²³¹ Парадизов П. Вказ. праця. С.25–26.

якими точилися постійні суперечки.¹²³² М.В.Нечкіна зазначала, що внутрішня боротьба тривала і після того, як Союз порятунку на початку 1818 року було реорганізовано у Союз благоденства.¹²³³

У ряді досліджень аналізувалися причини розпуску, або, як назвав С.Я.Гессен, “руйнування” Союзу порятунку. До найбільш визнаних факторів необхідно віднести наступні: члени товариства були поставлені перед фактом “росту масового руху, який виразився у селянських бунтах, у перших проявах робітничого руху, у повстаннях поселян і особливо становищі в армії”.¹²³⁴ Впливало на розпуск товариства поглиблення економічної кризи, зростання урядової реакції. Ці фактори не могли не враховувати члени Союзу порятунку, які в основному займалися “культургеською, просвітницькою діяльністю”.¹²³⁵

Декабристознавці цих часів звернулися до вивчення виникнення й діяльності Союзу благоденства. Кількість праць незначна. Не отримав читач і спеціальної розвідки. Тільки у популярних працях, присвячених руху, дослідники фрагментарно торкалися окремих питань теми. До таких студій віднесемо згадувані раніше праці М.М.Дружиніна, М.В.Нечкіної, П.П.Парадізова, О.Є.Преснякова. Особливого поцінування заслуговують праці С.М.Чернова, у яких аналізуються окремі питання теми, зокрема, політичної програми і тактики Союзу.¹²³⁶

Дослідники одностайно твердять, що Союз благоденства виник на “розвалинах” Союзу порятунку у 1818 р.¹²³⁷ Не викликає сумніву у них і той факт, що нова таємна організація прийняла ту ж боротьбу, яка точилась між групами, стержнем якої були програмні положення, запозичені із програми німецького Тугенбунду.¹²³⁸ Необхідно відзначити, що молоде радянське декабристознавство не зуміло переосмислити ряд недостовірних висновків дореволюційних вчених, зокрема, О.М.Піпіна, В.І.Семевського, які помилково вважали, що статут Союзу благоденства “Зелена книга” був копією німецького

¹²³² Парадізов П. Вказ. праця. С.27, 26; Дружинин Н.М. Вказ. праця. С.31–32.

¹²³³ Нечкіна М.В. Декабристы. М., 1930. С.33.

¹²³⁴ Гессен С.Я. Пушкин в Каменке // Литературный современник. 1935. №1. С.193.

¹²³⁵ Там само; Рибаків І. 1825-й рік на Україні // Україна. 1925. Кн.6. С.17.

¹²³⁶ Чернов С. Из работы над “Зеленой книгой” // Декабристы и их время. М., 1932. Т.2. С.44.

¹²³⁷ Нечкіна М. Декабристы. 2-е изд. С.40. 41.

¹²³⁸ Нечкіна М. Указ. соч. С.31.

Тугенбунду.¹²³⁹ Цієї ж точки зору притримувався також М.М.Покровський. Він своїм авторитетом і нігілістичним ставленням до ранніх декабристських організацій, їх програмних документів не сприяв ґрунтовному вивченню цього питання.¹²⁴⁰ Проте деякі декабристознавці, зокрема П.Парадизов, підкреслювали, що програма Союзу благоденства була більш радикальна у “політичних питаннях” і поміркована у “вирішенні селянського питання”.¹²⁴¹

Недостатньо, не дивлячись на наявні нові документальні матеріали, дослідники аналізували кількісний склад, структуру Союзу благоденства. Ми вважаємо, що ці питання були тільки поставлені. Ми не будемо цитувати відповідні місця з досліджень М.В.Нечкіної, П.П.Парадизова, оскільки вони дуже однотипні і практично нічого, крім плутанини, в аналіз цих питань не внесуть, оскільки вчені тільки перераховували членів “корінної управи”, або називали “декабристські гуртки”.¹²⁴²

Декабристознавці наполегливо аналізували теоретичну діяльність членів Союзу благоденства, яка, на думку О.Є.Преснякова, так і не була завершена, зокрема, у виробленні “політичної програми”,¹²⁴³ оскільки “збивалися на роботу гуртків для самоосвіти”.¹²⁴⁴ Але то був складний шлях організаційного й теоретичного росту Союзу благоденства. Необхідно відзначити, що під впливом ідеологізації історичної науки в цілому, М.В.Нечкіна спробувала співставити організаційну структуру Союзу благоденства з марксистськими організаціями. Її дуже дивувало, що члени таємної декабристської організації не скликали конспіративні збори і не написали програми.¹²⁴⁵ Друга частина висновку М.В.Нечкіної, не відповідала дійсності. Ще дореволюційні вчені, зокрема О.М.Піпін, надрукували першу частину “Зеленої книги” — програмного документу Союзу благоденства.¹²⁴⁶ Про програмні вимоги членів цієї таємної організації не раз говорили і радянські декабристознавці. Так, П.П.Парадизов писав: “Справжньою метою Союзу благоденства залишалася все та ж конституційна монархія”. Цю вимогу члени

¹²³⁹ Пыпин А.Н. Общественное движения в России при Александре I. СПб., 1885. С.361; Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. СПб., 1909.

¹²⁴⁰ Покровский М.Н. Декабристы: Сб. ст. М.; Л., 1927. С.19, 34.

¹²⁴¹ Парадизов П. Указ. соч. С.31.

¹²⁴² Пресняков А.Е. Тайные общества и общественно-политические воззрения. С.41.

¹²⁴³ Там само.

¹²⁴⁴ Там само.

¹²⁴⁵ Нечкина М.В. Декабристы. 2-е изд. С.42.

¹²⁴⁶ Пыпин А.Н. Общественное движение при Александре I. 3-е изд. СПб., 1900.

Союзу благоденства “задрапірували” вимогою “широких культурно-просвітницьких перетворень в рамках існуючого соціального і політичного ладу”.¹²⁴⁷

Дослідники, зокрема, О.Є.Пресняков, звернули увагу на складний процес розробки програми. Спочатку члени товариства розробляли “загальне завдання Союзу благоденства — перевиховання російського суспільства під впливом союзу, який повинен був перетворитися у велику організацію, яка проникне у всі прошарки суспільства, не порушуючи свого дисциплінарного єдинства”.¹²⁴⁸

З метою підготовки до “перевороту”, як пише О.Є.Пресняков, члени Союзу благоденства намагалися “провести своїх членів на впливові і відповідальні посади у військовому керівництві і цивільному управлінні і цим надати союзу державного значення і політичної ваги”.¹²⁴⁹ На початку свого існування, підкреслює дослідник, деякі члени Союзу благоденства схилилися до думки про необхідність надати допомогу уряду Олександра I, щоб “піднести Росію на ступінь величавості і благоденства, до чого вона самим творцем призначена”.¹²⁵⁰ Це була суттєва конкретизація висновку М.В.Довнар-Запольского про те, що декабристи “досить серйозно віднеслися до вирішення поставлених завдань”.¹²⁵¹

В кількох дослідженнях висловлюється ряд узагальнюючих характеристик Союзу благоденства. Так, С.М.Чернов вважає, що ця організація “була задумана, як дворянська”.¹²⁵² “Союз благоденства, — пише М.М.Покровський, — існував майже відкрито і не втрачав надії добитися реформи від Олександра I мирним шляхом”.¹²⁵³ Складний шлях у розвитку світогляду пройшли члени Союзу благоденства, зокрема, у питанні державного будівництва: від конституційної форми правління до республіки.¹²⁵⁴ На еволюцію світорозуміння декабристів вплинули, на думку С.М.Чернова, повстання Семенівського полку 17–19 жовтня 1820 р. і промова

¹²⁴⁷ Парадизов П. Вказ. праця. С.32.

¹²⁴⁸ Пресняков А.Е. Вказ. праця. С.42; Чернов С. Из работ над “Зеленой книгой” // Декабристы и их время. М., 1932. Т.2. С.44–112.

¹²⁴⁹ Пресняков А.Е. Вказ. праця. С.42.

¹²⁵⁰ Там само. С.43.

¹²⁵¹ Довнар-Запольский. Идеалы декабристов. М., 1907. С.3.

¹²⁵² Чернов С. Из работы над “Зеленой книгой”. С.44.

¹²⁵³ Покровский Н. Русская история в самом сжатом очерке (От древнейших времен до конца XIX столетия). 6-е изд. М.;Л.; б.г. С.123.

¹²⁵⁴ Пресняков А.Е. Вказ. праця. С.43; Парадизов П. Вказ. праця. С.34.

Олександра I під час відкриття польського Сейму у Варшаві. Ці події призвели до поляризації думок членів товариства, поглибили його кризу,¹²⁵⁵ і прискорили розпуск Союзу благоденства.

Розглядаючи статут, Союзу благоденства, дослідники підкреслювали, що він багато в чому співпадає з програмою німецького Союзу добродетності /Тугенбунду/.¹²⁵⁶ Найбільш глибоко, на нашу думку, статут Союзу благоденства проаналізував С.М.Чернов. Він доводить, що цей документ складається з двох частин: явної і прихованої. С.М.Чернов дійшов висновку, що прихованою метою Союзу благоденства була підготовка народу до запровадження в країні конституційного ладу і вирішення селянського питання.¹²⁵⁷

В.М.Базилевич звернув увагу на діяльність Тульчинської управи Союзу благоденства. Він показав, як в цьому українському містечку офіцери штабу 2-ї армії разом з офіцерами, що приїздили в Тульчин в службових справах, утворили своє окреме військове товариство, багато учасників якого згодом вступили до Тульчинської управи Союзу благоденства. Декабристознавець підкреслює вплив на “тульчинських політиків” революційно-національного руху в різних країнах Європи, на основі якого поміж тульчинськими членами таємної організації розвинулося жадання активної праці. В.М.Базилевич розглянув візит І.Д.Якушкіна до Тульчина наприкінці 1820 року, де той провів нараду з місцевими діячами Союзу благоденства, на якій було вирішено послати делегацію до Москви на з'їзд у справі реорганізації товариства.¹²⁵⁸

Московському з'їзду Союзу благоденства у декабристознавчій літературі присвячено більше уваги, ніж іншим питанням теми. Це закономірно. Адже власне на цьому з'їзді була вирішена доля таємної організації. Із змістовним дослідженням, у якому аналізувалася робота з'їзду Союзу благоденства, виступив С.М.Чернов.

У своїй праці “До історії політичних зіткнень на Московському з'їзді 1821 року”¹²⁵⁹ С.М.Чернов зробив глибокий аналітичний аналіз

¹²⁵⁵ Чернов С. К истории политических столкновений на Московском съезде 1821 года // Учен. зап. Саратов. ун-та. Т.4. Вып.3. Саратов, 1925. С.103.

¹²⁵⁶ Геркулов Е. Первое вооруженное восстание против царизма. (Декабристы). М., 1925. С.16; Дружинин Н.М. Вказ. праця. С.31 та ін.

¹²⁵⁷ Чернов С. Из работы над “Зеленой книгой” // Декабристы и их время. Т.2. С.44–112.

¹²⁵⁸ Базилевич В.М. Декабрист О.П. Юшневський. Спроба біографії // Декабристи на Україні. К., 1930. Т.2. С.46–48.

¹²⁵⁹ Учен. Зап. Саратов. гос. ун-та. 1925. Т.4. Вып.3. С.103–139.

документів, спогадів декабристів. Праця складається із чотирьох тісно пов'язаних нарисів, у яких розглядається історія скликання й роботи з'їзду, подається характеристика його учасників. Значну увагу приділив історик М.І.Комарову — представнику Тульчинської управи, М.Ф.Орлову — репрезентанту Кишинівської управи, М.О.Фонвізіну — члену Корінної управи та ін. Розповідь побудована на спогадах та листах декабристів І.Д.Якушкіна, П.Х.Габбе, Ф.М.Глинки із залученням матеріалів “Записок” М.К.Грибовського — члена Союзу благоденства, а пізніше донощика на декабристів, до речі, цікавого дослідника історії кріпосного права і малоросійського козацтва.

Для встановлення ситуації на з'їзді, боротьби навколо плану М.Ф.Орлова і М.О.Фонвізіна декабристознавець залучив матеріали із сімейного архіву Орлових, зокрема, М.М.Орлова, Є.І.Якушкіна, сина декабриста І.Д.Якушкіна. Дослідник ставить перед собою важливе джерелознавче завдання — вияснити, у якій мірі залишені документи декабристів, учасників з'їзду, у повній мірі об'єктивно відбивають складну ситуацію, а які приховують погляди і дії членів таємної організації.

Декабристознавці єдині у тому, що кількість делегатів з'їзду не перевищувала 8–9 учасників, які не були активними членами товариства. На з'їзді не було ні П.І.Пестеля, ні С.П.Трубецького, а ні М.М.Муравйова.¹²⁶⁰ В історичній літературі велась дискусія з приводу заяви М.Ф.Орлова, як не вірно вважає П.П.Парадизов, разом з К.О.Охотниковим “репрезентував” Київ.¹²⁶¹ Ось, як передає промову М.Ф.Орлова історик О.Є.Пресняков: “Тут він виступив раптово з різко поставленими революційними пропозиціями — про термінову боротьбу з урядом, влаштування таємних типографій для друкування протиурядових відозв і майстерень для виготовлення фальшивих грошей... про рішучу підготовку збройного повстання”¹²⁶² Цей виступ викликав подив і здивування учасників з'їзду. Не змогли прийти до єдиної думки також і декабристознавці. Одні вчені вважали, нам думається невірно, що це був план негайної активної діяльності — боротьби.¹²⁶³ Інші — що це був хитрий хід М.Ф.Орлова, щоб

¹²⁶⁰ Пресняков А.Е. Тайные общества и общественно-политические воззрения декабристов. С.47; Чернов С. К истории политических столкновений на Московском съезде 1821года. С.105.

¹²⁶¹ Парадизов П. Декабристы. С.35.

¹²⁶² Пресняков А.Е. Вказ. Праця. С.47.

¹²⁶³ Чернов С. Вказ. Праця. С.112.

“пристойно” вийти із Союзу благоденства.¹²⁶⁴ Ми поділяємо думку другої групи декабристознавців. Як можна пояснити той факт, коли талановитий військовий, високоосвічена людина вбачає метод “революційної” боротьби у виготовленні фальшивих грошей, які спроможні підірвати економічну міць уряду? Власне через призму висунутого М.Ф.Орловим плану діяльності, С.М.Чернов і аналізує стосунки між декабристами, зокрема, загострення ідеологічних непорозумінь, чим і можна пояснити розпуск товариства.

Висвітлюючи розпуск Союзу благоденства, дослідники підкреслюють, що цим заходом радикально настроєні організації намагалися позбутися “слабких і ненадійних товаришів”.¹²⁶⁵ Є.В.Сказін вважав, що припинення діяльності Союзу благоденства також “цілком відповідало бажанню правої групи організації”.¹²⁶⁶

Отже, можна констатувати, що дуже поверхово розглядалася діяльність Союзу благоденства і, зокрема, його тульчинської управи. Це є спільним недоліком праць декабристознавців 1917 — середини 1930-х р. У цей час так і не було створено синтетичної праці з історії Союзу благоденства, а опубліковані студії розглядаються нами, як цінний підготовчий матеріал до такого дослідження.

Про причини розпуску Союзу благоденства у своїх дослідженнях писали також О.Є.Пресняков, В.М.Базилевич, і, зокрема, С.М.Чернов. О.Є.Пресняков фактично дослівно повторює думку К.Левіна, але при цьому акцентує увагу ще на кількох, не менш важливих, аспектах цього питання, а саме: члени товариства бажали розпуском обманути уряд Олександра І, який знав про його існування, “усунули з Союзу ненадійних членів”,¹²⁶⁷ а також терміново “дати їй (організації — авт.) новий устав і діяльність продовжити у формах, більш конспіративних”.¹²⁶⁸

Деякі із декабристознавців вважали, що Союз благоденства, “як стара, по суті не революційна організація, розвалилася від власного безсилля”.¹²⁶⁹ Таке твердження не відповідає дійсності. По-перше,

¹²⁶⁴ Пресняков А.Е. Вказ. праця. С.47.

¹²⁶⁵ Базилевич В.М. Декабрист О.П. Юшневський. Спроба біографії. С.46–48.

¹²⁶⁶ Сказин Е.В. Восстание 14 декабря 1825 г. М.; Л., 1925. С.7.

¹²⁶⁷ Базилевич В.М. Декабристы на Кієвщині. 1825–1925. ДВУ, 1926. С.8.

¹²⁶⁸ Пресняков А.Е. Тайные общества и общественно-политические воззрения декабристов. С.48.

¹²⁶⁹ Парадизов П. Декабристы. С.37–38; Чернов С. Несколько справок о “Союзе благоденствия” перед Московским съездом 1821 г. (Примечание к “Запискам” И.Д. Якушика) // Учен. зап. Саратов. ун-та. Т.2. Вып.4. Саратов, 1924. С.6.

після розпуску Союзу благоденства, який прийняв новий статут,¹²⁷⁰ назви не було дано. А тому вірно стверджує О.Є.Пресняков, який доводить, що Союз благоденства, оновлений, продовжував існувати. Про це сказав на нараді у березні 1821 р. у м. Тульчині й П.І.Пестель. По-друге, не можна сприйняти на віру думку про те, що Союз благоденства не був революційною організацією. Цілі й мета свідчать про інше завдання її — готувати суспільство до запровадження представницького правління.

Аналізуючи історію пізніших декабристських товариств — Південного і Північного, М.М.Дружинін зазначав, що “після закриття Союзу благоденства утворилося два революційних центри: один — на півночі в Петербурзі, другий — на півдні, в Подільській та Київських губерніях, в місці розташування другої армії”.¹²⁷¹ “Між Північним і Південним товариствами, — продовжує далі автор, — не було ні зовнішньої, ані внутрішньої єдності; кожне керувалося самостійно, в кожному переважали власні прагнення”.¹²⁷² Подібну ж оцінку висловила М.В.Нечкіна: “Південне і Північне товариства декабристів, що виникли на руїнах Союзу благоденства, стали з того часу центрами різних політичних забарвлень: дрібнобуржуазного “якобінського” та ліберально-поміщицького”.¹²⁷³ Наведені тези М.М.Дружиніна і М.В.Нечкіної, як бачимо, суперечать висновкам вітчизняних істориків пізнішого періоду про цілісність руху декабристів, який був об’єднаний метою повалення самодержавства і ліквідації кріпосного права. Але твердження цих авторів цілком узгоджуються з концепцією М.М.Покровського, вплив якої відчувається майже в усіх декабристознавчих студіях 1920-х — початку 1930-х років. Панування в тогочасній літературі теоретичних положень цього, безперечно, талановитого вченого можна пояснити, на наш погляд, не тільки його науковими заслугами та керівними посадами, які він займав, але й в значній мірі тодішнім станом історичної науки, зокрема, й декабристознавства.

М.М.Покровський розробив власну схему руху декабристів, розділивши його на кілька напрямків. Головне місце відводилося Південному товариству на чолі з П.І.Пестелем і особливо Товариству “об’єднаних слов’ян”... як найбільш демократичній і найбільш

¹²⁷⁰ Чернов С. К. К истории политических столкновений на Московском съезде 1821 года. С.137; Пресняков А.Е. Вказ. праця. С.48.

¹²⁷¹ Дружинин Н.М. Вказ. праця. С.39.

¹²⁷² Там само.

¹²⁷³ Нечкина М.В. Декабристы. С.37.

революційній організації”.¹²⁷⁴ М.М.Покровський писав: “Ідеологічно крайню ліву сторону руху ми маємо в Пестелі: “Об’єднані слов’яни” були, без сумніву, лівіше Пестеля за своїми настроями...”.¹²⁷⁵ Подібна схема дозволяла звеличити “демократів” і “різночинців”, тобто Товариство об’єднаних слов’ян, проте без жодної підстави обминала увагою багатьох активних, але не “революційних” членів Північного товариства. Взагалі погляди М.М.Покровського щодо декабристського руху ще чекають на своє глибоке дослідження. На нашу думку, вже давно настав час для об’єктивної і неупередженої оцінки внеску цього вченого у розвиток історичної науки, зокрема, і декабристознавства.

Ми розділяємо, більш, точний висновок, висловлений представниками російської еміграції, зокрема, П.М.Мілюковим, який писав, що по суті “великої різниці між обома течіями не було”. До республіканізму не тільки “в душі”, але і на практиці, схилилися і конституційні монархісти північної групи”.¹²⁷⁶ Цей висновок справедливий, оскільки більшість декабристів не поділяли радикальних поглядів П.І.Пестеля, зокрема, члени Південного товариства О.П.Юшневський та ін. На жаль, праця П.М.Мілюкова довгий час була заборонена, число журналу, в якому опубліковане його дослідження, знаходилися у спецфонді бібліотеки архівного управління України.

Українські декабристознавці розглянули обставини, за яких в Тульчині у 1821 році утворилося Південне товариство. В.М.Базилевич детально висвітлив хід першого установчого засідання.¹²⁷⁷ Він, як і Д.І.Багалій, цілком вірно підкреслює виключну роль П.І.Пестеля у заснуванні цієї таємної організації.¹²⁷⁸ В.М.Базилевич також дав стислий аналіз програми й тактики Південного і Північного товариств.¹²⁷⁹ Проте деякі вчені припустилися фактичних помилок. Так, М.І.Яворський називає датою створення Південного товариства 1822 рік¹²⁸⁰ всупереч історичній реальності.

Помилковою була також концепція М.В.Нечкіної, яку вона обґрунтувала у 1935 р., про “кризу Південного товариства”.

¹²⁷⁴ Покровский М.Н. 14 (26) декабря 1825 г. // Правда. 30 декабря.

¹²⁷⁵ Покровский М. [Предисловие] // Красный архив. 1925. №6 (13). С. V.

¹²⁷⁶ Милуков П. Роль декабристов в связи поколений. С.63.

¹²⁷⁷ Базилевич В.М. Декабрист О.П. Юшневський... С.48–49.

¹²⁷⁸ Багалій Д. Декабристи на Україні. С.23–25.

¹²⁷⁹ Базилевич В.М. Декабристи на Київщині. С.9–10.

¹²⁸⁰ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. С.224.

Акцентуючи увагу на суперечках між С.І.Муравйовим-Апостолом і П.І.Пестелем про плани і початок військового повстання у 1824 р., історик-марксист, враховуючи політичну ситуацію в СРСР, переконувала читача, що П.І.Пестель не тільки зазнав поразки, але й став пасивно ставитися до діяльності організації, а керівництво перейшло до рук лідерів Васильківської управи.¹²⁸¹ Помилялася дослідниця і тоді, коли упереджено твердила, що ідеологія, тактика, членів Північного товариства стала домінуючою на півдні, що "Північ перемогла південь".¹²⁸²

Найбільш плідно, на наш погляд, досліджувалися програмні документи Південного і Північного товариств. Значним кроком у декабристознавстві є праця М.М.Дружиніна, в якій аналізується конституційний проект М.М.Муравйова. Автор розпочинає свій нарис з історіографічного огляду. Він перелічив науковців, які вивчали цю проблему, вказав на головні положення, висунуті ними, зупинився на питаннях, які на його думку, висвітлені неправильно. Конституція М.М.Муравйова оцінювалася по-різному. Одні вчені вважали її ремінісценцією феодального минулого, інші вбачали в ній відображення інтересів землевласників, треті розглядали проект як вираження буржуазних антидворянських поглядів. Це, на думку М.М.Дружиніна, було зумовлено неповним і недостатнім вивченням питання.¹²⁸³

У праці декабристознавець ґрунтовно дослідив три варіанти Конституції М.М.Муравйова: список, що був у І.І.Пущина, конституційний проект, знайдений серед паперів С.П.Трубецького, і варіант, власноручно відновлений М.М.Муравйовим у в'язниці (1826 р.). Текстовий і стилістико-орфографічний аналіз дав змогу зробити ряд висновків, зокрема: рукопис С.П.Трубецького є не що інше, як перший варіант Конституції М.М.Муравйова, написаний в середині або на початку 1821 р. Проект був не завершений і не оформлений, і являв, собою несамоїтну працю декабриста.¹²⁸⁴ На полях проекту С.П.Трубецький залишив позначки, на що вказує О.Є.Пресняков.¹²⁸⁵

¹²⁸¹ Нечкина М.В. Кризис Южного общества декабристов // Историк-марксист. 1935. №7. С.30–47.

¹²⁸² Там само. С.35.

¹²⁸³ Дружинин Н.М. Конституция Муравьева // Декабристы и их время. М., 1928. Т.1. С.63.

¹²⁸⁴ Там само. С.88–89.

¹²⁸⁵ Пресняков А.Е. 14 декабря 1825 года. М.; Л., 1926. С.19.

Критичні зауваження щодо проекту М.М.Муравйова, висловлені іншими декабристами, вплинули на зміну поглядів автора документу, і це призвело до складання нового варіанту. В ньому зафіксовані нові думки: ідеї знищення царської родини протиставлена агітація, революційній диктатурі — скликання Установчих зборів, республіці — конституційна монархія, усупільненню землі — ідея виникнення карликових наділів.¹²⁸⁶ Але цей варіант відрізнявся від попереднього ще й тим, що думки було викладено чіткіше і стисліше. Усе це свідчить про те, що рукопис переданий згодом у Ленінську бібліотеку, був складений пізніше і є більш досконалим. Написаний він, на думку М.М.Дружиніна, восени 1824 р.¹²⁸⁷

Третій варіант виник восени 1825 р. як відгук на політичні дискусії з П.І.Пестелем і життєві враження. Оригінал досі не знайдено, але є свідчення М.М.Муравйова, яке він написав на вимогу Слідчого комітету на початку 1826 р., що він був знищений. М.М.Дружинін висловив думку, що третій варіант був результатом завершеної перед повстанням декабристів тривалої роботи, і, мабуть, є третьою редакцією Конституції М.М.Муравйова. Цей список до нас не дійшов. Можливо, М.М.Муравйов його знищив сам. Він на вимогу Слідчого комітету по пам'яті написав новий, який вчені вважають третьою редакцією. Вона має суттєві відміни від двох попередніх варіантів у сфері державно-політичного устрою, у розв'язанні аграрного питання тощо. Але, незважаючи на все це, декабристознавець схильний вважати, що саме цей варіант є найбільш достовірним документом.¹²⁸⁸

Вивчивши три варіанти Конституції М.М.Муравйова, М.М.Дружинін дійшов висновку, що їх слід розглядати у тісному взаємозв'язку, що вони є послідовними відображеннями розвитку поглядів ідеолога Північного товариства, характеризують несталість його ідейних переконань.

Аналіз конституційного проекту М.М.Муравйова був зроблений також у праці М.В.Нечкіної. Він має дещо популяризаторський характер, як і книга автора в цілому. Однак цікавим є метод вивчення: зіставлення положень Конституції М.М.Муравйова з положеннями “Русской правды” П.І.Пестеля. М.В.Нечкіна твердить, що Конституція М.М.Муравйова не є твором однієї особи, а що це — система ідей, які

¹²⁸⁶ Дружинин Н.М. Вказ. праця. С.96.

¹²⁸⁷ Там само. С.92.

¹²⁸⁸ Дружинин Н.М. Вказ. праця. С.97–98.

поділяла певна група революціонерів.¹²⁸⁹ В конституційному проекті М.М.Муравйова чітко прослідковується пруський шлях розв'язання аграрного питання, який передбачав збереження за поміщиками всієї землі.¹²⁹⁰ На нашу думку, перше положення цілком правильне. Відомо, що М.М.Муравйов при складанні другого варіанту Конституції врахував зауваження своїх однодумців К.Ф.Рилєєва, В.І.Штейнгейля, М.О.Бестужева, К.П.Торсона, П.І.Колошина та інших.¹²⁹¹ Щодо другої думки, то автор неправильно використовує лєнінський термін, який В.І.Лєнін використав щодо іншої епохи.

“Русская правда” П.І.Пєстєля досліджена М.В.Нєчкіною ґрунтовніше. Авторка пов'язує її виникнення, особливо аграрної частини, з аграрною кризою, усвідомлення якої впливало на формування думки П.І.Пєстєля про необхідність знищення кріпосного права.¹²⁹² Дослідниця підтримує погляд свого вчителя М.М.Покровського на аграрний проект як на часткову націоналізацію землі, що сприяє на її думку, повному розумінню діяльності лівого крила декабристів.¹²⁹³ Ця думка потребує певного уточнення. Правильніше було б стверджувати, що аграрний проект конституції П.І.Пєстєля — зародок капіталістичної націоналізації, а не націоналізації взагалі. По-перше, чітко зумовлюється відчуження землі власника, якщо розмір її перевищує 5000 десятин, за винагороду, яку виплачує держава. По-друге, вилучена земля мала бути власністю місцевих органів, які виступали щодо селян як власники. При цьому мала бути проведена так звана “часткова націоналізація”, яка не змінювала суті експлуатації селян.

Порівнюючи два конституційні проекти, відтінюючи їх особливості, М.В.Нєчкіна робить висновок, що деякі відмінності були і в сфері тактичних планів. Захоплювати владу передбачалося по-різному: на Півдні — з допомогою військової революції, без участі “черні”, а на Півночі вважали, що для перемоги досить простого “тиску на уряд”.¹²⁹⁴

Українські декабристознавці спробували розглянути, хоча в цілому й досить побіжно, місце України в програмних документах Південного і Північного товариств. Порівнюючи “Русскую правду”

¹²⁸⁹ Нєчкина М.В. Декабристы. С.58.

¹²⁹⁰ Там само.

¹²⁹¹ Дружинин Н.М. Вказ. праця. С.92.

¹²⁹² Нєчкина М.В. Декабристы. С.42.

¹²⁹³ Там само. С.43.

¹²⁹⁴ Нєчкина М.В. Декабристы.— С.54.

П.І.Пестеля і Конституцію М.М.Муравйова, В.М.Базилевич зазначає: “Україну він (П.І.Пестель — авт.) уявляв собі як три краї — Чорноморський (головне місто Київ), Український (Харків) та почасти “Вершинний” (Смоленськ), тісно з’єднані з усією державою, всупереч М.Муравйову, що давав “державам” України, як і іншим краям, певну автономію”.¹²⁹⁵ “Декабристи, — робить далі висновок вчений, — не вважали людність українську за окрему народність”.¹²⁹⁶ Висвітлюючи суспільно-політичні погляди П.І.Пестеля, які знайшли своє відображення в “Русской правде”, Д.І.Багалій зауважував, що лідери “південців”, не визначаючи Україну, як національного тіла, не дбав про Україну, як про автономну частину федерації народів, з яких складалася тодішня Росія”.¹²⁹⁷

Радянські дослідники довели хибність тверджень дореволюційних вчених, зокрема, М.В.Довнар-Запольського, які розглядали П.І.Пестеля, як ученого-теоретика, а його “Русскую правду”, як “визначний науковий трактат”, але не як конституційну хартію.¹²⁹⁸ Проте необхідно віддати належне думкам декабристознавця, який не шаблонно, а з глибоким розумінням вважав, що конституційні проекти лідерів декабризму не завжди були довершеними, зокрема, у питанні державотворення. Заслужують уваги висновки Довнар-Запольського, про те що П.І.Пестель припускався помилки, зводивши усі народи колишньої імперії у єдине ціле, хай навіть і заради загального блага нової Російської держави. Критично ставився вчений і до уявлень П.І.Пестеля про унітарний устрій держави. М.В.Довнар-Запольський проводить думку про те, що в умовах Росії найбільш придатним є федеративний устрій.¹²⁹⁹ Ці та інші висновки М.В.Довнар-Запольського є актуальними і потребують подальшого дослідження і сьогодні.

Дослідники кінця 1910-х — першої половини 1930-х років звернули увагу на виникнення та діяльність Товариства об’єднаних слов’ян, яке, і ми це вже підкреслювали, “не можна вважати суто декабристським”.¹³⁰⁰ Особливий внесок в аналіз цієї проблеми

¹²⁹⁵ Базилевич В.М. Декабристи на Київщині. С.10.

¹²⁹⁶ Там само. С.12.

¹²⁹⁷ Багалій Д. Декабристи на Україні. С.26–27.

¹²⁹⁸ Довнар-Запольский М. Эпоха императора Александра I // Из истории общественных течений в России. Изд. 2-е. К., 1910. С.45.

¹²⁹⁹ Довнар-Запольский М. Идеалы декабристов. С.423.

¹³⁰⁰ Абаляхин Б.С. Тайные общества, действовавшие на Украине одновременно с декабристскими // Декабристские чтения... Вып. V. К., 1991. С.26.

зробили праці М.В.Нечкіної.¹³⁰¹ Науковці більш детально почали вивчати засновані Андрієм і Петром Борисовим Товариство першої згоди і Товариство друзів природи, від яких починається історія Товариства об'єднаних слов'ян. Серед декабристознавців нема одностайності щодо дати створення цих ранніх організацій. Так, Д.І.Багалій вважає, що перше таємне товариство братів Борисових існувало з 1817 року, а на думку М.В.Нечкіної — з 1818 року.¹³⁰² М.В.Нечкіна розглянула програмні завдання Товариства першої згоди і Товариства друзів природи і дійшла висновку, що останнє “за зовнішніми формами масонської символіки ховало мету утворити в Росії республіку”.¹³⁰³ Як бачимо, дослідниця вказує на зв'язок заснованих Андрієм і Петром Борисовим ранніх таємних товариств з масонськими ложами. Цю ж саму особливість підкреслював і Г.Чулков.¹³⁰⁴ Зазначимо, що сучасні історики підтверджують факт зв'язку братів Борисових з масонством.¹³⁰⁵

Важливий внесок у вивчення програмних документів зробив М.В.Довнар-Запольський. Ним, ще у дореволюційний час, вперше опубліковані повні тексти програмних документів Товариства об'єднаних слов'ян.¹³⁰⁶ Вчений також пояснив значення умовних знаків у “Правилах”. М.В.Довнар-Запольський вважає, що ні “Правила”, а ні “Клятва” не дають повного уявлення про мету таємної організації.¹³⁰⁷ Потрібно проаналізувати мемуарні джерела, зокрема, “Записки” І.І.Горбачевського. На думку дослідника, дані “Записок” свідчать, що “Мета Товариства об'єднаних слов'ян з'являється перед нами в значно серйознішому вигляді”¹³⁰⁸ і зовсім не заслуговує на те іронічне ставлення, що його бачимо у донесенні Слідчої комісії і працях історика офіційно-охоронного напрямку російської

¹³⁰¹ Нечкіна М.В. Общество соединенных славян // Историк-марксист. 1926. Кн.1. С.154–174; Нечкіна М.В. Общество соединенных славян. 245 с.; Нечкіна М.В. Декабристы. М., 1930. С.58–70 та ін.

¹³⁰² Багалій Д. Декабристи на Україні. С.28–29; Нечкіна М.В. Общество соединенных славян. С.20–22.

¹³⁰³ Нечкіна М.В. “Записки Горбачевського” як історичне джерело // Записки і листи декабриста І.І.Горбачевського. 1933. С.6.

¹³⁰⁴ Чулков Г. Мятежники 1825 года. М., 1925. С.192–193.

¹³⁰⁵ Серков А.И. Масонство на Украине в первой четверти XIX века и движение декабристов // Декабристские чтения. Вып. II. К., 1989. С.29.

¹³⁰⁶ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. М., 1906. С.142–144, 145–146.

¹³⁰⁷ Там само. С.146.

¹³⁰⁸ Там само. С.147.

історіографії XIX ст. М.І.Богдановича.¹³⁰⁹ Останній вважав, що Товариство об'єднаних слов'ян не мало значимості ні по кількості його членів, а ні по їх особистих якостях.¹³¹⁰ М.В.Довнар-Запольський, на противагу цьому писав, що члени таємної організації "слов'ян" справляють симпатичне враження, приваблюють своєю щирістю, відданістю своїй справі і рішучістю у діях.¹³¹¹

М.В.Нечкіна досить детально проаналізувала ідеологію Товариства об'єднаних слов'ян, спираючись на програмні документи цієї таємної організації, показання її членів під час слідства, а також на мемуарне джерело, відоме під назвою "Записок декабриста І.І.Горбачевського".¹³¹² Вона правильно вказала на два головних аспекти: Метою Слов'янського товариства стало утворення федеративної республіки слов'янських народів, важливим пунктом програми слов'ян була ліквідація кріпацтва і визволення селян".¹³¹³ М.В.Нечкіна у 1920-і роки вважала, що ідея слов'янського єднання була висунута Ю.К.Люблінським, одним із співзасновників товариства, тобто мала польське походження.¹³¹⁴ Щоправда, згодом автор переглянула цю тезу, віддавши належне ініціативі Андрія й Петра Борисових.¹³¹⁵

Не витримали випробування часом також деякі інші положення праць М.В.Нечкіної, що вийшли друком у зазначений період. Так, дослідниця зображувала членів Товариства об'єднаних слов'ян прибічниками народної революції, розглядала їх як попередників революціонерів-різничинців, як революційних демократів серед декабристів.¹³¹⁶ М.В.Нечкіна переоцінила практичну діяльність "слов'ян" у справі агітації серед солдат і їх роль під час повстання Чернігівського піхотного полку.¹³¹⁷ Це, на наш погляд, ще раз переконливо свідчить про той вплив концепції М.М.Покровського, що вона справляла на тогочасних істориків. Слід підкреслити, що в працях пізнішого періоду М.В.Нечкіна відмовилася від усіх зазначених

¹³⁰⁹ Богданович М.И. История царствования императора Александра I и Россия в его время. Т. VI. С. 478.

¹³¹⁰ Там само.

¹³¹¹ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. М., 1906. С. 136.

¹³¹² Нечкина М.В. Общество соединенных славян. С. 87–111.

¹³¹³ Нечкина М.В. "Записки Горбачевского...". С. 6.

¹³¹⁴ Там само. С. 26, 89, 106.

¹³¹⁵ Нечкина М.В. Движение декабристов. Т. 2. С. 152.

¹³¹⁶ Там само. С. 8, 17, 98, 209–210.

¹³¹⁷ Нечкина М.В. Декабристы. С. 67, 81–82, 86 та ін.

вище положень.¹³¹⁸ Але все ж, її ранні студії, в тому числі з історії Товариства об'єднаних слов'ян, мають дуже важливе значення для розвитку декабристознавства, перш за все тим, що містять у собі багатющий фактичний матеріал і просто вражають величезною кількістю джерел, залучених до їх написання.

Дослідники-емігранти, зокрема, професор Української господарської академії у Подєбрадах Максим Славінський написав "Історію України", в якій коротко зупинився на виникненні таємних гуртків в Україні. Серед "них особливо одзначається товариство "З'єднаних слов'ян", яке повстало з масонської ложі тої самої назви".¹³¹⁹ Автор звернув увагу на важливе питання – державотворення членів товариства, яке "ставило собі метою утворення вільної республіканської федерації з усіх сло'янських національних держав".¹³²⁰ Історик підкреслював, що до новоствореної держави разом з українцями повинні ввійти "москвини та поляки".¹³²¹ На жаль, вчений не розкрив змісту праграмних документів товариства, не висловив свого ставлення до діяльності його членів.

Таким чином, з другої половини 1910-х років — першої половини 30-х років вчені зробили значний крок вперед у порівнянні з дореволюційним часом щодо вивчення історії таємних товариств декабристів. Значним досягненням молодого радянського декабристознавства було створення М.В.Нечкіною ґрунтовної і наукової монографії, присвяченої Товариству об'єднаних слов'ян. Це було обумовлено, по-перше, тим, що М.М.Покровський розглядав це товариство як революційне, а це імпонувало молодим радянським декабристознавцям. По-друге, до вивчення теми звернувся талановитий і ґрунтовно підготовлений фахівець. По-третє, що ця тема комплексно в дореволюційний час не розроблялась, а це посилювало до неї інтерес.

Українські вчені активно розробляли питання з історії Південного товариства, зокрема, організаційного розвитку, написання П.І.Пестелем "Русской правды", роботи чотирьох з'їздів товариства, планів збройного виступу. Це були окремі аспекти історії Південного товариства. Фундаментального монографічного дослідження написано не було. Приблизно на такому ж рівні знаходилося вивчення історії Північного товариства. Шлях накопичення,

¹³¹⁸ Нечкина М.В. Движение декабристов. Т.2. С.133–182 та ін.

¹³¹⁹ Славінський М. Історія України. Подєбради, 1934. С.148.

¹³²⁰ Там само.

¹³²¹ Там само.

осмислення фактичного матеріалу з історії Південного та Північного товариств значно затягнувся, але створені студії зароджували надію, що скоро ці теми завершаться написанням солідних наукових праць.

Внаслідок панування в літературі того періоду теоретичних положень М.М.Покровського дослідники досить детально і глибоко аналізували програму й тактику Південного товариства і Товариства об'єднаних слов'ян, а Північному товариству приділяли значно менше уваги.

Діяльність ранніх декабристських організацій - Союзу спасіння і Союзу благоденства практично не вивчалась. Це обумовлювалось тим, що ці товариства згідно концепції М.М.Покровського були не революційні і не таємні, а тому, практично не цікавили декабристознавців. Виняток становлять обширні дослідження С.М.Чернова, висновки якого і зараз розділяють сучасні вчені.

Доцільно продовжити ґрунтовне вивчення літературної спадщини членів таємних декабристських організацій, зокрема, Товариства об'єднаних слов'ян її співставлення з фактами біографій окремих членів, які містяться у спогадах діячів Південного і Північного товариств. Актуальність цього напрямку є важливим, оскільки навряд чи можна його вважати остаточно вивченим, та й взагалі наукова література з історії Товариства об'єднаних слов'ян ще не була піддана глибокому історіографічному осмисленню. Чекає свого співставлення свідчення мемуаристів-декабристів з офіційною концепцією про рух декабристів та положення праць професійних істориків минулого й нинішнього століть.

У декабристознавчій літературі цих років з данної теми виникли суперечки з ряду аспектів: коли ж конкретно виникли Товариство з'єднаних слов'ян і Південне товариство. Невірно описувалася й дата виникнення Південного й Північного товариств. Російські декабристознавці не могли допустити, щоб в літературі писалося про те, що Південне товариство виникло раніше Північного, а тому фактично твердили, що ці товариства виникли одночасно, що було невірно. Не звернули уваги декабристознавці і на створений П.І.Пестелем у Петербурзі філіал Південного товариства, його мету і завдання. Поза увагою декабристознавців залишалася історія позадекабристських організацій, які діяли одночасно з декабристськими, зв'язки, які існували між ними.

Але, незважаючи на ці недоліки, декабристознавці цього часу своєю плідною працею створили вагомую базу для подальшого вивчення діяльності товариств дворянських революціонерів.

ЛЕКЦІЯ VII.

АНАЛІЗ ЗБРОЙНОГО ВИСТУПУ ДЕКАБРИСТІВ

Протягом кількох років лідери декабристських організацій розробляли плани повалення самодержавства, а його початок пов'язували із природною або "насильницькою" смертю імператора. Дослідникам відомі "Білоцерківський" та "Бобруйський" варіанти вбивства Олександра І, що мало б знаменувати початок повстання. П.І.Пестель же планував виступ у 1826 р. Однак доля внесла корективи. 19 листопада 1825 р., далеко від столиці, у Таганрозі раптово помирає від пропасниці Олександр І. У країні, через незрозуміле для багатьох престолонаслідування, виникає своєрідна ситуація — міжцарів'я, коли Костянтин, якому присягнули війська, залишався у Варшаві, а Микола Павлович не міг оголосити себе царем, тому що про зречення Костянтина практично знало небагато осіб. Оскільки Костянтин не надіслав офіційного зречення, Микола Павлович призначив присягу на 14 грудня 1825 р. Цей час і вирішили використати члени Північного товариства для початку повстання.

Порушуючи традицію, що склалася у радянському декабристознавстві періоду його становлення, коли перевагу віддавали героїчному повстанні Чернігівського полку,¹³²² ми розпочнемо аналіз досліджень з повстання у Петербурзі, яке розпочалося раніше, ніж в Україні.

Повстання на Півночі, вважав С.Я.Гессен, висвітлюється у 49 студіях.¹³²³ А насправді "політичному повстанню" присвячено значно більше видань: сотня книг, нарисів, статей. Тема "Повстання декабристів у Петербурзі" складна, і через це її можна поділити на окремі питання: розробка плану повстання, підготовка сил до виступу, хід повстання, а також його поразка.

Причиною повстання, або як пише М.М.Покровський, "приводом до самого вибуху 14 грудня, було питання про престолонаслідування".¹³²⁴ Цю ж думку ще раніше висловив М.В.Довнар-Запольський, присвятивши розглядові питання про престолонаслідування кілька сторінок праці "Декабрьская революция 1825 г.". "Декабристская эпопея", пише дослідник готувалася ще у кінці 10-х — початку 20-х років XIX ст., коли цар Олександр І,

¹³²² Чулков Г. Мятежники 1825. С.5.

¹³²³ Гессен С. Солдаты и матросы в восстании декабристов. М., 1930. С.155–158.

¹³²⁴ Покровский М.Н. "Из истории общественного движения в России начала XIX века". С.104.

прийнявши від великого князя Костянтина Павловича зречення від престолу, необнародував його, як і призначення новим наслідником великого князя Миколи Павловича.¹³²⁵ Автор детально зупиняється на стосунках двох братів — претендентів на престол після смерті Олександра I, підкреслюючи при цьому, що саме у цей час у "найбільш активних членів визвольного руху стали зароджуватися думки про можливість використати смуту в цілях революційних ідей".¹³²⁶ Далі вчений пише: "Діяти передбачалося тільки у випадку переходу престолу до Миколи". Посилаючись на слідчу справу декабриста Є.П.Оболенського, історик твердить, що боротися з популярністю "уже вступавшого на престол государя (Костянтина. — авт.) не було можливим".¹³²⁷ Але, мабуть, це не зовсім так. Слід враховувати, що повстання — одна з форм досягнення поставленої мети декабристами. Більшість із них практично завжди були готові до відкритої боротьби. І зводили їх виступ до престолонаслідування, як це зробив М.М.Покровський, неправильно.

Питання розробки планів повстання має значну літературу, але єдності суджень дослідників у ній немає. "Події застали Північне товариство зненацька. Проводирі не встигли виробити план", писав Д.С.Мережковський.¹³²⁸ Інші ж вважали, що "у всіх деталях план розроблений не був, — лишилося багато неясного й недовомленого",¹³²⁹ "все робилося поспіхом", непродумано.¹³³⁰ "Згідно з планом, розробленим Рилєєвим", М.О.Бестужев виводить гвардійський екіпаж.¹³³¹ Меншість декабристів стояла навіть на позиції, що "й самого плану не було".¹³³²

Таких суперечливих оцінок можна навести безліч. Історики так і не дійшли спільної думки: чи був розроблений план членами

¹³²⁵ Довнар-Запольский М.В. Декабрьская революция 1825 г. // Голос минувшего. 1917. №7–8. С.6.

¹³²⁶ Там само. С.18.

¹³²⁷ Довнар-Запольский М.В. Декабрьская революция 1825 г. С.13.

¹³²⁸ Мережковский Д.С. Первенцы свободы: История восстания 14-го декабря 1825. Пгтр., 1927. С.20.

¹³²⁹ Дружинин Н. Кто были декабристы и за что они боролись? С.70.

¹³³⁰ Гизетти А. От декабристов до наших дней: Сто лет борьбы за свободу. Пгтр., 1917. С.10; Довнар-Запольский М.В. Декабрьская революция 1825 г. С.22; Пресняков А.Е. 14 декабря 1825 года. М.; Л., 1925. С.93.

¹³³¹ Дрезен А. Матросы-декабристы. Материалы к восстанию 14 декабря 1825 года // Каторга и ссылка. 1925. №4. С.112.

¹³³² Дрезен А. Столетие выступления декабристов // Красный флот. 1925. №12. С.20.

Північного товариства, чи ні.* Це одна із особливостей літератури з цього питання — полярність суджень.

Найближчим до істини були дослідники, які, спираючись на свідчення самих декабристів, схилялися до того, що Північне товариство тільки готувалося до збройного виступу. Безперечно, такий "виступ" входив у програму Північного товариства ще задовго до смерті Олександра І".¹³³³

На жаль, П.Парадизов не визначив, хто працював над розробкою плану повстання, його складові частини. Автор стверджує свою тезу посиланням на М.Муровйова та розповіді про розмови членів Північного товариства.¹³³⁴ "Політичне повстання" розпочалося "під династичними, а не політичними гаслами і було підготовлене наспіх".¹³³⁵

У більшості праць даного періоду з цього питання основну увагу приділено діяльності членів Північного товариства щодо розробки конкретного плану збройного виступу. В літературі немає єдиної оцінки змісту плану збройного виступу: збройна демонстрація, політичне повстання, військовий тиск на уряд¹³³⁶ — думка одних; військове повстання, збройна сутичка — інших.¹³³⁷

У багатьох працях розглядаються конкретні зустрічі членів таємного товариства, їх консультації.

Детальніше зупинимось на думці історика М.В.Довнар-Запольського про "роботу" декабристів над розробкою плану майбутнього виступу. Вчений, на відміну від більшості декабристознавців, справедливо твердить, що "підготовка розпочалася з перших днів грудня" 1825 року, проте для "справжньої роботи" часу було небагато, і це не могло не вплинути на успіхи

• Микола І у своїх "Записках" писав, що в ящику стола С.П.Трубецького "знайшовся чорновик на відірваному аркуші, писаний рукою Трубецького, особливої важливості; це була програма на весь хід дій заколотників на 14 число із зазначенням осіб"..., обов'язків для кожного (Див.: Из записок Николая І о 14 декабря 1825 г. // Красный архив. 1924. №6. С.225).

¹³³³ Парадизов П. Декабристы. Х., 1930. С.89.

¹³³⁴ Там само. С.89—94.

¹³³⁵ Фирсов Н.Н. Герои 14 декабря. Л., 1926. С.56—60, 61.

¹³³⁶ Дрезен А. Матросы-декабристы. Материалы к восстанию 14 декабря 1825 г. С.111; Пресняков А.Е. Указ.соч. С.91; Фирсов Н.Н. Вказ.праця. С.59; Нечкина М.В.Декабристы. М.,1930. С.73 та ін.

¹³³⁷ Габаев Г.С. Гвардия в декабрьские дни 1825 года (Военно-историческая справка) // Пресняков А.Е. Указ. соч. С.201.

підготовки".¹³³⁸ Вчений виділяє такі важливі напрямки діяльності членів Північного товариства: вербування нових членів, оскільки організація була малочисельною; проведення нарад декабристів, зокрема, на квартирах Е.П.Оболенського і К.Ф.Рилєєва 12 грудня, М.О.Бестужева і А.П.Арбузова 13 грудня, братів О.П. і П.П.Беляєвих та ін. Потрібно відзначити, що М.В. Довнар-Запольський вперше звернув увагу на нараду членів Північного товариства у К.Ф.Рилєєва 27 листопада 1825 року, яка, на думку вченого, "поклала початок організованій роботі",¹³³⁹ чим спростовує свою ж думку, раніш висловлену, коли початок такої діяльності датував 1 грудня.

Особлива увага декабристознавців приділена нараді 13 грудня 1825 року, коли був остаточно розроблений план повстання. Цю нараду М.В.Довнар-Запольський назвав справедливо головним штабом змови.¹³⁴⁰ "Останні приготування було зроблено: ротні команди мали вивести війська на Сенатську площу, — пише М.Дружинін, — полковник Булатов прийняв над ними командування, князь Трубецький зосередив у своїх руках вищу владу революційного диктатора. Маніфест до народу було складено — його обговорили заздалегіть, і один із змовників усю ніч сидів над його остаточною обробкою".¹³⁴¹ Звичайно, не так просто розроблявся план, М.В.Довнар-Запольський справедливо підкреслює, що його розробка проходила в складних умовах, коли пропонувалися пропозиції, які не завжди сприймалися однозначно. Ось чому у декабристознавчій літературі часто зустрічаються різні трактування складових плану, розробленого членами Північного товариства.

В.Лебєдев і К.Левін наводять вироблений план, за яким пропонувалося: 1) Для цілей збройного повстання задіяти війська, які відмовляються присягати Миколі, не допускаючи їх до безпорядків, та прагнути до збільшення їх кількості; 2) в разі успіху повстання знищити самодержавство й створити Тимчасовий уряд з трьох членів; 3) командування армією й управління Петропавлівською фортецею віддати в руки людей, відданих товариству; 4) тимчасовий уряд повинен встановити по всій Росії "камери для обрання депутатів" до Установчих зборів; 5) Сенат повинен видати маніфест про те, що Установчі збори з представників усієї землі російської мають визначити нові закони для управління Росією на майбутні часи;

¹³³⁸ Довнар-Запольский М.В. Декабрьская революция 1825 г. С.13.

¹³³⁹ Там само. С.15.

¹³⁴⁰ Там само. С.19.

¹³⁴¹ Дружинин Н. Кто были декабристы и за что они боролись? С.71.

б) Тимчасовий уряд повинен запропонувати Установчим зборам прийняти конституцію, тобто проект державного устрою на засадах народного представництва.

До плану згодом додали ще ряд пунктів: 1) запровадити провінціальні палати для місцевого законодавства; 2) військові поселення перетворити в народну варту; 3) оголосити самоуправління університетів; 4) Петропавлівську фортецю віддати міському самоуправлінню. Якщо повстання зазнає поразки, то військам залишити місто й підняти провінцію.¹³⁴²

Ось такі найбільш повні плани зафіксовано М.М.Дружинінім і В.Лебедевим. Перший варіант — неповний; другий — тільки переповідає більшість програмних положень декабристів, а не є конкретним планом повстання. Доцільно було б зупинитися окремо на "плані дій" декабристів запропонованому М.В.Довнар-Запольським, оскільки історик аналізував його раніше інших дослідників. Він поділив його на "основу скелету плану" і на "деякі додаткові деталі", які виробили декабристи під час нарад у листопаді-грудні 1825 р., але так і не "ввійшли до його основи".¹³⁴³ До основних пунктів плану вчений відніс: 1) вибори диктатора повстання князя С.П.Трубецького і його двох помічників — О.М.Булатова і О.І.Якубовича;¹³⁴⁴ 2) використовуючи непопулярність Миколи Павловича серед гвардії, виступити під лозунгом захисту прийнятої присяги Костянтину Павловичу; 3) вимагати від Сенату зібрати представників "від всіх губерній", які і визнають "форму правління";¹³⁴⁵ 4) вимагати від Сенату до скликання "земського собору" призначити тимчасовий уряд із "двох чи трьох членів Ради, до яких приєднати одного члена товариства, для контролю";¹³⁴⁶ 5) для забезпечення "нового ладу вимагати від Сенату "призначити начальника гвардії і дивізійних командирів із числа людей на які могло б покластися товариство";¹³⁴⁷ 6) зайняти Петропавлівську фортецю.

До другорядних складових плану декабристів М.В.Довнар-Запольський, приділяючи їм більше уваги, відніс: 1) зайняти Зимовий палац; 2) продовжити пропаганду серед війська, використовуючи

¹³⁴² Левин К. Декабристы: История вооруженного восстания 14 декабря. М., 1918. С.21—22; Лебедев В. Восстание декабристов. М., 1926. С.31—32.

¹³⁴³ Довнар-Запольский М. Декабрьская революция 1825 г. С.23.

¹³⁴⁴ Там само. С.22.

¹³⁴⁵ Там само. С.23.

¹³⁴⁶ Там само.

¹³⁴⁷ Там само.

перший повсталий полк; 3) відмовитися від пропозиції О.І.Якубовича розгромити шинки, примусити солдатів і "чернь" до грабунків, яких після кинути на палац та ін. Дослідник справедливо відносить ці складові плану до "дрібних деталей".¹³⁴⁸ Важливим питанням, на яке звернув увагу декабристознавець, є зміст маніфесту і про форму правління.¹³⁴⁹

Текст Маніфесту, підготовленого бароном В.І.Штейнгейлем, на думку М.В.Довнар-Запольського до нас, не дійшов, це було однією з причин того, що у літературі він подавався у різних змістових формулюваннях. Віддамо належне М.В.Довнар-Запольському, який одним із перших зробив спробу його реконструкції, і досить вдалу. Звернемо увагу тільки на погляд М.В.Довнар-Запольського на роль Сенату у перехідний період — від монархії через конституційну монархію до республіки. Вчений вірно доводить, що цій проблемі декабристи приділяли досить уваги, як найбільш поважній установі Росії, яка користувалася авторитетом. У праці М.В.Довнар-Запольський звертає увагу на використання авторитету М.С.Мордвінова і М.М.Сперанського — майбутніх членів Тимчасового уряду.¹³⁵⁰

М.В.Довнар-Запольський, привівши свідчення декабристів К.Ф.Релеєва, М.І.Тургенева, як і В.С.Іконников у праці, присвяченій М.С.Мордвінову,¹³⁵¹ зробив припущення нібито, декабристи бажали залучити М.С.Мордвінова і М.М.Сперанського до процесу творення нової держави.¹³⁵²

Шани потребує думка М.В.Довнар-Запольського про царевбивство. Цю проблему обговорювали декабристи під час нарад. Проаналізувавши наявний фактичний матеріал, декабристознавець спростовує висновки офіційної і дворянської історіографії, про те, що О.І.Якубович однозначно висловився за вбивство царя. М.В.Довнар-Запольський більш обережніше пише про це: "питання про царевбивство не було питанням остаточно вирішеним на нараді товариства".¹³⁵³ Помилявся також, на його думку і, відомий історик і літературознавець П.Є.Щоголев,¹³⁵⁴ який у статті, присвяченій

¹³⁴⁸ Там само. С.24.

¹³⁴⁹ Там само.

¹³⁵⁰ Там само. С.26.

¹³⁵¹ Иконников В.С. Граф Н.С.Мордвинов. СПб., 1873. С.431.

¹³⁵² Довнар-Запольский М. Декабрьская революция 1825 г. С.27.

¹³⁵³ Там само. С.37.

¹³⁵⁴ Щеголев Петр Григорьевич. Каховский // Былое. 1906. №1. С.167—170.

П.Г.Каховському, твердив, "що царевбиство було основною і давно прийнятною ідеєю К.Ф.Рилєєва".¹³⁵⁵

Проте, після таких цікавих і оригінальних думок М.В.Довнар-Запольський робить невірний висновок: "Основний контур дійсно прийнятого членами товариства до реалізації плану дій полягала в утриманні солдат від присяги і у публікації відомого нам маніфесту зі збереженням частини влади у тимчасовому уряді і у гвардії".¹³⁵⁶

У дослідженнях інших вчених увага акцентується на певних складових плану військового виступу декабристів. Деякі автори аналізують розробку декабристами тактичних заходів: раптовий удар по Зимовому палацу (П.Каховський) – не що інше, як повторення двірцевого перевороту. До цієї думки, вважає М.М.Фірсов, схилився К.Ф.Рилєєв, але радив "йти до палацу вдень, коли солдати відмовляться присягти Миколі і виступлять із зброєю за Костянтина".¹³⁵⁷ М.М.Покровський і особливо О.Є.Пресняков зупиняються на "плані" "неревольюційної революції" С.П.Трубецького, який передбачав після виступу Морського екіпажу рухатися від полку до полку, "вести одну військову частину прикладом іншої",¹³⁵⁸ "силою тиску" на владу примусити Костянтина Павловича прибути до столиці. Якщо він не приїде, то продовжувати тиск, підтримуючи непокору солдатів, посилаючись на те, що Олександр I заповідав скоротити термін служби. Необхідно було обнародувати Маніфест від Сенату, в якому були б відбиті конституційні вимоги, створити Тимчасовий уряд, який би підготував пропозиції для "загальних зборів депутатів від усіх земель – Установчі збори". Запорукою успіху у столиці, на думку князя С.П.Трубецького, було неминуче повстання на Півдні і опір новій присязі. План не був прийнятий, хоч у ньому знайшло відбиття деяких його складових, про що не згадували ні В.Лебедев, ні М.М.Дружинін.

У ряді праць висвітлюється спроба вести пропаганду ідей Північного товариства серед солдатів, яка не мала успіхів, зауважують А.Дрезен і С.Я.Гессен.¹³⁵⁹ Про "пропаганду" серед

¹³⁵⁵ Довнар-Запольский М. Декабрьская революция 1825 г. С.37.

¹³⁵⁶ Там само. С.32.

¹³⁵⁷ Фирсов Н.Н. Указ.соч. С.64.

¹³⁵⁸ Пресняков А.Е. Указ.соч. С.90–92; Ашукин Н.Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года. М., 1924. С.27; Сказин Е.В. Восстание 14 декабря 1825-го. М.; Л., 1925. С.46.

¹³⁵⁹ Дрезен А. Матросы-декабристы ... С.111; Гессен С. Солдатские волнения в начале XIX в. М., 1929. С.107.

військових, як важливий засіб накопичення сил, писав і М.В.Довнар-Запольський.¹³⁶⁰ А.Дрезен досить ґрунтовно змальовує події у Гвардійському екіпажі перед його виходом на Сенатську площу. “Маса, збуджена виступом своїх офіцерів і наступним їх арештом, ... тільки й чекала того, щоб хтось з’явився й спрямував би її порив. Поява М.О.Бестужева і В.К.Кюхельбекера заспокоювала розвиток подій на дворі казарми й призвела до виходу екіпажу на вулицю”.¹³⁶¹

Серйозної пропаганди серед солдатів члени Північного товариства “не вели до останніх днів, що передували повстанню”. Турбота про солдатів, скасування принизливих побоїв сприяло “особистій симпатії” до офіцерів, але вона не могла відіграти вирішальну роль у залученні до революційних подій.¹³⁶²

Агітація велася поспіхом, непродумано. “Навіть спішна агітація останніх днів перед повстанням найменше торкнулася Ізмайловського полку”.¹³⁶³

“Якщо підготовка і велась ким-небудь, – пише М.В.Довнар-Запольський, – навряд чи її можна визнати вдалою”.¹³⁶⁴ “Переконувати прийшлось, – пише П.М.Мілюков, – звичайно, фальшивими аргументами”,¹³⁶⁵ тим більше, що агітатори були офіцери не вище командира роти, і на сучасного їм солдата ця агітація впливала мало. Це пояснюється тим, що одна частина членів товариства була поза межами міста, інші не були залучені до організації повстання. Активна діяльність К.Ф.Рилєєва і братів Бестужевих, які обходили військові частини, розмовляли із солдатами на вулиці і біля казарм, не могла дати бажаного, оскільки солдат переконували не приймати нової присяги, замовчуючи справжні цілі повстання. Солдати жадібно слухали розповіді про волю та скорочення строку служби в армії.¹³⁶⁶ Передбачали, пише В.Лебедев, написати прокламацію до війська і таємно розповсюдити по солдатських казармах. Посилаючись на К.Ф.Рилєєва, автор переконує, що агітація К.Ф.Рилєєва і братів М.О. і О.О.Бестужевих “швидко рознесла наші слова по військам”.¹³⁶⁷ Мабуть, не досить

¹³⁶⁰ Довнар-Запольский М.В. Декабрьская революция 1825 г. С.17.

¹³⁶¹ Дрезен А. Указ.соч. С.112.

¹³⁶² Гессен С. Солдаты и матросы в восстании декабристов. С.55.

¹³⁶³ Пресняков А.Е. Указ. соч. С.96.

¹³⁶⁴ Довнар-Запольский М. Декабрьская революция 1825 г. С.32.

¹³⁶⁵ Милуков П. Роль декабристов в связи поколений С.57.

¹³⁶⁶ Парадизов А.Е. Указ. соч. С.94.

¹³⁶⁷ Лебедев В. Указ. соч. С.32.

переконлива думка С.Я.Гессена, що агітація майбутніх декабристів подібна була до міхура, який роздмухував полум'я.¹³⁶⁸

Про успішну пропаганду декабристів серед солдатів Московського полку, як найбільш підготовленого до повстання, пише С.Я.Гессен.¹³⁶⁹ З його думкою погоджуються й інші. “Московский полк першим відмовився присягнути. Бунт став явним”.¹³⁷⁰ Про агітацію братів О. і М.Бестужевих серед солдатів – “московців” 14 грудня 1825 р. згадує М.М.Дружинін. Декабристам удалося підняти, спираючись на підтримку Д.О.Щепіна-Ростовського, кілька рот, захопити полкове знамено і вивести їх на Сенатську площу.¹³⁷¹ В результаті їх діяльності виступила “значна частина Московського полку, чоловік до 700, із прапором”.¹³⁷² Можна не погодитися з О.Є.Пресняковим, який твердить, що “події у Московському полку дали пряму зав'язку усій драмі 14 грудня”.¹³⁷³ Справа в тому, що коли підтримати цю думку, то принижується і стає незрозумілим взагалі діяльність членів Північного товариства 9–13 грудня 1825 р., наради і розробка плану виступу, недооцінюється значення виступу Гвардійського екіпажу.

Описи М.М.Дружиніна, С.Я.Гессена та інших дослідників того, як збиралися сили повстанців, суттєво не відрізняються. Одні говорять про це більш докладно, інші тільки фрагментарно зупиняються на окремих нюансах цього питання.¹³⁷⁴ Наприклад, П.Парадизов стверджує, що на 12 годину дня повстанці мали у своєму розпорядженні 3000 штиків. Микола І мав “не більше”. Це тільки згодом він зміг зібрати 9000. Та “навіть при такому співвідношенні сил перемога декабристів була можлива”.¹³⁷⁵

Найбільш цінним, але несправедливо забутим дослідженням про повстання 14 грудня 1825 р., безперечно, є праця професора, а згодом члена-кореспондента АН СРСР О.Є.Преснякова (1870–1929), в якій докладно розглядаються всі питання теми, Насамперед слід звернути увагу на думку автора про збори на квартирі К.Ф.Рилєєва. На відміну від інших вчених, автор твердить, що ці зібрання “мали

¹³⁶⁸ Гессен С. Солдатские волнения в начале XIX в. С.114.

¹³⁶⁹ Там само. С.67.

¹³⁷⁰ Мережковский Д.С. Указ.соч. С.21.

¹³⁷¹ Дружинин Н. Указ. соч. С.72.

¹³⁷² Пресняков А.Е. Указ.соч. С.107.

¹³⁷³ Там само. С.108.

¹³⁷⁴ Дружинин Н.М. Указ.соч. С.72–75; Гессен С. Указ. соч. С. 64–68 и др.

¹³⁷⁵ Парадизов П. Указ. соч. С.95.

невелике значення, по суті їх не було”.¹³⁷⁶ Це – “ділові розмови”, що проводив господар квартири в окремій кімнаті із спеціально запрошеними членами таємних товариств. Дуже, я б сказав, докладно висвітлює О.Є.Пресняков роль князя С.П.Трубецького, який погодився стати диктатором тільки тому, що серед петербуржців не було більш достойного із більш значним прізвиськом.

Досить ґрунтовно розглянуто контрзаходи великого князя Миколи Павловича по охороні Зимового палацу шляхом збільшення кількості варти, зокрема, і саперами.¹³⁷⁷ Хоч, як зазначає М.В.Нечкіна, це не завадило поручикові М.О.Панову проникнути у приміщення Зимового палацу і тільки відсутність “розпорядження революційного центру” він не використав “сприятливі умови” і не захопив його.¹³⁷⁸

Дослідники К.Левін, Є.Сказін, М.Ашукін дуже поверхово розглядають не тільки розстановку сил на Сенатській площі, але й дуже мало уваги приділяють аналізу перебігу й послідовності подій.¹³⁷⁹

Заслужують шани праці, які супроводжуються картами. Струнку й зрозумілу “диспозицію повстання 14 грудня” змалювала М.В.Нечкіна.¹³⁸⁰ О.Є.Пресняков описав місця квартирування військових частин м.Санкт-Петербурга, виділивши казарми повсталих частин і шляхи їх слідування на Сенатську площу. Стає зрозумілим, що частина Гвардійського екіпажу прямувала через Петропавлівську фортецю і не була затримана військами, вірними Миколі І.¹³⁸¹

Підводячи підсумки приготувань протиборствующих сторін, необхідно погодитися з думкою Г.С.Габаєва, який зауважує, що “дії керівників обох сторін були дуже складними, бо вони черпали свої збройні сили із рядів стройових гвардійських частин петербурзького гарнізону”.¹³⁸² Цим, на думку дослідника, і пояснюється нерішучість і непослідовність обох сторін: як декабристів, так і урядових сил.

Повстання 14 грудня 1825 р. висвітлюється у багатьох працях. Нарховується близько десяти спеціальних досліджень. У одних

¹³⁷⁶ Пресняков А.Е. Указ.соч. С.90.

¹³⁷⁷ Там само. С.101; Сказин Е.В. Указ.соч. С.45–46.

¹³⁷⁸ Нечкіна М.В. Декабристы. С.74; Сказин Е.В. Указ. соч. С.53; Левин К. Указ.соч. С.30.

¹³⁷⁹ Левин К. Указ.соч. С.49–52; Сказин Е.В. Указ.соч. С. 53; Ашукін Н. Указ.соч. С.26–29 та ін.

¹³⁸⁰ Нечкіна М.В. Указ.соч. С.75.

¹³⁸¹ Пресняков А.Е. Указ.соч. С.92.

¹³⁸² Габаев Г.С. Гвардия в декабрьские дни 1825 года (Военно-историческая справка). – С. 202–203.

повстаннях, як, наприклад, у П.Парадизова, К.Левіна, Д.Мережковського, змальовано дуже побіжно. При цьому більше уваги звертається на психологічний бік діяльності керівників, аналізові невиконання тих чи інших сторін плану, метеорологічній ситуації тощо. “Ранок 14 грудня був холодним, неясним, вітряним. Мороз несильний, але неприємний, пронизуючий”, – пише Д.С.Мережковський. Про 8-ми градусний мороз згадує Н.Н.Фірсов.¹³⁸³

Не було єдності серед дослідників про кількість повстанців на Сенатській площі. П.Парадизов твердить, що декабристи мали “у своєму розпорядженні вже 3000 штиків. Близько 3000, “або небагато менше повсталих військ” було за підрахунками О.Є.Преснякова і А.Дрезена.¹³⁸⁴ К.Левін з цього приводу пише, що всього повсталого війська “зібралося близько 2000 чоловік”. Цю цифру наводить у своїй праці М.М.Дружинін: “Проти нього (Миколи І – авт.) стояло дві тисячі безладно, слабо організованої піхоти”.¹³⁸⁵

Збирання сил, як підкреслюють дослідники, йшло повільно. Це, на думку О.Є.Преснякова, призвело до того, що “первісний план, який обіцяв розвиток енергійної революційної активності, був зірваний”.¹³⁸⁶

У літературі, присвяченій повстанню 14 грудня 1825 р. аналізуються ще інші аспекти, які перебували у полі зору вчених: дислокація військових сил, маршрути, якими повстанці прийшли на Сенатську площу, дії протилежних сторін, роль народних мас під час повстання, хід повстання, його поразка. Кожний з авторів, використовуючи доступний йому архівний та мемуарний матеріал, звертав увагу на певні сюжети, акцентував свій погляд на деяких моментах плану повстанців. Загалом читач, ознайомившись із цими працями, зможе яскраво уявити собі складні події на Сенатській площі, визначити рівень і довершеність історичної розповіді того чи іншого автора. Звичайно, виклад матеріалу у більшості студій переважаний або емоційними оцінками, або дуже політизований.

Є.В. Сказін докладно аналізує шлях Московського піхотного полку, гренадерів і матросів Гвардійського екіпажу від місця їх дислокації аж до Сенатської площі. Значна увага приділена епізодові, коли А.Є.Розен – командир стрілецького взводу першої карабінерної

¹³⁸³ Мережковський Д.С. Указ.соч. – С. 21; Фирсов Н.Н. Указ.соч. – С. 68 та ін.

¹³⁸⁴ Пресняков А.Е. Указ.соч. С.115; Парадизов П. Указ.соч. С.95; Дрезен А. Столетие выступления декабристов. С.20 та ін.

¹³⁸⁵ Левин К. Указ.соч. С.28; Дружинин М.Н. Указ.соч. С.79.

¹³⁸⁶ Пресняков А.Е. Указ.соч. С.115.

роти, який брав участь у повстанні “лише побічно”,¹³⁸⁷ зумів паралізувати рух урядових військ по понтонному мосту. Дослідник правильно зауважує, що солдати бездумно йшли за своїм командиром, а його подальша бездіяльність свідчить про “відсутність революційних якостей” у декабриста А.Є.Розена.

Діяльність урядового табору Є.В.Сказін зводить переважно до розкриття ролі Миколи І в організації захисту Зимового палацу, концентрації військ, особистої зустрічі імператора з народом. Цими сюжетами цікавилися О.Є.Пресняков, М.М.Дружинін та ін. М.М.Дружинін, наприклад, писав, що Миколі І вдалося не тільки швидко стягнути вірні йому військові частини, але й “перехопити ініціативу у власні руки”¹³⁸⁸

Протистояння ворожих сторін на Сенатській площі весь час перебувало у полі зору декабристзнавців. О.Є.Пресняков констатує, що вони не поспішали перейти до активних дій. Прибічники Миколи І сподівалися, що повсталі самі розійдуться до вечора, а керівники повстанців закликали солдатів, які “знемагали” від бездіяльності: “Підождіть, братця, підождіть трошки, ми скоро справу скінчимо”.¹³⁸⁹ Якщо цю ситуацію О.Є.Пресняков розглядає, як момент збільшення військових сил імператора, його упевненості у позитивному результаті на свою користь,¹³⁹⁰ то Є.В.Сказін твердить, що “солдати полків, які перебували на боці Миколи, неухильно революціонізувалися, тобто збуджений стан повстанців дедалі більше передавався противникові”.¹³⁹¹

Дослідники досить поверхового описують діяльність Милорадовича, ієрархів православної церкви, великого князя Михайла Павловича та командирів частин, які вийшли на площу, щоб вивести їх з Сенатської площі. До цих аспектів зверталася більшість вчених, і якщо у їхніх працях знаходимо деяку розбіжність в оцінках, то тільки в певних нюансах. Так, К.Левін вважає, що Миколі І порекомендував використати артилерію для розгрому повстанців генерал Толь, а О.Є.Пресняков твердить, що це зробив генерал І.В.Васильчиков.¹³⁹² О.Є.Пресняков, Є.В.Сказін, меншою мірою

¹³⁸⁷ Сказін Е.В. Указ.соч. С.58.

¹³⁸⁸ Дружинин Н. Указ.соч. С.79; Пресняков А.Е. Указ.соч. С.101; Нечкина М.В. Декабристы. С.74–75.

¹³⁸⁹ Пресняков А.Е. Указ.соч. С.125.

¹³⁹⁰ Там само.

¹³⁹¹ Сказін Е.В. Указ.соч. С.66.

¹³⁹² Левин К. Указ.соч. С.30; Пресняков А.Е. Указ. соч. С.127.

С.Я.Гессен і Д.С.Мережковський відзначають роль артилерії у розгромі повстання.¹³⁹³

У працях наводиться багато ефективних картин, але вони не передають тієї напруженої ситуації, коли уряд застосовував артилерію. “Самі вони (солдати – авт.) тут же падали рядами й умирали, а ті, хто залишився на ногах, кріпилися, ще стояли під зливою картечі”.¹³⁹⁴

Питання участі народу у повстанні 14 грудня 1825 р. практично висвітлювалося більшістю радянських декабристознавців. М.М.Дружинін і М.М.Фірсов звернули увагу на “юрбу”, що знаходилася на Сенатській площі. Народ був озлоблений соціальними тяготами й невільно запалився сам, – пише О.Є.Пресняков, – бачачи солдатський заколот, він стихійно приєднався до свого брата-солдата, бо перед ним була головним чином солдатська маса”.¹³⁹⁵ На відміну від М.М.Фірсова, О.Є.Пресняков, твердить, що керівники повстання дуже стримано ставилися до союзу з юрбою”.¹³⁹⁶ Про обережне ставлення до народу пише і Б.І.Сиромятников.¹³⁹⁷ Протилежну думку мав Є.В.Сказін. Він розглядав народ як “сильного і вірного союзника” повстанців. “Декабристи, – пише далі історик, – всіляко підтримували сприятливий для них настрій народних мас”.¹³⁹⁸ На думку Г.Є.Зінов’єва, “на Сенатській площі стояли петроградські фабричні, яких було зовсім небагато у Петрограді”.¹³⁹⁹

Були й інші судження. П.Парадизов стверджував, що “члени Північного товариства були налякані не тільки можливістю активного виступу мас, але й перспективою тривалої громадянської війни...”.¹⁴⁰⁰ Ось, чому, – продовжує вчений, – декабристи, “як і Микола I, умовляли бунтівну юрбу” розійтися по домівках, замість того, щоб закликати її до боротьби”.¹⁴⁰¹ Слід погодитися із слушною думкою

¹³⁹³ Пресняков А.Е. Указ.соч. С.125.

¹³⁹⁴ Фирсов Н.Н. Указ.соч. С.69; Дружинин Н. Указ. соч. С.79.

¹³⁹⁵ Пресняков А.Е. Указ.соч. С.128.

¹³⁹⁶ Там само.

¹³⁹⁷ Сыромятников Б.И. Последний дворцовый переворот (К столетию восстания декабристов) // Право и жизнь. 1926. Кн.1. С.5.

¹³⁹⁸ Сказин Е.В. Указ.соч. С.64.

¹³⁹⁹ Зиновьев Г. История Российской коммунистической партии /большевиков/. – Бахмут, 1924. С.29.

¹⁴⁰⁰ Парадизов П. Декабристы. С.102.

¹⁴⁰¹ Там само.

М.В.Нечкіної, що проблема зв'язку повсталих декабристів із масами по суті ще не вивчена.¹⁴⁰²

Не знайшов у цей період свого висвітлення ще один аспект – про кількість жертв, яких зазнали учасники повстання. К.Левін, наприклад, констатує: “Точна кількість вбитих і поранених лишилася невідомою”,¹⁴⁰³ О.Є.Пресняков називає цифру “70–80 вбитих”.¹⁴⁰⁴ “Втрати заколотників вбитими і пораненими, – пише С.Я.Гессен, – самого для 14 грудня були не дуже значні”.¹⁴⁰⁵

Певний внесок у вивчення цього аспекту внесли О.Д.Багалій, С.Я.Гессен та інші вчені. О.Дрезен висвітлював участь матросів Гвардійського екіпажу у повстанні 14 грудня 1825 р. Автор уточнив кількість загинлих і пропалих без вісті, або тих, хто втік із Сенатської площі. Він вважає, що дореволюційний дослідник С.Виноградов неправий, твердячи, що “Під час придушення повстання багатьох було втоплено в прорубах Неви”.¹⁴⁰⁶ О.Дрезен наводить конкретні цифри: убито – 4 матроси, 15 – пропали без вісті, 18 – поранено, “із яких до першого числа січня 1826 р. вмерло 8”.¹⁴⁰⁷ Автор далі твердить, що із списків Гвардійського екіпажу за участь у повстанні було виключено 89 матросів.¹⁴⁰⁸ С.Я.Гессен відзначає: “Із числа матросів Гвардійського екіпажу вбитих і смертельно поранених виявилось 13–14 чоловік”.¹⁴⁰⁹ Це свідчить про те, що дослідникам того часу не вдалося точно встановити кількість вбитих, що вимагало подальшого пошуку архівних документів.

В деяких дослідженнях аналізується конкретна участь нижчих чинів Московського, Гренадерського полків і Гвардійського екіпажу у повстанні 14 грудня 1825р. Вчених цікавили списки особового складу цих військових підрозділів. Г.С.Габаєв прийшов до висновку, що “встановити особи всіх учасників повстання” у столиці практично неможливо, оскільки слідчі справи зберігалися в архівах військових частин і згодом зникли.¹⁴¹⁰

¹⁴⁰² Нечкина М.В. Декабристы. С.94.

¹⁴⁰³ Левин К. Указ.соч. С.31.

¹⁴⁰⁴ Пресняков А.Е. Указ.соч. С.133.

¹⁴⁰⁵ Гессен С. Солдаты и матросы в восстании декабристов. С.99.

¹⁴⁰⁶ Дрезен А. Матросы-декабристы. Материалы к восстанию 14 декабря 1825. С.110—123.

¹⁴⁰⁷ Там само.

¹⁴⁰⁸ Там само. С.116.

¹⁴⁰⁹ Гессен С. Солдаты и матросы... С.100.

¹⁴¹⁰ Габаев Г. Солдаты-участники заговора и восстания декабристов // Декабристы и их время: В 2-х т. М., 1933. Т.2. С.362.

Іншим шляхом пішов Б.Пушкін, який, розглядаючи справи про “нанесення смертельних ран полковникові Стюрлеру і графові Милорадовичу”, виявив прізвіща 22 рядових і II унтер-офіцерів, які проходили по цих справах. Але це, звичайно, невелика кількість солдатів, що брали участь у повстанні на Сенатській площі.¹⁴¹¹ Г.С.Габаєв і Б.Пушкін поставили перед собою й іншими декабристознавцями завдання наполегливого пошуку списків учасників збройного виступу. Проте, завдання залишилося невиконаним.

Причини поразки повстанців на Півночі активно обговорювалися істориками країни. Єдності думки щодо цього серед них не було, як і не було чіткого їх визначення. М.М.Дружинін виділяє декілька факторів: відсутність порядку та революційної енергії; цілковите безначалля; відсутність сміливої ініціативи; пасивна тактика; небажання використати ініціативу мас.¹⁴¹² Це найбільш повне визначення причин, які призвели до поразки повстання 14 грудня 1825 р. Інші ж вчені конкретизують їх. Так, Є.В.Сказін попутно говорить про пасивну тактику, Н.Н.Фирсов акцентує увагу на тактичних прорахунках керівників,¹⁴¹³ на цілковитому невмінні керівників повстання.¹⁴¹⁴ П.Парадизов описує “химерність і непослідовність змовників”, побоювання керівників народу.¹⁴¹⁵ Та більшість дослідників взагалі не вважали за необхідне висловити свої думки з цього питання, концентруючи увагу на повстанні, його перебігу, милувалися народними масами, твердячи, як, наприклад, М.В.Нечкіна: “загдуючи повстання 14 грудня, треба ясно усвідомити, що фактично лише солдатські маси дали змогу відбутися навіть такій “неревольюційній революції”, як збройна демонстрація 14 грудня 1825 р.”.¹⁴¹⁶

Значною увагою у декабристознавців були військові події в Україні 29 грудня 1825 – 3 січня 1826 р. У дореволюційній літературі про декабристів є близько 45 праць та документальних видань, де змальовується повстання Чернігівського полку. У роки становлення радянського декабристознавства написано з цього приводу 19

¹⁴¹¹ Пушкин Б. К именному списку солдат Московского полка, участвовавших в восстании 14 декабря 1825 г. // Там само. С.365.

¹⁴¹² Дружинин Н. Указ. соч. С.78–79.

¹⁴¹³ Сказин Е.В. Указ.соч. С.65.

¹⁴¹⁴ Сказин Е.В. Там само. С.66; Фирсов Н. Указ. соч. С.70.

¹⁴¹⁵ Парадизов П. Указ.соч. С.100, 102.

¹⁴¹⁶ Нечкина М.В. Декабристы. С.76.

спеціальних праць. Якщо ж врахувати розділи узагальнюючих досліджень, то кількість їх сягає до 30 назв.* Нажаль, запланована до друку Л.П.Добровольським 5 аркушна монографія “Восстание Черниговского полка в 1825 г.”, так і не була опублікована. Не побачив читач і праці В.О.Романовського про “Чернігівський полк за Румянцевським списком”.¹⁴¹⁷ Ці задуми автори реалізували частково у вигляді наукових статей, про які мова буде йти далі.

У цей період саме повстання Чернігівського полку перебувало в центрі уваги дослідників, оскільки М.М.Покровський відзначив його як одну із найголовніших подій в історії декабризму. Це, на його думку, “справжнє повстання спалахнуло на Півдні”. Ступінь висвітлення його в монографіях, статтях і нарисах різна. Одні, як-то Є.В.Сказін, К.Левін, М.Ашукін тільки згадували, що таке повстання відбулося;¹⁴¹⁸ В.Лебедев і Д.С.Мережковський фрагментарно акцентували увагу на ключових моментах.¹⁴¹⁹ З ґрунтовними статтями виступили М.В.Нечкіна, Ю.Г.Оксман, Б.Є.Сироечковський,¹⁴²⁰ але, звичайно, найбільш активно ця проблема вивчалася на Україні.¹⁴²¹

Проте у дослідженнях не було єдності в загальній оцінці повстання Чернігівського полку: М.М.Покровський в лекції, прочитаній 23-го листопада і 1-го грудня 1922 р. у Комуністичному університеті ім. Я.М.Свердлова, розглядає його, як справжнє повстання;¹⁴²² М.В.Нечкіна і Д.С.Мережковський – повстання,¹⁴²³ а П.Парадизов так і не зумів визначати, повстання це чи заколот.¹⁴²⁴ “Тільки повстання Чернігівського полку прорізало громовим ударом обивательське затишшя в країні після повстання 14 грудня”, – писав О.Є.Пресняков,¹⁴²⁵ де справді відбулося повстання і де люди із

● Підрахунки наші: Г.К.

¹⁴¹⁷ ЦДАВОВУ. Ф.166, оп.4, спр.953, арк.45.

¹⁴¹⁸ Левин К. Указ.соч. С.31; Сказин Н.Е. Указ. соч. С.70; Ашукін Н. Указ.соч. С.40-41 та ін.

¹⁴¹⁹ Лебедев В. Указ.соч. С.37; Мережковский Д.С. Указ. соч. С.24–28 та ін.

¹⁴²⁰ Нечкина М.В. Восстание Черниговского полка // Каторга и ссылка. 1925. №8. С.87–112; Оксман Ю. Восстание Черниговского пехотного полка (Новые материалы) // Декабристы. 1825—1925. М., 1925. С. 5–10 та ін.

¹⁴²¹ Андреева Л. Восстание Черниговского полка // Пламя. 1925. № 23–24. С. 27–29 та ін.

¹⁴²² Покровский М.Н. “Из истории общественного движения в России нач XIX в.” С.99.

¹⁴²³ Мережковский Д.С. Указ. соч. С.24; Нечкина М.В. Декабристы. С.76, 78.

¹⁴²⁴ Парадизов П. Указ.соч. С.104, 112.

¹⁴²⁵ Пресняков А.Е.Указ.соч. С.143.

зброєю в руках гинули в бою, – це був виступ Чернігівського полку.¹⁴²⁶ Як “революційний виступ” оцінює боротьбу чернігівців Л.П.Добровольський.¹⁴²⁷

Аналіз літератури з цього питання дає змогу визначити сюжети, над якими працювали в той час дослідники: існування розробленого плану у керівників Південного товариства; розстановка протиборствуючих сторін; хід повстання, роль окремих членів таємного товариства під час повстання; поразка повстання. Таке розчленування полегшило вивчення проблеми, виявило, як і хто її досліджував, на які аспекти звертав більше уваги. Тим більше, що такого поділу декабристознавці ще не зробили. Вони досить фрагментарно висвітлювали повстання декабристів на Україні.

Як правило, дослідники не переконані, що декабристи-південці мали розроблений план виступу, хоч деякі вчені і схилялися до того, що у керівництва Південного товариства був такий план. До них належить Д.С.Мережковський. Він пише, що С.Муравйов-Апостол, “ведучи військо вперед, чим далі, тим все більше втрачав план”.¹⁴²⁸ П.Парадизов тільки констатує факт, що “на півдні розроблявся план великого повстання”,¹⁴²⁹ але складових його не визначає. Він припускає, що “остаточно визначити план заколоту” керівники так і не зуміли.¹⁴³⁰ Відомий український дослідник цих часів В.М.Базилевич твердить про те, що напередодні повстання на Півдні “намагалися виробити нові плани”,¹⁴³¹ а М.В.Нечкіна, згадуючи про план, підкреслює, що його розробляли, і зупиняється на деталях його варіантів. Вона пише: “Першим планом слов’ян був такий: заарештувати терміново командира полку Гебеля, зібравши для цього солдатів...”. І далі: “Обговорювали й інші плани, думаючи про повстання”.¹⁴³² Але які? Так це і залишилося невідомим для читача.

Підсумовуючи зроблене, слід відзначити, що дослідники так і не зуміли вирішити, чи був план у С.І.Муравйова-Апостола та М.П.Бестужева-Рюміна, чи ні. Думки М.В. Нечкіної та В.М.Базилевича свідчать, що декабристознавці і не ставили перед собою завдання

¹⁴²⁶ Дрезен А. Столетие выступления декабристов. С.15.

¹⁴²⁷ Добровольский Л. Главные участники восстания Черниговского полка // Из эпохи борьбы с царизмом. К., 1926. №5. С.68.

¹⁴²⁸ Мережковский Д.С. Указ.соч. С.24.

¹⁴²⁹ Парадизов П. Указ.соч. С.104.

¹⁴³⁰ Там само. С.110.

¹⁴³¹ Базилевич В.М. Декабристи на Київщині. 1825–1925. С.25.

¹⁴³² Там само. С.78.

його визначити й оцінити. Всі без винятку пішли шляхом опису подій, роблячи дуже обережні й неповні коментарі.

Значно краще опрацьовано інші аспекти. Особливо багато уваги приділяється дослідниками подіям, що передували повстанню Чернігівського полку. Серед сюжетів найбільшою увагою користується поїздка братів М.І. та С.І.Муравйових-Апостолів до Житомира 25–26 грудня 1825 р., куди вони виїхали, як твердять М.В.Нечкіна, 24 грудня.¹⁴³³

Дослідники докладно, особливо М.В.Нечкіна, зупиняються на подіях, які відбувалися між 25 і 29 грудня 1825 р.: на балу у Василькові, з нагоди прийняття присяги Миколі І; приїзді фельдгерів, щоб заарештувати С.І.Муравйова-Апостола; поїздки Г.Гебеля із жандармами, а також М.П.Бестужева-Рюміна до Житомира, де в цей час перебували брати С.І. та М.І.Муравйови-Апостоли; поверненні братів до села Триліс і приїзді сюди Г.Гебеля та жандарма Ланге; арешті братів С.І. та М.І. Муравйових-Апостолів.¹⁴³⁴

Значних відмінностей в описах М.В.Нечкіної і В.М.Базилевича практично немає. Перший дослідник послідовно йде за “Записками” І.І.Горбачевського, сприйнявши його бачення ходу повстання Чернігівського полку.* Виклад В.М.Базилевича не тільки стисліший, але й більш обережний. У ньому відсутня ідеалізація членів Товариства об’єднаних слов’ян І.І.Сушинова, В.М.Соловйова, М.О.Щепилло, А.Д.Кузьмина, яка має місце у М.В.Нечкіної. Праці обох істориків відбивають різні трактування початку повстання. М.В.Нечкіна пише: “В ніч на 29 грудня Кузьмин одержав записку від Муравйова”.¹⁴³⁵ “Пізно увечері 28 грудня /9 січня/ Кузьмин одержав із Триліс від В.Муравйова записку, – фіксує В.М.Базилевич, – в якій той запрошував Кузьмина, барона Соловйова, Щепилу ** й Сушинова...”¹⁴³⁶

¹⁴³³ Нечкіна М.В. Восстание Черниговского полка. С.90: Її ж. Общество соединенных славян. С.144.

¹⁴³⁴ Нечкіна М.В. Указ.соч. С.91–95; Базилевич В. Восстание Черниговского полка в 1825–26 гг. // Из эпохи борьбы с царизмом. К.,1926. №5. С.42–46.

● І.І.Горбачевський учасником повстання не був. Його “Записки” написані на основі розповідей активних учасників повстання, членів Товариства об’єднаних слов’ян. А тому “Точна і багата фактами розповідь Горбачевського все ж не повна” (Див.: Нечкіна М.В. Вказ.стаття. – С.87).

¹⁴³⁵ Нечкіна М. Указ. соч. С.93.

** Правильно: Щепиллу.

¹⁴³⁶ Базилевич В.Вказ.стаття. С.44.

Сперечаються автори між собою й про те, чи запрошував С.І.Муравйов-Апостол до Триліс І.І.Сухинова. М.В.Нечкіна твердить: “Сухинов поїхав з ними, хоч Муравйов не кликав його”,¹⁴³⁷ а В.М.Базилевич наводить у своїй праці текст записки С.І.Муравйова-Апостола, в якій зазначено й прізвище І.І.Сухинова.¹⁴³⁸

Декабристознавці, і серед них М.М.Дружинін та М.В.Нечкіна, стверджують, що початок повстання Чернігівського полку – 29 грудня 1825р. і започатковано воно звільненням С.І.Муравйова-Апостола з-під арешту.¹⁴³⁹ “Звільнений Муравйов” (С.І. Муравйов-Апостол. – авт.) став на чолі роти й пішов у місто Васильків на з’єднання з іншими частинами Чернігівського полку”.¹⁴⁴⁰ Звільнивши С.І.Муравйова-Апостола, “поранивши Гебеля”, члени Товариства об’єднаних слов’ян поставили його “перед неминучою необхідністю почати повстання. Дата його початку – ранок 29 грудня 1825 р.”.¹⁴⁴¹ як писала М.В. Нечкіна. Такої ж думки про початок повстання був М.М.Фирсов та інші дослідники.

До питання про початок повстання чернігівців зверталися й інші дослідники. Так, П.Парадизов і С.Я.Гессен вважають, що приїзд до Триліс чотирьох членів Товариства об’єднаних слов’ян і звільнення ними С.І.Муравйова-Апостола “є фактично початком повстання”.¹⁴⁴² Поділяє це положення й В.М.Базилевич,¹⁴⁴³ правда, уточнюючи, що думка “зараз же розпочати повстання” виникла у С.І.Муравйова-Апостола ще до приїзду у Триліси.¹⁴⁴⁴

Акцентуючи увагу на ролі А.Д.Кузьмина, В.М.Соловйова, М.О.Щепилли, І.І.Сухинова в організації повстання чернігівців, М.В.Нечкіна принижує роль С.І.Муравйова-Апостола.¹⁴⁴⁵ Вона пише: “С.Муравйов зважився на повстання... – це, справді так, але правда й те, що слов’яни зважилися на це ще у Василькові і що, не будь їх, справа повернула б на інше. Сам Муравйов приписує велике значення події у Трилісах”.¹⁴⁴⁶

¹⁴³⁷ Нечкіна М. Указ. соч. С.93; Її ж. Общество соединенных славян. С.148.

¹⁴³⁸ Базилевич В. Декабристи на Київщині. 1825–1925. С.28.

¹⁴³⁹ Дружинин Н. Кто были декабристы и за что они боролись? С.82; Нечкіна М. Декабристы. С.81.

¹⁴⁴⁰ Дружинин Н. Указ.соч. С.83.

¹⁴⁴¹ Нечкіна М.В. Декабристы. С.81.

¹⁴⁴² Парадизов П. Указ.соч. С.108.

¹⁴⁴³ Базилевич В.М. Декабристы. Очерки. I–III. К., 1926. С.10.

¹⁴⁴⁴ Базилевич В. Декабристи на Київщині. С.28, 27.

¹⁴⁴⁵ Нечкіна М.В. Декабристы. С.86.

¹⁴⁴⁶ Там само.

Іншої думки із цього сюжету придержувався М.В.Довнар-Запольський. Він намагається зрозуміти поведінку керівника Васильківської управи Південного товариства С.І. Муравйова-Апостола під час підготовки повстання Чернігівського полку і у ході самого збройного виступу декабристів на Київщині.¹⁴⁴⁷

Фрагментарно описують декабристознавці збір рот Чернігівського полку. Виступ із Триліс С.І.Муравйова-Апостола до Василькова М.В.Нечкіна розглядає як початок першого етапу повстання: “сповнений хитань, нерішучості, дій малоусвідомлених і викликаних випадковими обставинами закінчився”¹⁴⁴⁸ вступом чернігівців до Василькова.

Другий етап повстання, веде далі М.В. Нечкіна, розпочинається у Василькові, коли С.І.Муравйов-Апостол очолив п'ять рот, що зібралися у місті.¹⁴⁴⁹ Дослідниця багато уваги приділяє вивченню стосунків між С.І.Муравйовим-Апостолом і членами Товариства об'єднаних слов'ян, тлумачить їх неправильно, з великою упередженістю. Вона відшукує якнайбільше фактів, що підтверджували б керівне становище “слов'ян” у повстанні, як виникає непорозуміння між ними й С.І.Муравйовим-Апостолом.¹⁴⁵⁰

М.В.Нечкіна проаналізувала ставлення жителів с.Мотовилівки до повстанців-чернігівців. Вона, з великим пієтетом, твердить, що С.І.Муравйов-Апостол розповів селянам, за що вони борються, а ті з радістю прийняли їх на постій, намагалися їх нагодувати, “надаючи все в достатній кількості”.¹⁴⁵¹ В.Ганцова-Берникова звернула увагу на цікавий і до цього часу ще не досліджений сюжет – ставлення різних верств населення до повстання в Україні.¹⁴⁵²

Уці роки розпочалося дослідження важливої теми руху декабристів – “декабристи-солдати”. Наприклад, у дореволюційний час їй було присвячено тільки три дослідження, а вдосліджуваний нами період – дев'ять. Цю тему досліджувала в Україні О.Д.Багалій-Татарінова, В.М.Базилевич, Л.П.Добровольський і росіянка М.К.Одинцова. Інші вчені інколи, кількома реченнями, згадували про

¹⁴⁴⁷ Довнар-Запольский М.В. Декабрьская революция 1825 г. С.61.

¹⁴⁴⁸ Нечкина М.В. Восстание Черниговского полка. С.95.

¹⁴⁴⁹ Нечкина М.В. Общество соединенных славян. С.151.

¹⁴⁵⁰ Там само. С.152–153.

¹⁴⁵¹ Там само.

¹⁴⁵² Ганцова-Берникова В. Отголоски декабрьского восстания 1825 г. // Красный архив. 1926. Кн.XVI. – С.189–204.

участь солдатів у повстаннях декабристів і зовсім не говорили про їх долю після поразки цих повстань.

Це пояснюється незначною кількістю матеріалів. Про участь солдатів у виступах декабристи в своїх спогадах писали дуже скупо. Український дослідник Л.П.Добровольський вважав, що солдатам не приділяли належної уваги тому, що серед них не було яскравих особистостей і солдати не могли себе проявити.¹⁴⁵³

Питання стосунків солдатів Чернігівського полку з С.І.Муравйовим-Апостолом, агітація декабристів серед солдатів цього полку досліджувала О.Д.Багалій у своєму ґрунтовному дослідженні. Потрібно підкреслити, що вона була однією з перших, хто звернувся до цієї теми, накресливши головні напрямки її вивчення.

В праці М.К.Одинцової, на відміну від дореволюційних вчених, висловлено кілька цікавих, але на нашу думку, не обґрунтованих висновків: 1) про свідоме ставлення більшості повсталих солдатів, 2) їх більш радикальні настрої і більш активну тактику у порівнянні з офіцерами, 3) про кару, яку понесли солдати, в супереч змісту маніфесту.¹⁴⁵⁴

Звичайно, серед солдатської маси були солдати, зокрема, колишні семенівці, які мали значно вищий рівень освіченості, будучи ображенні на Олександра 1 виступали провідникам думок С.І.Муравйова-Апостола і деяких членів Товариства об'єднаних слов'ян. Але про більш "радикальні настрої", мови вести не можна, оскільки цей висновок протирічить відомим на той час опублікованим матеріалам у четвертому томі "Восстания декабристов".

Не дивлячись на певну кількість досліджень з теми "декабристи-солдати", вона була тільки поставлена і чекає свого дослідника й зараз.

Таким чином, в період становлення радянського декабристознавства було досягнуто значних успіхів у вивченні історії повстання "сподборників святої волі". Дослідники довели, що збройний виступ дворянських революціонерів був об'єктивним результатом, невід'ємною ланкою усього розвитку декабризму.

Дослідження вчених 1917 – першої половини 30-х років, присвячені повстанням "апостолів правди" спростували хибний висновок дореволюційного історика С.М.Соловйова. Він у 1858 р.

¹⁴⁵³ Добровольський Л. Виправна на Кавказ солдатів Чернігівського полку // Декабристи на Україні. С.114–123.

¹⁴⁵⁴ Одинцова М.К. Декабристы-солдаты // Сб. тр. Иркут. гос. ун-та. Вып. XII. Педагогический ф-т. Иркутск, 1927. С.32–33.

писав про рух декабристів, як про "дитяче белькотіння", що не вплинуло на розв'язання соціально-політичних питань російської дійсності, зокрема, скасування кріпосного права.¹⁴⁵⁵

Аналіз літератури про повстання 14 грудня 1825 р. свідчить, що єдності і, слава богу, в оцінці цього важливого питання не було. Одні дослідники, зокрема, М.В.Нечкіна, М.М.Покровський розглядали цю подію в історії руху декабристів як "повстання", інші, в тому числі П.М.Мілюков, твердять, що "14 грудня було однією символікою повстання", яке "не було розраховане на успіх".¹⁴⁵⁶ Дискусійні положення, а вони переважали в більшості праць, були чудовою запорукою для подальшого вивчення теми, пошуку оптимальних розв'язань окремих питань.

Заслугує уваги малознанні, серед сучасних вчених, дослідження М.В.Довнар-Запольського (Груднева революція 1825 року) і О.Є.Преснякова. Як ніхто інший, у цей час, ці вчені ґрунтовно, на основі залучених нових документальних матеріалів декабристської епохи, показали складний період діяльності членів таємних організацій в розробці конкретних планів збройних виступів. Запропонована М.В.Довнар-Запольський оригінальна ідея активного складання плану повстання у столиці Російської імперії ще на початку грудня 1825р. не знайшла підтримки тогочасних і сучасних вчених. Це хибна позиція, оскільки складається враження, що повстання 14 грудня 1825 р. спалахнуло спонтанно і не було результатом кропіткої і наполегливої праці декабристів.

Недостатньо досліджувалися й окремі питання теми. Поза увагою, якщо не говорити про праці О.Д.Багалій-Татарінової та М.О.Одинцової, не вивчалася доля солдатської маси після розгрому повстань. Це пояснюється відсутністю архівних матеріалів про долю солдатів - учасників повстань. А тому звинувачувати дослідників тих років у недостатньому вивченні цього питання, принаймні некоректно. Потребує уваги воно і в наш час, необхідно відповісти, куди і скільки було відправлено солдат, де вони відбували заслання, яка подальша їх доля, та ін.

Літературна спадщина декабристознавців цих років про повстання декабристів, яка у повній мірі відбиває рівень розвитку молодого радянського декабристознавства, була важливим фундаментом для подальшої розробки цієї проблеми.

¹⁴⁵⁵ Соловьев С. Мои записки для детей моих, а если можно, и для других // Избранные труды. Записки. М., 1983. С.308–309.

¹⁴⁵⁶ Милуков П. Роль декабристов в связи поколений. С.57.

РОЗДІЛ VIII.

АРЕШТ, СЛІДСТВО, СУД ТА ЗАСЛАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

У 20—30-ті роки нашого століття пожвавився інтерес вчених до вивчення долі декабристів після поразки повстань. За нашими підрахунками ця тема нараховує 380 досліджень.¹⁴⁵⁷ Правда, більшість із них видруковані були ще до Лютневої революції 1917 р. За своїм змістом серед них переважають листи, щоденники, наукові праці декабристів з етнографії та краєзнавства.

Радянська література з цих питань незначна, оскільки серед декабристознавців утвердилась думка про те, що “революційні задуми полишили декабристів у Сибіру, історія декабризму закінчується фактично слідством і судом”, а тому “цей період вже не має інтересу для істориків декабризму”.¹⁴⁵⁸ Цю думку історика-марксиста М.В.Нечкіної, як не дивно, не поділяли деякі вчені і наполегливо розробляли окремі аспекти теми, переважно на краєзнавчому рівні.

Сибірські декабристознавці, зокрема, Б.Г.Кубалов, М.К.Азадовський звернули увагу на організоване і систематичне вивчення документів про сибірський період життя, які зберігалися в місцевих актоосховищах, виявленню пам'ятних місць декабристів, організації виставок, читання лекцій, присвячених перебуванню “споборників святої волі” в обширах сибірських, публікації досліджень і документальних матеріалів в місцевих періодичних виданнях.

Сибірські матеріали використовувались вченими й інших союзних республік колишнього СРСР. Наприклад, київський декабристознавець В.М.Базилевич, організовуючи виставку про декабристів у Києві, прохав сибіряка Б.Г.Кубалова “вислати деякі особливо цікаві екземпляри іркутських і сусідніх видань”.¹⁴⁵⁹

Виявлені документи оперативно друкувались у місцевих і центральних виданнях. Винятковою увагою у істориків користувалася епістолярна спадщина декабристів. Світ побачили листи К.П.Торсона, М.О.Бестужева, Є.П.Оболенського, М.К.Кюхельбекера та інших “державних злочинців”.¹⁴⁶⁰ Цінність цих знахідок полягала в тому, що

¹⁴⁵⁷ Азадовский М., Слободский М. Декабристы в Сибири. Библиографические материалы. Иркутск, 1925. 19 с.

¹⁴⁵⁸ Нечкина М. Декабристы. М., 1930. С.90.

¹⁴⁵⁹ ЦДІАУ. Ф.833, оп.1, спр.6, арк. 1 зв.

¹⁴⁶⁰ Три письма декабриста Торсона // Жизнь Бурятии. 1926. №1—3. С.33; Декабристы в Бурятии. Верхнеудинск, 1927. С.31—40.

вони друкувалися вперше, в тому числі листи С.Г.Краснокутського, В.О.Бечасного.¹⁴⁶¹

Декабристознавці проводили серйозні пошуки додаткових матеріалів, щоб внести поправки у помилкові висновки, які часто зустрічалися в декабристознавчій літературі. Так Ю.Г.Оксман уточнив, що лист С.Г.Краснокутського адресувався не племінниці, а сестрі декабриста Н.Г.Лукашевич. Конкретизувалися прізвиська місцевих купців, чиновників, про яких згадували засланці у своїх листах.¹⁴⁶²

Заслужують уваги вчених підготовлені й опубліковані Б.Л.Модзалевським частина епістолярної спадщини декабриста С.Г. та його дружини М.М.Волконської, затримане жандармським управлінням, до синів М.М.Раєвського, а також низка листів до матері і сестри Софії. В них відображаються не тільки родинні стосунки, але й його перші одинадцять місяців каторжної праці, відношення 3-го відділення Й.І.В., генерала О.Х.Бенкендорфа до переписки.¹⁴⁶³

Наукові коментарі — одна з найважливіших властивостей дослідницької праці істориків, краєзнавців цих років. Не є винятком листи А.З.Муравйова до сина та дружини, написані під диктовку М.К.Юшневської. Вони відтворюють життя одного з колишніх членів Південного товариства у засланні, його турботу про освіту сина. Дуже актуально звучить сьогодні думка декабриста, який, звертаючись до сина Олександра, писав: “Ти, друже мій, все пишеш мені французькою, а мені хотілось знати, як ти володієш вітчизняною мовою, хоча впевнений, що ти нею особливо займаєшся, розуміючи, який священний обов’язок для росіянина знати свою мову”.¹⁴⁶⁴

П’ять листів братів Миколи і Михайла Бестужевих, переписаних рукою М.К.Юшневської, середини 30-х років XIX ст., змальовують критичне ставлення декабристів до представників російської “словесності старої і юної”, показують глибоке знання літературознавчих процесів в Росії, відбивають турботу про стан її

¹⁴⁶¹ Азадовский М. Письмо Ап.Ал.Николаевского к Н.А.Бестужеву // Декабристы в Бурятии. С.14; Два листи Волконських до матері // Рух декабристів на Україні. С.110—116.

¹⁴⁶² Письмо декабриста С.Г.Краснокутского // Декабристы: Неизданные материалы и статьи. С.166—167.

¹⁴⁶³ Модзалевский Б. Декабрист Волконский в каторжной работе на Благодатском руднике // Бунт декабристов: Юбилейный сборник. 1825—1925. М., 1926. С.333—356.

¹⁴⁶⁴ Письмо от 24 апреля 1836 г. // Тайные общества в России в начале XIX столетия. М., 1926. С.125.

розвитку.¹⁴⁶⁵ Автори з сарказмом пишуть, що деякі літератори, захоплюючись латиною та ідеями другорядних філософів, вживають “ямщицькі висловлювання, а про розмовну мову... і говорити нічого”.¹⁴⁶⁶

Особливо цікаві для розуміння історії розвитку російської словесності думки братів про “козака луганського” (В.Даля— авт.), які, разом з Вельтманом, є оригінальними і започатковують “справжню російську епоху”.¹⁴⁶⁷ Декабристи-засланці були противниками засмічування російської літератури іноземними словами, їх непокоїло вживання “якогось соромництва,... розбещення в російській мові”.¹⁴⁶⁸ Актуальність їх зауважень є пересторогою тим, хто з екранів телевізорів, шпальт газет смакує непристойні афоризми, вживає нецензурні слова.

Захищаючи чистоту мови, Микола Бестужев критикує й свого брата О.О.Бестужева-Марлінського, за його “хірургічні” операції, підкреслює, що “пишуща молодість у нас зовсім не знає граматики, а вчиться із слуху і запозичує у нашого Олександра... помилки...”.¹⁴⁶⁹

Дослідники використовували в своїх працях раніше опубліковані листи петрашевця Ф.М.Львова до декабриста Д.І.Завалішина, аналізуючи проблему “Декабристи і петрашівці”. Вони були опубліковані у мало відомому збірнику матеріалів, які зберігалися в музеї П.І.Щукина. В листі від 4 серпня 1860 р. Ф.М.Львов характеризує М.В.Петрашевського як запального й наполегливого, який часто через це вступав в конфлікти з владою, своїм оточенням, зокрема, з петрашевцями. В цьому ж листі петрашевець висловлює свої думки про характер Д.І.Завалішина, відзначаючи його владолюбство, називає людиною, яка “любила показати свою владу і впливовість”.¹⁴⁷⁰

Листи декабриста М.С.Луніна до своєї сестри К.С.Уварової, дружини міністра народної освіти, М.М.Волконської до III відділення й.і.в. розкривають різні сторони життя, суспільної діяльності засланців. Ці листи спростовують помилкову думку, яка утвердилась в новітньому декабристознавстві, про скрутне матеріальне становище

¹⁴⁶⁵ Письмо 19 июля 1835 г. // Бунт декабристов. С.361.

¹⁴⁶⁶ Там само. С.362.

¹⁴⁶⁷ Там само. С.361.

¹⁴⁶⁸ Письмо 31 июля 1836 г. // Там само. С.365.

¹⁴⁶⁹ Там само. С.364.

¹⁴⁷⁰ Письма Ф.Н.Львова Д.И.Завалишину. 1860—1861 гг. // Сборник старинных бумаг, хранящихся в музее П.И.Щукина. М., 1902. Т.10. С.243, 245.

декабристів у сибірському засланні. Документи свідчать, що одностороннє уявлення про важке економічне й матеріальне становище засланців, які жили у скруті, не відповідало дійсності. Час вимагає диференційованого підходу до цієї проблеми, оскільки серед поселенців-декабристів були такі, які ні в чомі не знали утруджень, зокрема, С.П.Трубецький, С.Г.Волконський та ін. Але були й такі “політичні злочинці”, як, наприклад, П.Х.Дунцов-Вигодовський, а також більшість колишніх членів Товариства об’єднаних слов’ян, які потребували державного утримання.¹⁴⁷¹

Документальні матеріали сибірських архівів спростують міф радянського декабристознавства про скрутне становище більшості поселенців, дозволить об’єктивно показати їх рівень життя й діяльності, розкривають нам справжнє ество засланих, викарбовують їх людську гідність, оскільки декабристи, йдучи на відкриту боротьбу проти існуючого ладу, усвідомлювали, якщо не усі, то більшість, що дуже багато можуть втратити у разі поразки.¹⁴⁷²

Архівні опубліковані матеріали розкривають щедрість душі декабриста-засланця, особливо тих, хто був більш матеріально забезпечений, намагався делікатно допомогти тим, хто потребував такої допомоги. Опубліковані в ці роки рукописні матеріали М.В.Басаргіна свідчать, що, наприклад, С.П.Трубецький “скільки разів у хворих товаришів своїх просиджував”,¹⁴⁷³ надавав їм фінансову допомогу, засланому організатору таємного товариства в Астрахані майору О.Л.Кучевському протягом шістнадцяти років. У листі від 9 грудня 1843 р. С.П.Трубецький пише йому, що через “селянина Устюгова” голова направив письмове розпорядження доставити (О.Л.Кучевському — авт.) 20 пудів житнього і 10 пудів пшеничного борошна, а він особисто передає: 1 фунт чаю, 5 фунтів цукру, 1 пляшку оцту та інші продукти.¹⁴⁷⁴

Листування декабристів І.І.Пущина, М.І.Муравйова-Апостола, М.В.Басаргіна, П.С.Бобрищева-Пушкіна, І.Д.Якушкіна, які зберігалися в сімейному архіві Якушкіних, які підготував до друку онук декабриста Є.Є.Якушкін. Вони правдиво змальовують життя декабристів у

¹⁴⁷¹ ДАІО. Ф.24, оп.3, спр.474, картон 17, 14 арк; ф.24, оп.3, спр.361, картон 14, 10 арк; ф.24, оп.3, спр.332, картон 13, арк.1—2, 10.

¹⁴⁷² Там само. Спр.142, картон 7, 189 арк.

¹⁴⁷³ Неизданная рукопись декабриста Н.В.Басаргина // Каторга и ссылка. 1925. кн.5. С.173.

¹⁴⁷⁴ Кубалов Б. А.Л.Кучевский и письма к нему декабристов // Тайные общества в России в начале XIX столетия. С.60.

засланні, яскраво характеризують окремих декабристів, зокрема, С.І.Волконського, В.Л.Давидова, С.П.Трубецького¹⁴⁷⁵ та ін. Зміст опублікованих матеріалів, на думку С.В.Бахрушина,— “надають свіжі дані для характеристики декабристів”, історії “культурного про шарку російського суспільства першої половини XIX ст.”¹⁴⁷⁶.

Без купюр М.Азадовський опублікував статті декабриста М.О.Бестужева “Бурятське господарство”, тим самим відновив оцінку засланого про “побут і звичаї” бурятів, а також велику розвідку “Гусинное озеро”, написану на значному етнографічному матеріалі.¹⁴⁷⁷

Виняткове значення для вивчення декабристознавцями перебування засланців у далекому Сибіру мали перевидані записки і щоденники декабристів, у тому числі М.В.Басаргіна, І.Д.Якушкіна, І.І.Горбачевського та інших, які дозволили по новому підійти до висвітлення ставлення засланців до місцевого населення, їх впливу на розвиток сільського господарства, життя, звернути увагу на недостатньо вивчений аспект проблем — вплив місцевих жителів на “політичних злочинців”.¹⁴⁷⁸

Спогади сучасників декабристів, як важливе джерело вивчення сибірського життя засланців, так і їх діяльність після амністії, були у полі зору декабристознавців. Досить змістовні спогади бурятки Ж.Анаєвої, яка у молоді роки служила у декабристів К.П.Торсона і братів Бестужевих. Підготовлені до друку В.В.Поповим вони змальовують не тільки господарську діяльність декабристів на поселенні, але цінні для розгляду важливого питання — стосунки “друзів Миколи І” і місцевого населення, запровадження декабристами нових сільськогосподарських культур в краї.¹⁴⁷⁹

Спогади онуки декабриста І.О.Анненкова М.В.Бризгалової зацікавили дослідників, які вивчали життя й суспільну діяльність декабристів після амністії. Вона акцентувала увагу на тому, що її дідусь активно співпрацював у нижньоновгородській земській управі, сприяв розвитку мережі шкіл, турбувався про долю звільнених від

¹⁴⁷⁵ Декабристы на поселении. Из архива Якушкиных. 1926. 165 с.

¹⁴⁷⁶ Там само. С.11.

¹⁴⁷⁷ Азадовский М. Н.А.Бестужев о бурятском хозяйстве // Декабристы в Бурятии. С.10, 41—56.

¹⁴⁷⁸ Записки Н.В.Басаргина. Пгтр., 1917. 294 с. та ін.

¹⁴⁷⁹ Попов В.В. Декабристы К.П.Торсон и братья Бестужевы по воспоминаниям селенгинской бурятки Жигмты Анаевой // Декабристы в Бурятии. С.99—100.

кріпосного права селян, захищав їх інтереси.¹⁴⁸⁰ Вони допомогли звернути увагу на недостатньо досліджену тему “декабристи і селянська реформа 1861 р.”

Документальні матеріали центральних і місцевих органів влади, переписка декабристів-засланців з ними та своїми рідними, як спогади самих декабристів та їх сучасників широко використовувались істориками, краєзнавцями Сибіру, Москви, Києва, Одеси для вивчення окремих питань проблеми.

Тема “Арешти учасників повстань і членів таємних організацій” мало цікавила вчених цих років. Якоїсь узагальнюючої праці створено не було. Декабристознавці побіжно зупинялися на арешті одного або кількох учасників руху декабристів. “Учасників повстань арештовували десятками і звозили на допит безпосередньо до самого Миколи” — пише М.В.Нечкіна.¹⁴⁸¹ Ряд дослідників, зокрема, С.М.Чернов, І.М.Троцький, А.В.Шебалов помилково вважали, що П.І.Пестеля заарештували 14 грудня 1825 р.¹⁴⁸² На невідповідність цієї думки звернув увагу М.М.Дружинін, який писав, що “13 грудня був схоплений Пестель”.¹⁴⁸³ Це була вірна думка, яка поділяється і сучасними дослідниками.

Арешти учасників руху декабристів, а часто і безвинних, “відбувалися на основі височайшого розпорядження”. Представники місцевої влади ретельно виконували ці вказівки, заздалегідь до них готувалися, пише Б.Пушкін.¹⁴⁸⁴

Дослідники, уважно вивчивши архівні матеріали, описали дуже стисло факти де був заарештований той чи інший учасник руху і куди відправлений по особистій записці Миколи І. Серед них були й не декабристи, як, наприклад, “бердичевський фактор” Д.М.Лошак. П.Є.Щоголеву належить публікація зібраних комендантом Петропавлівської фортеці генерал-ад’ютантом О.Я.Сукіним 150 власноручних записок царя, в яких вказувалося, як і в яких умовах утримувати заарештованих декабристів.¹⁴⁸⁵

¹⁴⁸⁰ Бризгалова М. Встречи с декабристами // Тайные общества в России в начале XIX столетия. С.184.

¹⁴⁸¹ Нечкина М. Декабристы С.86.

¹⁴⁸² Шебалов А. Арест Пестеля // Бунт декабристов: Юбилейный сборник. 1825—1925 С.330.

¹⁴⁸³ Дружинин Н.М. Кто были декабристы и за что они боролись? С.82; Пушкин Б. Арест декабристов // Декабристы и их время: В 2-х т. Т.2. С.400.

¹⁴⁸⁴ Пушкин Б. Арест декабристов // Декабристы и их время. Т.2. С.377.

¹⁴⁸⁵ Щеголев П.Е. Николай I и декабристы. Пг., 1919. С.7—15.

Так, в “реєстрі” під №2 записано: “Присланого Рилєєва посадити в Олексіївському равеліні, але не зв’язувати руки; без всякого контакту з іншими, дати йому і папір для письма, і що буде писати до мене, власноручно мені приносити щоденно”.¹⁴⁸⁶ 22 лютого 1826 р. в Олексіївський равелін були посаджені “Шимков, Мозгалевський і Шахерєв” з наказом Миколи І “утримувати суворо”¹⁴⁸⁷ та ін.

У більшості досліджень фрагментарно, як, наприклад, у праці В.П.Алексєєва, опублікованій в серії “дешевої бібліотеки журналу “Каторга и ссылка”, констатувалося: “У справі декабристів Микола приймав саму близьку особисту і активну участь,... розпочинаючи пошуком і закінчуючи вироком”.¹⁴⁸⁸ Декабристознавці звернули увагу на те, що цар поставив перед собою завдання виявити всі задуми декабристів і відшукати всіх причетних до змови. “Сам Микола застосовував усі засоби до того, щоб витягнути із арештованих все можливе і навіть неможливе” — писав П.Парадизов.¹⁴⁸⁹

Серед декабристознавчих праць, присвячених арештам учасників руху, вигідно вирізняється глибоко документована розповідь одесита Ю.Г.Оксмана. Він вперше використав документи архіву Новоросійського і Бесарабського генерал-губернатора “Дело по донесению Херсонского губернатора об отыскании поручика Сухинова /он же Емельянов/”, яка зберігається в Державному архіві Одеської області. Вчений відновив “визначальні моменти не тільки самого піймання, але й всього попереднього пошуку єдиного із утікачів організатора грудневого збройного повстання у першій армії”.¹⁴⁹⁰

Цінність цієї розвідки полягає ще й у тому, що вона подає досить повну, що не було зроблено раніше, автобіографічну довідку про І.І.Сухинова. Детально досліджений механізм пошуку і арешту І.І.Сухинова, слідство над його братами Степаном і Василем, які йому допомагали отримати пашпорт. Дуже важливою властивістю праці Ю.Г.Оксмана є той факт, що вчений співставляє архівні дані з наявними в історіографії судженнями і висновками, зокрема, декабристів І.І.Горбачевського і В.М.Соловйова, уточнює і

¹⁴⁸⁶ Реєстр // Щеголев П.Е. Николай I и декабристы. Очерки. Пт., 1919. С.7.

¹⁴⁸⁷ Там само. С.15.

¹⁴⁸⁸ Алексеев В. Николай I и декабристы. М., 1925. С.6.

¹⁴⁸⁹ Парадизов П. Декабристы. С.115.

¹⁴⁹⁰ Оксман Ю. Поимка поручика И.И.Сухинова (По неизданным материалам) // Декабристы. Неизданные материалы и статьи. С.54.

конкретизує їх. Це дослідження вигідно різниться від сюжету на цю тему, описаного М.В.Нечкіною, яка розкриває психологічний і душевний стан І.І.Сушинова і його братів, зокрема, Степана.¹⁴⁹¹

На початку ХХ ст. декабристознавці звернули увагу на роль Миколи І і в долі заарештованих декабристів. Найбільш плідно працював над цією темою історик літератури П.Є.Щеголев.¹⁴⁹² Після лютневих подій 1917 р. він перевидав раніш написані статті, згрупувавши їх у чотири нариси окремою книжечкою, які розкривають історію арешту, слідства і суду над декабристами.¹⁴⁹³ Незначні сюжети на цю тему зафіксували в узагальнюючих працях П.Парадизов, М.В.Нечкіна, М.М.Дружинін, Д.І.Багалій та інші вчені. “... Допити проводилися під особистим керівництвом і наглядом царя. Микола І не знав ні відпочинку, ні спокою; він безупинно розшукував нитки руху, намагався все вивідати і узнати”, — записав М.М.Дружинін.¹⁴⁹⁴

У ряді досліджень аналізувалися методи й форми проведення допитів. Акцентуючи увагу на винятковій ролі Миколи І у проведенні допитів, вчені зупиняються на умілих діях імператора, його різнобічних прийомах і засобах. Питання про диференційний підхід царя до заарештованих декабристів має незначну літературу. У ці роки до його сюжетів побіжно зверталися практично всі дослідники, які розглядали проблему покарання “державних злочинців”. Наприклад, емігрант А.Ізюмов писав, що заарештованому К.Ф.Рилєєву цар дозволив писати все, що хотів поет, а П.Г.Каховського після чистосердечних свідчень почали “утримувати” краще “...стали давати чай” за рахунок Миколи І.¹⁴⁹⁵

На думку декабристознавців, свідчення декабристів, добуті примусово, не завжди були достовірними. Так, Ю.Г.Оксман, аналізуючи слідчу справу декабриста І.І.Сушинова, підкреслює, що свідчення заарештованого були вимушені і “не завжди сприяли виявленню істини у діяльності значної частини руху декабристів”.¹⁴⁹⁶ Але це односторонній, невірний висновок. Значна частина декабристів, особливо на перших допитах, розповідали не все, замовчували

¹⁴⁹¹ Нечкіна М. Общество соединенных славян. С.202—205.

¹⁴⁹² Щеголев Е.П. Император Николай — тюремщик декабристов // Былое. 1906. Кн. V. С.195—207.

¹⁴⁹³ Щеголев П.Е. Николай I и декабристы. Пг., 1919. 62 с.

¹⁴⁹⁴ Дружинин Н.М. Кто были декабристы и за что они боролись? С.89.

¹⁴⁹⁵ Изюмов А. Декабристы // На чужой стороне. 1925. Т.ХІІІ. С.261, 262.

¹⁴⁹⁶ Оксман Ю. Поимка поручика И.И.Сушинова (По неизданным материалам). С.53.

прізвіща учасників таємних організацій, зміст програмних документів тощо. Тільки під тиском зібраних Слідчою комісією фактів, очних ставок заарештовані зізнавалися у діях, доповнювали і уточнювали свідчення своїх візаві. Менша кількість декабристів зуміли, на відміну від П.І.Пестеля, К.Ф.Рилєєва, С.П.Трубецького, І.І.Горбачевського, приховати свою активну діяльність у товариствах, знання змісту програмних документів та ін. До таких, на думку О.Д.Багалій-Татаринової, належав слов'янин Я.Я.Драгоманов, який зумів переконати Слідчу комісію у тому, що йому були не відомі вимоги царевбивства, плани збройного виступу.¹⁴⁹⁷

У цей час декабристознавці звернули увагу на вивчення створення царем Миколою І Верховного карного суду для вирішення долі підслідних декабристів. Діяльність суду розглядалася в кількох аспектах: роль М.М.Сперанського у створенні і діяльності суду, діяльність розрядної комісії, позиція окремих членів Верховного карного суду щодо винесення вироку дворянським революціонерам та інші.

Зазначимо, що ґрунтовної праці з цієї проблеми створено не було. Матеріали, які друкувалися на сторінках періодичних видань і збірників статей та матеріалів, необхідно розглядати, як важливий етап нагромадження документів і оцінок декабристознавців, утвердження радянського погляду на ці аспекти руху декабристів.

Питання створення 1 липня 1826 р. Верховного карного суду має певну літературу і найбільш ґрунтовно досліджене князем М.В.Голіциним, який більше уваги акцентував на ролі М.М.Сперанського, на юридичному обґрунтуванні необхідності організаційних засад роботи цієї карної установи.¹⁴⁹⁸ Роль Миколи І як слідчого декабристів, його ініціатива у створенні Верховного карного суду також була у полі зору дослідників.¹⁴⁹⁹

У новітніх дослідженнях декабристознавці звернули увагу на необхідність вивчення ролі розрядної комісії, діяльність якої передувала химерному засіданню Верховного карного суду. Комісія фактично схвалила дії Слідчого комітету, використавши без

¹⁴⁹⁷ Багалій-Татаринова О. Справа Якова Драгоманова // Декабристи на Україні. Т.2. С.155—173.

¹⁴⁹⁸ Голицын Н.В. Сперанский в Верховном уголовном суде над декабристами // Русский исторический журнал. 1917. Т.2. С.61—102.

¹⁴⁹⁹ Щеголев П.Е. Николай I и М.М.Сперанский — в Верховном суде над декабристами // Щеголев П.Е. Декабристы. С.261—276.

належного аналізу інколи сфальсифіковані слідчі матеріали.¹⁵⁰⁰ Комісія, на думку вчених, працювала фактично також під керівництвом М.М.Сперанського. “Старий” царедворець,— на думку О.Покровського,— відіграв “роль головного ділового стовбура цілого процесу і суду над декабристами”.¹⁵⁰¹ Її члени зробили витяги з “провин” 121 декабриста. Заслуговує на увагу невелика стаття С.Я.Гессена, який зробив спробу виявити прізвища п’яти членів Верховного карного суду, які часто відмовлялися від підтримки думок більшості членів суду, які не подавали свого голосу за смертні вироки. Дослідник називає прізвище М.С.Мордвинова і робить припущення, що проти смертних вироків виступали також і сенатор Д.О.Баранов, і адмірал Д.Н.Сенявін.¹⁵⁰²

Заслуговує на увагу справедливий висновок С.Я.Гессена про те, що члени Верховного карного суду під час вироків підходили до них диференційовано. До членів декабристських організацій, зокрема, до периферійних, застосовували жорстокі, безкомпромісні вироки і, як правило, голосували одностайно. До членів Північного товариства, виходців з титулованої знаті, або визначних аристократів висновки були більш різнобічні. С.Я.Гессен вважає, що на міру покарання впливало і особисте знайомство членів суду з підсудними. Так, за смертну кару М.М.Муравйова подали голос 34 члени суду, а за цю ж міру покарання декабриста І.І.Пушина, якого мало хто знав у столиці подали голос 56 членів.¹⁵⁰³

Важливе питання “Слідство і суд над слов’янами” проаналізувала М.В.Нечкіна. Її дослідження, побудоване на значному новому фактичному матеріалі, є переконливим і достовірним. Обґрунтовані висновки з важливих аспектів, зокрема, арештів членів Товариства з’єднаних слов’ян, методів і прийомів Слідчого комітету у Петербурзі і слідчої комісії у штабі 1-ї армії у Могильові, поведінки членів товариства, вироку¹⁵⁰⁴ та ін.

Особливою увагою у дослідниці користувався аспект — “поведінка членів Товариства з’єднаних слов’ян під час слідства”. Справедливо М.В.Нечкіна твердить, що з 23, зокрема, брати А. і

¹⁵⁰⁰ Гессен С. За кулисами суда над декабристами // Каторга и ссылка. 1931. №1. С.181—182.

¹⁵⁰¹ Покровский А. До слідства над декабристами (Нові матеріали) // Рух декабристів на Україні. Х., 1926. С.57.

¹⁵⁰² Гессен С. Указ. стаття. С.182.

¹⁵⁰³ Там само. С.185.

¹⁵⁰⁴ Нечкина М. Общество соединенных славян. С.188—208.

П.Борисови, О.С.Пестов “поводили себе благородно і мужньо”, а І.І.Горбачевський “більше усіх налякався, клявся, просив про помилування, виказував товаришів”.¹⁵⁰⁵ Ця думка домінує і в дослідженнях інших авторів, оскільки відбита у слідчих справах багатьох декабристів. “Поведінка декабристів на слідстві була різна, — констатує М.В.Нечкіна, — Багато із них не проявили революційної стійкості, загубили ґрунт під ногами, плакали, каюлися, виказували товаришів”.¹⁵⁰⁶

Дослідниця об’єктивно і ґрунтовно розкриває обстановку слідства і розправи Миколи І і його підручних, які, з одного боку, намагалися догодити цареві і пропонували нелюдські міри покарання, а з іншого, створювали прецедент, щоб надати Миколі І можливість продемонструвати Західній Європі своє гуманне ставлення до “державних злочинців”. Він “змінив участь Слов’ян, ... зберігши їм життя, не позбавив чинів і дворянства”, заславши їх на “вічно в каторжні роботи”.¹⁵⁰⁷

Декабристознавство цих років збагатилося кількома розвідками про етапування засуджених Верховним карним судом декабристів до місця заслання. Український дослідник В.М.Базилевич і саратовський вчений С.М.Чернов на основі нововиявлених документів дослідили відправлення першої партії арештантів. Їх етапували двома групами. До першої входили С.Г.Волконський, С.П.Трубецький, брати А.І. та П.І.Борисови. До другої уряд включив Є.П.Оболенського, В.Л.Давидова, М.І.Муравйова-Апостола, І.Д.Якушкіна.¹⁵⁰⁸

С.М.Чернов детально описує підготовку до відправки засуджених: маршрут проїзду засланців, їх поведінку та побутові умови. Недостатньо уваги приділили вчені вивченню ставлення до арештованих різних верств суспільства. Дослідник привів різні судження, зосередив увагу на записках-доносах колишнього члену Союзу благоденства М.К.Грибовського, відправлених до III-го відділення жандармського управління, констатує, що, немовби, “натовп черні” із зневажливою цікавістю дивився на арештантів”.¹⁵⁰⁹

¹⁵⁰⁵ Нечкіна М. Указ. соч. С.191, 193.

¹⁵⁰⁶ Там само. С.87.

¹⁵⁰⁷ Там само. С.200.

¹⁵⁰⁸ Чернов С. Декабристы на пути в Благодатск (Две первые партии) // Каторга и ссылка. 1925. №5. С.250, 260; Базилевич В.М. Декабристы в Сибири // Базилевич В. Очерки. I—III. С.30—46.

¹⁵⁰⁹ Чернов С. Указ. соч. С.260.

Декабристознавець справедливо з недовірою віднісся до цих думок, підкреслює їх невідповідність дійсності. Він наголосив, що населення багатьох містечок і сіл, через які провозили політичних в'язнів, заздалегідь чекали їх, висловлювали їм своє співчуття, старалися допомогти чим могли. С.М.Чернов, віддаючи данину часу, невірно оцінює окремі факти. Так, бажання народу подивитися на арештантів, розглядається як фактор, який “розбудив політичну допитливість мас”.¹⁵¹⁰ Звичайно, у місцевого населення переважала цікавість і людське співчуття до засуджених. Це притаманне для всіх жителів Росії — жалість до скривдженого, хто б він не був.

З'явилися незначні дослідження, присвячені початку каторжних робіт декабристів-засланців. Вчені детально аналізували інструкції місцевих органів влади, зокрема, розпорядження від 28 серпня 1828 р., згідно якого каторжники повинні відробляти свої “уроки”. Досліджувалися аспекти, пов'язані з душевним станом засланців.¹⁵¹¹ Серед таких праць вирізняється дослідження Б.Л.Модзалевського, написане на основі неопублікованих раніше листів С.Г.Волконського до своєї сестри Софії та матері.

Спочатку, як переконує дослідник, вісім декабристів-засланців перебували в Іркутську, серед яких був і С.Г.Волконський. Пізніше, пише Б.Модзалевський, їх відправили до копалень Благодатська. Опис вченим праці засланців не відповідає дійсності, оскільки спроба показати важку фізичну працю засланців не відповідає фактам, які зберігалися в листах і спогадах декабристів. Праця була фактично імітацією виконання “уроку”.

Загальним недоліком подібних декабристознавчих праць було те, що дослідники так і не змогли узагальнити значний пласт документального матеріалу і показати справжнє життя декабристів у період сибірського заслання.

До недостатньо дослідженого питання відноситься “Змова у Зерентуйських копальнях”.¹⁵¹² До радянської доби про цю подію була інформація тільки у мемуарній літературі, зокрема, у нарисі невідомого автора “И.И.Сухонов” та записках І.І.Горбачевського.¹⁵¹³ Згодом радянські історики розпочали констатувати, що “Спроба декабриста Сухінова підняти повстання на каторзі примусила ІІІ

¹⁵¹⁰ Там само. С.260.

¹⁵¹¹ Модзалевский Б. Декабрист Волконский в каторжной работе на Благодатском руднике // Бунт декабристов: Юбилейный сб. 1825—1925. С.332—358.

¹⁵¹² Нечкина М.В., Сказин Е.В. Семинарий по декабризму.—М., 1925. С.121.

¹⁵¹³ Русский архив. 1870. №IV—V. С.908—926.

відділення звернути увагу на тих декабристів, які були розміщені по різних копальнях...”.¹⁵¹⁴ Побічно про цю змову писала М.В.Нечкіна,¹⁵¹⁵ зокрема, дослідниця підкреслила, що І.І.Сухінова бажання “звільнити себе і всіх було його любимою думкою.”¹⁵¹⁶

Наявні архівні матеріали, а також інтерес декабристознавців до революційного Товариства з’єднаних слов’ян вимагали написання солідної наукової розвідки. Це завдання виконала М.В.Нечкіна, яка активно працювала над написанням монографії, присвяченої слов’янам. Дослідниця зупинилася на таких аспектах питання: виникнення змови, соціальному складі її учасників, планах І.І.Сухінова, зраді Олексія Козакова, слідстві та вироку, самовбивстві І.І.Сухінова¹⁵¹⁷ та ін.

Спроба М.В.Нечкіної показати “зв’язок з революційною діяльністю декабристів взагалі” виглядає малопереконливою, хоч свідчить про те, що І.І.Сухінов, залишився вірний своїм переконанням. “Сухинов на каторзі... — не міг примиритися із своєю участю,— пише дослідниця,— ненавидів уряд і горів бажанням помсти”.¹⁵¹⁸

Рокам перебування декабристів на Петровському заводі присвятив свої роздуми декабристознавець І.М.Троцький. В невеликому нарисі, написаному на основі листів братів Миколи й Михайла Бестужевих, дослідник зупиняється на літературній діяльності названих братів, характеризує їх літературні смаки і симпатії, виділяє “в ряду інших декабристів” яскраву постать М.О.Бестужева.¹⁵¹⁹ На жаль, декабристознавець мало уваги приділив характеристиці ставлення Михайла Бестужева до літературних процесів в Росії тих років.

Ряд вчених, зокрема, М.К.Азадовський справедливо наголошує на висновку, що саме на Петровському заводі декабристи активно займалися літературною працею, особливо вирізнявся цим Микола

¹⁵¹⁴ Кубалов Б. А.Л.Кучевский и письма к нему декабристов // Тайные общества в России в начале XIX столетия. М., 1926. С.40.

¹⁵¹⁵ Нечкина М. Декабристы. М., 1930. С.92—94.

¹⁵¹⁶ Там само. С.92.

¹⁵¹⁷ Нечкина М. Заговор в Зерентуйском руднике // Нечкина М.В. О нас в истории страны напишут. Иркутск, 1982. С.5—85 (Раніш опублікована в журналі Красный архив. 1925. Т.6. С.258—279).

¹⁵¹⁸ Нечкина М.В. Указ. соч. С.7.

¹⁵¹⁹ Троцкий И. Письма Н.А. и М.А.Бестужевых с Петровского завода // Бунт декабристов; Юбилейный сборник 1825—1925. С.359—361.

Бестужев. Власне тут він написав кілька літературних творів, в тому числі й повість “Русские в Париже 1814 года”.¹⁵²⁰

Звичайно, перераховані сюжети не сприяли створенню загальної картини літературного життя в Росії, ставлення до нього засланих декабристів, тим більше їх особистої участі в цьому складному процесі.

Тема “Дружини декабристів” завжди користувалася увагою серед дослідників всіх часів. Не став винятком цей інтерес і в роки становлення радянського декабристознавства. У дореволюційний час до її окремих аспектів зверталися історики й літературознавці, цьому сприяли мемуарні й епістолярні здобутки, залишені “ангелами-охоронницями”, так називали своїх дружин, які поїхали у сибірські далі за засланими декабристами. Вчені активно використовували фактичні дані із записок М.М.Волконської та П.Є.Анненкової.¹⁵²¹

Декабристознавці, відштовхуючись від цих матеріалів, звернулися до всебічного вивчення епістолярної спадщини декабристок, зробили спробу переглянути існуючі в російській історіографії положення. Серед літератури з цього питання необхідно згадати ґрунтовну статтю С.М.Чернова. Його дослідження присвячене “боротьбі за дорогу” декабристок, їх життя в перший рік сибірського заслання.¹⁵²²

Вчений детально аналізує такі питання теми: боротьбу М.М.Волконської і К.І.Трубецької за свої права, побачення дружин з засланими декабристами, протидія місцевої адміністрації домаганням жінок, стосунки М.М.Волконської із “злочинцями”, взаємозв’язки дружин декабристів з прибулими з ними слугами-кріпаками та ін. Так, описуючи страждання політичних в’язнів, декабристознавець невірно акцентує увагу читачів на тому, що “люди села і копальні” знали, за що попали на каторгу “секретні”, відносилися до них з повагою, і з такою ж, якщо не з більшою, до їх дружин.¹⁵²³

Співставляючи дані, взяті із записок М.М.Волконської про її перебування у Благодатських копальнях, з матеріалами інших джерел, зокрема, листів інших декабристів, вчений зафіксував ряд неточних посилок княгині, у тому числі, про зустріч Марії Миколаївни з

¹⁵²⁰ Азадовский М. Стерн в воспоминаниях декабристов // Бунт декабристов: Юбилейный сборник. 1825—1925. С.385.

¹⁵²¹ Княгиня М.Н.Волконская. Записки. Л., 1924. 72 с.

¹⁵²² Чернов С. Жены декабристов в Благодатске // Тайные общества в России в начале XIX столетия. С.151—171.

¹⁵²³ Чернов С. Указ. соч. С.163; Фигнер В.Н. Жены декабристов. М., 1925. 18с.

Сергієм Григоровичем Волконським, її поведінки під час великого посту ¹⁵²⁴ та ін. Важливим досягненням декабристознавства після жовтневого перевороту 1917 р. є те, що вчені розглядали приїзд дружин до Сибіру не тільки як обов'язок дружин, але й як “політичний протест” проти жакливної розправи царя з своїми політичними противниками.¹⁵²⁵

Аналізуючи психологічні моменти вчинку М.М.Волконської дослідник зовсім несправедливо, звертає увагу на те, що не стільки “особиста образа” княгині спонукала її до поїздки за чоловіком до Сибіру, скільки вплив родичів С.Г.Волконського. Залишилися мало досліджені аспекти цієї проблеми. Наприклад, практично зовсім не вивчалось перебування в Сибірському краї інших жінок-декабристок, їх внесок у налагодження контактів з центральною Росією та ін.

До недостатньо досліджених питань віднесемо перебування в Сибіру засланих сюди деяких солдатів, які приймали участь у повстаннях декабристів. М.В.Нечкіна писала, що недавно “виявлені документи” в сибірських архівах показують, що “деякі солдати були заслані до Сибіру, причому начальство зробило все, щоб вони не зустрілися там із засланими декабристами”.¹⁵²⁶ Спеціальне дослідження з цієї проблеми підготувала М.К.Одинцова, але нажаль, його немає в фондах бібліотек України.¹⁵²⁷ Висновки М.В.Нечкіної зроблені в апріорі, без прізвищ солдатів, місця відбування покарання не визначені, чим вони займалися з праці дослідниці невідомо. Ми вважаємо, що ця проблема була тільки поставлена і залишилася недослідженою у наш час.

Активно досліджувалася тема “Декабристи і сибірське суспільство”. Початок її розробки розпочався з появою на обширах Сибіру декабристів. Умовно цю тему поділимо на ряд питань, що буде сприяти більш ґрунтовному вивченню внеску декабристознавців Сибіру у вивчення цієї теми.

З появою в сибірських пунктах, пише Б.Г.Кубалов, засланих дворянських революціонерів тут виникають легенди, як перший момент накопичення знань, народні перекази про декабристів в середовищі сибірської спільноти. Зокрема, серед селян, які проживали біля Ялуторовського тракту, розповідали про “генералів,

¹⁵²⁴ Чернов С. Указ. соч. С.155—167.

¹⁵²⁵ Там само. С.154.

¹⁵²⁶ Нечкіна М. Декабристы. М., 1930. С.89.

¹⁵²⁷ Одинцова М.К. “Солдаты-декабристы” // Сборн. трудов Иркутск. гос. ун-та. Вып. XII. Иркутск, 1927. С.31—50.

які відмовилися присяги Миколі І”,¹⁵²⁸ або про те, що Павла І вбив генерал Рилєєв.¹⁵²⁹ На нашу думку, ці факти аж ніяк не дозволяють твердити, що “низи сибірського суспільства ще до прибуття декабристів знали про самий рух, про його учасників...”.¹⁵³⁰

Найбільше уваги дослідники приділяли стосункам політичних засланців з представниками місцевої адміністрації. Необхідно віддати належне працям Б.Г.Кубалова, який об’єктивно висвітлює зустрічі прибулих каторжан-декабристів з маркшейдерами, керуючими заводами, поліцейськими чинами, представниками місцевої адміністрації... Радушна зустріч декабристів сибірським суспільством носить не випадковий характер, пояснюється не мотивами морального порядку — співчуття горю осіб, засланих на каторгу, а впливає із його опозиційного настрою, із попереднього знайомства з прізвищами учасників руху, з їх ідеями, є, по суті, демонстративним підкресленням суспільства політичної солідарності...¹⁵³¹.

Не всі ці висновки вірні. Тут багато пієтичних оцінок, які змальовують стосунки декабристів і місцевого населення в ідеалістичних тонах. Нам думається, що поштовхом до теплого прийому поселенців була не опозиція адміністрації існуючому ладу, а скоріше небажання вступати у суперечки з впливовими при дворі родичами декабристів-засланців. Адже приведені вченими факти, зокрема, Б.Г.Кубаловим, свідчать, що якщо декабриста В.С.Толстого прийняли в Іркутську “під суворий нагляд, не допускаючи нікого до нього”,¹⁵³² то Є.П.Оболенський і С.П.Трубецький вільно зустрічалися з жителями міста. Одночасно Б.Г.Кубалов спростовує думку Б.Ніколаєвського, який твердив, що цивільний губернатор Цейдлер переслідував засланців.¹⁵³³

Не менш важливим питанням, над яким плідно працювали вчені, був — “вплив декабристів на сибірське суспільство”. Складність вивчення цього аспекту усвідомлювали вчені, оскільки декабристи, будучи розкидані по обширній території Сибіру, самі часто залежали

¹⁵²⁸ Кубалов Б. Крестьяне Восточной Сибири и декабристы // Сибирь и декабристы. Сб. ст. и материалов. Иркутск, 1925. С.5.

¹⁵²⁹ Кубалов Б. В местах ссылки декабристов // Сибирь. 1926. №2. С.4.

¹⁵³⁰ Кубалов Б. Сибирское общество и декабристы // Каторга и ссылка. 1925. №8. С.144.

¹⁵³¹ Там само. С.145.

¹⁵³² Кубалов Б. Декабристы в Иркутске и на ближайших к нему заводах. Иркутск, 1925. С.3.

¹⁵³³ Николаевский Б. Первые декабристы в Иркутске // Сибирские записки. 1919. №3. С.26.

від місцевої влади. Справедливості ради, скажемо, що історики вірно визначили рівень впливу декабристів на різні групи сибірського суспільства — селянство, купецтво, чиновництво, місцеву інтелігенцію.¹⁵³⁴ Звичайно, це однобоке, не наукове тлумачення питання. Не тільки декабристи впливали на життя місцевого населення, але самі відчували значний вплив, зокрема, в питанні побуту, сільськогосподарських робіт, вичинки шкіри та ін.

Декабристи і економічний розвиток Сибіру — проблема, яку в цей час розробляли декабристознавці. Необхідно підкреслити, що у більшості досліджень фрагментарно описували внесок засланих декабристів у розвиток сільського господарства, зокрема, вівчарства, розробці й впровадженню сільськогосподарської техніки, форм обробітку землі і нових сортів та ін. Звичайно, бажання висвітлити такий широкий спектр аспектів не дозволяв авторам глибоко їх дослідити. Прикладом такої праці є невеличке дослідження Н.Бакая,¹⁵³⁵ опубліковане на сторінці художньо-літературного і науково-популярного журналу “Сибирь”, який став раритетом наших днів.

На жаль, доводиться відзначити, що практично усі дослідження з цієї групи питань, хибували своїм неповним, популярним описом. Практично відсутні аналітичні дослідження. Автори не стільки аналізували життя декабристів, скільки проголошували лозунги-тези. Поза увагою залишилися важливі аспекти, як от: педагогічна, медичинська діяльність декабристів у сибірських обширах. Значну увагу краєзнавці акцентували на стосунках засланців з місцевими чиновниками, кожний раз наголошували на їх переслідуванні. Листи й щоденники декабристів, не замовчуючи цього явища, більше уваги приділяють взаєморозумінню, допомозі засланцям. Декабристи, як законопослушні люди, самі намагалися не порушувати встановлених норм поведінки, але, якщо траплялися випадки порушень їх прав з боку адміністрації, наполегливо добивалися їх ліквідації.¹⁵³⁶

Значна увага приділялася дослідниками виявленню нововведень декабристів у технічне вдосконалення методів і засобів підйому води з річки,¹⁵³⁷ будівництво маслобоєнь і мукомелень,

¹⁵³⁴ Кубалов Б.Г. Крестьяне Восточной Сибири и декабристы. // Сибирь и декабристы: Статьи, материалы, неизданные письма. Иркутск. 1925. С.5–15.

¹⁵³⁵ Бакай Н. Декабристы в Сибири // Сибирь. 1926. №2. С.3.

¹⁵³⁶ Базилевич В.М. Декабристы в Сибири // Базилевич В.М. Декабристы. Очерки. С.45.

¹⁵³⁷ Попов И.И. Минувшее и пережитое. Сибирь и эмиграция. Л., 1924. С.33.

винайдення нової форми пересування М.О.Бестужевим, у тому числі, так званих “сідеек”.¹⁵³⁸

В ряді досліджень декабристознавці констатували внесок поселенців у розвиток освіти, медицини, малярства.¹⁵³⁹ Нові сучасні праці звертають увагу на недостатньо розроблені проблеми того часу, зокрема, на малярство М.О.Бестужева. Так, недавно українські спеціалісти в Національному музеї Стокгольма виявили копії шведського митця Карла Петера Мазера трьох портретів роботи М.Бестужева, а також його оригінальний портрет М.М.Волконського.¹⁵⁴⁰ Цей факт загострив увагу сучасних декабристознавців на необхідність подальших пошуків творчого доробку М.О.Бестужева і підтверджує, що скупа фіксація вченими 20-х років нашого століття того, що, наприклад, М.О.Бестужев “обновив ікони, намальовані італійськими малярами”,¹⁵⁴¹ не розкриває повністю “образотворчого літопису декабристського руху”.¹⁵⁴²

У декабристознавці 1917 — середини 30-х років шаною користувалася тема “Декабристи — краєзнавці Сибіру”. Першопрохідцем у її вивченні, як справедливо вважав професор М.Козьмін, був М.К.Азодоський, який звернув увагу на листи і журнальні статті декабристів як важливе джерело вивчення окремих аспектів краєзнавчої діяльності декабристів під час їх сибірського заслання.¹⁵⁴³ Короткий перелік досліджень М.К.Азодовського (1888—1954) — відомого російського літературознавця і фольклориста¹⁵⁴⁴ — підтверджує достовірність наведеного висновку М.К.Козьміна (1873—1942), а його декабристознавчу наукову працю ще необхідно оцінити, як фундаторську.

Декабристознавці Сибіру поставили перед собою важливе завдання — у повній мірі показати, “що зробили декабристи-засланці

¹⁵³⁸ Ганцова-Берникова В.А. Декабристы и сельское хозяйство в Сибири // Землеустроитель. 1925. №12. С.3—8.

¹⁵³⁹ Базилевич В.М. Декабристы в Сибири // Базилевич В.М. Декабристы. Очерки. С.46.

¹⁵⁴⁰ Ходак І. Очима шведського художника // Культура і життя. 1996. 14 лютого. С.2.

¹⁵⁴¹ Попов І.І. Минувшее и пережитое. Сибирь и эмиграция. С.20, 37.

¹⁵⁴² Ходак І. Вказ. праця. С.2.

¹⁵⁴³ Козьмин Н. Декабристы в Бурятии. Верхнеудинск, 1927. С.3.

¹⁵⁴⁴ Азодовский М. Странички краеведческой деятельности декабристов в Сибири. Иркутск, 1925. 48 с.; Його ж. Н.Бестужев — этнограф // Сибирская живая старина. 1925. Кн.3—4. С.1.

у різних галузях вивчення Сибіру”.¹⁵⁴⁵ Вчених зацікавили надзвичайно складні питання: про долю наукових краєзнавчих і етнографічних праць декабристів, вивчення тих умов, в яких “виконувалася наукова і краєзнавча праця декабристів у Сибіру”.¹⁵⁴⁶ М.К.Азадовський вважав, що декабристів необхідно віднести у “першу главу сибірського краєзнавства”, яка характеризується не тільки глибоким і всебічним висвітленням життя краю, але й розкриває їх палку “зацікавленість долею краю”, відтворює органічний зв’язок дослідника з досліджуваним краєм”.¹⁵⁴⁷

Не менш суттєвим теоретичним узагальненням є висновок М.К.Азадовського про те, що краєзнавча діяльність декабристів тісно пов’язана із “загальною лінією поведінки, ... взаємостосунків з населенням ... їх загальнокультурною роллю в Сибіру”.¹⁵⁴⁸

Вивчення багатогранної теми “декабристи і краєзнавство Сибіру” ускладнювалося тим, що місцеві декабристознавці не могли використовувати рідкісні періодичні видання, в яких друкувалися етнографічні і краєзнавчі розвідки декабристів М.О.Бестужева, В.К.Кюхельбекера, зокрема, “Земледельческой газеты”, в якій І.І.Пушкін друкував свої роздуми про розвиток землеробства в краї.

Крім узагальнюючого дослідження М.К.Азадовського, присвяченого краєзнавчій діяльності декабристів в Сибіру, ряд вчених аналізували наукову діяльність окремих політичних в’язнів під час їхнього перебування в різних регіонах краю. Увагою користувалися праці братів Бестужевих¹⁵⁴⁹ і братів Кюхельбекерів,¹⁵⁵⁰ які проживали у Селегінську. Автори акцентують увагу на житті й побуті росіян, бурятів, характеризують їх імідж, ставлення до праці тощо.¹⁵⁵¹

Тема “декабристи і петрашевці” у цей час була тільки поставлена. Дослідники активно вивчали архівні й літературні матеріали, частково їх друкували. Більше уваги історики й літературознавці звертали на контакти петрашевця

¹⁵⁴⁵ Азадовский М. Н. Бестужев-этнограф // Сибирская живая старина. 1925. Кн.3—4. С.1.

¹⁵⁴⁶ Азадовский М. Странички краеведческой деятельности декабристов в Сибири. С.3.

¹⁵⁴⁷ Там само. С.6.

¹⁵⁴⁸ Там само.— С.10.

¹⁵⁴⁹ Гирченко В. Декабристы братья Бестужевы на поселении в Селегинске // Декабристы в Бурятии. С.1—8.

¹⁵⁵⁰ Кудрявцев Ф.Т. Декабристы братья Кюхельбекеры на поселении // Там само. С.18—30.

¹⁵⁵¹ Азадовский М. Н.А.Бестужев о бурятском хозяйстве // Там само. С.9—11.

Ф.М.Достоевського з дружинами декабристів Г.А.Муравйовою, Н.Д.Фонвізіною, П.Є.Анненковою.

Ф.М.Достоевський в “Щоденнику” запише, що петрашевці Ястржемський, Дуров і він зустрілися в Тобольську з “великими страдальцями” — дружинами декабристів. “Побачення продовжувалося годину,— пише Ф.М.Достоевський, — Вони благословили нас в нову дорогу, перехрестили і кожному подарували Євангеліє”.¹⁵⁵² Аналізуючи “Щоденник” письменника 1876р. ми знаходимо досить цікаву думку Ф.М.Достоевського: “а я хотів було поговорити... про декабристів”.¹⁵⁵³ Нажаль, крім стислого перерахування прізвищ “живих” І.О.Анненкова, М.І.Муравйова-Апостола, Свистунова, Назимова письменник нічого не написав. Він називає декабристів “сильними старого часу”.¹⁵⁵⁴ Опубліковані матеріали із архіву Якушкіних проливають світло на матеріальне становище засланих петрашевців Ф.М.Достоевського, Ф.Г.Толя, Останній заробляв “деякі засоби існування” підготовкою дітей місцевих чиновників до вступу в гімназію,¹⁵⁵⁵ інші-службою у місцевих органах управління сибірського краю.

В.Е.Чешихин — Вертинський опублікував листи Ф.М.Достоевського до Н.Д.Фонвізіної, П.Є.Анненкової, до свого брата із Омська від 22 лютого 1854 р., які уточнюють стосунки дружин декабристів, а також фрагменти “із спогадів барона А.Е.Врангеля”, які розповідають про П.Є.Анненкову.¹⁵⁵⁶

Про тісні зв’язки М.І.Муравйова-Апостола з Ф.Г.Толем свідчить “Зошит”, в якому петрашевець занотував розповіді декабриста. В тексті зустрічаються грубі фактичні помилки, що може свідчити про те, що записані вони були не зразу, а по пам’яті пізніше. Зміст “Зошита” змальовує життя М.І.Муравйова-Апостола від часу, коли він був ще ад’ютантом Малоросійського генерал-губернатора М.Г.Репніна і завершується сибірським засланням.¹⁵⁵⁷

Епістолярія декабристів, зокрема, Є.П.Оболенського, є важливим засобом для вивчення стосунків між політичними

¹⁵⁵² Достоевский Ф.М. Дневник писателя. М., 1989. С.43; Воспоминания Ястржемского // Миллер О. Материалы для жизнеописания Достоевского. СПб., 1883. С.127—128.

¹⁵⁵³ Достоевский Ф.М. Указ. соч. С.133.

¹⁵⁵⁴ Там само. С.202.

¹⁵⁵⁵ Письма Е.И.Якушкина к жене из Сибири // Записки прошлого. Воспоминания и письма. М., 1922. С.49—50.

¹⁵⁵⁶ Вертинский И. Указ. соч. С.208—211.

¹⁵⁵⁷ Тетрадка Толя // Записки прошлого. С.123—145.

засланцями. Декабрист був не тільки родичем петрашевця М.С.Кашкіна, але й однодумцем, особливо у роки підготовки й проведення селянської реформи, після якої стало “вільно дихати”.¹⁵⁵⁸

Проте дослідницька праця вчених над цією темою практично і завершилася евристичним пошуком документального матеріалу і концентрувалася в основному на виявленні конкретних зв'язків двох поколінь “політичних злочинців”. Характерним прикладом є праця В.Лейкіної, яка присвятила своє дослідження петрашевцям. Авторка доповнює відомі факти описом конкретних зустрічей представників двох поколінь засланців, звичайно, розширивши коло цих знайомств. Так, вона констатує, що у 1854 р. в Тобольську петрашевець М.О.Спешнев користувався послугами “лікаря-декабриста” Ф.Б.Вольфа, який поставив діагноз хворому петрашевцю — “зародження сухот”.¹⁵⁵⁹ Згадується також про листування М.В.Петрашевського, Ф.М.Львова з декабристом Д.І.Завалішиным.¹⁵⁶⁰

На духовний зв'язок Ф.М.Достоевського з дружинами декабристів, особливо з Н.Д.Фонвізіною звернув увагу Л.Г.Гофман. В його дослідженні скуппульозно зібраний з щоденників, епістолярної спадщини письменника-петрашевця документальний матеріал, який дозволив накреслити деякі напрямки наукового пошуку цієї теми, зокрема, матеріальна допомога петрашевцям, постійне піклування про них, забезпечення їх книгами, еволюція світосприйняття та ін. Звичайно, не всі висновки були достовірними. Нам думається, що Л.Г.Гофман помилявся, коли твердив, що отримана М.Ф.Достоевським Євангелія, “єдина дозволена на каторзі книга послужила поворотним моментом в еволюції світосприйняття письменника від утопічного соціалізму до християнського народництва”.¹⁵⁶¹

Дослідження Л.Гроссмана, Л.Г.Гофмана розкривають “відношення Ф.М.Достоевського до самих декабристів”. Справедливість висновку Л.Г.Гофмана з цього аспекту не викликає сумніву: “Слав'янофільству протистояв ліберал 60-х років і консервативний редактор “Громадянина” і “Дневника писателя” який був далекий до сприйняття “заповітів декабризму”. Декабристів

¹⁵⁵⁸ Н.С.Кашкіна. Письмо // Декабристы. Неизданные материалы и статьи. С.271.

¹⁵⁵⁹ Там само. С.62, 138; Сборник старинных бумаг, хранящихся в музее Шукшина. М., 1902. Т.Х. С.266—270 и др.

¹⁵⁶⁰ Лейкин В. Петрашевцы. М., 1924. С.57.

¹⁵⁶¹ Гофман Л.Г. Декабристы и Достоевский // Тайные общества в России в начале XIX столетия. С.194.

письменник згадував у зв'язку з відгуками сучасників про революційний рух, згадуючи їх тільки по “якому-небудь випадку”.¹⁵⁶²

Детальніше В.Лейкіна досліджувала стосунки М.В.Петрашевського, Ф.М.Львова, М.О.Спешнева з колишнім членом ранніх декабристських організацій, а пізніше генерал-губернатором Східного Сибіру М.М.Муравйовим.¹⁵⁶³ Дослідниця змальовує складні стосунки між політичними засланнями і генерал-губернатором, підкреслює їх непослідовність. Спочатку петрашевці мали моральну й матеріальну підтримку з боку М.М.Муравйова. Після вбивства на дуелі Неклюдова близьким до генерал-губернатора офіцером, М.В.Петрашевський і Ф.М.Львов почали критикувати вбивцю. Це не сподобалось М.М.Муравйову. Розпочинаються переслідування петрашевців — “людей неспокойних”.¹⁵⁶⁴

Отже, наявна література ні в якому разі не розкриває цю складну тему. Незначні фрагментарні згадки про стосунки петрашевців з декабристами свідчили, що декабристознавці не мали достатніх документальних матеріалів, а тому “декабристи і петрашевці” вважали незначною. Відсутня спроба, за винятком статті Є.Покровської, виявити, в чому вони мали спільні підходи до вирішення соціальних, політичних питань російської дійсності.

В цей час з'являються невеликі розвідки, в яких розглядається діяльність окремих декабристів у сибірському засланні. Наприклад, у статті Г.Лур'є уточнені окремі сюжети життя декабриста П.Ф.Дунцова-Вигодовського.¹⁵⁶⁵ Використавши нові, мало відомі архівні матеріали дослідник переконливо довів хибність тверджень П.М.Головачова про повернення декабриста із заслання та дату його смерті у 1856 р. Г.Лур'є, підкресливши, що “на жаль... не вдалося встановити рік і місце” смерті декабриста,¹⁵⁶⁶ переконливо доводить, що П.Ф.Дунцов-Вигодовський ще був живий у 1866 р.¹⁵⁶⁷

Ряд біографічних нарисів опубліковано в збірнику серії журналу “Каторга и ссылка”, зокрема дослідження, присвячені П.А.Муханову й

¹⁵⁶² Гофман Л.Г. Указ. соч. С.195; Гроссман Л. Библиотека Достоевского. Одесса, 1919. С.154.

¹⁵⁶³ Лейкина В. Указ. соч. С.80.

¹⁵⁶⁴ Письма Ф.Н.Львова Д.И. Завалишину, 1860—1861 гг. // Сборник старинных бумаг, хранящихся в музее П.И.Щукина. Т.10. С.240.

¹⁵⁶⁵ Лурье Г. К истории пребывания декабристов в Ялуторовской области // Каторга и ссылка. 1932. №5. С.178—181.

¹⁵⁶⁶ Там само. С.181.

¹⁵⁶⁷ Там само. С.179.

А.І.Одоевському.¹⁵⁶⁸ Вони значно доповнюють відомі праці про П.А.Муханова, підготовлені А.А.Сіверсом.¹⁵⁶⁹ Подібні дослідження не позбавлені помилок. Так, Е.Тарасов, описуючи перебування А.А.Бестужева-Марлінського, зупиняється на його житті ще до 14 грудня називає цього декабриста директором Північного товариства і адютантом Миколи І.¹⁵⁷⁰

Систематизованим матеріалом про відправлених декабристів на каторжні роботи С.Я.Штрайх зробив спробу написати узагальнене дослідження. Але великий обсяг матеріалу, осіб, про які він писав, значні хронологічні рамки життя засланих не дозволило цього зробити, оскільки він писав про все розмаїтне перебування “друзів 14 грудня” в Сибіру, Кавказі¹⁵⁷¹ тощо.

Проблема амністії засуджених декабристів є однією з ключових, оскільки розкриває життя й діяльність колишніх членів таємних декабристських організацій після повернення із Сибіру і Кавказу. Звільнення декабристів від покарання відбувалось не одночасно і на основі різних законодавчих актів. Це є підставою, щоб цю проблему умовно розділити на дві великі теми: 1. Звільнення декабристів за вислугу як учасників військових дій на Кавказі; 2. Амністія, згідно Маніфесту царя Олександра II від 26 серпня 1856 р.

Ці теми мають різну літературу. Перша досліджувалася радянським декабристознавством побіжно, як складова частина іншої проблеми “Декабристи і Кавказ”. Друга стала предметом спеціального дослідження дякуючи групі істориків Сибіру, які розгорнули цілеспрямовану дослідницьку роботу: активізувавши пошук архівних матеріалів про сибірський період життя декабристів, створення музеїв, присвячених їх діяльності в неосяжнім краю, відкривали виставки, готували до друку збірники документів, листів, спогадів свідків декабристів. Зокрема, український декабристознавець В.М.Базилевич у невідправленому листі “к неустановленному корреспонденту”, яким був сибірський вчений, Борис Георгійович

¹⁵⁶⁸ Сакулин П. А.И.Одоевский в неизданных письмах // Декабристы на каторге и ссылке. 1825—1925. М., 1925. С.124—200; Попов П. П.А.Муханов в Сибири // Там само. С.201—243.

¹⁵⁶⁹ Сиверс А.А. Материалы к родословию Мухановых. СПб., 1909. С.135—144.

¹⁵⁷⁰ Тарасов Е. Якутская ссылка Бестужева-Марлинского // Декабристы на каторге и ссылке. С.250, 252.

¹⁵⁷¹ Штрайх С.Я. Декабристы на каторге и ссылке // Каторга и ссылка. 1925. №8.— С.125—138.

Кубалов, пропонував для збірника “ще не опубліковані листи М.К.Юшневської (до 30 №№)”¹⁵⁷²

Коротко зупинимося на дослідженнях, присвячених першій темі. Уряд Миколи I пильно слідкував за “друзями 14 грудня”, як називав декабристів імператор, старався не допустити їх попереднього звільнення. Але військові дії російських військ проти горців потребувала “гарматного м’яса”. Уряд пішов на те, щоб засланих до Сибіру декабристів, як велику милість царя, переводити на Кавказ рядовими солдатами. Декабристи, колись блискучі офіцери Росії, були мужніми і сміливими людьми, вони “рішуче діяли” проти місцевих жителів Кавказу. Винахідливість і героїзм був приводом для того, щоб їм присвоювали перший офіцерський чин, який дозволяв виходити у відставку. Ось так деякі засланці звільнилися від покарання.

Декабристознавці аналізують кілька методів звільнення. Так, декабрист М.І.Лорер — член Південного товариства, друг П.І.Пестеля, після 12-річної каторги, 5-річного заслання та 6-ти річної служби рядовим на Кавказі отримав волю.¹⁵⁷³ Таку ж волю отримали О.С.Гангібалов, С.М.Палицин та ін.

Правда, не всі декабристи-засланці бажали так звільнитися. У листі М.К.Кюхельбекера до Є.П.Оболенського, написаному в жовтні—листопаді 1839 р., він писав: “вважаю я соромно проситися особливо у солдати; коли б мене взяли, то напевне б спочатку (не) відмовився, але проситися — справа інша”.¹⁵⁷⁴ Практично звільненням таким чином декабристам дуже мало приділено уваги в літературі. Дослідники, як правило, констатують, що вони попадали під нагляд місцевих чиновників, їм заборонялося в’їзд до обох столиць, дозволялося виїжджати в інші міста тільки з дозволу місцевих та центральних органів влади.

Отже, можемо сміливо констатувати, що життя й діяльність амністованих декабристів в радянському декабристознавстві практично не досліджувалися. У незначних фрагментах тільки констатують перебування того чи іншого звільненого на обширах

¹⁵⁷² ЦДІАУ. Ф.833, оп.1, спр.1925, арк.1 зв.

¹⁵⁷³ Лорер Н.И. Из записок Николая Ивановича Лорера // Русский архив. 1874. Т.IX. С.639–703.

¹⁵⁷⁴ М.К.Кюхельбекер — Е.П.Оболенскому // Декабристы: Неизданные материалы и статьи. С.162.

імперії або їх проживання в маєтках своїх родичів, як-от, наприклад, М.І.Лорера у маєтку свого брата Дмитра у с.Водяне.¹⁵⁷⁵

Значно більше поталанило звільненням із заслання декабристам відповідно Маніфесту нового царя від 26 серпня 1856 р. “Скористалися нею “29 чоловік” із 116 засуджених у 1826 р.”.¹⁵⁷⁶ Їм дозволялося “повернутися із рідними з Сибіру й проживати, де забажають, в межах імперії за винятком тільки С.-Петербургу та Москви; а тих, кого раніше повернено з Сибіру і що проживають у внутрішніх губерніях,— звільнити від усіх обмежень”.¹⁵⁷⁷

В літературі є інша цифра кількості декабристів, які отримали амністію. У ювілейний 1925 р. онук декабриста І.Д.Якушкіна Є.Є.Якушкін опублікував продовження “Записок” декабриста М.В.Басаргіна, яке він розпочав писати у жовтні 1856 р. Декабрист один із тих, хто скористався Маніфестом про амністію. У “Журналі” М.В.Басаргін пише: “Чотири роки минуло з тих пір, як отримали цей маніфест. Він застав у живих тільки 25 чоловік, і то більш або менш дряхлих старців”.¹⁵⁷⁸

Зовсім іншу кількість звільнених по маніфесту декабристів називає український декабристознавець В.М.Базилевич. Він, зокрема, пише: “Маніфест Олександра II... міг назвати тільки тридцять прізвищ державних злочинців”, які дожили до цього часу.¹⁵⁷⁹ Відмінні дані привів вчений С.Гессен у своєму дослідженні, підкресливши, що амністії дочекалися 42 декабристи.¹⁵⁸⁰

Життя амністованих декабристів — питання, яке досліджувалося недостатньо. Були спроби прослідкувати перебування кількох декабристів на Київщині, зокрема, С.П.Трубецького і С.Г.Волконського. Декабристознавець В.М.Базилевич звернув увагу на перебування цих декабристів в Києві.¹⁵⁸¹ Це питання було порушене 10 липня 1921 р. М.П.Алексєєвим, який виголосив промову на засіданні історичного товариства Нестора-літописця, особливу увагу звернувши на

¹⁵⁷⁵ Стратен В.В., Трифільєв Є.П. До матеріалів про декабристів (На підставі даних Одеського історичного Архіву) // Рух декабристів на Україні. С.77—84.

¹⁵⁷⁶ Алексєєв В. Николай I и декабристы. С.15.

¹⁵⁷⁷ Полное собрание законов. Т.XXXI, №30871, №30883.

¹⁵⁷⁸ Незданная рукопись декабриста Н.В.Басаргина // Каторга и ссылка. 1925. №5. С.164.

¹⁵⁷⁹ Базилевич В.М. Декабристы. Очерки I—III. К., 1926. С.47.

¹⁵⁸⁰ Гессен С. Декабристы перед судом истории. С.150.

¹⁵⁸¹ Базилевич В. Декабристи на Київщині після амністії // Рух декабристів на Україні. С.73.

перебуванні цих декабристів в Одесі. Академік ВУАН В.С.Іконников у цьому ж році на одному із засідань товариства згадував, що ще будучи юнаком він “часто зустрічався в Братському монастирі на Подолі у Києві із Волконським”.¹⁵⁸² Побіжно В.М.Базилевич згадує про проживання в Києві декабриста О.А.Крюкова.¹⁵⁸³

Ряд досліджень присвячено діяльності декабристів в Криму. Після звільнення із заслання біля м. Керчі поселився; як пише А.А.Сіверс, колишній член Товариства з'єднаних слов'ян О.Ф.Фролов, “де займався хліборобством і вівчарством”. Зазнавши значні економічні та фінансові збитки, він від'їжджає до Москви.¹⁵⁸⁴

Нажаль, поза увагою вчених залишилися багато невивчених питань. Наприклад, не досліджувалися стосунки С.П.Трубецького з професором університету св.Володимира,¹⁵⁸⁵ а також з студентами цього ж навчального закладу, його турбота за долю юнака, якого він всиновив,¹⁵⁸⁶ ставлення до селянської реформи, яку готував уряд та ін.

Встановлення таємного нагляду за звільненими декабристами всупереч Маніфесту Олександра II — важливе декабристознавче питання, яке зацікавило декабристознавців. Зокрема, В.М.Базилевич, використовуючи матеріали, які зберігалися в Центральному історичному архіві ім.В.Антоновича (тепер ЦДІА України у м.Києві), наводить факти відкритого нагляду за життям і пересуванням колишніх політичних злочинців по імперії. Деякі матеріали були опубліковані нами у 1988 р.,¹⁵⁸⁷ але більшість ще чекають свого часу. Вони свідчать, що Московський та Київський генерал-губернатори А.А.Закревський та І.І.Васильчиков вимагали від своїх чиновників “цілком таємно” слідкувати за поїздками С.П.Трубецького та С.Г.Волконського по території України.¹⁵⁸⁸

Таємний нагляд був встановлений також за декабристами М.І.Муравйовим-Апостолом, Є.П.Оболенським, Г.С.Батеньковим, Д.І.Якушкіним та іншими “прощеними” засланцями, які приїздили до

¹⁵⁸² Там само. С.75.

¹⁵⁸³ Там само. С.76.

¹⁵⁸⁴ Сиверс А.А. Декабрист А.Ф.Фролов // Дела и дни. 1920. Кн.І. С.417.

¹⁵⁸⁵ Трубецкой С.П. Материалы о жизни и революционной деятельности. Т.2. Письма. Дневник. 1857–1858 гг. Иркутск 1987. С.268, 308, 330 та ін.

¹⁵⁸⁶ ЦДІАУ. Ф.442, оп.807, спр.65.

¹⁵⁸⁷ Казьмирчук Г.Д. “...Все, що посіяно зійде...”. С.74.

¹⁵⁸⁸ ЦДІАУ. Ф.442, оп.807, спр.179, арк.1–1 зв.

Москви.¹⁵⁸⁹ У праці А.А.Сіверса наводяться цікаві факти, які свідчать, що таємні агенти, чиновники жандармських відомств кропітливо збирали дані про поведінку учасників “проишествия” 14 грудня 1825 р. Уряд, цар Олександр II дуже боялися, щоб декабристи не посіяли в суспільстві “нової заварки”, яка через п’ять років може дати небажаний результат,¹⁵⁹⁰ — писав один з таємних наглядців до III відділення й.і.в. канцелярії.

У підготовленому Б.Г.Кубаловим спеціальному дослідженні приділена увага важливому питанню теми — допомозі тим декабристам, які через матеріальні труднощі не могли виїхати із Сибіру.¹⁵⁹¹ Звичайно, всіх сюжетів Б.Г.Кубалов дослідити не міг. Так, на думку Г.Лур’є, історик не звернув увагу на життя декабристів після амністії, зокрема, П.Ф.Дунцова-Вигодовського, який ще в 1864 р. “так сиротливо проводив свої старечі роки”, і “не користувався ні матеріальною, ні моральною підтримкою” колишніх політичних в’язнів, які повернулися у центральні губернії Росії.¹⁵⁹²

Історіографія питання “Декабристи і селянська реформа 1861 р.” має “мізерно малу” літературу.¹⁵⁹³ Ось чому вважаємо за доцільне коротенько розглянути дослідження в цієї проблеми, які були написані ще до 1917 р.

Н.А.Рабкіна, сучасна московська дослідниця, справедливо твердить, що біля витоків вивчення питання стояв “історик, літературознавець і видавець, онук декабриста В.Є.Якушкін”.¹⁵⁹⁴ Правда цей висновок потребує певного уточнення — самі декабристи, повернувшись із заслання, працюючи над розв’язанням селянського питання, залишили спогади й листи, де описали хід реформи, висловили свої думки про цю подію.

У некролозі, присвяченому М.І.Муравйову-Апостолу, В.Є.Якушкін писав, що декабристи, які повернулися із Сибіру були ще здатні “особисто брати участь у суспільному житті”, в тому числі у

¹⁵⁸⁹ Сиверс А.А. К истории декабристов после амнистии 1856 года // Дела и дни. 1920. Кн.І. С.410—414.

¹⁵⁹⁰ Сиверс А.А. Указ. статья. С.413.

¹⁵⁹¹ Кубалов Б. Декабристы и амнистия // Кубалов Б. Декабристы в Восточной Сибири. [Иркутск], 1925. С.167—186.

¹⁵⁹² Лурье Г. К истории пребывания декабристов в Якутской области // Каторга и ссылка. 1932. №5. С.179, 181.

¹⁵⁹³ Рабкина Н.А. Декабристы и крестьянская реформа 1861 года (опыт изучения личных архивных фондов): Рукоп. дис... канд. ист. наук. М., 1974. С.4.

¹⁵⁹⁴ Там само. С.4.

розв'язанні селянського питання.¹⁵⁹⁵ В.Є.Якушкін у зазначеному некролозі наголосив на тому, що декабристи брали участь в практичному втіленні положень селянської реформи 1861 р. в життя. Спогади й епістолярна спадщина декабристів підтверджують справедливість висновку онука декабриста. Так, П.М.Свистунов був членом Калужського губернського комітету по звільненню селян. Безпосередньо участь в реформі брали Є.П.Оболенський, Г.С.Батеньков, О.І.Анненков.¹⁵⁹⁶

Про “другорядний” вплив декабристів на проведення селянської реформи писав історик А.А.Корнілов.¹⁵⁹⁷ В своїх працях він наголошував на тому, що благодійна діяльність Є.П.Оболенського, П.М.Свистунова в Калузі, М.І.Муравйова-Апостола у Твері, О.М.Муравйова в Нижньому Новгороді сприяла покращенню побуту й життя селян.

Незначна також і радянська історіографічна спадщина з проблеми “Декабристи і селянська реформа 1861 р.”. Так, М.Цвяловський і Б.Сирочковський мимохідь згадували про причетність декабристів до проведення селянської реформи. Але з окремих питань радянського декабристознавства є дослідження, які посідають особливе місце і є, без перебільшення, фундаментальними. До такого відносяться окремий розділ праці С.Гессена, присвячений декабристам та їх часу, і безперечно, мав значний вплив на розвиток цього питання.¹⁵⁹⁸

Оригінальний розділ увібрав в себе практично всі відомі до того матеріали, узагальнивши їх С.Гессен показав діяльність А.Є.Розена, М.А.Назімова, О.В.Поджіо як мирових посередників, на яких покладалася персональна відповідальність за практичну реалізацію положень реформи на місцях.¹⁵⁹⁹ Вчений, на нашу думку, помилково вважає, що “ніяких суттєвих зрушень в їх (декабристів — авт.) поглядах не відбулося. Вони палали тими ж почуттями, які 30 років назад привели їх до Сибіру. Для них вимога відміни кріпосного права була перш за все актом людяності. Їх серця повстали проти

¹⁵⁹⁵ Якушкін В.Е. М.И.Муравьев-Апостол // Русская старина. 1886. №7. С.168.

¹⁵⁹⁶ Цвяловский М. Письма декабристов П.Н.Свистунова и А.П.Беляева к Л.Н.Толстому // Тайные общества в России в начале XIX столетия. С.200; Брызгалова М.В. Встречи с декабристами // Там само. С.184 та ін.

¹⁵⁹⁷ Корнилов А.А. Подготовка и проведение крестьянской реформы в Калужской губернии в 1858—1862 гг. при В.А.Арцимовиче // Памяти В.А.Арцимовича: Сб. СПб., 1904.

¹⁵⁹⁸ Гессен С. Декабристы перед судом истории (1825—1925). С.152—181.

¹⁵⁹⁹ Там само. С.173.

рабства.¹⁶⁰⁰ Це так, але якщо ми пригадуємо якими методами декабристи бажали розв'язати це питання у той 1825 р. і співставимо з їх діяльністю у 60-х роках, то маємо право констатувати, зміни в їх поглядах відбулися, і суттєві.

Отже, розглянута література про арешт, слідство, а також про перебування декабристів в заслання свідчить про те, що у 1917-середині 30-х років були конкретизовані окремі питання руху, зокрема, про їх поведінку та стосунки з місцевим населенням. Ряд аспектів знайшли нове прочитання, зокрема, діяльність декабристів після амністії, але залишилися теми, які були або тільки окреслені, або про них висловлені спірні думки. Недостатньо досліджувалося перебування засланих "героїв 14 грудня" на Кавказі, а також поза увагою залишилася доля солдатів учасників повстань.

¹⁶⁰⁰ Там само. С.172.

РОЗДІЛ IX. ДЕКАБРИСТИ І ЛІТЕРАТУРНІ ПРОЦЕСИ В РОСІЇ 20–60-х РОКІВ XIX ст.

Декабристи, їхня просвітницька й літературна діяльність мали вплив на розвиток культури всіх народів Росії. Література й журналістика, природничі науки й малярство, все відчувало значний вплив геніального розуму декабристів. У період становлення радянського декабристознавства дослідники акцентували увагу на вивченні проблеми “декабристи-письменники й література народів Росії”, яку ми, для більш детального вивчення, розділимо на ряд тем: “Декабристи і О.С.Пушкін”, “О.І.Герцен і дворянські революціонери”, “Т.Г.Шевченко і “сборники святої волі” та інші. Крім перелічених, звичайно, й інші питання перебували у полі зору вчених-декабристознавців.

В цей період публікуються перші літературознавчі дослідження, в яких розглядаються питання проблеми “декабристи-письменники й література народів Росії”. Безперечно, радянських декабристознавців цікавила насамперед літературна творчість декабристів. Найбільшою популярністю користувався керівник Північного товариства, поет-революціонер К.Ф.Рилєєв. Його літературна та революційна діяльність досліджена у статті доцента Київського університету В.І.Маслова (1884—1959), який взяв матеріал з раніше видрукованої монографії. В ній автор аналізує твори К.Ф.Рилєєва, де в поетичній формі висловлюються революційні думки.¹⁶⁰¹ Характеристика поета “захоплююча і шаблонна”, — відзначала пізніше М.В.Нечкіна, — після публікації нових документів про Рилєєва уявлення про нього стало значно складнішим”.¹⁶⁰²

З рецензіями на дослідження В.І.Маслова ще у 1912 р. виступили 12 рецензентів, зокрема: М.Василенко, М.К.Пісанов, І.Кубасов, С.Єфремов та ін. Згодом, у 1945 р., академік України О.І.Білецький, синтезуючи їх думки, напише: “В.І.Маслов звернув на себе увагу вже першою своєю великою друкованою працею “Литературная деятельность К.Ф.Рилеева” і започаткував, треба

¹⁶⁰¹ Маслов В.И. Поэт-декабрист К.Ф.Рылеев // Из эпохи борьбы с царизмом. 1926. №5. С.85—96. Окреме видання у Києві у 1912 р. і 1916 роках під назвою “Литературная деятельность К.Ф.Рылеева”.

¹⁶⁰² Нечкина М. Украинская юбилейная литература о декабристах. С.195.

сказати, початок історико-літературному дослідженню доробку одного з найвидатніших поетів-декабристів. Висновки цієї праці увійшли до наукового вжитку і були використані радянськими видавцями і його дослідниками”.¹⁶⁰³ Думку О.І.Білецького підтримав професор М.К.Гудзій: “Книга В.І.Маслова є самою змістовною і самою солідною працею про Рилєєва — не тільки по об’єму, але й по якості”.¹⁶⁰⁴ Отже думка М.В.Нечкіної була несправедливою. Ми підтримуємо українських літературознавців і стверджуємо, що і по сьогоднішній день дослідження В.І.Маслова про К.Ф.Рилєєва залишається неперевершеним і потребує нагального перевидання.

Цінність праці В.І.Маслова полягає у тому, що він вперше ввів у науковий обіг юнацькі вірші і прозові твори поета-декабриста, літературні матеріали, які декабрист написав у Петропавлівській фортеці. Літературознавець аналізує життя і творчу діяльність на широкому історичному тлі, виявляються конкретні, маловідомі зв’язки К.Ф.Рилєєва з представниками російської культурної спільноти. Дослідник вперше висловив думки, які пізніше будуть прийняті декабристознавцями, зокрема, про вплив дум К.Ф.Рилєєва “Борис Годунов” на трагедію О.С.Пушкіна з такою ж назвою¹⁶⁰⁵ та ін.

К.Ф.Рилєєву присвятив своє дослідження і В.Я.Гнатюк. В ньому він розглянув не тільки місце поета в антисамодержавній боротьбі, але й акцентував увагу на недостатньо висвітленому на той час питанні взаємовпливу К.Ф.Рилєєва і українсько-польського поета Тимака Падури, одного з представників так званої української школи в польському романтизмі.¹⁶⁰⁶

Ряд літературних сюжетів з життя і літературної творчості, зокрема, звернення К.Ф.Рилєєва до О.О.Бестужева, вперше у літературознавство запровадив М.Л.Гофман.¹⁶⁰⁷ Він народився у 1887 р. у Санкт-Петербурзі у дворянській сім’ї. У 1910 р. закінчив історико-філологічний факультет столичного університету із золотою медалю 1-го ступеня і був залишений на кафедрі російської мови і словесності для підготовки до професорського звання. Ще студентом розпочав

¹⁶⁰³ Белецкий А.И. Отзыв о научной работе Василия Ивановича Маслова // ИР НБ Украины. Ф.243, спр.1084, арк.1.

¹⁶⁰⁴ Гудзий Н. Отзыв о диссертации В.И.Маслова “Литературная деятельность К.Ф.Рылеева. Киев 1912, 1916, стр.371, 144, 56 // Там само. Ф.243, спр.1086, арк.1.

¹⁶⁰⁵ Маслов В.И. Литературная деятельность К.Ф.Рылеева. К., 1912. С.207—209.

¹⁶⁰⁶ Гнатюк В. Падура, Рилеев і декабристи // Зап. історико-філологічного відділу ВУАН. 1928. Кн.ХVIII. С.113—128.

¹⁶⁰⁷ Гофман М.Л. Поэзия К.Ф.Рылеева. Чернигов, 1917. С.7.

вивчати творчість О.С.Пушкіна, писав рецензії, вірші, суспільно-філософські трактати. Викладаючи російську мову і словесність у 1-му кадетському корпусі, у якому колись сам навчався, М.Л.Гофман тісно співпрацює із Російською Академією наук. Йому доручили редагувати літературні праці Е.Л.Баратинського, а пізніше VI том академічного видання творів великого російського поета. У 1916 р. він закінчив і подав до видавництва дисертацію на тему: “О пропущенных строках “Евгения Онегина””.¹⁶⁰⁸ У 1917 р. з’явився на Україні як представник Державного книжкового фонду і Державної книжкової палати. З цього часу і до 30-х років його життя й наукова діяльність тісно пов’язані з Україною. “В результаті подій” 1917 р. він осідає в м.Чернігові, працює в різних земських установах Чернігівської губернії, редагує газету “Чернігівський край” — “двічі закриту — радянською і німецькою владами”.¹⁶⁰⁹ Займався й політичною діяльністю. Вирогідно, був членом партії Народної свободи, секретарем Ради кооперативних з’їздів Чернігівської губернії. Плідно працюючи над проблемами історії російської мови і словесності, “видрукував твори Пушкіна”,¹⁶¹⁰ а також “нариси про Пушкіна, Рилєєва, Огарьова і ін.”.¹⁶¹¹ Займався М.Л.Гофман і викладацькою діяльністю: “читав лекції у Народному Університеті”, а у 1919—1920 рр. передбачав у якості приват-доцента читати лекції з історії російської літератури у Київському університеті”.¹⁶¹² Нажаль, ми не знаємо, чи читав він лекції в Київському університеті, як і не знаємо його подальшої долі, оскільки його власноручна біографія завершується вищеприведеною цитатою.

Нас же цікавить у даний час, що ж нового вніс М.Л.Гофман у вивчення питання “Рилєєв і російська література?”. Але дослідити цей напрям, нажаль, не можливо, оскільки праці М.Л.Гофмана в Україні немає. Це завдання для майбутніх дослідників.

Дослідники-літературознавці та історики цього часу значну увагу приділяли темі “Декабристи і О.С.Пушкін”, яка постійно перебувала у полі їх зору. Пушкіністи, а вони працювали над її питаннями більше за всіх, як і історики-декабристознавці, розуміли,

¹⁶⁰⁸ Біография Гофмана Модеста Людвиговича // ИР НБ України. — Ф.1, спр.26833, арк.1 зв.

¹⁶⁰⁹ Там само. Арк. 1 зв.

¹⁶¹⁰ . Біография Гофмана Модеста Людвиговича // ИР НБ України. Ф.1, спр.26833, арк.2.

¹⁶¹¹ Там само. Арк. 1 зв.

¹⁶¹² Там само. Арк.2 зв.

що необхідно “грунтовно” перевірити версії й твердження дореволюційних вчених, оскільки навколо імені О.С.Пушкіна і його життя “протягом десятиріч складалися легенди, що нерідко виростали в цілі епопеї досить ризикованого змісту”.¹⁶¹³

Ще в дореволюційний період вийшов цілий ряд цікавих досліджень. “Останнім словом” була стаття А.Л.Слонимського “Пушкін і декабристський рух”, де висвітлювалися точки зближення і розходження у світоглядах поета й декабристів. Умови нової доби висунули вимогу “нового” прочитання теми “Декабристи і О.С.Пушкін”.¹⁶¹⁴ Дослідники звернулися до пошуків нових документальних матеріалів і уважного вивчення вже опублікованого.

У 20—30-тих роках нашого століття продовжують плідно працювати сформовані ще до революції пушкіністи: П.Є.Щоголев, М.О.Лернер, С.Я.Штрайх, а також з’явилася генерація молодих талановитих дослідників — Д.Д.Благой, С.Я.Гессен, А.М.Шебунін, М.О.Цявловський, а на Україні — Д.М.Косарик та ін. Сплав молодості й завзяття з досвідом і знанням дали свої результати. За далеко не повними підрахунками в 20—30 рр. було опубліковано понад 35 досліджень: нарисів, статей, науково-популярних монографій. І М.В.Нечкіна якось зауважила: “Про Пушкіна й декабристів написано гори паперу”. Здається, цим вже все сказано. Однак далі сама собі заперечує: “працюючи над різноманітними архівними матеріалами про декабристів, ...я зібрала ряд окремих рисочок, свідчень, характеристик пов’язаних з Пушкіним, декабристами...”,¹⁶¹⁵ і запропонувала велику розвідку на цю тему.

Досліджуючи її, літературознавці й історики відзначили взаємовплив декабристів і поета, стосунки його з окремими членами таємних організацій (К.Ф.Рилєєв, В.К.Кюхельбекер, І.І.Пущін та ін; його зустріч з ними у Кишеневі, Кам’янці, Одесі). Не менш важливим блоком питань теми “Декабристи і О.С.Пушкін” є, безперечно, літературна творчість О.С.Пушкіна і декабристів-літераторів, її ідейна, суспільно-політична й духовна спрямованість.

Особливістю вивчення цієї проблеми є те, що праці, які з’явилися у цей період, просякнуті гострою дискусійністю, мають популяризаторський характер, свідчать про бажання вчених

¹⁶¹³ Шебунін А. Пушкин и декабристы. Обзор литературы за 1917—1936 гг. // Пушкин. Временник Пушкинской комиссии. М.; Л., 1937. Т.3. С.457.

¹⁶¹⁴ Там само. С.457.

¹⁶¹⁵ Нечкина М. О Пушкине, декабристах и их общих друзьях // Каторга и ссылка. 1930. №4. С.7.

докопатися до самих глибин правди, звертають увагу на соціально-політичні явища подій. Серед цих студій слід назвати дослідження професора Алмаатинського університету Н.Н.Фатова, підготовлене ще до ювілею декабристів, але яке, з невідомих причин, не було опубліковане. І тільки у 1929 р. коштом автора воно побачило світ.¹⁶¹⁶ Критика поставилася до нього дуже негативно. Автора звинуватили в тому, що розробка написана на основі “праць М.М.Покровського, ак.Сухомлинова, С.О.Венгерова, Н.К.Скауліна та ін.”, а “загальну оцінку ставлення Пушкіна до декабристів “дослідник подає “з точки зору старої ліберальної критики”. Ми не можемо погодитися з цим висновком, оскільки Н.Н.Фатов не тільки зібрав значний літературний матеріал О.С.Пушкіна і через нього постарався розкрити стосунки поета з декабристами, а й використав документи, що нагромадилися в процесі слідства над дворянськими революціонерами.

До узагальнюючих праць з цієї теми належить також дослідження М.Л.Гофмана, який ще у 1916 р., виступаючи перед членами Пушкінського товариства, навів ряд цікавих і, що характерно, сміливих доказів про вірш “Чаадаєву”. Доля автора студії досить складна. Він багато друкувався у радянську добу, але одного разу опублікував якусь статтю у “білоемігрантському” часописі, за що й був позбавлений змоги друкуватися у радянських виданнях.¹⁶¹⁷ Згодом, мабуть, він емігрував із Радянського Союзу. Його дослідження з цього питання ми відносимо до найбільш цінних і оригінальних. Нас цікавить видрукована у 1918 р. у Чернігові праця, яка знаходиться у колекції книг П.М.Попова, що зберігається в НБУ.¹⁶¹⁸

Вищезгадані дослідження належать перу дореволюційних літературознавців. А що зробили радянські історики для вивчення цієї теми? Доробок їх, нажаль, не дуже вагомий. Ми вже згадували статтю М.В.Нечкіної, ми розглядаємо її як початок фундаментальної праці на цю тему, що побачить світ значно пізніше. Студія М.В.Нечкіної складається із семи нарисів, логічно пов'язаних між собою основною сюжетною лінією — еволюція світогляду О.С.Пушкіна і розвиток його

¹⁶¹⁶ Фатов Н.Н. Пушкин и декабристы. Общедоступный очерк. Алма-Ата; М., 1929. 80 с.

¹⁶¹⁷ Нами виявлені його публікації, зокрема: Гофман М.Л. “Евгений Онегин” на польском языке // На чужой стороне. Прага, 1925. Т.ХІІ. С.254—259; Його ж. Еще о смерти Пушкина // Там само. Т.ХІ. С.5—48 та ін.

¹⁶¹⁸ Гофман М.Л. Пушкин. Его общественно-политические взгляды и настроения. Чернигов, 1918. 160 с.

стосунків з декабристами. Це був магістральний напрямок, навколо якого інтенсивно розвивалися пошуки всіх без винятку істориків і літераторів, які працювали над цією темою.

У першому нарисі “Пушкін — агітатор за “вільність” дослідниця, використовуючи маловідомі факти із слідчих справ членів Південного товариства, таких, як М.П.Бестужева-Рюміна і особливо В.О.Бечаснова, П.Ф.Громнитського, І.І.Іванова та ін. з Товариства об’єднаних слов’ян, а також “поета-вільнодумця” М.М.Паскевича, твердить, що “ім’ям Пушкіна” агітували у таємне товариство нових членів, використовували його вірші “як своєрідні прокламації”, отже поет допомагав формувати ідеологію декабристів.¹⁶¹⁹

У другому нарисі “Повстання 14 грудня і Пушкін” М.В.Нечкіна, на основі виявлених у рукопису М.І.Лорера (а вона готувала його до публікації — авт.) і знятих під час друкування у дореволюційний час цензурою місць, як і “Записок про Пушкіна”, складених декабристом І.І.Пуциним, авторка проводить думку про те, що “Пуцин, можливо, й захотів, щоб О.С.Пушкін не лишався чужим до цього рішучого моменту й викликав його в Петербург”¹⁶²⁰ А.М.Ефрос ще більш конкретизує цей момент, твердячи, що у січні 1825 р., коли І.І.Пуцин таємно від властей відвідав О.С.Пушкіна в с.Михайлівському, посвятив поета у плани майбутнього повстання.¹⁶²¹ Не менш “сенсаційне відкриття”, відзначає А.М.Шебунін, зробили П.С.Попов і М.О.Цявловський, бажаючи переконати читача, що, прикриваючись “паперами селянина Хохлова”, О.С.Пушкін хотів нелегально приїхати до Петербурга.¹⁶²² А.М.Шебунін категорично заперечує, і ми поділяємо його думку, що все це “легенди”, породжені безмежною довірою М.В.Нечкіної до “Записок” М.І.Лорера, та інших авторів, про які ми щойно згадували, небажанням критичного зіставлення знайдених матеріалів з іншими джерелами. Такої ж думки дотримувався й Б.В.Томашевський, який зазначав, що навряд чи І.І.Пуцин міг при січневій зустрічі вести розмову з О.С.Пушкіним про повстання,¹⁶²³ яке, зазначимо, виникло спонтанно і про яке і

¹⁶¹⁹ Нечкіна М. О Пушкине, декабристах и их общих друзьях. С.10, 11.

¹⁶²⁰ Там само. С.27.

¹⁶²¹ Эфрос А.М. Декабристы в рисунках Пушкина // Литературное наследство. М., 1934. Т.16—18. С.935.

¹⁶²² Попов П. Новый архив А.С.Пушкина // Звенья. М.; Л., 1934. Кн.ІІІ—ІV. С.145—146; Шебунин А. Пушкин и декабристы... С.461.

¹⁶²³ Томашевский Б.В. Из пушкинских рукописей // Литературное наследство. Т.16—18. С.290—291, 298, 299.

ліцейський друг поета сам ще не міг тоді знати. Не менш важливим є те, що саме І.І.Пушин вважав поета “легковажним”¹⁶²⁴ і, звичайно, не міг посвятити його в таку велику таємницю, як план повстання.

У літературознавчих та історичних дослідженнях зазначеного періоду тривала гостра дискусія з питання: був О.С.Пушкін “поетом декабристів”, чи ні? Існувало дві суперечливі думки. До першої схилялися автори підручника “Русского языка” М.О.Афанасьєв, Бродський, Сидоров.¹⁶²⁵ Історик М.О.Рожков заперечував їм: “Зовсім не слід, як це іноді роблять, називати Пушкіна “поетом декабристів”: ні, у декабризму були інші поети,— не тільки малообдаровані кн.О.І.Одоевський і Кюхельбекер, а й Рилєєв, і особливо, Грибоєдов, який втілював навіки духовний образ типового декабриста в особі Чацького”.¹⁶²⁶

Думку М.О.Рожкова* підтримав Д.Д.Благой, який зробив спробу синтетично дослідити це питання. Він твердить, що погляди і дружні зв’язки О.С.Пушкіна і декабристів ніколи не були сталими, вони видозмінювалися.¹⁶²⁷ “Починаючи з 1823—1824 рр. Пушкін явно прохолодно ставився до свого юнацького “вільнодумства” і закінчив повним відходом “від декабризму після їх поразки”.¹⁶²⁸ “1825 рік”, коли писалася поема “Полтава”, став періодом значного повороту О.С.Пушкіна в бік примирення з царатом, “засудженням попередніх своїх і своїх товаришів вільнолюбивих ідей”.¹⁶²⁹

Якщо у ранній період своєї творчості О.С.Пушкін “відкрито висловлював близькі до декабристів вільнолюбні ідеї,— пише Д.Д.Благой,— то після розгрому декабризму Пушкін несвідомо служив справі декабристів”.¹⁶³⁰ Автор прийшов до невірної висновку, твердячи, що О.С.Пушкін тільки у 10-х—20-х роках ХІХ ст. “співав для декабристів”, “був співцем декабристів”.¹⁶³¹ Штучний поділ творчості поета на внутрішні періоди і зумовили цей досить суб’єктивний

¹⁶²⁴ Пушин И.И. Записки о Пушкине и письма из Сибири. М., 1925. С.111—119, 133.

¹⁶²⁵ Благой Д. Был или не был Пушкин “поэтом декабристов” // Русский язык в советской школе. 1930. №3. С.158.

¹⁶²⁶ Русская история в сравнительном историческом освещении. Т.Х. Разложение старого порядка в России в первой половине XIX в. Лнг., 1924. С.253.

* Микола Олександрович Рожков (1868—1927) “блискучий історик, вчений і педагог” // Археограф. ежегодник за 1991 р. М., 1994. С.299.

¹⁶²⁷ Благой Д. Социология творчества Пушкина. М., 1929. 365 с.

¹⁶²⁸ Благой Д. Был или не был Пушкин “поэтом декабристов”. С.159.

¹⁶²⁹ Соколов Б. Кн. Волконская и Пушкин. Задруга, 1922. С.82.

¹⁶³⁰ Благой Д. Был или не был Пушкин... С.160.

¹⁶³¹ Там само. С.161.

висновок. На нашу думку, позиція Н.Н.Фатова більш правильна. О.С.Пушкін був і залишився ідейно близьким до декабристів: “Ідеї декабристів були ідеями Пушкіна”.¹⁶³² “Пушкін в художній формі пропагував їх (декабристів — авт.) ідеї”¹⁶³³, — пише С.Я.Гессен.

Слід віддати належне дослідникам-пушкіністам, які, як і Д.Д.Благой, вважали, що погляди О.С.Пушкіна на всі питання життя й літератури не могли бути раз і назавжди сталими. Ця еволюція притаманна у ставленні поета до декабристів. Якщо ця зміна і відбувалася, то у напрямку захисту ідей декабристів, їх моральної підтримки. Інакше ми не мали б вірша “Аріон”, де він твердить: “Я гимны прежние пою”, десятої глави “Євгенія Онегіна” та надзвичайно показового “Послання до Сибіру”. Для розв’язання цих важливих сюжетів питання, на думку А.М.Шебуніна, необхідно працювати у напрямку уважного вивчення “відомих уже матеріалів і особливо шукати нових”¹⁶³⁴

Позиції Д.Д.Благого, як і інших пушкіністів, що поділяли погляди О.С.Пушкіна до 1825 р. і після 1825 року, вважаючи, що “крах декабризму змусив Пушкіна радикально змінити свої юнацькі переконання й примиритися з російською дійсністю...”,¹⁶³⁵ є “глибоко помилковими” і неправильними. Грунтовне вивчення цього питання ускладнюється ще й тим, що дослідники творчості не могли твердо сказати, які твори належали О.С.Пушкіну, а які, будучи чужими, приписувалися йому “ще за життя”.¹⁶³⁶ М.Л.Гофман вважав, що не менш важливою перепорою на шляху дослідження цього питання було слабе виявлення “його зв’язків з декабристами”, тим більше що “Пушкін не був політичним діячем”.¹⁶³⁷

На відміну від Д.Д.Благого, М.Л.Гофман твердить: “Політичні вірші Пушкіна власне не були декабристськими...”,¹⁶³⁸ і в іншому місці: “Пушкін не тільки формально не був декабристом, а й внутрішньо не зливався з декабризмом, хоча і був дуже близьким до останнього”.¹⁶³⁹

Не менш активно обговорювався аспект теми, чи належав до таємних декабристських товариств О.С.Пушкін, а якщо ні, то чому?

¹⁶³² Фатов Н.Н. Пушкин и декабристы. С.50.

¹⁶³³ Гессен С.Я. Пушкин в Каменке // Литературный современник. 1935. №1. С.205.

¹⁶³⁴ Шебунин А. Пушкин и декабристы. С.462.

¹⁶³⁵ Гофман М.Л. Пушкин. С.3.

¹⁶³⁶ Там само. С.7—8.

¹⁶³⁷ Там само. С.9.

¹⁶³⁸ Там само. С.15.

¹⁶³⁹ Там само. С.14.

Більшість вчених схилялися до тези, що О.С.Пушкін членом декабристських організацій не був, хоч інтуїтивно здогадувався про існування таких. Д.Д.Благой, наприклад, констатує: “Пушкін не був членом таємного товариства”.¹⁶⁴⁰ М.Л.Гофман і Н.Н.Фатов більш докладно зупиняються на цьому сюжеті; “йому не довіряли не через його легковажність, а берегли в ньому великого національного поета, честь Росії” — твердить М.Л.Гофман.¹⁶⁴¹ І далі у своїй праці автор розвиває досить цікаве положення, що певною мірою зводить нанівець попередній висновок: “Пушкін зірко передбачав майбутнє, і, знаючи, що рух декабристів заздалегідь приречений на невдачу, що він лишається ізольованим і практично нездійсненим”,¹⁶⁴² не дуже поспішав приєднатися до таємних організацій декабристів. Цей висновок вступає у суперечність з матеріалами, які свідчать про бажання поета стати членом товариства. Заслугує на увагу думка М.Л.Гофмана про стану обмеженість учасників руху, який був репрезентований виключно дворянами,¹⁶⁴³ і що О.С.Пушкін передбачав, що їх “загибель дасть свої плоди в майбутньому”.¹⁶⁴⁴

Досить цікаву версію щодо цього висловив С.Я.Гессен. 3 травня 1820 р. поет стає “особою політично неблагонадійною” і весь час перебуває під таємним наглядом. “У таких умовах прийняти Пушкіна до таємного товариства було б особливо грубим порушенням основних вимог конспірації. Залучити його до змови — це означало б навести шпиків на прямий слід таємного товариства”.¹⁶⁴⁵

Концепція С.Я.Гессена не витримує ніякої критики, оскільки автор у своїй праці перед цитованими вище положеннями твердить, що до того організації декабристів практично існували легально і тільки після Московського з'їзду у 1820 р. “вирішили прийти до побудови нових, строго конспіративних осередків”.¹⁶⁴⁶ Таким чином, до осені 1820 р. ніякої конспірації не було, а тому остерігатися того, що, прийнявши О.С.Пушкіна до таємної організації, легко можна навести на слід поліцію, було зайвим.

¹⁶⁴⁰ Благой Д. Был или не был Пушкин... С.161.

¹⁶⁴¹ Гофман М.Л. Пушкин. С.10; Фатов Н.Н. Пушкин и декабристы. С.17—19.

¹⁶⁴² Гофман М.Л. Пушкин. С.17.

¹⁶⁴³ Там само. С.19.

¹⁶⁴⁴ Там само.

¹⁶⁴⁵ Гессен С.Я. Пушкин в Каменке // Литературный современник. С.205.

¹⁶⁴⁶ Там само. С.195.

С.Я.Гессен висловив ще одне слушне зауваження: з питання, чому поета не прийняли до товариства декабристів. Він радив провести “спеціальне дослідження” і не вирішувати його “мимохідь”.¹⁶⁴⁷

У ряді студій дослідники, використовуючи фрагменти листів О.С.Пушкіна до В.О.Жуковського, А.А.Дельвіга, П.А.Вяземського, аналізують душевний стан поета, його вболівання за долю декабристів, що були під слідством, відзначають, що він “доходить до відчаю” після страти 5 і заслання 120 “друзів, братів, товаришів”.¹⁶⁴⁸

Перу Ю.Г.Оксмана належить невелике за обсягом, але глибоке за змістом дослідження, в якому автор розглядає історію виникнення у О.С.Пушкіна ідеї написання “Повісті про прапорщика Чернігівського полку”, її подальшу долю. Дослідник схиляється до думки, що у фабулу майбутньої повісті поет поклав історію життя меншого брата С.І.Муравйова-Апостола — Іполита, який у 1825 р. закінчив кадетський корпус і був направлений до Тульчина. Цінність праці Ю.Г.Оксмана у тому, що він, по-перше, дає історію виникнення задуму, а, по-друге, наводить його задум цілком, чого не робили дореволюційні дослідники.¹⁶⁴⁹ Але цю розвідку ми тільки розглядаємо, як таку, де окреслено деякі сюжети важливої теми “О.С.Пушкін — історик руху декабристів”.

Є ще невелике за обсягом дослідження М.С.Ашукіна¹⁶⁵⁰, що уточнює версію М.О.Лернера, в якому він робить спробу з’ясувати, а що ж то за п’ять скіпок лежало у чорному ящику, який зберігався у родині князя П.А.Вяземського. М.О.Лернер писав, що ці скіпки О.С.Пушкін і П.А.Вяземський відщипнули від дерева, яке росло на могилі п’яти страчених декабристів на о.Голодай. М.С.Ашукін, співставивши ряд нових фактів, приходить до висновку, що це напевно скіпки, які поети відламали від помосту ешафоту, на якому були повішені видатні діячі декабристського руху.¹⁶⁵¹

Дослідники цікавились і недостатньо вивченим питанням — О.С.Пушкін і сім’я Раєвських. У праці професора Б.Соколова

¹⁶⁴⁷ Там само. С.205.

¹⁶⁴⁸ Гладкий А. А.С.Пушкин в ссылке в селе Михайловском и казнь декабристов (По новоизданным Пушкинским Домом писем поэта) // Красная панорама. 1928. №3. С.7.

¹⁶⁴⁹ Оксман Ю.Г. Повесть о прапорщике Черниговского полка (неизвестный замысел Пушкина) // Звезда. 1930. №7. С.217—222.

¹⁶⁵⁰ Ашукін Н.С. Пушкинские реликвии // Красная нива. 1927. №7.

¹⁶⁵¹ Лернер Н. Таинственные щепочки /Из истории отношений Пушкина и декабристов/ // Каторга и ссылка. 1931. №6. С.181.

аналізується ставлення поета до М.М.Раєвської /Волконської/, в яку до її одруження був закоханий поет і який зберіг до неї теплі почуття і після її від'їзду до Сибіру за чоловіком-декабристом.¹⁶⁵² Цю тезу обстоювали й інші вчені-пушкіністи, зокрема, П.Є.Щоголев і М.О.Гершензон. Новим у праці Б.Соколова є те, що автор через вірші поета розкриває повагу поета до М.М.Волконської, а також до її близьких. Дослідник твердить, що М.О.Гершензон помилявся, вбачаючи в образі кн.М.А.Голіциної “північну любов” поета, що саме М.М.Раєвська була прообразом її.¹⁶⁵³

Пушкіністи, зокрема, польський В.Ледницький та російський П.Є.Щоголев, доводили, що М.М.Волконська була прототипом пушкінської Татьяни з поеми “Євгенія Онегіна”. Декабритознавець М.Л.Гофман переконливо довів, що такий підхід є помилковим і недоказовим.¹⁶⁵⁴

Деякі “рисочки” до розкриття стосунків сім’ї Раєвських і О.С.Пушкіна додала М.В.Нечкіна. Відштовхуючись від спогадів Д.Є.Остен-Сакен, вона переконує читача в тому, що другом поета був Микола Раєвський, “а не Олександр”, якого О.С.Пушкін “боявся”.¹⁶⁵⁵

Аналізували дослідники, правда, дуже поверхово, і стосунки поета із членами окремих таємних декабристських організацій. Наприклад, С.Я.Гессен розглянув епізод зустрічі О.С.Пушкіна і декабристів М.Ф.Орлова, І.Д.Якушкіна і інших у Кам’янці.¹⁶⁵⁶ Зустріч “першого декабриста” В.Ф.Раєвського і висланого у Кишинів О.С.Пушкіна змальовують підготовлені матеріали й коментарі Ю.Г.Оксмана, де наводяться фрагменти обговорення ними одного із віршів про Наполеона.¹⁶⁵⁷ Стосунки поета і членів Північного товариства мимохідь зачіпає М.М.Дружинін у монографії, присвяченій М.М.Муравйову.¹⁶⁵⁸

Не зупиняючись докладно на літературних зв’язках О.С.Пушкіна і декабристів-літераторів, ми відзначимо тільки деякі їх аспекти: відтворення у X главі “Євгенія Онегіна” долі декабристів, джерела написання цієї частини, її доля. Ось далеко неповний

¹⁶⁵² Соколов Б. Кн. Волконская и Пушкин. С.15.

¹⁶⁵³ Там само. С.22.

¹⁶⁵⁴ Гофман М.Л. “Евгений Онегин” на польском языке // На чужой стороне. 1925.— Т.ХІІ. С.257.

¹⁶⁵⁵ Нечкина М. О Пушкине, декабристах и их общих друзьях. С.36.

¹⁶⁵⁶ Гессен С.Я. Пушкин в Каменке. С.191—205.

¹⁶⁵⁷ “Вечер в Кишиневе” (Из бумаг “первого декабриста” В.Ф.Раєвського) // Литературное наследство. Т.16—18. С.657—666.

¹⁶⁵⁸ Дружинин Н. Декабрист Никита Муравьев. М., 1933. 404 с.

перелік аспектів, над якими працювали історики й пушкіністи цього часу.¹⁶⁵⁹ Заслугою Б.В.Томашевського є те, що він перший відновив “кінцевий” “текст глави”,¹⁶⁶⁰ тим самим поклавши кінець довільному прочитанню законспірованої Х глави поеми. З цікавою розвідкою виступив Б.С.Мейлах, звернувши увагу на відмінності у поглядах декабристів-літераторів і поета на значення літератури, її ролі у суспільстві. Автор підкреслює головне, що об’єднувало їх — висока оцінка літератури як засобу впливу на формування суспільної думки.¹⁶⁶¹

Література, присвячена темі “Декабристи і О.С.Пушкін”, пронизана часом гострими дискусійними судженнями. Ми наведемо один приклад, який засвідчить безкомпромісну боротьбу дослідників навколо, на перший погляд, незначного аспекту — хто автор вірша “Чаадаєву?”. Найбільш гостра дискусія точилася між М.Л.Гофманом і Л.П.Гроссманом. Ще у 1916 р. перший поставив під сумнів, що автором цього твору є О.С.Пушкін. За радянської доби він не раз звертав увагу дослідників на це. І в серпні 1924 р. М.Л.Гофман виступив із доповіддю “Пушкін і Рилєєв” перед членами Товариства літераторів у Коктебелі, яка згодом була надрукована у журналі.¹⁶⁶² У цьому дослідженні М.Л.Гофман доводить, що автором вірша “Чаадаєву” є не хто інший, як К.Ф.Рилєєв.

Проти цієї тези виступив Л.П.Гроссман, який, за матеріалами спогадів, листування, чорнових рукописів О.С.Пушкіна доводить протилежне. Л.П.Гроссману, як і М.О.Лернеру, довелося погодитися із опонентом, що ще за життя великого поета Росії йому приписувалися вірші, авторами яких він не був,¹⁶⁶³ але твір “Чаадаєву?” (“Люби, надежды, тихой славы”), безперечно, був написаний О.С.Пушкіним.¹⁶⁶⁴ Розглядаючи дискусію між М.Л.Гофманом і Л.П.Гроссманом, як і наведені ними документальні матеріали, на нашу думку, слід підтримати концепцію М.Л.Гофмана. Вона більш аргументована й логічна.

¹⁶⁵⁹ Гессен С.Я. Источники десятой главы “Евгения Онегина” // Декабристы и их время. Т.2. С.130—160 та ін.

¹⁶⁶⁰ Томашевский Б.В. Десятая глава “Евгения Онегина” // Литературное наследство. Т.16—18. С.379—420; Шебунин А. Пушкин и декабристы. С.461.

¹⁶⁶¹ Мейлах Б.С. Пушкин и литературная борьба декабристов // Литературный современник. 1935. №10. С.216—239.

¹⁶⁶² Гофман М.Л. Пушкин и Рылеев // Недра. М., 1925. Кн.6. С.195—209.

¹⁶⁶³ Лернер Н.О. Мелочи прошлого // Каторга и ссылка. 1925. №8. С.238.

¹⁶⁶⁴ Гроссман Л. Пушкин или Рылеев? // Недра. С.210—229.

Необхідно зупинитися й на аспектах теми, які, тільки-но були поставлені. Серед них питання “Декабристи і М.В.Гоголь”. У сьомому нарисі М.В.Нечкіної “Чорноока Россет” наведені матеріали про допомогу М.В.Гоголю, яку він отримав від царя на прохання племінниці декабриста М.І.Лорера О.О.Смирнової-Россет.¹⁶⁶⁵ Про знайомство племінниці декабриста С.Г.Волконського княгині В.М.Рєпніної з В.М.Гоголем констатує М.С.Возняк.¹⁶⁶⁶ Можна припустити, що через княжну М.В.Гоголь дізнався дуже багато про Т.Г.Шевченка. З великим жалем відзначаємо, що це питання й до цього дня залишається не вивченим, як і в цілому тема “декабристи і Гоголь”. До недостатньо дослідженого аспекту цієї теми відноситься питання “О.С.Пушкін — історик руху декабристів”. Цю лакуну спробував заповнити Г.В.Вернадський. Він за кордоном, у Празі, опублікував дві праці, в яких спробував показати внесок поета у вивчення повстання декабристів у столиці.¹⁶⁶⁷

Значне місце у декабристознавчій літературі цих років відведено проблемі “Декабристи і Шевченко”. Дворянські революціонери і Великий кобзар — представники першого етапу визвольного руху народів Росії. Декабристи стояли біля його зародження, син України репрезентує революційно-демократичну думку. Це ще раз підкреслює правильність висновку В.І.Леніна про те, що революційно-демократична традиція зародилася саме на першому етапі визвольного руху в Росії,¹⁶⁶⁸ успадкувала й розвинула передові ідеї декабристів: боротьбу за скасування кріпосного права і повалення самодержавства.

Тарасу Григоровичу Шевченку йшов одинадцятий рік, коли царат розгромив повстання перших революціонерів Росії. Микола І та його підручні робили все, щоб із свідомості російського суспільства витравити навіть найменшу згадку про декабристів. Але це їм так і не вдалося. Можна припустити, що Великий Кобзар уперше довідався про декабристів наприкінці 30-х, або на початку 40-х років минулого століття, коли навчався в Академії мистецтв у Петербурзі. Героїчні

¹⁶⁶⁵ Нечкіна М. Пушкин, декабристы и их общие друзья. С.40.

¹⁶⁶⁶ Возняк С. Шевченко й княжна Рєпніна. Львів, 1925. С.4.

¹⁶⁶⁷ Вернадский Г.В. Пушкин как историк // Учен. зап., основанные Русской ученой коллегией в Праге. Т.1. Вып. II. Исторические и филологические знания. Прага, 1924. С.68; Його ж. “Медный всадник в творчестве Пушкина // Slavia, 1924, год, стр.2, sesit4, str.645—654.

¹⁶⁶⁸ Ленін В.І. Дитяча хвороба “лівізми” в комунізмі // Повн. збір. тв. Т.41. С.7.

образи первенців свободи полонили українського поета і він не розлучався з ними до кінця свого життя.

Глибокою узагальнюючою працею з проблеми “Декабристи і Шевченко” у свій час була монографія професора Київського ІНО з 1920 р., оригінального поета, блискучого критика Павла Петровича Филиповича (1891—1937).¹⁶⁶⁹ Напередодні 100-річного ювілею повстання декабристів він опублікував статтю, яку згодом розширив і видав окремою книгою.¹⁶⁷⁰ Невелике, але глибоке дослідження П.П.Филиповича дістало широку й позитивну рецензуру. В одній із рецензій відзначалося ретельне опрацювання П.П.Филиповичем зібраного матеріалу “для з’ясування зв’язків революційних мотивів поезії Шевченка з політичною лірикою й епікою декабризму”.¹⁶⁷¹ Інший рецензент констатував, що автор зібрав усі можливі фактичні дані, які висвітлюють зацікавлення Т.Г.Шевченка декабристами.¹⁶⁷²

П.П.Филипович, як і рецензенти його праці, прагнули визначити питання теми й сутності їх вивчення. На нашу думку, слід виділити кілька питань, з яких у той час велось дослідження проблеми “Декабристи і Т.Г.Шевченко”. Це, по-перше, ідейний вплив декабристів на поета; по-друге, відображення революційної боротьби “апостолів свободи” у творчості Великого Кобзаря; по-третє, джерела, з яких великий український поет черпав відомості про декабристів.

Чи дали відповідь на всі ці запитання дослідження радянських істориків і літературознавців, що вийшли в 1917 — у першій половині 30-х років? Якщо так, то якою мірою? Безумовно, дістати зараз повну відповідь на них нема змоги, оскільки ця проблема ще не стала темою спеціального історіографічного дослідження, а деякі твори ще не поповнили відкриті фонди бібліотек.

Ідейний вплив декабристів на Т.Г.Шевченка — тема, що передбачала вивчення цілого комплексу питань. Вплив літературних творів декабристів-літераторів на поетичну творчість Кобзаря посідає домінуюче місце у дослідженнях періоду становлення радянського літературознавства і радянської історичної науки. Нажаль, літературознавці В.Щурат, О.К.Дорошкевич, як і історик Д.І.Багалій,

¹⁶⁶⁹ Жулинський М. Із забуття — в безсмертя. К., 1990. С.220—236.

¹⁶⁷⁰ Филипович П. Шевченко і декабристи // Шевченківський збірник. К., 1924. Т.І. С.25—41; Його ж. Шевченко і декабристи. К., 1926. 106 с.

¹⁶⁷¹ Оксман Ю.Г. Рец. на кн.: Филипович П. Шевченко і декабристи // Каторга и ссылка. 1927. №2. С.278.

¹⁶⁷² Айзеншток І. З нової літератури про Шевченка // Червоний шлях. 1926. №4. С.241.

тільки констатували цей вплив, мало уваги приділяючи виявленню конкретних шляхів і форм впливу, не визначили, які літературні твори декабристів найбільше любив Т.Г.Шевченко, що запозичив у них. Виняток становить праця П.П.Филиповича, де він паралельно досліджує вчинки героїв творів К.Ф.Рилєєва і Т.Г.Шевченка. Зокрема, автор проводить паралель між героєм Шевченківської “Тризни” з рилєєвським Войнаровським. Шевченко добре знав творчість К.Ф.Рилєєва, “цитував вільно по пам’яті — любив поему (“Войнаровський” — авт.) ще раніше, що впливало і на власні твори Кобзаря”.¹⁶⁷³ Про вплив творчості К.Ф.Рилєєва на українського поета писали й інші дослідники.¹⁶⁷⁴

У наукових працях Є.С.Шабльовського,* О.К.Дорошкевича, О.В.Багрія також йдеться про те, що Кобзар добре знав творчість і життєвий шлях декабристів.¹⁶⁷⁵ У багатьох своїх творах Т.Г.Шевченко (“Сон”, “Тризна”, “Неофіти”) змальовує трагічну долю дворянських революціонерів, підкреслює вплив їхніх ідей на розвиток суспільної думки в Росії. У зв’язку з цим з’явилася гіпотеза про те, що Т.Г.Шевченко мав намір “написати цілу поему про декабристів”.¹⁶⁷⁶ П.П.Филипович і О.В.Багрій роблять висновок, що це і є “Неофіти”.¹⁶⁷⁷ І.Айзеншток, не применшуючи значення цього “цікавого твердження”, визнає за ним право гіпотези.¹⁶⁷⁸ П.П.Филипович, звичайно, правий, але тільки в тому, що Т.Г.Шевченко в поемі “Неофіти” конкретно не називає імен декабристів, але її сюжети ототожнюються з подвигом апостолів свободи, засланих у Сибір. Погоджуємося ми також і з І.Айзенштоком в тому, що не можна підправляти Т.Г.Шевченка, як це робить П.П.Филипович, вносячи в рядки поеми власну ремарку: “Вони /декабристи/ — брати і християни”.¹⁶⁷⁹

¹⁶⁷³ Филипович П. Шевченко і декабристи. К., 1926. С.87, 89, 90.

¹⁶⁷⁴ Дорошкевич О.К. Шевченко в соціальному оточенні // Шевченківський збірник. Т.1. С.50—52; Шабльовський Є.С. Т.Г.Шевченко. Його життя та творчість. 1814—1934. К., 1934. С.111.

• Так до Великої Вітчизняної Війни писалося прізвище майбутнього члена-кореспондента АН УРСР Є.С.Шабльовського.

¹⁶⁷⁵ Дорошкевич О.К. Підручна історія української літератури. К., 1925. С.114; Багрий А.В. Шевченко в літературній обстановці. Баку, 1925. С.93; Шабльовський Є.С. Шевченко та його історичне значення. К., 1933. С.114.

¹⁶⁷⁶ Шабльовський Є.С. Шевченко та його історичне значення. С.14.

¹⁶⁷⁷ Дорошкевич О.К. Вказ. праця. С.114; Багрий А.В. Указ. соч. С.93.

¹⁶⁷⁸ Айзеншток І. З нової літератури про Шевченка. С.241.

¹⁶⁷⁹ Филипович П. Шевченко і декабристи. С.39.

Відзначимо і дослідження Є.С.Шабльовського, де він прагне простежити історію спадкоємності революційних ідей декабристів і наступних поколінь борців. Учений твердить, що у 1825 році встановлюється тісний зв'язок декабристів із солдатськими масами, з селянством. Найбільших успіхів у цьому досягли члени Товариства об'єднаних слов'ян, тактика яких, на думку Є.С.Шабльовського, “була революційна”, а вони вірили в маси, розраховували на них. Саме до цього лівого крила декабристів, до Пестеля, Борисова, Сухінова, Андрієвича, найближче стояв Шевченко”.¹⁶⁸⁰ Не все в цій цитаті правильно, не було серед декабристів “лівого” і “правого” крила, не сподівалися декабристи на підтримку селян у відкритому двобої з царатом. Проте такі помилкові погляди притаманні не тільки Є.С.Шабльовському. Вони були характерні і для інших вчених, наприклад, для Д.І.Багалія, М.Н.Покровського¹⁶⁸¹ та ін.

Серед інших дослідників, що теж зверталися до окремих питань теми “Декабристи і Шевченко”, слід назвати М.П.Алешова, який ще у 1919 р. побіжно згадував роль В.М.Рєпніної в долі поета, його схвальне ставлення до “апостолів свободи”, зустрічі з декабристом О.І.Анненковим.¹⁶⁸² В ряді праць зазначається, що Т.Г.Шевченко був знайомий з декабристами, оспівував їх боротьбу, мав дружнє знайомство з княжною В.М.Рєпніною.¹⁶⁸³ Але більшість учених приділяли увагу переважно впливу К.Ф.Рилєєва на Кобзаря.¹⁶⁸⁴

Необхідно сказати окремо кілька слів про чернетку ненаписаної академіком ВУАН Д.І.Багалієм праці, присвяченої розгляду відношення Кобзаря до “споборників святої волі”.¹⁶⁸⁵ Її зміст свідчить, що автор задумав широке дослідження, яке б висвітлювало цю проблему всебічно. З невідомих причин воно написане не було, але деякі його положення автор висвітлює у інших декабристознавчих працях. Подібне дослідження на тему “Шевченко й декабристи” підготував М.Є.Слабченко,¹⁶⁸⁶ яке, нажаль, нам так і не відоме.

¹⁶⁸⁰ Шабльовський Є.С. Т.Г.Шевченко та його історичне значення. С.144.

¹⁶⁸¹ Багалій Д.І. Декабристи на Україні. С.31; Покровский М.Н. Декабристы: Сб. ст. С.27—30 та ін.

¹⁶⁸² Алешов Н. Тарас Григорьевич Шевченко. Жизнь поэта. Пг., 1919. С.20, 47—48.

¹⁶⁸³ Тарас Шевченко і його доба // Глобус. 1926. №5. С.98—103.

¹⁶⁸⁴ Багалій Д. Уваги до генези декабристського руху // Рух декабристів на Україні. С.32—33.

¹⁶⁸⁵ Інститут літератури ім.Тараса Шевченка НАН України. Відділ рукописів. Ф.37, од. зб. 22.

¹⁶⁸⁶ ДАОО. Ф.Р.1593, оп.1, спр.308, арк.4.

До цієї проблеми зверталися також вчені Західної України. Заслуговує на увагу монографічне дослідження М.С.Возняка /1881—1954/ — академіка ВУАН /з 1929 р./, глибокого знавця творчості і тернистого життєвого шляху Тараса Шевченка. У 1925 р. у Львові була опублікована праця, присвячена справжньому епізодові “із життя двадцятидев’яти літнього Тараса Шевченка” — його стосункам з княжною Варварою Миколаївною Рєпніною.¹⁶⁸⁷ Ця праця також була до недавнього часу заборонена в Україні.

Дослідження вченого складається із IV розділів і додатку — невеличкого твору княжни “Дівчинка”. Змалювавши оточення поета на початку 40-х років XIXст., М.С.Возняк розкриває знайомства і стосунки Кобзаря з В.М.Рєпніною. Нічого нового літературознавець у цю проблему не вносить. Він сам відзначає, що “повну ясність у характер відносин Шевченка й княжни Рєпніної вніс щойно в 1916 р. Гершензон”.¹⁶⁸⁸ Цінність праці М.С.Возняка полягає у тому, що вперше у такому обсязі українською мовою досліджене питання проблеми “Декабристи і Шевченко” — це по-перше, по-друге, відсутня заагаженованість, вчений без будь-яких піітетів, спокійно описує складні стосунки поета і князівни. Використовуючи слова В.М.Рєпніної, дослідник спростовує думку київського чиновника П.Д.Селецького, який називав Т.Шевченка “нечесаним” і “невмитим”, він твердить, що поет — геніальна, проста й душевна людина.

Отже, можемо стверджувати, що за цей час декабристознавці, які працювали над питаннями проблеми “Декабристи і Шевченко”, зробили дуже багато в евристичному пошуку нових матеріалів, а також їх аналізу. Розробки вчених з цієї проблеми стали певним вкладом у вивчення питань творчості Т.Г.Шевченка та історії руху декабристів.

Надзвичайно важливою проблемою, над якою активно працювали історики й літературознавці, була “Декабристи і видатні письменники Росії”. Вчені звернули увагу на ряд її питань, серед яких ми розглянемо: Л.М.Толстой, Ф.М.Достоевський, О.С.Грибоєдов і декабристи; батьки-декабристи і діти — О.І.Герцен та М.П.Огарьов та ін.

Питання “Декабристи і О.С.Грибоєдов” ще у дореволюційній літературі висвітлювалося частково. П.Є.Щоголев (1877—1931) — російський і радянський історик і літературознавець, активний учасник революційного руху у 1903 і 1905 рр., опублікував документальні

¹⁶⁸⁷ Возняк М. Шевченко й княжна Рєпніна. С.3.

¹⁶⁸⁸ Там само. С.20.

матеріали про зв'язки декабристів і автора "Горя з розуму". У 1926 р. ці праці, значно розширені, будуть перевидані.¹⁶⁸⁹ На Україні до цієї проблеми у свій час звертався В.М.Базилевич, залишивши невеличку кишенькову книжечку.¹⁶⁹⁰

П.Є.Щоголев публікує матеріали про арешт О.С.Грибоєдова у справі декабристів, про роль генерала Єрмолова у знищенні компрометуючих паперів поета, про дорогу до Північної Пальміри, про перші дні перебування драматурга на Головній гауптвахті. Висвітлення цих сюжетів автором не викликає якихось заперечень, бо дані на основі глибокого знання документів.

Розглянувши "план захисту", обраний О.С.Грибоєдовим, історик прийшов до вірного висновку, що поет правильно зорієнтувався і визнавав тільки те, що було цілком зрозумілим: "визнавав чисто літературні знайомства з Бестужевим, Рилєєвим та Оболенським", йдучи "середнім шляхом між ствердженням і запереченням: не заперечуючи свого вільнодумства, він наполягав на своєму незнанні про існування й цілі товариства".¹⁶⁹¹

Дискусійним є сюжет про належність О.С.Грибоєдова до таємних товариств. Декабристи К.Ф.Рилєєв, О.О.Бєстужев, О.І.Одоевський, підкреслює П.Є.Щоголев, "рішуче заперечували належність Грибоєдова до таємного товариства",¹⁶⁹² що декабристи "не прагнули й залучити його до змови, яка швидше за все могла мати дуже поганий кінець",¹⁶⁹³ бо берегли драматурга. Якщо прийняти точку зору П.Є.Щоголева про "дуже недостатній результат змови", то запитується, чому ж йшли на ризик декабристи? Це твердження не переконливе, штучне і потребує іншого обґрунтування.

П.Є.Щоголев, аналізуючи документальні матеріали, прийшов до висновку, О.С.Грибоєдов "був справді прийнятий до товариства за кілька днів до свого від'їзду з Петербурга". Його участь у товаристві, швидше за все, була чисто номінальна. Можливо, при від'їзді йому дали деякі доручення в Києві, до членів Південного товариства".¹⁶⁹⁴

Питання "Л.М.Толстой і декабристи" у роки становлення декабристознавства не дістало належного розвитку. У ці роки видано

¹⁶⁸⁹ А.С.Грибоедов и декабристы (По архивным материалам) // Щоголев П.Е. Декабристы. М.; Л., 1926.

¹⁶⁹⁰ Базилевич В.М. Грибоедов в Киеве. К., 1928. 8 с.

¹⁶⁹¹ Щоголев П.Е. Декабристы. С.110.

¹⁶⁹² Там само. С.111.

¹⁶⁹³ Там само. С.112.

¹⁶⁹⁴ Там само. С.114—115.

тільки кілька невеликих студій: літературознавця, доброго знавця життя й творчості О.С.Пушкіна, М.О.Цявловського та історика Б.Є.Сироєчковського. В основу їх написання були покладені листи письменника до декабристів П.М.Свистунова і О.П.Беляєва. У цих дослідженнях були поставлені історіографічні проблеми, які й до сьогодні добре не вивчені. Серед них: особисті стосунки Л.М.Толстого із декабристами; праця письменника над романом “Декабристи”; його ставлення до декабристського руху в цілому, зокрема, до їхніх дітей.

Вивчаючи перший аспект, дослідники констатували взаємний інтерес письменника до декабристів і навпаки, свідченням чого є зустрічі у Москві й Петербурзі. Конкретно згадуються зустрічі Л.М.Толстого з декабристами П.М.Свистуновим, О.П.Беляєвим, М.І.Пуциним, Д.І.Завалішиним.¹⁶⁹⁵ Із листа П.М.Свистунова від 10 листопада 1881 р. видно, що письменник зустрічався з М.І.Муравйовим-Апостолом, а М.О.Цявловський пише: “Толстой бував у нього і брав записки його товаришів”.¹⁶⁹⁶

Письменник, твердить історик Б.Є.Сироєчковський, зустрічався, із дітьми декабристів: у Петербурзі з донькою К.Ф.Рилєєва і “почув від неї багато цікавого” із С.М.Бібіковою, дочкою М.М.Муравйова, “яка дуже багато розповідала і показувала”.¹⁶⁹⁷

Дослідники відзначають сталий інтерес Л.М.Толстого до декабристів. Ще у 60-ті роки XIX ст. він працював над збиранням матеріалів про дворянських революціонерів, задумавши написати роман “Декабристи”. У 1878—1879 рр., коли випала нагода особисто зустрітись із декабристами, письменник охоче йшов на це.

У останні місяці 1863 р. він “почав писати повість з відомим напрямком і героєм, що мав бути декабристом, який повертається з сім’єю в Росію”.¹⁶⁹⁸ Він таки написав три розділи, де розповідалося про повернення у 1856 р. із Сибіру Петра Івановича Лабазова /П’єра Безухова,— пише Б.Є.Сироєчковський/. Толстой перейшов до попереднього періоду його життя — до 1825 року, не написавши про

¹⁶⁹⁵ Сыроечковский Б. Три письма Л.Н.Толстого к декабристу П.Н. Свистунову // Каторга и ссылка. 1924. №6. С.237.

¹⁶⁹⁶ Цявловский М. Письма декабриста П.Н.Свистунова и А.П.Беляева к Л.Н.Толстому // Тайные общества в России в начале XIX столетия. С.204.

¹⁶⁹⁷ Письма гр. Л.Н.Толстого к жене. 2-е изд. М., 1915. С.114—147; Сыроечковский Б. Три письма Л.Н.Толстого... С.237.

¹⁶⁹⁸ Грузинский А.Е. Первый период работ над “Войной и миром” // Голос минувшего. 1923. №1. С.92.

це нічого, “опускається ще нижче, до часів двадцятого року”.¹⁶⁹⁹ Дослідник пояснив, чому Л.М.Толстой так і не написав цього твору.

Не написав Л.М.Толстой і роман “Декабристи”. Б.Є.Сироєчковський коротко зупиняється на причинах: “Толстой не дістав доступу до потрібних матеріалів; інша, більш глибока, і, треба гадати, основна, полягала в тому, що Толстой за самою суттю свого світогляду ні в шістдесятих, ні в семидесяті роки, ні пізніше не міг знайти в собі цілковитого співчуття тому, що було головним в історії декабристів, їхній змові й повстанню”,¹⁷⁰⁰ оскільки Л.М.Толстой 1825 р. назвав “епохою нещастя і помилок героя”.

Історію писання Л.М.Толстим роману “Декабристи” у 60-тих роках XIX ст. також досліджував О.Є.Грузинський. Його студія написана на основі глибокого вивчення листів і чорнових сюжетів письменника. Автор спробував встановити початок праці над новим романом: “1863 чи 1856 р.?” і прийшов до висновку, що повернення у 1856 р. декабристів із сибірського заслання зацікавили Л.М.Толстого як “миколаївських мучеників”. Саме у цей час у нього й виникла “перша іскра задуму”.¹⁷⁰¹

Грунтовно вивчивши творчу лабораторію великого російського письменника першої половини шістдесятих років XIX ст., О.Є.Грузинський стверджує, що початок праці над романом “Декабристи” припадає на жовтень 1863 — вересень 1864 років, коли письменник активно розпочав “попередню роботу глибокої оранки того поля”, на якому він вимушений був сіяти.¹⁷⁰²

Аналіз висновків радянських вчених із цього питання дає змогу зробити певні узагальнення: Б.Є.Сироєчковський, політизувавши його, прийшов до зовсім неправильного висновку, що, мовляв, неспівпадання поглядів декабристів і письменника стали причиною праці над романом “Декабристи”. Ближче до істини був О.Є.Грузинський, який, проаналізувавши чорнові варіанти записок Л.М.Толстого, показав складний пошук матеріалу епохи, і муки над його опрацюванням, але він так і не визначився, чому письменник, працюючи над романом “Декабристи”, перевів його у художнє полотно “Війна і мир”.

Підводячи підсумок вивчення цього питання, слід констатувати, що воно було тільки поставлене молодим радянським

¹⁶⁹⁹ Сыроечковский Б. Три письма Л.Н.Толстого... С.235.

¹⁷⁰⁰ Грузинский А.Е. Указ. соч. С.93; Сыроечковский Б. Указ. соч. С.236.

¹⁷⁰¹ Грузинский А.Е. Указ. соч. С.94.

¹⁷⁰² Там само. С.110.

декабристознавством, а визначені аспекти тільки окреслені й залишилися нерозробленими.

Не менш активно вивчалось питання “декабристи і Ф.М.Достоевський”. Центром його вивчення стає Одеса. Тут працювали такі відомі літературознавці, як Л.Г.Гофман, Л.Д.Гроссман, історик Ю.Г.Оксман та інші. Вони досліджували стосунки Ф.М.Достоевського, відомого не тільки письменника, а й петрашевця, з декабристами; ідейний вплив дворянських революціонерів на нього, його ставлення до ідейної спадщини та революційної боротьби споборників святої волі.

Уперше Ф.М.Достоевський зустрівся з дружинами декабристів у Тобольській в'язниці, там він мав розмову із Н.Д.Фонвізіною, П.Є.Анненковою, дістав від них матеріальну й духовну підтримку, декабристки подарували йому біблію, у палітурку якої вклеїли гроші. Цю святу книгу письменник передав у спадок своєму сину.¹⁷⁰³

Допомогу петрашевцям, зокрема, і Ф.М.Достоевському, подавали декабристи І.О.Анненков, П.М.Свистунов, “два Пушкіна”. Л.Г.Гофман вважає, що збирали гроші і речі О.М.Фонвізін, доктор Ф.Б.Вольф і С.М.Семенов. Особливу увагу літературознавець звернув на стосунки Ф.М.Достоевського із Н.Д.Фонвізіною — “єдиною людиною, якій вдалося налагодити листування з Достоевським, ще коли він був в Омському острозі”.¹⁷⁰⁴ На превеликий жаль, із цього дослідження ми так і не довідуємося про зміст цього листування, де воно зберігається зараз.

Дослідники підкреслювали допомогу декабристів петрашевцям, зокрема, Ф.М.Достоевському в омський період його життя. Та, нажаль, цей сюжет — гола констатація, де відсутній фактичний матеріал.

У літературі цього періоду немає єдиної думки щодо ідейного впливу декабристів на формування світогляду Ф.М.Достоевського. Л.Г.Гофман вважає, що спілкування дворянських засланців-революціонерів із письменником “стало поворотним пунктом в еволюції світогляду письменника від утопічного соціалізму до християнського народництва”.¹⁷⁰⁵

¹⁷⁰³ Гроссман Л.Д. Библиотека Достоевского. Одесса, 1919. С.154; Гофман Л.Г. Декабристы и Достоевский // Тайные общества в России в начале XIX столетия. С.192.

¹⁷⁰⁴ Гофман Л.Г. Декабристы и Достоевский. С.193.

¹⁷⁰⁵ Там само. С.194.

Протилежної думки дотримується Є.Б.Покровська, яка твердить, що “У першому періоді, до заслання, Достоевський ближче за духом до декабристів, хоч і мало знав про них, ніж у другому, коли у зв’язку із загальним своїм світоглядом, поставився негативно до декабристів”. На думку дослідниці, декабристи — це представники “поганого” дворянства, що вміли перелицьовувати різні західноєвропейські ідеї.

Невідомо, якими матеріалами користувалася Є.Б.Покровська, висунувши ці просто-таки сміхотворні положення. Адже вона сама наводить слова письменника-петрашевця, який, порівнюючи російських соціалістів-утопістів із декабристами, писав: “І ті й інші належали безперечно цілком до одного й того ж панівного, “барського”, так би мовити, суспільства”.¹⁷⁰⁶ Не витримує критики ще одне твердження дослідниці: декабристів не хвилювали соціальні питання, “не мали для них домінуючого значення”; тоді як петрашевці — виразники “утопічного або теоретичного соціалізму” — були його виразником.¹⁷⁰⁷

Суперечливою є думка Є.Б.Покровської про те, що петрашевці, а звідси і Ф.М.Достоевський, були учнями французьких соціалістів-утопістів Сен-Сімона і Фур’є, а ось декабристи не зазнали такого впливу. Це спростовують факти, наведені Б.Є.Сироєчковським, який пише, що М.С.Лунін, живучи в Парижі у 1816—1817 рр., зустрічався із Сен-Симоном, і під впливом його ідей сформувався його світогляд.¹⁷⁰⁸

Таким чином, можна констатувати, що питання “декабристи і Ф.М.Достоевський” було поставлено в радянському декабристознавстві, зроблено спробу його дослідження. Але ряд дискусійних сюжетів свідчать про те, що дослідники мають мало документальних матеріалів про зв’язки письменника з декабристами, іноді однобічно використовуючи окремі негативні відгуки петрашевців про декабристів і їх ідеї.

Отже, аналіз літератури, в якій висвітлювалися окремі сюжети стосунків декабристів з видатними представниками суспільного й літературного середовища народів Росії 20—60-х років XIX ст., свідчить, що деякі питання цієї теми були поставлені ще до 1917 р. 1917 р. — середина 30-х років — це етап дальшого накопичення

¹⁷⁰⁶ Покровская Е. Достоевский о декабристах // Декабристы: Неизданные материалы и статьи. С.322.

¹⁷⁰⁷ Там само.

¹⁷⁰⁸ Там само.

фактичних матеріалів, оригінальних суджень і догадок. На жаль, ця проблема не отримала цілісного монографічного висвітлення.

Запроваджені нами рукописні матеріали, листи, власноручні біографії провідних літературознавців України допомогли уточнити деякі сторони наукової лабораторії вчених, їх боротьбу з обмежувальними мірами радянської влади. Вперше об'єктивно висвітлюється їх науковий та життєвий шлях, накреслені перспективні напрямки для майбутніх декабристознавців. Нам думається, що настав слушний час підготувати фундаментальні дослідження, присвячені В.І.Маслову, М.Л.Гофману, М.О.Рожкову, П.П.Филиповичу, показати їх внесок у розвиток літературознавства в Україні та Росії.

У роки становлення радянського декабристознавства найбільшою увагою користувалися такі проблеми: декаристи і літературний процес Росії їх днів; декаристи і О.С.Пушкін, О.С.Грибоєдов, Ф.М.Достоевський та Л.М.Толстой. Заслугує особливого відзначення вивчення мало розроблених проблем “Декаристи і Т.Г.Шевченко” і “Декаристи і О.І.Герцен та М.П.Огарьов”.

На жаль, приходиться констатувати, що не всі питання цієї теми були досліджені у повній мірі й однаково. Деякі дослідження, зокрема, П.П.Филиповича, М.Возняка будуть вилучені із наукового вжитку. І довгий час, аж до 1975 р., складалося враження, що проблема “Декаристи і Тарас Шевченко” не розроблялися. Багато невірної й надуманої висловила про проблему “Декаристи і Ф.М.Достоевський” Б.Є.Покровська, яка старалася виявити побільше таких фактів, які б протиставляли декабристів письменнику.

Загальною рисою всіх праць є глибока документальна аргументована оцінка цих проблем, наявність спірних думок, що дозволяло сподіватися на подальшу їх розробку в наступний період — з другої половини 1930-х до середини 1950-х років.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи розвиток декабристознавства 1917 – першої половини 30-х років, ми, відповідно до структури праці, у кожному розділі підсумовували розв'язання вченими важливих проблем руху декабристів. Проте, доцільно сформулювати ряд узагальнюючих висновків і запропонувати відповідні рекомендації.

Історіографія руху декабристів нараховує понад сто сімдесят років. На їх протязі змінилося не одне покоління декабристознавців, які висловили своє бачення дослідження окремих проблем теми, відбувалися кардинальні політичні, суспільно-культурні та економічні зміни, які, безперечно, впливали на розвиток декабристознавства. Аналіз цих факторів сприятиме об'єктивному вивченню наукової, науково-популярної літератури, присвяченої декабристам. Вивчення історіографії руху декабристів дозволило констатувати, що декабристознавство пройшло три періоди свого розвитку: дореволюційний, радянський і сучасний.

Дореволюційне декабристознавство характеризується існуванням дворянської, буржуазної та революційної історіографій. У цих етапах виділяються слідуючі напрямки: у першому – офіційний, у другому – ліберальний, у третьому – демократичний і марксистський. Лютнева 1917 р. революція в Росії започаткувала новий період у декабристознавстві, коли значно зріс інтерес до декабристів. Прихід до влади більшовиків вніс зміни у вивчення цієї теми – поголовну революціонізацію учасників руху. Розпочався радянський період у вивченні руху декабристів, який ми поділяємо на три етапи: I – від Жовтневого перевороту – до першої половини 30-х рр.; II – друга половина 30-х – перша половина 80-х рр.; III – друга половина 80-х – 1991 рр.

Серпневий переворот, 1991 р., розвал тоталітарної монархії, створення суверенних держав на терені колишнього СРСР започаткували новий період у декабристознавстві, який характеризується полярністю думок, запереченням марксизму-ленінізму як теоретико-методологічної основи вивчення проблеми, повернення до неупередженого висвітлення проблеми на основі об'єктивності та історизму.

Аналіз наявної літератури про рух декабристів, яка побачила світ у 1917 – першій половині 30-х років свідчить, що на кожному періоді зміст історіографії, напрямки та рівень наукового пошуку визначається різними факторами та умовами, в яких працювали декабристознавці. Характерними особливостями відзначається

названий етап радянського декабристознавства, коли держава наполегливо втручалася у вивчення руху декабристів, нав'язавши заідеологізоване бачення проблеми. Розпочинаючи з жовтня 1917 р. більшовицький уряд поступово й наполегливо, шляхом тиску на вчених, реорганізацією навчальних та дослідницьких інституцій, моральним та фізичним знищенням дослідників, нав'язував ленінського бачення вивчення теми.

Культ особи Й.В.Сталіна, командно-адміністративні методи керівництва наукою, зокрема, вивченням руху декабристів, негативно впливали як на формування тематики, так і джерелознавчої бази дослідження. Держава поставила під жорсткий контроль наукову діяльність декабристознавців, підготовку кадрів, працю наукових закладів. Декабристознавство орієнтувалося на вивчення руху декабристів як революційного за своїм змістом, як предтечі діяльності більшовиків, вихвалянням "вождя", возведення його в "класики" марксизму.

Любі спроби висловлення своїх власних думок, які йшли у розріз постановам партії більшовиків, використовувалися для нищівної критики, звинувачення в боротьбі з радянською владою, навішуванням негативних ярликів, зокрема, так званого українського буржуазного націоналізму в Україні. Декабристознавство потрапило у складні умови, коли суспільні явища трактувалися тільки через призму аргументованого підтвердження справедливості народної політики партії. Насаджування догматичних уявлень та штампів у вивченні історичного минулого, ствердження непогрішимості Й.В.Сталіна та його оточення, які були незацікавлені в правдивій науці, дозволяло диктувати вченим свою "істину".

Взята в кінці 20-х – середині 30-х років нашого століття на озброєння спрощена концепція пізнання руху декабристів започаткувала теоретико-методологічну кризу у вивченні проблеми. Культ особи підірвав її філософські основи, заперечував гуманістичні ідеї декабризму, звужував розвиток історичного пізнання ролі й місця декабристів в історії. Радянські декабристознавці не змогли по-справжньому застосувати діалектико-матеріалістичні методи отримання історичних знань, використати досвід своїх попередників та світової науки.

Спроба вченими середини 20-х років розгорнути планове дослідження руху декабристів, яке було насильно згорнуте на початку 30-х років, не вдалася. Увага істориків була зосереджена на вивченні "революційної і теоретичної діяльності" Й.В.Сталіна. Рух декабристів,

потрапивши до другорядних, неперспективних тем вітчизняної історії, замовчується.

Були створені всі умови для ствердження марксистсько-ленінського бачення руху декабристів, як теоретико-методологічної основи вивчення теми. Значно ширші можливості для всебічного вивчення кардинальних проблем були створені в результаті централізації архівної справи, створенням системи навчально-дослідницьких закладів, в яких вивченню руху декабристів приділяли значне місце, запровадженням аспірантури, через яку готували спеціалістів з проблеми. Це, з одного боку сприяло активізації інтересу до руху декабристів, з іншого, дозволяло поставити під контроль влади фахівців, нав'язувати їм великодержавницьке бачення питань декабризму.

Публікація недоступних раніше документальних матеріалів, зокрема, багатотомного корпусу слідчих справ декабристів під назвою "Восстание декабристов. Материалы", як і низки спеціальних збірників та хрестоматій, окремих видань спогадів та щоденників декабристів сприяло розширенню не тільки документальної бази, але й підвищенню інтересу до окремих проблем історії декабризму, діяльності окремих членів таємних організацій в суспільно-політичному житті Росії.

Вияткова роль у публікації документальних матеріалів належить новим науково-історичним, суспільно-політичним та критико-бібліографічним часописам, науковим запискам, збірникам наукових праць. Завдяки їм широка наукова громадськість та широка спільнота оперативно знайомила з результатами археографії у вивченні документальної бази теми, а науковці змогли оперативно друкувати свої праці.

Одночасно були виявлені й обмежувальні заходи радянської влади, знищення значного пласту архівних документів, встановлення цензурних обмежень на публікацію архівних, рукописних матеріалів та досліджень декабристознавців.

Історія декабризму в СРСР стала найбільш досліджуємою темою суспільно-політичного руху Росії першої чверті XIX ст. З'явилися фундаментальні праці М.М.Дружиніна, М.В.Нечкіна та інших вчених про декабристів. В цей час публікувалися наукові, науково-популярні студії з окремих питань історії руху декабристів. В цих та інших декабристознавчих дослідженнях узагальнювалися досягнення радянського декабристознавства, накреслювалися шляхи подальшої розробки цієї проблеми.

Заслугою декабристознавців цих років є те, що вони висунули і обґрунтували нові концепції вивчення руху декабристів. М.М.Покровський обґрунтував доцільність вивчення історії Товариства з'єднаних слов'ян та повстання Чернігівського полку на відміну від історії Північного товариства та повстання 14 грудня 1825 р., на чому акцентували свою увагу дореволюційні дослідники. Ця концепція немовби знайшла підтримку більшості декабристознавців. Але практично московські та ленінградські вчені традиційно працювали над вивченням життя та діяльності декабристів в столиці Російської імперії.

Українські декабристознавці сприйнявши концепцію М.М.Покровського, зосередили свою увагу на вивченні діяльності Товариства з'єднаних слов'ян та повстанні Чернігівського полку обґрунтували концепцію існування українських декабристів. Концепція була зустрінута шаленою критикою з боку М.М.Покровського та М.В.Нечкіною, як необґрунтована і суперечлива "фактам".

Не менш оригінальною, але й на стільки не обґрунтованою і антинауковою була думка М.В.Нечкіною про те, що історія руху декабристів завершується Сенатською площею. Це необдумане твердження часто забувала і сама авторка цієї теорії, оскільки активно розробляла питання арешту, слідства, суду та сибірського й кавказького періодів перебування тут засланих декабристів. Проти такого штучного поділу руху декабристів виступили ті декабристознавці, які плідно працювали над зазначеними проблемами, створивши значні оригінальні дослідження.

Не витримала перевірки часом ще одна сумнівна гіпотеза М.В.Нечкіної про кризу Південного товариства, яка нібито наступила у 1823–1824 рр. і "перемозі Півночі над Півднем". Поява цієї концепції є підтвердженням того, що саме у цей час в історіографії руху декабристів верх почало брати великодержавницьке бачення проблеми, возвеличення всього російського і приниження любых проявів окремоті у світоглядних засадах декабристів.

В цей час розглядалися суспільно-економічні та політичні передумови виникнення руху декабристів. Увага в основному концентрувалася або на російській дійсності, або перевагу віддавали західноєвропейським чинникам. М.В.Довнар-Запольський, Д.І.Багалій та інші вчені вважали за доцільне розглядати вплив цих факторів як комплекс чинників. Це було більш перспективне направлення в дослідженні цього питання.

Проблеми організаційного розвитку таємних товариств, еволюція ідеологічних поглядів, їх відображення в програмних та

пропагандистських документах декабристів постійно залишалися в полі зору вчених. Єдиних підходів у висвітленні рівня розвитку світогляду декабристів, впливу на них західноєвропейських чинників не було. Одні декабристознавці розглядали декабристів як виразників чисто російської суспільно-політичної думки, зокрема, М.В.Нечкіна, інші ж, як, наприклад, М.М.Дружинін вважали, що декабристи враховуючи досягнення світової передової думки створили самостійні програмні документи і стояли на передових позиціях для свого часу, Українські вчені-емігранти, зокрема, Ю.Охримович акцентували увагу на винятковій ролі національної ідеї в світоглядних концепціях декабристів. В працях деяких дослідників перебільшувався рівень світоглядних позицій декабристів.

Декабристознавці ґрунтовно вивчали повстання декабристів. Значне коло праць присвячено збройному виступу 14 грудня 1825 р. Були створені ґрунтовні дослідження. Зокрема, монографія О.С.Преснякова, яку довгий час замовчували, являє собою визначну віху у розробці цієї проблеми. З низкою студій на цю тему виступили М.В.Нечкіна, П.Парадизов, М.В.Довнар-Запольський та інші вчені.

Найбільш "революційному" повстанню декабристів на чолі з С.І.Муравйовим-Апостолом та М.П.Бестужевим-Рюїніним присвятили свої розвідки українські декабристознавці. Серед таких студій необхідно назвати об'ємну працю Л.П.Добровольського, яка не втратила свого наукового значення й зараз і є зразком всебічного значення наукового дослідження з цього питання.

Дослідження з цієї проблеми насичені дискусійними висновками та оригінальними гіпотезами. Декабристознавці так і не визначилися про причини повстань декабристів, про наявність планів виступу, ходу та причин поразки. Не зустрінемо єдності серед вчених з питання про визначення змісту збройних виступів декабристів: чи це було "повстання", чи "збройне повстання", чи "тиск на уряд", чи "революція". Полярність суджень з цієї проблеми була хорошою ознакою того, що вчені в майбутньому, нагромадивши нові документальні матеріали, створять наукові дослідження.

Перебування декабристів під слідством, діяльність Верховного карного суду, заслання декабристів - питання, над вивченням яких творчо працювали декабристознавці. Ми вважаємо, що більшість досліджень з цих аспектів носили краєзнавчий характер. Їх необхідно розглядати як важливий етап у нагромадженні архівних, епістолярних матеріалів, як основи майбутніх праць з цих питань. Особливо значимий вклад в розробку цієї проблеми зробили М.К.Азадовський, Б.Г.Кубалов та інші вчені.

Російське суспільство і декабристи XIX сторіччя – тема, якою плідно займалися вчені цих років. Стосунки декабристів з О.С.Пушкіним, О.С.Грибоедовим, Ф.М.Достоевським отримали новий імпульс вивчення. Нового звучання отримали контакти О.С.Пушкіна з членами Кам'янської управи Південного товариства, стосунки декабристів із засланим до с. Михайлівського поета на передодні повстання 14 грудня 1825 р. Особливо значні і цікаві, але мало науково обгрунтовані гіпотези, були висловлені вченими щодо бажання поета прибути до столиці, безпосередньо взяти участь у повстанні та ін.

Значно збагатилося філософське осмислення питання стосунків декабристів з Ф.М.Достоевським. З'явилися спеціальні наукові розвідки про світогляд представників двох поколінь опозиційно настроєних членів російського суспільства. Дослідники схилилися до думки, що Ф.М.Достоевський не поділяв поглядів декабристів на розв'язання соціальних проблем, що його ставлення до споборників правди було досить прохолодним. Ці дослідження сприяли розвитку біографістики, яка займала почесне місце в радянській історичній науці. Досить повно розглядалися у зазначений період конкретні зв'язки дружин декабристів з засланими петрашевцями, їх підтримки з боку дворянських революціонерів. Достатня увага приділялася виявленню конкретних стосунків декабристів Д.І.Завалішина, І.Ф.Фохта, М.І.Муравйова-Апостола та інших з петрашевцями М.С.Кашкіним, М.О.Спешнєвим, Ф.М.Львовим та ін.

Декабристи, літературна діяльність декабристів-літераторів і Т.Г.Шевченко – одна із тем радянського декабристознавства, яка творчо розвивалася. Нові документальні та епістолярні документи дозволяли акцентувати увагу на мало досліджені сюжети, зокрема, стосунки поета і князівни В.М.Рєпніної – племінниці декабриста С.Г.Волконського, взаємо вплив громадянської лірики декабристів на поетику кобзаря та ін. Декабристознавці пішли шляхом накопичення фактичних матеріалів про конкретні зустрічі Кобзаря з декабристами, осмисленням поетом України творчої лабораторії декабристів-літераторів.

У декабристознавчій літературі 1917 – середини 30-х років помітне місце зайняли праці, присвячені темі "декабристи і Л.М.Толстой". Вчені зуміли опублікувати раніше невідомі листи письменника до декабристів, узагальнити раніше нагромадженний фактичний матеріал. Досить помітним явищем в декабристознавстві були дослідження Б.Є.Сироєчкова, О.Є.Грузинського. Але

дослідники зосередили увагу на питанні праці Л.М.Толстого над романом "Декабристи" і чому він його не написав, залишивши поза увагою світоглядні розбіжності, які існували між декабристами та письменником.

Історіографічний аналіз декабристознавчої літератури 1917 – першої половини 30-х років, вивчення архівознавчої справи, реорганізації навчально-дослідних закладів, як і суспільно-політичної ситуації дозволяє визначити коло питань, які потребують подальшої наукової розробки.

Подальшої уваги заслуговує архівознавча дослідницька праця декабристознавців. Архіви України та близького зарубіжжя, зокрема, про майновий стан сім'ї М.І.Лорера, після його повернення із заслання, пропагандистські листівки есерів і слідчі справи діячів цих партій 90-х років XIX ст. тощо. Не менш важливим напрямком є публікація епістолярної спадщини декабристів, наприклад, листів П.Х.Габбе до суспільного діяча України П.Г.Галагана, листів П.І.Пестеля до своїх товаришів по службі, розписок С.Г.Волконського та ін. Доцільно також підготувати до друку матеріали із особистих фондів декабристознавців, зокрема, Л.Г.Гофмана, В.І.Маслова, В.М.Базилевича, Ю.Г.Оксмана та інших вчених.

Потребує подальшої поглибленої розробки історія білядекабристських організацій, уточнення їх класового складу, зв'язків між управами Південного товариства, місце філіалу Південного товариства, створеного П.І.Пестелем у Петербурзі. Мало вивченою залишилася діяльність декабристознавців у науково-дослідних закладах, фонди редакцій часописів, які надавали свої сторінки для друкування студій, присвячених декабристам.

Виняткове значення для подальшого вивчення руху декабристів є всебічне дослідження виникнення і діяльності декабристознавчих шкіл і напрямків. Окреслені нами питання, проблеми не можуть повністю задовольнити дослідників і потребують не тільки конкретизації, але й теоретичного узагальнення.

Потребує подальшої розробки періодизація вивчення руху декабристів. Запропонована нами періодизація може бути наповнена новим змістом, а то й уточнена. Для цього необхідно провести її обговорення, а також провести дискусію на сторінках періодичних видань.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Казьмирчук Григорій Дмитрович

ВИБРАНІ ТВОРИ

Том 3

Історіографія руху декабристів

Комп'ютерна верстка Завадська С. В.
Коректура автора